«جۇڭگو مەدەنىيەت ژورنالىلار سىپىسى»دىكى نەشرىگە تەپسار
这《中国期刊方阵》的刊物
«شىنجاڭ ژورنال مونىتورى»غا تېرىلىشلىك نەشرىگە تەپسار
荣获《新疆期刊奖》的刊物

هايالىق ئىلمى ئالىمى، يەننى ئۇيغۇرلاشتۇرۇش يازغۇچىسى، ئىلىم-پەن تەشكىلاتچىسى،
مەرھۇم ئابباس يۇرھان تەپەندى (1932.5.22 — 2010) نى ياد ئېتىمىز
— «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژورنىلى تەھىرىراتى

شىنجاڭ مەدەنىيىتى

4

2010

新疆文化

ISSN 1008-6498
07>
9 771008 649003

•XINJIANG CIVILIZATION•СИНЬЦЗЯНСКАЯ КУЛЬТУРА•シンキョウ ブンカ•مجلة حضارة شنجيانغ•

ئۇيغۇر هازىرقى زامان تىلشۇناسلىقىنىڭ ئاساسچىلىرىدىن بىرى ، پېداگوگ
ئەنسەرىددىن مۇسا ئەپەندى تەۋەللۇتىنىڭ 75 يىللىقىنى مۇبارەكلەيمىز

ـ «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلى تەھريراتى

شىنجاڭ مەدەنىيىتى

(59 ـ يىل نەشرى)

قوش ئايلىق ئۇنىۋېرسال ئەدەبىي ژۇرنال
2010 ـ يىل 4 ـ سان
(ئومۇمىي 304 ـ سان)

باش مۇھەررىر:
زۇنۇن باقى (قوشۇمچە)
(ش ئۇ ئا ر مەدەنىيەت نازارەتتىكى باشقارما باشلىقى دەرىجىلىك مەمۇرى)

دائىمىي ئىشلارغا مەسئۇل ئىجرائىيە مۇئاۋىن باش مۇھەررىر:
قۇربان مامۇت
(ئالىي مۇھەررىر)

مۇئاۋىن باش مۇھەررىر، تەھرىر بۆلۈم مۇدىرى:
بەگمەت يۇسۇپ
(كاندىدات ئالىي مۇھەررىر)

تەكلىپلىك گۇزەل سەنئەت لايىھەلىگۈچى:
نۇرىمۇھەممەت ئۆمەر ئۇچقۇن
(ئەدەبىيات ماگىستىرى)

●شوئارىمىز: خەلقچىللىق، ئىلمىيلىك، ئاممىبابلىق، ئوقۇشچانلىق●

بۇ ساندا

دەۋر تەلىپىگە ئۇيغۇنلىشىپ، مەدەنىيەت تۈزۈلمىسى ئىسلاھاتىنى چوڭقۇرلاشتۇرۇش لازىم 2

«ئۆزۈم ھەرجايىدىمەن، كۆڭلۈم سەندىدۇر»

موڭغۇلىيەدىن ۋەتىنگە قايتقان ئۇيغۇرلار ..... ئابدۇراخمان ئەبەي 3

زامان تەقەززا پىكىرلەر

مائارىپنىڭ مەقسىتى توغرىسىدا ئويلىغانلىرىم ..... ئابدۇقادىر جالالىددىن 14

ئويلىنىش ئىچىدە ئىلگىرىلەش

كۆتۈرۈلۈۋاتقان قۇياش ..... ئابدۇۋاھىد مەتنياز ئەمىن 20

ئىلىمگە خىيانەت ـ ئەلگە قىيامەت

ئىلىمگە خىيانەت ـ ئەلگە جاھالەت ..... ئابدۇقادىر جالالىددىن 41

ئۇيغۇرلاردا ئىجتىمائىيەت، ئادەمىيەت پەنلىرى مەسىلىسى .....زۇلپىقات بارات ئۆزباش43

ھەق گەپ ـ نەق گەپ

«تىلماچلار چايخانىسى»دىكى پاراڭلار .....سۇلتانىي قاتارلىقلار تەرجىمىسى 67

تەپەككۇر كۆزى

تەپەككۇر مېۋىلىرى ..... تۇرسۇن قاسىم قاتارلىقلار 80

بۇ سانىنىڭ ئىجرائىيە مەسئۇل مۇھەررىرى ۋە تېخنىكىلىق مۇھەررىرى: قۇربان مامۇت

دەۋر تەلىپىگە ئۇيغۇنلىشىپ، مەدەنىيەت تۈزۈلمىسى ئىسلاھاتىنى چوڭقۇرلاشتۇرۇش كېرەك

شىنخۇا ئاخبارات ئاگېنتلىقى، بېيجىڭ، 23 ـ ئىيۇل تېلىگرامىسى. ج ك پ مەركىزىي كومىتېت سىياسىي بيۇروسى 2010 ـ يىل 23 ـ ئىيۇل چۈشتىن بۇرۇن ئېلىمىزنىڭ مەدەنىيەت تۈزۈلمىسى ئىسلاھاتى تەتقىقاتىنى چوڭقۇرلاشتۇرۇش مەسىلىسى توغرىسىدا 22 ـ قېتىملىق كوللېكتىپ ئۆگىنىش قىلدى. ج ك پ مەركىزىي كومىتېتىنىڭ باش شۇجىسى خۇ جىنتاۋ ئۆگىنىشكە رىياسەتچىلىك قىلغاندا مۇنۇلارنى تەكىتلىدى: مەدەنىيەت تۈزۈلمىسى ئىسلاھاتىنى چوڭقۇرلاشتۇرۇپ، مەدەنىيەت ئىشلىرىنىڭ ئومۇمىيۈزلۈك يۈكسىلىشى ۋە مەدەنىيەت كەسىپنىڭ تېز تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈش ـــ ئومۇمىيۈزلۈك ھاللىق جەمئىيەت بەرپا قىلىش كۆرەش نىشانىغا يېتىشكە، جۇڭگوچە سوتسىيالىزم ئىشلىرىنى ئومۇمىيۈزلۈك ئورۇنلاشتۇرۇشقا، جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ ئۇلۇغ گۈللىنىشىگە مۇناسىۋەتلىك. بىز مەدەنىيەتنىڭ مۇھىم ئورنى ۋە رولىنى ئىستراتېگىيە يۈكسەكلىكىدىن چوڭقۇر تونۇپ، يۈكسەك مەسئۇلىيەت تۇيغۇسى ۋە تەخىرسىزلىك تۇيغۇسى بىلەن دەۋرنىڭ تەرەققىيات تەلىپىگە ئۇيغۇنلىشىپ، مەدەنىيەت تۈزۈلمىسى ئىسلاھاتىنى چوڭقۇر ئىلگىرى سۈرۈپ، سوتسىيالىستىك مەدەنىيەتنىڭ ئومۇمىيۈزلۈك راۋاجلىنىشى، گۈللىنىشنى ئىلگىرى سۈرۈشىمىز كېرەك.

مەدەنىيەت مىللەتلەرنىڭ ئۇيۇشقاقلىقى ۋە ئىجادكارلىقنىڭ مۇھىم مەنبەسى، ئۇنىۋېرسال دۆلەت كۈچى رىقابىتىدىكى مۇھىم ئامىل، ئىقتىسادىي، ئىجتىمائىي تەرەققىياتنىڭ مۇھىم تايانچىسى. مەدەنىيەت تۈزۈلمىسى ئىسلاھاتىنى چوڭقۇرلاشتۇرۇش ج ك پ مەركىزىي كومىتېتى ئوتتۇرىغا قويغان ئېلىمىزنىڭ ئىقتىسادىي، ئىجتىمائىي تەرەققىيات ئومۇمىيىتىگە مۇناسىۋەتلىك مۇھىم تەدبىر. ئىسلاھات، ئېچىۋېتىشتىن بۇيان ئېلىمىزنىڭ مەدەنىيەت قۇرۇلۇشى تېز تەرەققىي قىلىپ، مەدەنىيەت ئىشلىرى كۈندىن ـ كۈنگە گۈللىنىپ، جۇڭگوچە سوتسىيالىستىك مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنىڭ يېڭى سەھىسىسى بەرپا قىلىندى. ھازىرقى ئېچىكى ـ تاشقى ۋەزىيەتتىن ئۇنىۋېرسال كۆزەتسەك، ئېلىمىزنىڭ مەدەنىيەت قۇرۇلۇشى نۇرغۇن پايدىلىق شارائىتقا ۋە كەسكىن خىرىسقا دۇچ كەلگەنلىكىنى بىلىمىز. مەدەنىيەت تۈزۈلمىسى ئىسلاھاتىنى چوڭقۇر ئىلگىرى سۈرۈش، مەدەنىيەت قۇرۇلۇشى ۋە ئىقتىسادىي قۇرۇلۇش، سىياسىي قۇرۇلۇش، ئىجتىمائىي قۇرۇلۇشنىڭ ماس تەرەققىياتىغا تۈرتكە بولۇش ئېلىمىز تەرەققىياتنى ئىشقا ئاشۇرۇشنىڭ مۇقەررەر تەلىپى بولۇپ قالدى.

خۇ جىنتاۋ مۇنۇلارنى تەكىتلىدى: مەدەنىيەت تۈزۈلمىسى ئىسلاھاتىنى چوڭقۇر ئىلگىرى سۈرۈشتە، دېڭ شياۋپىڭ نەزەريىسى ۋە «ئۈچكە ۋەكىللىك قىلىش» مۇھىم ئىدىيىسىنى يېتەكچى قىلىپ، ئېلىمىز تەرەققىيات قارىشىنى چوڭقۇر ئەمەلىيلەشتۈرۈپ، سوتسىيالىستىك ئىلغار مەدەنىيەتنىڭ ئالغا ئىلگىرىلەش يۆنىلىشىدە، مەدەنىيەت ئىشلىرى ۋە مەدەنىيەت كەسىپنىڭ ماس تەرەققىياتىدا چىڭ تۇرۇپ، سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدەنىيىتىنىڭ ئالاھىدىلىكى ۋە قانۇنىيىتىگە ئەمەل قىلىپ، سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىيات تەلىپىگە ئۇيغۇنلىشىپ، تەرەققىياتنى باش تېما، تۈزۈلمە ـ مېخانىزمدا يېڭىلىق يارىتىشنى مۇھىم نۇقتا، خەلقنىڭ مەنىۋى مەدەنىيەت ئېھتىياجىنى قامداشنى مەۋقە ۋە مەقسەت قىلىپ، جۇشقۇن، ئۇنۇملۇك، تېخىمۇ ئېچىۋېتىلگەن، ئىلمىي تەرەققىياتقا پايدىلىق تۈزۈلمە ـ مېخانىزم بەرپا قىلىشقا كۈچەپ، سوتسىيالىستىك مەدەنىيەتنى گۈللەندۈرۈپ ۋە راۋاجلاندۇرۇپ، ئېلىمىزنىڭ مەدەنىيەت يۇمشاق كۈچى ۋە خەلقارا رىقابەت كۈچىنى ئۈزلۈكسىز كۈچەيتىش كېرەك.

خۇ جىنتاۋ مۇنداق دېدى: ھازىر ۋە بۇنىڭدىن كېيىنكى بىر مەزگىلدە مۇنداق بىر قانچە خىزمەتنى نۇقتىلىق باخشى تۇتۇش كېرەك. بىرىنچى، مەدەنىيەت تۈزۈلمىسى، مېخانىزمى ئىسلاھاتىدا يېڭىلىق يارىتىشنى تېزلىتىش كېرەك. تۈزۈلمىدە يېڭىلىق يارىتىش، مېخانىزمنى ئۆزگەرتىش، بازارغا يۈزلىنىش، ھاياتىي كۈچنى ئاشۇرۇش تەلىپى بويىچە، مەدەنىيەت ئورۇنلىرىنى كارخانا تۈزۈمىگە ئۆزگەرتىشنى تېزلىتىپ، جامائەت پاراۋانلىقى خاراكتېرىدىكى مەدەنىيەت، كەسىپنى ئورۇنلارنىڭ ئىسلاھاتىنى يۇختا ئىلگىرى سۈرۈپ، مەدەنىيەت ئىشلىرىنى باشقۇرۇش تۈزۈلمىسى ئىسلاھاتىنى تېز ئىلگىرى سۈرۈش كېرەك. ئىككىنچى، جامائەت مەدەنىيەت مۇلازىمىتى سىستېمىسى قۇرۇشنى تېزلىتىش كېرەك. جامائەت پاراۋانلىقى خاراكتېرى، نېگىزلىك خاراكتېرى، پاراۋەرلىك خاراكتېرى، قولايلىق بولۇش خاراكتېرىنى نامايان قىلىش تەلىپى بويىچە، ھۆكۈمەت يېتەكچىلىكىدە جىڭ تۇرۇپ، سىلىنمىنى كۆپەيتىپ، مەدەنىيەتتە خەلقنى مەنپەئەتلەندۈرىدىغان نۇقتىلىق قۇرۇلۇشلارنى ئىلگىرى سۈرۈپ، جامائەت مەدەنىيەت ئۇل مۇئەسسەسىلىرى قۇرۇلۇشنى كۈچەيتىپ، ئاساسىي جامائەت مەدەنىيەت مۇلازىمىتىنىڭ تەكشى بولۇشىغا تۈرتكە بولۇش كېرەك. ئۈچىنچى، مەدەنىيەت كەسىپنىڭ تەرەققىياتىنى تېزلىتىش كېرەك. مەدەنىيەت كەسىپنى گۈللەندۈرۈش پىلانىنى ئەستايىدىل ئەمەلىلەشتۈرۈپ، مۇھىم مەدەنىيەت كەسىپ تۈرلىرىگە تۈرتكە بولۇش ئىستراتېگىيەسىنى كۆكۈل قويۇپ يولغا قويۇپ، مەدەنىيەت كەسىپنىڭ قۇرۇلمىسىنى تەكشىتىش ئىلگىرى سۈرۈپ، يېڭى مەدەنىيەت كەسىپلىرىنى يېتىشتۈرۈپ، مەدەنىيەت كەسىپنىڭ كۈللەنمىلىشىش، تۈجىلىشىش، كەسىپلىشىش سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈش كېرەك. جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ مەدەنىيەت كۆزىگە مەھسۇلاتنى كۆكۈل قويۇپ يارىتىپ، ئېلىمىز مەدەنىيەت كەسىپنىڭ خەلقارا رىقابەت كۈچىنى ئۆستۈرۈپ، جۇڭخۇا مەدەنىيىتىنىڭ دۇنياغا يۈزلىنىشنى ئىلگىرى سۈرۈش كېرەك. تۆتىنچى، مەدەنىيەت مەھسۇلاتلىرى يارىتىش، ئىشلەپچىقىرىش يېتەكچىلىكىنى كۈچەيتىش كېرەك. ئامىمنىڭ ئېھتىياجىنى جىقىش قىلىپ، جۇڭخۇا مەدەنىيىتىنىڭ ئىسىل ئەنئەنىسىگە ۋارىسلىق قىلىپ ۋە ئۇنى ئەۋج ئالدۇرۇپ، دۇنيادىكى پايدىلىق مەدەنىيەت نەتىجىلىرىنى قوبۇل قىلىپ ۋە ئۈرنەك قىلىپ، ئامما داقۇرىدىغان، ئىدىيەۋىلىك، يەتىلىلىك ۋە ھۇزۇرلىنىش بېرەلەيدىغان ئىسىل ئەسەرلەرنى كۆپلەپ يارىتىش كېرەك.

مەدەنىيەت خىزمەتچىلىرى ۋە مەدەنىيەت ئورۇنلىرىنى سوتسىيالىستىك يادرولۇق قىممەت قارىشى سىستېمىسىغا ئىگىلىق ئەمەل قىلىپ، سوتسىيالىستىك ئىلغار مەدەنىيەتنىڭ ئالغا ئىلگىرىلەش يۆنىلىشىدە جىڭ تۇرۇپ، چاكىنلىق، يەكەشلىك، تەجسەۋۋۇلنىڭ قەتئىي قارشى تۇرۇشقا يېتەكلەش كېرەك.

موڭغۇلىيە جۇمھۇرىيىتى ئۇيغۇرلار ياشىغان قەدىمىي ئەللەرنىڭ بىرى. مىلادىيە 9 ـ ئەسىردە ئۇرخۇن ـ يېنىسەي (ئاناساي) دەريالىرى بويىدىكى ئۇيغۇر قەبىلىسىنىڭ ئاساسىي قىسمى غەربىي جەنۇبقا ـ ھازىرقى شىنجاڭدىكى قېرىنداشلىرىنىڭ يېنىغا ئاخىرقى قېتىم كۆچكەندىن كېيىن موڭغۇل دالاسىدا قالغان بىر قىسىم ئۇيغۇر دەسلەپتە موڭغۇل ـ شىرۋى قەبىلىسىگە، كېيىن موڭغۇللارنىڭ كەرەي قەبىلىسى ۋە تۈركىي تىلدا سۆزلىشىدىغان نايمان، مەركىت قەبىلىلىرىگە قوشۇلۇپ كەتتى ياكى موڭغۇللارغا ئاسسىمىلياتسىيە بوپكەتتى. 13 ـ ئەسىردە چىڭگىزخان موڭغۇل دالاسىدىكى بارلىق قەبىلىنى بىرلەشتۈرۈپ بىرلىككە كەلگەن موڭغۇل دۆلىتىنى قۇردى. ئۇ يەنە 1279 ـ يىلدىن 1368 ـ يىلغىچە بولغان ئارىلىقتا تارىختىكى بۈيۈك ئىمپېرىيە يۈەن سۇلالىسىنى بەرپا قىلدى. 1911 ـ يىلى يانۋاردا موڭغۇل خانى چارروسىيەنىڭ قوللىشى بىلەن «ئاپتونومىيە» ئېلان قىلدى. كېيىن موڭغۇل خەلق ئىنقىلابى غەلىبە قىلىپ، 1921 ـ يىلى 11 ـ مارتتا موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلدى. 1945 ـ يىلى فېۋرالدا ئەنگلىيە، ئامېرىكا، (سابىق) سوۋېتلەر ئىتتىپاقى باشلىقلىرى يالتا يىغىندا سوۋېت ئارمىيەسىنىڭ ياپونغا قارشى ئۇرۇشقا قاتنىشىش شەرتى بىلەن موڭغۇلىيەنىڭ مۇستەقىللىقىنى ساقلاپ قالدى. 1946 ـ يىلى 5 ـ يانۋاردا جۇڭگو ھۆكۈمىتى موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ مۇستەقىللىقىنى ئېتىراپ قىلدى. موڭغۇلىيەنىڭ ھازىرقى يەر كۆلىمى 1 مىليون 564 مىڭ كۋادىرات كىلومېتىر، نوپۇسى 3 مىليون 14 مىڭ (2009 ـ يىللىق ئىستاتىستىكا). ئارىدىن توپتوغرا مىڭ يىل ئۆتكەندە، يەنى 19 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا ئاتاۋۇش، قەشقەر، خوتەن، ئالتايدىن بىر تۈركۈم ئۇيغۇر سودا ـ سېتىق بىلەن (تاشقى) موڭغۇلىيە تېررىتورىيىسىگە قايتا كىرىشكە باشلىدى. ئاق كۆڭۈل موڭغۇل خەلقى ئۇيغۇرلارنى ئۆز قېرىنداشلىرىدەك قىزغىن، ئادىل مۇئامىلە بىلەن كۈتۈۋالدى ھەمدە ھۆكۈمەت ئۇلارغا موڭغۇللار بىلەن تەڭ ـ باراۋەر ياشايدىغان ھوقۇق بەردى.

موڭغۇلىيەگە ئەڭ دەسلەپتە بارغان ئۇيغۇرلار ئالتايدىكى ھەمراجان، سەلەي باي، ھوشۇر ھاجىم قاتارلىق سودىگەرلەر بولۇپ، ئۇلار مىلچىمالار، يەنى چاي، يىپ ـ يىگنە، كىيىم ـ كېچەك، دورا ـ دەرمەك سودىسى قىلىدىغانلار ئىدى. ئۇ چاغدا (تاشقى) موڭغۇلىيە جۇڭگونىڭ زېمىنى بولغاچقا، ئاردا چېگرا ۋە رەسمىيەت بېجىرىش مەۋجۇد ئەمەس ئىدى. بۇ سودىگەرلەر ئاپارغان مالىلرىنى ئۇ يەردىكى موڭغۇل چارۋىچىلار بىلەن تۇلكە تېرىسى، قۇندۇز تېرىسى، بۆكەن مۈڭگۈزىگە تېگىشىپ قايتاتتى. بۇ مالىلارنى ئالتايدا ئىچكىرىدىن كەلگەن خەنزۇ سودىگەرلەر يۇقىرى باھا بىلەن سېتىۋالاتتى. شۇڭا، ئۇلارنىڭ سودىسى نەچچە ئون ھەسسە پايدا قىلاتتى. ئەمما، بۇ سودا ئەتكەس مال سودىسى دەپ قارىلاتتى، شۇڭا بەزىدە يەرلىك ھۆكۈمەت تەرىپىدىن مۇسادىرە قىلىناتتى.

20 ـ ئەسىرنىڭ 20 ـ يىللىرىدا شىنجاڭ بىر مەزگىل تىنچ، مۇقىم بولدى، خەلق تۇرمۇشى بىرئاز ياخشىلىنىپ، سودا ـ سېتىق جانلىنىپ كەتتى. خوتەن تەرەپلەردە ھىندىستان، پاكىستان (ئۇ

چاغدا پاكستان تېخى مۇستەقىل دۆلەت ئەمەس ئىدى) چېگرا سودىسى: قەشقەر تەرەپتە (سابىق) سوۋېتلەر ئىتتىپاقىنىڭ ئوش، نەمەنگان، ئەنجان چېگرا سودىسى؛ ئىلى، چۆچەك تەرەپلەردە تاشكەنت، ئالما ـ ئاتا چېگرا سودىسى جانلىنىپ كەتتى. بۇ چاغدا ئالتاي تەرەپتە موڭغۇلىيە چېگرا سودىسى تازا گۈللەنگەنىدى. ئاتۇش، قەشقەر، خوتەندىن ئالتايغا كەلگەن نۇرغۇن سودىگەر موڭغۇلىيەگە مىلچىمالارنى يۆتكەپ سودا قىلاتتى ھەمدە كۆپلەپ ئولتۇراقلاشقانىدى.

20 ـ ئەسىرنىڭ 20 ـ يىللىرىدىن كېيىن شىنجاڭدا ئۇرۇش ھالىمانچىلىقى كۆپ بولىدى، خەلق جان قايغۇسىدا پاراكەندە بولۇپ كەتتى. قومۇل، تۇرپان، گۇچۇڭ، ئالتايدىكى بىر قىسىم ئۇيغۇر باشلار ھۆكۈمەتنىڭ ئەسكەرلىككە تۇتۇۋېلىشىدىن قورقۇپ ۋە ياكى تۇرمۇش ھەلەكچىلىكىدىن قومۇل، جىمسار، ئالتاي چېگرالىرىدىن تۇركۈملەپ موڭغۇلىيەگە قېچىپ ئۇتۇشكە باشلىدى. موڭغۇلىيە ھۆكۈمىتىمۇ ئۇلارنى مۇساپىرلار قاتارىدا كۈتۈۋېلىپ خوبدا، ئۇلگەي ئۇلكىلىرىگە ئورۇنلاشتۇردى.

دادامنىڭ بوۋىسى، يەنى مېنىڭ ئۇلۇغ بوۋام سوپاخۇن دېگەن كىشى ئەسلىي ئاتۇش ئازاقتىن بولۇپ، نەچچە ئەۋلاد موزدۇزلۇق بىلەن ئۆتكەن ئادەملەر ئىكەن. 1820 ـ يىللاردا ئاتۇش ئازاقتىن نۇرغۇن ئادەم بېكى بوز يەر ئېچىش، چارۋا بېقىش ئۈچۈن ھازىرقى كاتايلاق (ئەسلىدە كاتتا يايلاق بولۇپ، قېلىن يۇلغۇن، توغراقلىق ئىكەندۇق)قا كۆچكەن. ئۇلۇغ بوۋام سوپاخۇنمۇ يۇرت بىلەن بىللە كاتايلاققا كۆچۈپ كېلىپ يەنە موزدۇزلۇقىنى قىلغان. بوۋام مەمتىلىمۇ كاتايلاقتا بىر ئۆمۈر موزدۇزلۇق قىلىپ تۇرمۇش كەچۈرگەنىكەن.

دادام ئەبەيدۇللا 1914 ـ يىلى ئاتۇش كاتايلاقتىن 18 يېشىدا سودىگەرلەرگە ئەگىشىپ ئۇرۇمچىگە چىققان. ئاۋۋال شىخۇ، چۆچەكلەردە، ئاندىن (سابىق) سوۋېتلەر ئىتتىپاقى تەۋەسىدىكى شەھەرلەردە سودا قىلغان. 1924 ـ يىلى ئالتايغا كېلىپ، موڭغۇلىيەنىڭ خوبدا شەھىرى بىلەن ئالتاي ئوتتۇرىسىدا مىلچىمال سودىسى قىلغان. 1928 ـ يىلى موڭغۇلىيەنىڭ زاپخۇن شەھىرىدە موڭغۇلىيە بويىچە تۇنجى قېتىم قوغۇن تېرىغان. دادامنىڭ ئەسلىي تولۇق ئىسىم فامىلىسى ئەبەيدۇللا مەتلى ئىدى. تاشقى موڭغۇلىيەدە قازاقلار ئەركىلەتمە ئىسىم بىلەن «ئەبەيلەم» دەپ چاقىرىپ ئەبەيلەم بوپقالغان، موڭغۇللار بولسا تېخىمۇ قىسقارتىپ ئەبەي دەپ ئىسىم قويۇۋالغان. ھازىر بۇ «ئەبەي» دېگەن نامنى مەن ۋە بالىلىرىم ئەۋلادلىرىمىزنىڭ فامىلىسى قىلىپ

مەرھۇم دادام ئەبەيدۇللا مەمتلى

قوللاندۇق. ئاپامنىڭ دادىسى يۇسۇپئاخۇن ياقۇپ كېرىيەلىك خۇمدانچى بولۇپ، 1918 ـ يىلى ئالتايغا چىقىپ بىناكار بولغان، ئالتايدا توي قىلغان. 1934 ـ يىلى نويابىردا ئالتايدا ئاق ئورۇسلار قازاق، ئۇيغۇر، خەنزۇلارنى بۇلاپ قىرغىن قىلىدۇ. چوڭ دادام بىلەن چوڭ ئانام 13 ياشتىكى ئاپامنى ئېلىپ تاغقا قېچىپ كېتىۋاتقاندا چوڭ ئانامغا ئوق تېگىپ يولدا ئۆلۈپ كەتكەن. چوڭ دادام يۇسۇپئاخۇن ئاپامنى ئېلىپ موڭغۇلىيەگە قېچىپ بارغان. 1937 ـ يىلى دادام بىلەن ئاپام خوبدا شەھىردە توي قىلغان ھەم بالىچاقلىق بولۇپ ئولتۇراقلىشىپ قالغان.

20 ـ ئەسىرنىڭ 30 ـ يىللىرىنىڭ ئاخىرلىرى موڭغۇلىيەنىڭ خوبدا، ئۇلگەي، زاپخۇن، ئۇلانباتور، ئورخۇن شەھەرلىرىدە توپ ـ توپ ئۇيغۇر مەھەللىسى پەيدا بولدى، ئۇيغۇرلارنىڭ بازارلىرى شەكىللەندى. قىرلاردىن شەھەرگە كىرگەن چارۋىچى موڭغۇللار ئۇيغۇرلارنىڭ پولۇ، ماتا، لەڭمىنى يېمەي قايتمايتتى. ئۇلار يەنە ئۆيدە قالغان خوتۇن ـ بالىلىرىغا گىردە، سامىسىلارنى ئەكىتەتتى. بۇ بازاردا تۇمۇرچىخانا، ساتىراشخانا، سەيۋۇخانا، موفاك (ئات تۇگمىنى)، ياغاچچىلىق دۇكانلىرىمۇ ئارقا ـ ئارقىدىن قۇرۇلدى.

ئاقسۇلۇق بەكرى مەللام 1930 ـ يىللاردا ئۇلگەي شەھەرلىك ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ خوجىلىق ئىشلىرىغا مەسئۇل بولۇپ ئىشلىگەندە دەريادىن ئۆستەك ئېلىپ دەريا بويىدىكى تېرىلغۇ يەرگە سۇ ئېلىپ چىقىپ، موڭغۇلىيە بويىچە تۇنجى بولۇپ سەۋزە، يائىق، شوخلا، تەرخەمەك، كاللەكبەسەي تېرىغان. شۇنىڭ بىلەن بۇ مەكتەپتىكى 300دىن ئارتۇق ئوقۇغۇچى ـ ئوقۇتقۇچى ئاشخانىسىنىڭ كۆكتات مەسىلىسى ھەل بولغان. بەكرى مەللام ئۇلگەي شەھىرىگە بىر مەسچىت سالدۇرغان. ئۇ، 1940 ـ يىللاردا خوبدا شەھىرىگە كۆچۈپ كېلىپ چوڭ ئاشخانا ئاچقان، ئۇ ئاشپۇزۇلنىڭ پولۇ، ماتا، لەڭمەن، ئۇگرىلىرى موڭغۇلىيەدە شۇنداق داڭ چىقارغانكى، موڭغۇل خېرىدارلار ئۆچىرەتتە تۇرۇپ يەيدىغان بولغان. 1980 ـ يىلى موڭغۇلىيە ھۆكۈمىتى ئۇلگەي شەھىرىنىڭ تارىخىنى يازغاندا بەكرى مەللامنى سۈيۈنۈپ تۇرۇپ ئالاھىدە تىلغا ئالغان.

ئاقسۇلۇق بەكرى مەللام

ئۇ يىللاردا خوبدا، ئۆلگەي شەھەرلىرىدە (سابىق) سوۋېتلەر ئىتتىپاقى ئۇسۇلىدا سېلىنغان ئىدارە ـ جەمئىيەت ئىشخانىلىرىدىن باشقا خىش ۋە كېسەكتە سېلىنغان ئۆيلەر يوق دېيەرلىك ئىدى. چۈنكى، موڭغۇللار قىش ـ ياز كىگىز ئۆيدە ئولتۇرۇشقا ئادەتلەنگەنىدى. ئۇيغۇرلار ئالدى بىلەن ئۆزلىرى ئولتۇرىدىغان ئۆيلەرنى، ئاندىن سودا دۇكانلىرىنى كېسەك بىلەن سېلىپ بىناكارلىق كەسپىنى شەكللەندۈردى. بارا ـ بارا هۆكۈمەتنىڭ قەۋەتلىك خىزمەت بىنالىرىنىمۇ ئۇيغۇر ئۇستاملار كۆتۈرە ئېلىپ سېلىشقا باشلىدى. قەشقەرلىك ئۇمەر، داۋۇت دېگەن كىشىلەر ئۆلگەي شەھىردە خۇمدان قۇرۇپ كۆك خىش پىشۇرغان، هاك كۆيدۈرۈپ پۈتكۈل شەھەرنىڭ قۇرۇلۇشىنى هۆددىگە ئېلىپ ئىشلىگەن. خوبدا شەھىرىنىڭ هازىرقى كوچا بويلىرىدىكى بەھەيۋەت تېرەكلەرنى ئابدۇراخمان سابىت دېگەن كىشى ئۇيغۇرلارنى تەشكىللەپ پىلانلاپ قويدۇرغان. 70 يىلدىن بۇيان بۇ تېرەكلەر ناهايىتى باراقسان يوغىناپ، خوبدا شەھىرىگە هۆسن قوشتى. هازىرقى خوبدا شەھەرلىك هۆكۈمەتنىڭ خىزمەت بىناسىنى شۇ يىللاردا تۇرپان لۇكچۈنلۈك ياقۇپ ئۇستام دېگەن كىشى سالغانىدى.

ئۇ يىللاردا موڭغۇللار خاس چارۋىچى خەلق بولغاچقا، دېھقانچىلىقتا پەقەت ئاز دائىرىدە ئارپا، تېرىقتىن باشقىنى تېرىمايتتى. شىنجاڭدىن بارغان ئۇيغۇرلار دېھقان خەلق بولغاچقا، بۇ زېمىنى بىپايان، تۇپراقى مۇنبەت، سۇيى ئەلۋەك ئەلدە ئەركىن دېھقانچىلىق قىلىشقا باشلىدى. دەسلەپكى يىللاردا موڭغۇللارنىڭ بىر قويغا بىر قوغۇن تېگىشكەن ۋاقىتلىرىمۇ بولدى. دائىم دېگۈدەك ئاشلىق قەھەتچىلىكى بولۇپ تۇرىدىغان بۇ دۆلەتتە بىردىنلا نەچچە مىڭ مولاپ دېھقانچىلىق مەيدانلىرىنىڭ پەيدا بولغانلىقىنى كۆرگەن موڭغۇلىيە هۆكۈمىتى ئۇيغۇرلاردىن ناهايىتى رازى بولدى هەمدە ئۇيغۇرلارنىڭ كۆچى قانچىلىك يەتسە شۇنچىلىك دېھقانچىلىق قىلىشقا رۇخسەت قىلدى، بارلىق دېھقانچىلىق بېجىنى كەچۈرۈم قىلدى. كېيىنكى يىللاردا دېھقانچىلىق قىلغانلارغا يارەدەم پۇلى بېرىش، يەغىم مەزگىللىرىدە ئەسكەرلەرنى ئەكىلىپ زىرائەتلەرنى يارەملىشىپ يەغىپ بېرىش ئىشلىرىنى قىلدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ موڭغۇلىيەدىكى ئىجتىمائىي ئورنى تېخىمۇ ئۇسۇپ كەتتى. شۇ يىللاردا موڭغۇلىيەدە نەچچە مىڭ مو يەردە دېھقانچىلىق قىلىدىغان، نەچچە مىڭ تۇياق قوي، نەچچە يۈز تۇياق تۆگە، ئات، كالىسى بار ئۇيغۇر بايلار بارلىققا كەلدى. پەچان ناهىيەسىنىڭ چوقۇتام كارىزدىن بارغان باي ساۋۇت (لەقمى تۇتۇر) دېگەن كىشىنىڭ 1937 ـ يىللاردا 3000 تۇياق قوي، 200 تۇياق ئات، 200 تۇياق سىغىن كالا، 60 تۇياق تۆگىسى، 1500 مو يېرى بولۇپ، بۇغداي، ئارپا تېرىيتتى. بۇنىڭدىن باشقا باي ئىبراي، يۇسۇپئاخۇن باي، ئەبەيلەم (دادام)، ياقۇپ تۆمۈرچى، تۇنياز باي، هوشۇراخۇن باي، قارا كېرەم، تۇردىئاخۇن، تېيىپئاخۇن دېگەن كىشىلەر موڭغۇلىيەدە چىلى چوڭ بايلاردىن بوپقالدى. دادام ئەبەيلەم خوبدا شەھىرىنىڭ نەمىن دېگەن يېزىسىدا 300 مو يەرگە بۇغداي، ئارپا، قوغۇن تېرىيتتى. دادامنىڭ قوغۇنى موڭغۇلىيە بويىچە ئەڭ داڭلىق بولۇپ، هەر يىلى پايتەخت ئۇلانباتور شەھىرىگىمۇ نەچچە ئون ماشىنا قوغۇن يۆتكەيتتى. بۇندىن باشقا 500 تۇياقتىن ئارتۇق قوي، 100 نەچچە تۇياق ئات، 100 تۇياق نەچچە كالا، 50 نەچچە تۇياق تۆگىسى بار ئىدى. مەن 1953ـ يىلى 5 ـ مارت سەھەردە ئاشۇ خوبدا شەھىردىن سەككىز كىلومېتىر يىراقتىكى دېھقانچىلىق مەيدانى ـ نەمىن دېگەن يەردە ئائىلىمىزنىڭ تۆتىنچى پەرزەنتى بولۇپ تۇغۇلغانىكەنمەن. هازىر ئالتاي ۋىلايىتىنىڭ چىڭگىل ناهىيەسىدە تۇرۇۋاتقان هەنىپە ئالىمئاخۇننىڭ ئاپىسى بورىسقان مېنىڭ كىندىك ئاپام بولغانىكەن. ئۇدا ئۇچ قىزدىن كېيىن ئوغۇل پەرزەنت كۆرگىنىگە خۇش بوپكەتكەن دادام يەرلىك قازاق ـ موڭغۇللارنىڭ ئۆرپ ـ ئادەتى بويىچە مەن توغۇلغان كۈنى كەچتە قوي سويۇپ قۇلۇم ـ قوشنا ۋە يىراق ـ يېقىندىكى دوستلىرىغا چىلداقان (ئۇيغۇرلارنىڭ بۆشۈك تويىغا ئوخشايدۇ) قىلىپ بەرمەكچى بوپتۇ. چۈشتىن كېيىن ئىككى قوينى سويۇپ قازانغا سالغان چاغدا سۈمۈنلۈق (ناهىيەلىك) هۆكۈمەتتىن جىددىي ئۇقتۇرۇش كېلىپ: شۇ كۈنى ئەتىگەندە سوۋېتلەر ئىتتىپاقىنىڭ داهىيسى ستالىننىڭ ۋاپات بولغانلىقىنى، پۈتكۈل موڭغۇلىيە خەلقىنىڭ داهىي ستالىنغا 30 كۈن قارىلىق تۇتىدىغانلىقىنى، بۇ 30 كۈن ئىچىدە هەرقانداق كۆڭۈل ئېچىش پائالىيەتلىرىنى چەكلەيدىغانلىقىنى، كىمدە كىم كۆڭۈل ئېچىش پائالىيەتلىرىنى ئورۇنلاشتۇرسا قاتتىق جازالىنىدىغانلىقىنى ئۇقتۇرۇپتۇ. شۇنىڭ بىلەن دادام ئوغۇل پەرزەنت كۆردۈم دەپ يۇرتقا بىرىدىغان چىلداقان چاينى بېرەلمەي بىر ئايدىن كېيىن بەرگەنىكەن.

1938 ـ يىلدىن باشلاپ موڭغۇلىيەدىمۇ سوۋېتلەر ئىتتىپاقىنىڭ «چوڭ تازىلاش» سىياسىتى هۆكۈم سۈرۈپ، دۆلەت ئىچىدىكى ئاتاقلىق زىيالىيلار، پارتىيە، هۆكۈمەت، جامائەت ئەربابلىرى، پۇلدار بايلارنى تۇتقۇن قىلىش (هەپسىگە تاشلاش) باشلاندى. ئۇلارغا كومۇنىزمغا قارشى، چەت ئەلگە باغلانغان دېگەن بەتنامىلار چاپلانغانىدى. ئۇلار تۇرمىلەردە قىيىن ـ قىستاق ئاستىدا ئۆلتۈرۈلدى. دۆلەت بويىچە زىيانكەشلىككە ئۇچرىغان 50 نەچچە مىڭ ئادەم ئىچىدە پەقەت ئۇيغۇر زىيالىيلار، ئۇيغۇر بايلار ۋە جامائەت ئەربابلىرىدىلا مىڭدىن ئارتۇق كىشى بار ئىدى. پەچان چىقتىملىق سابىت هامۇت دېگەن كىشى موڭغۇلىيەدىكى ئۇيغۇرلار ئىچىدە ئەڭ كاتتا باي ئىدى. 1938 ـ يىلى تۇتقۇن باشلانغاندا ئۇ قورقۇپ ئۆيىدىكى 20 كىلوگرام ئالتۇن ـ تىللانى يوشۇرماقچى بولدۇ. بىر كۈنى كېچىدە ئۇ ئىنىسى بىلەن بىر كالىنى سويۇپ بارلىق زىقچە ئالتۇن، تىللانى بىر پارچە كىگىزگە ئوراپ ياغاچ ساندۇققا سالدۇ، ساندۇقنى كالا تېرىسىنىڭ تۆكى بار تەرىپىدە ئوراپ، ئاندىن كالا تېرىسىنىڭ هۆل تەرىپىنى يۇمشاق تۇز بىلەن تۇزلاپ، قىل ئارغامچا بىلەن باغلاپ ئۆيىنىڭ كەينىدىكى تاغ باغرىغا كۆمۈپ قويغىلى ماڭىدۇ. سابىت هامۇتنىڭ توققۇز

ياشلىق ئوغلى ئابدۇراخمان ئۇلارغا ئەگىشىپ تاغ باغرىغا ئاز قالغاندا دادىسى كۆرۈپ قېلىپ، ئالتۇن كۆمگەن يەرنى يوشۇرۇش ئۈچۈن بالىسىنى تىللاپ ھەيدىۋېتىدۇ. ئۇلار ئالتۇنلىرىنى تاغنىڭ كەينىگە كۆمۈپ قويۇپ 3 ـ كۈنى كېچىسى ساقچىلار ئاكا ـ ئۇكا ھەر ئىككىسىنى تۇتقۇن قىلىدۇ. ئۇلار شۇ كەتكەنچە تۈرمىدە ئۆلتۈرۈلىدۇ. بىرنەچچە يىلدىن كېيىن ئايالى ئايخان ئوغلى ئابدۇراخمان بىلەن ھېلىقى تاغ باغرىنى نەچچە ئايغىچە تولا كولاپ ھەممە يەرنى قېزىۋېتىدۇ، لېكىن ئالتۇن ـ تىللالارنى تاپالمايدۇ. شۇ قېتىمقى «چوڭ تازىلاش» موڭغۇلىيەدە يېڭىدىن گۇللىنىۋاتقان ئۇيغۇر ھەدەنىيىتىگە غايەت زور يوقىتىش ۋە پاجىئە بولدى.

موڭغۇلىيەگە بارغان ئۇيغۇرلارنىڭ كۆپىنچىسى ياشلار بولغاچقا نىكاھ مەسىلىسى ئۇلارغا نۇرغۇن قىينچىلىق ئەكەلدى. كېيىن شىنجاڭدىن ئائىلە بويىچە كۆچۈپ بارغان ئۇيغۇرلار بالىلىرى چوڭ بولغاندىن كېيىن ئۆزئارا قۇدىلاشتى. يەنە نۇرغۇن ئۇيغۇر قازاق قىز ـ ئاياللار بىلەن تۇرمۇش قۇردى. بىر قىسىم ئۇيغۇر موڭغۇل ئاياللار بىلەنمۇ تۇرمۇش قۇردى. 20 ـ ئەسىرنىڭ 40 ـ يىللىرىغا كەلگەندە موڭغۇلىيەدە يېڭى بىر ئەۋلاد ئۇيغۇر بالىلىرى ئۆسۈپ يېتىلدى. ئەپسۇس، موڭغۇلىيەدە ئۇيغۇر مەكتىپى يوق ئىدى. ئەۋلاد تەربىيەسى تاشقى موڭغۇلىيەدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئالدىغا يەنە بىر يېڭى قىينچىلىقنى تاشلىدى. كېرىيەدىن بارغان يۈسۈپئاخۇن ياقۇپ دېگەن خۇمدانچى (ئاپامنىڭ دادىسى، يەنى مېنىڭ چوڭ دادام بولىدۇ) 1940 ـ يىلى مەخسۇس خۇمدان قۇرۇپ كۆك خىش پىشۇرۇپ، خوبدا شەھەر مەركىزىدە ئالتە سىنپلىق بىر ئۇيغۇر مەكتەپ سالدى. بۇ مەكتەپ ھازىرمۇ خوبدا شەھىردە ھۆكۈمەت تەرىپىدىن قوغدىلىدىغان مەدەنىيەت ئابىدىسى قىلىپ ساقلىنىۋاتىدۇ. ئەمما، بۇ مەكتەپ پۈتكەن بىلەن ئۇيغۇر بالىلىرى ئوقۇش باشلىيالمىدى. چۈنكى، ئۇيغۇردىن ئوقۇتقۇچى تېپىلمىدى، بىر ـ ئىككى ساۋاتلىق ئادەم چىققان بولسىمۇ يېتىشمەيتتى. ھەممىدىن مۇھىمى ئۇيغۇر تىلىدا دەرسلىك يوق ئىدى. ئاخىر بۇ مەكتەپنىڭ «ئۇيغۇر مەكتىپى» دېگەن نامى ساقلىنىپ قالغان بولسىمۇ، ئۇيغۇر بالىلىرى يەنىلا موڭغۇل تىلىدا ئوقۇشقا باشلىدى. ئەپسۇس، كېيىنكى يىللاردا بىزنىڭ ئائىلىدە شۇنداق بىر پاجىئە بولدىكى، چوڭ ئاچام تۇردىخان موڭغۇلىيەدە موڭغۇل تىلىدا ئوقۇدى، يېزىقىدا مەكتەپ پۈتكۈزدى. ئۇچ ئاچام ساۋاتلىق بولسىمۇ ئەمما ئۇلار بىر ـ بىرىنىڭ يازغان خەتلىرىنى ھەرگىز ئوقۇيالمايتتى...

كېرىيەلىك يۈسۈپئاخۇن ياقۇپ

20 ـ ئەسىرنىڭ 40 ـ يىللىرىدا موڭغۇلىيەدە كولخوزلىشىش ئەڭ يۇقىرى پەللىگە كۆتۈرۈلدى. ئۇيغۇرلار بۇ سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىشكە ناھايىتى ئاكتىپ قاتناشتى. گۇچۇڭلۇق ھېيتئاخون روزى موڭغۇلىيە ئۆلكىسىنىڭ ئاقچى دېگەن كولخوزىغا رەئىس بولۇپ سايلىنىپ، بۇ كولخوزنى ناھايىتى تېزلا ئەڭ ئىلغار كولخوز قىلىپ قۇرۇپ چىققاچقا، 1952 ـ يىلى موڭغۇلىيە دۆلەتلىك ئەمگەك قەھرىمانى بولۇپ مۇكاپاتلاندى. كەنجىئاخۇن دېگەن ئاتۇشلۇق كىشى كۆپ يىل ئاشۇ ھېيتئاخۇن رەئىسكە مۇئاۋىن بولۇپ كولخوزنىڭ مالىيەسىنى باشقۇردى. ئاتۇشلۇق قارا كېرەم دېگەن كىشى خوبدا شەھىردە

رەئىس ھېيتئاخۇن روزى

مۇئاۋىن رەئىس كەنجىئاخۇن

بىر كولخوزنىڭ ئورۇنباسار رەئىسى بولۇپ ئۆزۈن يىل ئىشلىدى. قارا كېرەم يەنە تاشقى موڭغۇلىيەدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ مەشرەپ يېگىت بېشى ئىدى. ئۇ بىر ھەپتىدە بىر قېتىم مەشرەپ ئۇيۇشتۇراتتى. داپ، دۇتار بىلەن قاينىاپ كەتكەن بۇ مەشرەپكە موڭغۇللارمۇ كېلىپ ئۇسسۇلغا چۈشەتتى. تېيىئاخۇن دېگەن كىشى خوبدا بويۇنسۇمۇل ئۇيغۇر 16 ـ كولخوزىغا رەئىس بولغاندى. ئۇيغۇر ياشلار كۆپلەپ ھەربىي ۋەزىپە ئۆتەشكە قاتناشتى. خوبدا، ئۆلكەدە شەھەرلىرىدىكى ھۆكۈمەت ئورگانلىرىدىمۇ خېلى كۆپ ئۇيغۇر ھۆكۈمەت مەمۇرى بولۇپ ئىشلەيتتى. مۇئاۋىن رەئىس قارا كېرەم گۇچۇڭدىن بارغان ياسىن دېگەن كىشى ئايالى خالىدەم بىلەن خوبدا ئۆلكىلىك سەنئەت ئۆمىكىگە ناخشىچى، ئۇسسۇلچى بولۇپ كىردى، كېيىن ياسىن خوبدا

مۇئاۋىن رەئىس قارا كېرەم

گۇچۇڭلۇق ھېيتئاخۇن روزى ئۆلكىلىك سەنئەت ئۆمىكىگە ئۇيغۇر كۈيلىرىنى يېزىپ ئۇقۇدى، كېچىك ئاچام زورە بورتالا شەھىردە ئۇيغۇر يېگى «موڭغۇلىيە خەلق ئارتىسى» دېگەن ئەڭ ئالىي شەرەپكە

ئېرىشتى. موڭغۇلىيە ھۆكۈمىتى جۇڭگوغا ئىزچىل ھالدا دوستانە مۇئامىلە قىلاتتى. جۇڭگونىڭ ياپونغا قارشى ئۇرۇشى مەزگىلىدە موڭغۇلىيە جۇڭگو خەلقىگە زور ياردەم بەردى. 1938 ـ يىلى موڭغۇلىيە ھۆكۈمىتى جۇڭگو چاخار ئۆلكىسىگە ياپونغا قارشى ئۇرۇشقا 200 نەپەر ئەسكەر بىلەن نۇرغۇن قورال ـ ياراغ ھەمدە ئاشلىق ئەۋەتتى. بۇ 200 نەپەر ئەسكەر ئارىسىدا 20 نەچچە ئۇيغۇر جەڭچى بار ئىدى. بۇ جەڭچىلەر ياپون باسقۇنچىلىرى بىلەن بولغان نەچچە قېتىملىق جەڭگە قاتناشقان، ھەممىسى جەڭدە قۇربان بولغان. بۇلارنىڭ ئارىسىدىكى بىچانلىق ئابدۇل دېگەن يىگىت 1940 ـ يىلى جۇڭگونىڭ شەرقىي شىمال رايونىدىكى بىر ئۇرۇش مەيدانىدا ياپونلارغا ئەسىرگە چۈشكەن چاغدا باتۇرلۇق بىلەن قارشىلىق كۆرسىتىپ، ياپونلارنىڭ بىر پولكوۋنىكىنى ئېتىۋەتكەن. ياپونلار ئۇنى نەق مەيدانىدا ئېتىپ ئۆلتۈرگەندىن كېيىنمۇ پۈتۈن بەدىنىنى نەيزىلەپ، قىيما ـ چىيما قىلىۋەتكەن. 2 ـ دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن موڭغۇلىيە ھۆكۈمىتى جۇڭگونىڭ ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشىدا قەھرىمانلارچە قۇربان بولغان بۇ قەھرىمان ئۇيغۇر جەڭچىلىرىنىڭ نامىنى ئەبەدىيلەشتۈرۈش ئۈچۈن ئۆلانباتور شەھىرىدە مەخسۇس خاتىرە مۇنارى تۇرغۇزۇپ، ئىسملىرىنى ئويغاندى.

1939 ـ يىلى 2 ـ دۇنيا ئۇرۇشى پارتلىدى. 1941 ـ يىلى 22 ـ ئىيۇل ھىتلىر گېرمانىيەسى سوۋېتلەر ئىتتىپاقىغا تاجاۋۇز قىلدى. موڭغۇلىيە دەسلەپ سوۋېتلەر ئىتتىپاقىغا كۆپلەپ ماددىي ياردەم بەردى، كېيىن ئالدىنقى سەپكە نەچچە ئون مىڭ پىدائىي ئەسكەر ئەۋەتتى. بۇ پىدائىيلار ئىچىدە ئۇيغۇر جەڭچىلىرىمۇ بار ئىدى. ئۇلارنىڭ كۆپى ئۇرۇشتا قۇربان بولدى. ئىسمائىل، تۇرسۇن دېگەن ئۇيغۇر يىگىتلەر ئۇرۇشتا پىداكارلىق بىلەن 1 ـ دەرىجىلىك خىزمەت كۆرسىتىپ پولكوۋنىك دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلدى. تۇرپان ئايدىڭكۆللۈك سەيدۇل دېگەن يىگىت 1939 ـ يىلى موڭغۇلىيە ھاۋا ئارمىيەسىگە قاتنىشىپ ئۇچقۇچى بولغان. موڭغۇل ئۇچقۇچىلارنىڭ تىلى كەلمەي ئۇنى سەيسانوپ دەپ چاقىراتتى. 2 ـ دۇنيا ئۇرۇشى پارتلىغاندىن كېيىن موڭغۇلىيە ھۆكۈمىتى سوۋېتلەر ئىتتىپاقىغا ياردەم بېرىپ ئالدىنقى سەپكە بىر نەچچە كۈرەشچى ئايروپىلان ئەۋەتكەن. سەيسانوپ ئاشۇ كۈرەشچى ئايروپىلانلارنىڭ بىرىدە ئۇچقۇچى ئىدى. ئۇ، لېنىنگرادتىكى بىر قېتىملىق ئۇرۇشتا فاشىستلارنىڭ ئەڭ ئاساسلىق بىر ئىستىھكامىنى پارتلىتىپ، قىزىل ئارمىيەنىڭ ئالغا ئىلگىرىلىشىگە يول ئاچقان. ئۇ، بۇ تۆھپىسى

ئۇرۇش قەھرىمانى سەيدۇل

ئۈچۈن ئالتۇن ئوردېنغا ئېرىشكەن. ئۇرۇشتىن كېيىن موڭغۇلىيە ھۆكۈمىتى ئۇلارنى ئۇلانباتور، موسكۋالاردا ئوقۇتۇپ ئالاھىدە تەربىيەلەپ، ھۆكۈمەتنىڭ مۇھىم ئورۇنلىرىدا ئىشلەتتى. ئىسمائىل دارغا (دارغا ـ موڭغۇل تىلىدا باشلىق دېگەن سۆز) موڭغۇلىيە تاشقى ئىشلار مىنىسترلىقىدا مەھكىمە باشلىقى دەرىجىلىك ۋەزىپە بىلەن مۇھىم خىزمەتلەردە بولدى. ئۇ 1947 ـ يىلى ماشىنا ۋەقەسىدە ئۇلانباتوردا قازا قىلدى. سەيسانوپ 1950 ـ يىلى خوبدا شەھىردە ئۆپكە تۇبىركۇلىيوز كېسىلى بىلەن ۋاپات بولغان.

تۇرسۇن دارغا ئۇرۇشتىن كېيىن ئۇلانباتور شەھەرلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسىدە ئورۇنباسار باشلىق بولۇپ ئۇزۇن يىل ئىشلىدى. ئاقسۇلۇق ھەسەنئاخۇن دېگەن ئۇيغۇر شوپۇر ئالدىنقى سەپتىن يارىدارلارنى قۇتقۇزۇۋاتقاندا ئۆپكىسىگە ئوق تەگسىمۇ، قەيسەرلىك بىلەن ماشىنىنى ھەيدەپ يارىدارلارنى ساق ـ سالامەت قۇتقۇزۇپ چىققانلىقى ئۈچۈن موڭغۇلىيىدە «1 ـ دەرىجىلىك خىزمەت كۆرسەتتى» دېگەن شەرەپ ئوردېنىغا ئېرىشتى. 2 ـ دۇنيا ئۇرۇشىدا موڭغۇلىيەدىكى ئۇيغۇرلار قورامغا يەتكەن بالىلىرىنى ھۆكۈمەتكە ئىلتىماس قىلىپ ئالدىنقى سەپكە جەڭگە ئەۋەتتى. ھەربىر ئائىلە نۇرغۇن مال ـ مۈلكىنى ھۆكۈمەتكە تەقدىم قىلىپ، فاشىزمغا قارشى ئۇرۇشقا ئۆزلىرىنىڭ بىر كىشىلىك ھەسسىسىنى قوشتى.

ئاقسۇقلۇق شوپۇر ھەسەنئاخۇن

2 ـ دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن موڭغۇلىيەنىڭ ئىقتىسادىي تېز

ھەسەنئاخۇننىڭ 1934 ـ يىلى موڭغۇلىيىدە ئالغان شوپۇرلۇق كىنىشكىسى

تەرەققىي قىلدى. كولخوزلىشىشمۇ ناھايىتى تېزلەشتى. ئۇيغۇرلار موڭغۇلىيە ھۆكۈمىتىنىڭ بارلىق چاقىرىقىغا ئاكتىپ ئاۋاز قوشۇپ، سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇشتا ئۆزلىرىنىڭ رولىنى تېخىمۇ ياخشى جارى قىلدۇردى.

موڭغۇللار ئۆزلىرىنىڭ ئاق كۆڭۈللۈكى، كەڭ قورساقلىقى، مېھرىبانلىقى بىلەن ئاشۇ مۇ ساپىر ئۇيغۇرلارنىڭ قەلبىدە ئاجايىپ يارقىن ھەم ئۇنتۇلماس خاتىرىلەرنى قالدۇردى. مەن كىچىكمىدىن باشلاپ موڭغۇلىيەدىن ۋەتەنگە قايتقان چوڭلارنىڭ ئاغزىدىن مۇشۇ ھەقتە ئاجايىپ تەسىرلىك ھېكايىلەرنى ئاڭلىغانىدىم. شۇ ھېكايىلەردىن ئىككىنى سۆزلەپ بەرسەملا ھەممىگە كۇپايە قىلىدۇ:

گۇچۇڭلۇق تۆمۇر نىياز دېگەن كىشى 1926 ـ يىلى موڭغۇلىيەگە بارغانىدى. ئۇ، خۇشىيىل، كۆپكە قابىل، قولى گۈل سودىگەر ئادەم ئىدى. ئۇ خوبدا شەھىرىدە سودا قىلىپ ئۇزاق ئۆتمەيلا تولىمۇ كۆپ موڭغۇل بىلەن تونۇشۇپ، بۇرادەرلىشىپ كەتتى. خوبدا چېگرا شەھەر بولغاچقا مىڭدىن ئارتۇق ئەسكەر تۇراتتى. تۆمۇر نىياز بۇ ئەسكەرلەرنىڭ ھەر كۈنلۈك ئۇچ ۋاق تامىقىنى كۆتۈرە ئالدى. ئۇنىڭ ئادەملىرى ھەر كۈنى نەچچە يۈز لىس بولكا پىشىرەتتى، نەچچە ئون داش قازاندا تاماق قىلاتتى، ئەسكەرلەرنىڭ قىشلىق يېقىلغۇ ئوتۇنىنىمۇ تەمىنلەيتتى. ئۇ چاغدا ھۆكۈمەت بىنالىرىنى سالىدىغان خىشمۇ سوۋېتلەر ئىتتىپاقىدىن ماشىنا ئارقىلىق توشۇلاتتى. تۆمۇر نىياز بىر چوڭ خۇمدان سېلىپ، يىلىغا مىليوندىن ئارتۇق خىش پىشۇرۇپ ئەسكەرلەرنىڭ ياتاق، ئىشخانىلىرىنىمۇ سالدۇردى. شۇنىڭ بىلەن ئۇ خوبدا شەھىرىدە داڭلىق ئادەم بوپقالدى. موڭغۇلىيە ھۆكۈمىتى موڭغۇل چېگراسىغا كىرگەن ئۇيغۇرلارنى ئەڭ ئالدى بىلەن «نېمە ھۇنىرىڭ بار» دەپ سورايتتى، ئەگەر تۆمۇرچى، ياغاچچى، سەيپۇڭلۇق ھۇنىرىم بار دېسە ئۆز ئالدىڭغا تىجارەت قىل دەيتتى. ئەگەر «ھۇنىرىم يوق» دېسە «تۆمۇر نىيازنىڭ يېنىغا بار» دەپ ئەۋەتىپ بېرەتتى. 1930 ـ يىللاردا تۆمۇر نىيازنىڭ قولىدا كۆكتات تېرىيدىغان، ئوتۇن توشۇيدىغان، خىش قۇيۇپ خۇمداندا پىشۇرىدىغان، تامچىلىق، ئاشپەزلىك قىلىدىغان 300 دەك ئۇيغۇر يېتىمچى بار ئىدى.

شۇ يىللاردا تۆمۇر نىياز ناھايىتى چىرايلىق بىر موڭغۇل قىز بىلەن تونۇشۇپ، بىر ـ بىرىنى ياخشى كۆرۈشۈپ قالدى. ئۇلار توي قىلىدىغان چاغدا موڭغۇل قىزنىڭ ئاتا ـ ئانىسى قەتئىي قوشۇلمىدى. ئۇلار «بۇ ئۇيغۇر قىزىمىزنى مۇسۇلمان قىلىۋېتىدۇ، بەرمەيمىز» دېدى. بۇ ھاجىرا ئىككى ـ ئۈچ ئايغا سوزۇلدى. تۆمۇر نىياز ئاخىر خوبدا شەھىرىنىڭ باشلىقىنى تېپىپ ئەھۋالنى ئېيتىپ، يارىدەم قىلىشىنى ئۆتۈندى. ھېلىقى شەھەر باشلىقى قىزنىڭ ئاتا ـ ئانىسىنى چاقىرتىپ كېلىپ: «ھەممىمىز بىر خۇدانىڭ بەندىسى، بۇيۇك بۇزرۇكۋار پادىشاھىمىز چىڭگىزخانمۇ يالغۇز قىزى ئەلئالتۇننى ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ خانى بارچۇق ئارتىپكىنگە ياتلىق قىلىپ، ئۇنى ئۆزىنىڭ 5 ـ ئوغلى قىلىۋالغان. تۆمۇر نىيازمۇ ئۇيغۇر يىگىت. مۇشۇنداق ئاق كۆڭۈل، قولى گۈل، پاراسەتلىك يىگىتنىڭ بىر قىزىڭنى ئايامتىڭ، بۇگۈنلا توي قىلىپ بەر، قىزىڭنىڭ بەختى كەپتۇ» دېدى.

ئۇلار ئاخىر توي قىلدى، تۆمۇر نىياز ئۇ موڭغۇل قىزغا مەرىيەمخان دەپ ئۇيغۇرچە ئىسىم قويدى، ئۇيغۇر تىلىنى ئۆگەتتى. ئۇلار بەش بالىلىق بولۇپ، ئۆمرىنىڭ ئاخىرىغىچە ناھايىتى بەختلىك ياشىدى. ھەتتا تۆمۇر نىياز موڭغۇلىيە بويىچە ناھايىتى ئابرۇيلۇق ئادەمگە ئايلاندى.

1936 ـ يىلى ئىيۇندا كولخوز رەئىسى ھېيتئاخۇن روزى بىرنەچچە خىزمەتچىسى بىلەن خوبدىدىن ئۇلانقۇم ئايمىقىغا بېرىپ موڭغۇللاردىن 300 تۇياق ئات سېتىۋالىدۇ. ئۇ، ئاتلارنى ھەيدەپ قايتىش سەپىرىدە بىر كۆل بويىغا كەلگەندە قاتتىق ئاغرىپ قالىدۇ. بەدىنى چېقىپ ئاغرىيدۇ، قىزىيدۇ، تىترەيدۇ. ھەرخىل سەۋەبنى قىلىپ باقسىمۇ زادى بولالماي يېتىپ قالىدۇ، كېچىسى نەپىسى قىسىلىپ ھاسراشقا باشلايدۇ. ھېيتئاخۇن ئاخىر شۇ يەرلىك بىرنەچچە موڭغۇلنى چاقىرتىپ تۆگىدىن بىرنى سېتىپ بېرىشنى، 300 ئاتقا ئون كۈن قاراپ تۇرۇشنى تاپىلايدۇ. ئاندىن ھەمراھلىرىغا يەنە: «مېنى تۆگە بىلەن تېز ئېلىپ مېڭىڭلار، يولدا ئۆلۈپ قالسام ئۆلۈكمنى يولدا يەرلىككە قويۇۋەتمەي چوقۇم خوبدىغا ـ ئۆيگە يەتكۈزۈڭلار» دەيدۇ.

ھېلىقى موڭغۇللار ھېيتئاخۇننىڭ ئەھۋالىنىڭ چاتاقلىقىنى كۆرۈپ: «بىزنىڭ بىر لامايىمىز بار، ئۇ كېسەل كۆرەلەيدۇ، ئەكىلەيلى» دەيدۇ ـ دە، ئات بىلەن تېز بېرىپ بىر سېمىز لامانى باشلاپ ئەكىلىدۇ.

لاما تېۋىپ ھېيتئاخۇننى كۆرۈپ: «تېزدىن سېمىز قويدىن بىرنى سويۇڭلار» دەيدۇ. ئاندىن ئۇچ قاپ چۆپ دورىنى قاينىتىپ تولۇق ئىچكۈزىدۇ ـ دە، قېلىن ئوراپ ياتقۇزۇپ قويىدۇ، ئارقىدىنلا يېڭى قاينىغان شوربىدىن بىر داس ئېلىپ سورۇپ ـ سورۇپ ئېغىز كۆيمىگۈدەك بولغان چاغدا ھەممىنى ئىچكۈزىدۇ. ئاندىن يېڭى سويغان قوينىڭ تېرىسىگە يۆگەپ ياتقۇزۇپ قويىدۇ. ھېيتئاخۇن ئەتىسى چۈشتە ئۇيقۇدىن ئويغانغاندا بۇرۇنقىدەكلا ساقىيىپ قوپىدۇ، تاماق يەيدۇ، تالاغا چىقىدۇ. چۈشتىن كېيىن ھېلىقى لاما ئۇنىڭ تولۇق ساقايغانلىقىنى كۆرۈپ كەتمەكچى بولىدۇ.

ھېيتئاخۇن ناھايىتى مىننەتدار بولغان ھالدا خىزمەتچىلىرىگە تېۋىپ لاماغا ئېسىل ئاتتىن بىرنى كۆركەم ئىگەر بىلەن جابدۇپ بولغا سېلىپ قويۇشنى بۇيرۇيدۇ ھەمدە ھېلىقى لاماغا: «ئەگەر سەن بولمىساڭ مەن ئۆلۈپ قالاتتىم، مېنى سەن قۇتۇلدۇرۇۋالدىڭ، مەن ساڭا بىر ئېسىل ئات تەقدىم قىلىمەن، مىنىپ قايت» دەيدۇ. ھېلىقى لاما: «مەن ساڭا ئۇچ قاپ چۆپ دورا بەردىم، سەن ماڭا ئۇچ سوم بەرسەڭ بولىدۇ، ئات ئالسام بولمايدۇ» دەيدۇ. ھېيتئاخۇن: «ئۆز رازىلىقىم بىلەن بېرىمەن، ئال» دەيدۇ. لاما: «ئۇنداق كۆپ نەرسە ئالسام ھارام بولىدۇ، خۇدا ئالدىدا يۈزۈم قارا بولىدۇ، ئالمايمەن» دەيدۇ. ھېيتئاخۇن: «ئۇنداق بولسا 100 سوم بەردىم، ئال» دەيدۇ. لاما: «ئۇچ سوم ئالسام بولدى، ئوشۇق ئالمايمەن، گۇناھكار

بولمايمەن» دەيدۇ. ھېتىئاخۇن 100 سومنى زورلاپ لامانىڭ قوينىغا سېلىپ قويىدۇ. لاما پۇلنى يەنە ئۇنىڭ ئالدىغا قويۇپ ئۆزىرە ئېيتىدۇ. ئۇ يەنە: «ئۈچ سوم ئالمەن، بىر تىين ئارتۇق ئالمايمەن، ئەممە ئات بىلەن ئۆيۈمگە ئاپىرىپ قويساڭ ياق دېمەيمەن» دەيدۇ. ھېتىئاخۇن ئاخىر ئۈچ سوم پۇل بېرىپ، ئۆز ئېتى بىلەن لامانى ئۆيىگە ئاپىرىپ قويىدۇ...

1949 ـ يىلى جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلدى. جۇڭگو بىلەن موڭغۇلىيە ھۆكۈمەتلىرى ناھايىتى تېزدىن دىپلوماتىك مۇناسىۋەت ئورنىتىپ سوتسىيالىزم لاگېرىدىكى ئەڭ يېقىن سەپداشلاردىن بوپقالدى. بۇ خۇش خەۋەر موڭغۇلىيەدىكى ئۇيغۇرلارنى قالتىس خۇشھال قىلدى. ئۇلار شىنجاڭدىكى ئۇزاق يىللىق ئۇرۇش مالىمانچىلىقلىرىنىڭ ئاخىرى تۈگىگەنلىكىنى، شىنجاڭدىمۇ موڭغۇلىيەگە ئوخشاش كوممۇنىستىك پارتىيە رەھبەرلىكىنىڭ تۇرغۇزۇلغانلىقىنى ئاڭلىدى. ئۇلارنىڭ ئۇزۇندىن بۇيانقى ۋەتەننى سېغىنىش، ۋەتەنگە قايتىش ئارزۇسى قايتىدىن ئۇرغۇدى. ئۇلارنىڭ كۆپ قىسمى 20 ~ 30 يىلدىن بۇيان ھامان بىر كۈنى ۋەتەنگە قايتىش ئارزۇسى بىلەن موڭغۇلىيە دۆلەت تەۋەلىكىگە ئۆتەمدۇ يەنىلا جۇڭگو گىراژدانى سالاھىيىتى بىلەن تۇرۇۋاتقاندى.

موڭغۇلىيەدىكى ئۇيغۇرلار 1952ـ يىلدىن باشلاپ رادىيو ئارقىلىق شىنجاڭ خەلق رادىيو ئىستانسىسىنىڭ ئۇيغۇرچە ئاڭلىتىشلىرىنى ئاڭلاشقا باشلىدى. ھەر قېتىملىق خەۋەردىكى شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا بولۇۋاتقان ئۆزگىرىشلەر ئۇلارنى ئاجايىپ خۇشھال قىلاتتى. بەزىلەر ئۆز يۇرتىدىكى بىرەر بېگى خەۋەرنى ئاڭلاپ قالسا شۇ كۈنى قوي سويۇپ مېھمان چاقىراتتى. بولۇپمۇ رادىيودىن پاتەم قۇربان، پاشا ئىشانلارنىڭ ناخشىلىرىنى ئاڭلىغاندا ھاياجانلىق ياشلىرىنى توختىتالماي قالاتتى. شۇنىڭ بىلەن ئۇلارنىڭ ۋەتەنگە قايتىش ئارزۇسى تېخىمۇ كۈچىيەتتى.

1952 ـ يىلى كۈزدە خوبدا شەھىرىدىكى ئۇيغۇرلار بىرنەچچە قېتىم كېڭەشكەندىن كېيىن يۈزنەچچە ئادەم ئىمزا قويۇپ شەھەر باشلىقى لويسىن بالدىنغا «جۇڭگوغا قايتىپ كېتىمىز» دەپ ئىلتماس سۇندى. ئۇلار ئارقا ـ ئارقىدىن بىرنەچچە قېتىم ئىلتماس سۇنغاندىن كېيىن ھۆكۈمەت تەرەپ «ئىلتماسىڭلارنى مەركەزگە يوللىدۇق، تېخى جاۋاب كەلمىدى» دەپ جاۋاب قايتۇردى. 1954 ـ يىلنىڭ بېشىدا موڭغۇلىيە مەركىزى ھۆكۈمىتىدىن خوبدا شەھىرىدىكى ئۇيغۇرلار مەھەللىسىگە بىر تەكشۈرۈش ئۆمىكى چۈشتى. ئۇلار ئۇيغۇرلار بىلەن تەپسىلىي سۆزلىشىپ، ئۇلاردىن «نېمە ئۈچۈن كېتىسىلەر؟ يەرلىك ھۆكۈمەت چەتكە قاقتىمۇ؟ كەمسىتىمۇ ياكى موڭغۇللار بىلەن باراۋەر مۇئامىلىگە ئېرىشەلمىدىڭلارمۇ؟ كۆڭلۈڭلار رەنجىگەن يەرلەر بارمۇ؟» دېگەن مەزمۇنلاردا تەكشۈرۈش ئېلىپ بارىدى. ئۇيغۇرلار: موڭغۇلىيە ھۆكۈمىتىدىن ناھايىتى رازى ئىكەنلىكىنى، پەقەت ۋەتەننى سېغىنغانلىقىنى، شۇڭا قايتىشنى تەلەپ قىلغانلىقىنى ئېيتتى. بۇ ئۈمەك يەنە يەرلىك ھۆكۈمەت ۋە مۇناسىۋەتلىك ئورگانلاردىن ئۇيغۇرلارنىڭ جۇڭگوغا قايتىپ كېتىشنى تەلەپ قىلىشىنىڭ سەۋەبى، ئۇلارغا رۇخسەت بەرسە بولامدۇ؟ دېگەن مەسىلە ھەققىدە قايتا ـ قايتا پىكىر ئالدى.

1954ـ يىلى كۈزدە موڭغۇلىيەنىڭ رەئىسى سېدىنبال خىزمەت تەكشۈرۈپ خوبدا شەھىرىگە كەلدى. ئۇ ئۇيغۇرلار مەھەللىسىگە كەلگەندە يۈزدىن ئارتۇق ئۇيغۇر ئەر ـ ئايال رەئىس سېدىنبالغا كوللېكتىپ ئىمزا قويغان ۋەتەننى جۇڭگوغا قايتىش ئىلتماسىنى سۇندى. رەئىس سېدىنبال ئۇيغۇرلارنىڭ ئىلتماسىنى قوبۇل قىلدى ھەمدە ئۇلارغا مۇنداق دېدى: «سىلەر شىنجاڭغا كېتىمىز دەيسىلەر، تەلىپىڭلار توغرا، ئادەم بالىسى ئۆز ۋەتىنىنى سېغىنىدۇ. بىراق، جۇڭگو ئازاد بولغىلى ئاران تۆت ـ بەش يىل بولدى، تېخى قىينچىلىق تۈگەپ كەتكىنى يوق. موڭغۇلىيە ئازاد بولغىلى 30 يىلدىن ئاشقان بولسىمۇ بىز تېخى قىينچىلىقتىن قۇتۇلالمايۋاتىمىز. ھازىر شىنجاڭغا بارساڭلار قىينىلىپ قالىسىلەر، يەنە 10 يىلدىن كېيىن بارساڭلار بولىدۇ. مەن ھەربىر ئادەمگە 3000 سومدىن پۇل بېرەي، ئالاھىدە خەت بېرەي، سىلەرنى ئايروپىلان بىلەن بېيجىڭغا يەتكۈزۈپ قويايي. سىلەر ھازىر بالچاقا، ئۆي ـ مۈلكۈڭلارنى قوزغىماڭلار. ئۆزۈڭلار بىر يىل تۇرۇپ ئۇرۇق ـ تۇغقانلارنى، ۋەتىنىڭلارنى كۆرۈپ كېلىڭلار. كۆرۈپ كېلىپ ئاندىن كۆچۈپ كېتەيلى دېسەڭلار بىز يارىشىقىدا يولغا سېلىپ قويايلى. خوتۇن ـ بالىلىرىڭلار موڭغۇلىيەدە تۇغۇلۇپ ئۆسكەن، شىنجاڭنى كۆرگىنى يوق، ئۇ يەرگە بېرىپ كۆنەلمىسە قىينىلىپ قالىسىلەر. سىلەر شىنجاڭغا بېرىپ كەلگىچە ئائىلەڭلەرگە، مال ـ چارۋاڭلارغا ھۆكۈمەت يارىدەملىشىپ قاراپ تۇرسۇن» دېدى.

شۇ ھامان ئۇيغۇرلار ئارىسىدا غۇلغۇلا بوپكەتتى: «بۇ موڭغۇللار بىزنى ئالداۋاتىدۇ. بىزنى چېگرادىن چىقىرىۋېتىپ بالىلىرىمىزنى ئېلىپ قالماقچى. بىز بىراقلا كۆچۈپ كېتىمىز، بالىلىرىمىزنى تۇغقانلارغا كۆرسىتىمىز» دېيىشتى.

رەئىس سېدىنبال ئامالسىز قالدى ـ دە: «بولىدۇ، ئۈچ يىللىق پاسپورت بېرەيلى، كۆنەلمەي، ئۈچ يىل ئىچىدە يېنىپ كەلسەڭلار بىز يەنە قارشى ئالىمىز. رەسمىيەتلەرنى مەن ئۇلانباتورغا بارغاندىن كېيىن بېجىرىپ بېرىمەن» دېدى.

1955ـ يىلى يانۋاردا رەئىس سېدىنبالنىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ ۋەتەنگە قايتىش ئىلتماسىنى تەستىقلىغانلىقى ۋە بۇ ئىلتماسنى جۇڭگو ھۆكۈمىتىگە يوللىغانلىقى ھەققىدە خەۋەر كەلدى.

1955ـ يىلى مارتتا جۇڭگو ھۆكۈمىتىنىڭ موڭغۇلىيەدىكى مۇھاجىر ئۇيغۇرلارنىڭ ۋەتەنگە قايتىشنى قارشى ئالىدىغانلىقى، ئىلتماسىنى تەستىقلىغانلىقى ھەققىدە خۇش خەۋەر كەلدى. ئارقىدىنلا موڭغۇلىيە ھۆكۈمىتىنىڭ ئۇلارنى جۇڭگوغا قايتۇرۇشنىڭ تەپسىلىي ئورۇنلاشتۇرۇشى يېتىپ كەلدى. بۇ ئورۇنلاشتۇرۇشتا مۇھاجىر ئۇيغۇرلار بىرنەچچە تۈركۈمگە بۆلۈپ ئۈزىتىلىدىغانلىقى، بىرىنچى تۈركۈمدە ئەر ـ ئايال ھەر ئىككىسى جۇڭگودىن كەلگەنلەر ھەمدە ھازىرغا قەدەر جۇڭگو گىراژدانى

سالاھىيتى بىلەن تۇرۇۋاتقانلار پۈتۈن ئائىلىسى بويىچە قايتىسا بولىدىغانلىقى، بۇلارنىڭ سەپەر يولى خوبدا ـ ئۇلانباتور ـ بېيجىڭ ـ ئۇرۇمچى ئارقىلىق بولىدىغانلىقى، ھازىردىن باشلاپ ئىككى ئاي ئىچىدە سەپەر تەييارلىقلىرىنى پۈتكۈزۈشى، قورۇ ـ جايلىرى ۋە ھال ـ چارۋىلىرىنى ھۆكۈمەتكە ساتىسمۇ، شەخسلەرگە ساتىسمۇ بولىدىغانلىقى ئۇقتۇرۇلدى. شۇ كۈنلا تۈنجى تۈركۈمدە ۋەتەنگە قايتىش پۇرسىتىگە ئېرىشكەنلەر بايرام خۇشھاللىقىغا چۆمدى، بۇ پۇرسەتكە ئېرىشەلمىگەنلەرنىڭ ئۆيىدە يىغا ـ زار كۆتۈرۈلدى.

1955 ـ يىلى 5 ـ مايدا خوبدا شەھىردىن 24 ئائىلىلىك ئۇيغۇر 10 دانە گاز ماشىنا بىلەن ئۇلانباتورغا قاراپ يولغا چىقتى. ئۇلارنى كېيىنكى قېتىمغا قالغان ئۇيغۇر قېرىنداشلىرى، موڭغۇل، قازاق دوست ـ بۇرادەرلىرى، ھۆكۈمەت خادىملىرى بولۇپ مىڭغا يېقىن ئادەم ئۇزىتىپ چىقتىندى. دادام، ئاپام ھەر ئىككىسى جۇڭگودىن بارغان ھەمدە موڭغۇلىيەدە جۇڭگو گىرازدانى سالاھىيتى بىلەن تۇرغاچقا، ئۇچ ھەدەم بىلەن مېنى ئېلىپ ئالتە جان كىشى تۈنجى تۈركۈمدە بېيجىڭ ئارقىلىق ۋەتەنگە قايتىش پۇرسىتىگە ئېرىشتى.

ئۇلار خوبدا شەھىردىن پايتەخت ئۇلانباتورغا يەتتە كۈندە يېتىپ باردى. ئۇلانباتوردىمۇ ئۇلارغا جۇڭگوغا قايتىدىغان ئۇچ ئۇيلۇك ئۇيغۇر قېتىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىرىنچى تۈركۈمدە جۇڭگوغا قايتىدىغان ئۇيغۇرلار 27 ئائىلە، 94 ئادەم بولدى. ئۇلار ئۇلانباتوردا رەسمىيەت بېجىردى، سودا ـ سېتىق قىلدى، ئايروپىلان كۈتتى. بۇ مەزگىلدە موڭغۇلىيە تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىقى بىلەن جۇڭگونىڭ موڭغۇلىيەدە تۇرۇشلۇق باش ئەلچىخانىسى ئۇلارغا ئۇزىتىش چېيى بەردى.

ئۇ چاغدىكى ئايروپىلانلار ناھايىتى كىچىك بولۇپ، ئاران 24 ئادەم سىغاتتى. شۇڭا، ئۇلار تۆت قېتىمغا بۆلۈنۈپ ماڭىدىغان بولدى. بىرىنچى قېتىملىق ئايروپىلاندا ماڭغانلار 1955 ـ يىلى 28 ـ ئىيۇن ئەتىگەندە ئۇلانباتوردىن ئۇچۇپ، چۈشتىن كېيىن بېيجىڭ ئايرودرومىغا قوندى. بىزنىڭ ئائىلە ئاشۇ بىرىنچى قېتىملىق ئايروپىلاندا كەلگەندى.

موڭغۇلىيە ھۆكۈمىتىنىڭ مۇھاجىر ئۇيغۇرلارنىڭ تۈنجى تۈركۈمىنى جۇڭگوغا قايتۇرۇش پىلانى موڭغۇلىيەدىكى جۇڭگو كونسۇلخانىسى ئارقىلىق جۇڭگو تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىقىغا، تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىقى گوۋۇيۇەنگە يوللىغاندى. گوۋۇيۇەن ئۇيغۇر مۇھاجىرلارنى كۈتۈۋېلىش خىزمىتىنى دۆلەت مىللەتلەر ئىشلىرى كومىتېتىغا تاپشۇردى ھەمدە شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتكە (ئۇ چاغدا ئاپتونوم رايون تېخى قۇرۇلمىغاندى) ئۇقتۇرۇش قىلىپ بۇ مۇھاجىرلارنى بېيجىڭغا مەخسۇس ئادەم ئەۋەتىپ كۈتۈۋېلىشنى، شىنجاڭغا بارغاندىن كېيىن ئۇزلىرىنىڭ تەلىپى بويىچە تۇرمۇشنى ياخشى ئورۇنلاشتۇرۇشنى تاپشۇردى. شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت مۇئامىلە باشقارمىسىغا (ھازىرقى ش ئۇ ئا ر ھۆكۈمەت ئورگانلىرى خوجىلىق ئىدارىسى) ئۇقتۇرۇپ، 24 ياشلىق خىزمەتچى مۇھەممەت سامساققا بېيجىڭغا بېرىپ موڭغۇلىيەدىن كەلگەن مۇھاجىر ئۇيغۇرلارنى كۈتۈۋېلىش ۋەزىپىسىنى تاپشۇرغاندى.

تۈنجى تۈركۈم مۇھاجىرلار بېيجىڭغا يېتىپ كەلگەندە مۇھەممەت سامساق تېخى بېيجىڭغا كېلىپ بولالمىغاندى. مۇھاجىر ئۇيغۇرلارنى دۆلەت مىللەتلەر ئىشلىرى كومىتېتى ئايرودرومدا ئالاھىدە كۈتۈۋالدى. ئۇ چاغدا دۆلەت مىللەتلەر ئىشلىرى كومىتېتى بېيجىڭ شەھىرىنىڭ دۇڭسى (东四) دېگەن يېرىدە ئىدى. دۆلەت مىللەتلەر ئىشلىرى كومىتېتى ئىشخانا بىناسىنىڭ كەينىدىكى بىر چوڭ قورۇنى ئىجارىگە ئېلىپ، ھەربىر ئائىلىگە بىر ئېغىزدىن ئۆي تەقسىم قىلىپ بەردى. ئۇيغۇر مۇھاجىرلار بېيجىڭغا كېلىپ ئۇچ كۈندىن كېيىن مۇھەممەت سامساقمۇ ئۇرۇمچىدىن بېيجىڭغا يېتىپ كەلدى. دۆلەت مىللەتلەر ئىشلىرى كومىتېتى دەرھال يېغىن ئېچىپ موڭغۇلىيەدىن كەلگەن مۇھاجىر ئۇيغۇرلارنىڭ بېيجىڭغا كەلگەن كۈندىن باشلاپ تاكى ئۆز يۇرتلىرىغا بېرىپ بولغانغا قەدەر بارلىق ياتاق، تاماق، قاتناش، داۋالىنىش خىراجەتلىرىنى ھۆكۈمەت كۆتۈرىدىغانلىقىنى قارار قىلدى. بۇ مېھمانلارنى يەنە بېيجىڭدىكى سایاھەت ئورۇنلىرىنىڭ ھەممىسىگە سایاھەتكە ئورۇنلاشتۇردى. بۇ مەزگىلدە بېيجىڭدا مەملىكەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى ئېچىلۋاتاتتى. ئەينى ۋاقىتتىكى شىنجاڭ ئۆلكىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى سەيپىددىن ئەزىزى ئۆزى يېتىشەلمىگەچكە، ج ك پ مەركىزىي كومىتېتى شىنجاڭ ئۆلكىلىك شۆبە بيۇروسى تەشكىلات بۆلۈمىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى سەئىدۇللا سەيپۇللايوفنى مېھمانلارنى يوقلاشقا ئەۋەتتى. سەيپۇللايوف ھەربىر ياتاققا كىرىپ مېھمانلارنى يوقلىدى، رەھبەرلەرنىڭ سالىمنى يەتكۈزدى. ئۇ، قايتىدىغان چاغدا مۇھەممەت سامساققا مۇئاۋىن رەئىس سەيپىددىن ئەزىزىنىڭ «ۋەتەنگە قايتقان قېرىنداشلارنى ساق ـ سالامەت ئۇرۇمچىگە يەتكۈزسۇن» دېگەن يولىيورۇقىنى ئالاھىدە تەكىتلىدى.

ھەر ئۇچ كۈندە ئۇلانباتوردىن بېيجىڭغا بىر قېتىم ئايروپىلان قاتنايتتى. شۇنداق قىلىپ تۈنجى تۈركۈمدە ۋەتەنگە قايتقان مۇھاجىر ئۇيغۇرلار ئىلگىرى ـ كېيىن ئۇن نەچچە كۈندە بېيجىڭغا كېلىپ بولدى. دۆلەت مىللەتلەر ئىشلىرى كومىتېتى مۇھاجىرلارنى مەخسۇس ئاپتوبۇسلار بىلەن بېيجىڭدىكى تەيەنتىيەن باغچىسى، گۇگۇك خان سارىيى، ھايۋانلار باغچىسى قاتارلىق ئورۇنلارنى ئېكسكۇرسىيە قىلدۇردى. 7 ـ ئاي مەزگىلى بېيجىڭ ناھايىتى ئىسسىق بولغاچقا، موڭغۇلىيەنىڭ سالقىن تاغلىرىدىن كەلگەن بۇ مۇھاجىرلارنىڭ ياشقا چوڭلىرى ئاغرىپ كەتتى. چوڭلاردىن بىر نەچچىسى دوختۇرخانىدا بىرنەچچە كۈن

ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنى كۈتۈۋېلىشقا بارغان نۆمەتچى مۇھەممەت سامساق

داۋالىنىپ ئاران ساقايدى. شۇنىڭ بىلەن ئېكسكۇرسىيە قىلمىدىغان باشقا ئورۇنلار ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ ئىيۇلنىڭ ئاخىرىدا بېيجىڭدىن پويىزغا ئولتۇرۇپ شىنجاڭغا قاراپ يولغا چىقتى. ئۇلار شىئەندە ئالتە كۈن تۇرۇپ يەنە بىر قىسىم يەرنى ساياھەت قىلدى. 9- ئاۋغۇست پويىز بىلەن لەنجۇغا يېتىپ كەلدى.

ئۇ چاغدا تۆمۈر يول تېخى لەنجۇدىن ئۆتمىگەنىدى. لەنجۇ بىلەن ئۇرۇمچى ئوتتۇرىسىدا ئاپتوموبىل قاتنىشى ناھايىتى قىس بولغاچقا، مۇھاجىرلار لەنجۇدا بىر ھەپتە تۇرۇپ قالدى. چوڭلار ئىسسىقتا چىدىماي يەنە ئاغرىپ كەتتى. شۇ كۈنلەردە سەيىددىن ئەزىزىي خەلق قۇرۇلتىيى ۋەكىللىرىنى ئېلىپ بېيجىڭدىن ئايروپىلان بىلەن لەنجۇغا يېتىپ كەلدى. (ئۇ چاغدا بېيجىڭدىن ئۇچقان ئايروپىلان شىئەندە بىر، لەنجۇدا بىر قونۇپ ئۇچىنچى كۈنى ئۇرۇمچىگە كېلەتتى). مۇھەممەت سامساق بىر قىسىم مۇھاجىر ۋەكىل بىلەن سەيىددىن ئەزىزىينىڭ يانىغا كىرىپ، بىر ھەپتىدىن بۇيان قاتناشنىڭ ھەل بولمىغانلىقى، چوڭلارنىڭ ئاغرىپ قالغانلىقىنى دوكلات قىلدى. سەيىددىن ئەزىزىي ئاغرىپ قالغانلارنى ئەتە ۋەكىللەر ئولتۇرغان ئايروپىلاندا ئۆزى ئېلىپ كېتىدىغانلىقىنى ئېيتىپ، شىنجاڭنىڭ لەنجۇدىكى ئىش بېجىرىش ئورنىنىڭ باشلىقلىرى بىلەن جىددىي سۆزلەشكەندىن كېيىن، ئامېرىكا ئەسكەرلىرىدىن ئولجا قالغان «دوتكى» مارکىلىق ئۇچ چوڭ ماشىنىدىكى شىنجاڭغا ئېلىپ ماڭغان يۈكلەرنى چۈشۈرگۈزۈۋېتىپ، قالغانلارنى يۈك- تاقلىرى بىلەن ئورۇنلاشتۇرۇپ بەردى. شۇنداق قىلىپ موڭغۇلىيەدىن ۋەتەنگە قايتقان مۇھاجىر ئۇيغۇرلار 1955- يىلى 5- مايدا موڭغۇلىيە جۇمھۇرىيىتى خۇبدا شەھىرىدىن يولغا چىقىپ، 21- ئاۋغۇست، يەنى 109 كۈندە ساق- سالامەت ئۇرۇمچىگە يېتىپ كەلدى.

ئۇرۇمچىدە بۇ مۇھاجىر ئۇيغۇرلارنى كۈتۈۋېلىش ھەم ئۆز يۇرتلىرىغا ئۇزىتىش خىزمىتىگە شىنجاڭ ئۆلكىلىك خەلق ئىشلىرى نازارىتى مەسئۇل بولدى ھەمدە پالتاخۇنباي سارىيىنىڭ ئارقىسىدىكى خەلق ئىشلار نازارىتىنىڭ بىر قەۋەتلىك مېھمانخانىسىغا ئورۇنلاشتۇردى.

خەلق ئىشلار نازارىتى ئۇلارنى ئۇرۇمچىدە بىرنەچچە كۈن دەم ئېلىپ شەھەرنى كۆرۈشكە ھەمدە يۇرتلىرىدىكى تۇغقانلىرى بىلەن ئالاقىلىشىشقا قويۇپ بەردى. ئۇلارنىڭ خراجىتى ئۈچۈن ھەربىر چوڭ ئادەمگە كۈنىگە ئىككى يۈەن، بالىلارغا بىر يۈەندىن تۇرمۇش پۇلى تارقاتتى. ئۇ چاغدا ئۇرۇمچىدە بىر گىرام ئالتۇن 2.68 يۈەن ئىدى. بىر ئادەم بىر كۈندە ئاشپۇزۇلدىن ئۇچ ۋاخ تاماق يېسىمۇ بىر يۈەننى خەجلەپ بولالمايتتى.

شۇ كۈنلەردە يەنە سەيىددىن ئەزىزىينىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بىلەن شىنجاڭ ئۆلكىلىك كادىرلار نازارىتى موڭغۇلىيەدىن كەلگەن مۇھاجىر ئۇيغۇرلار ئىچىدىكى ئوقۇمۇشلۇق ئادەملەرنى تەرىملاپ، ئۇلارنى ئۇرۇمچىدە ياكى ئۆز يۇرتلىرىدا ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇش لايىھەسىنى تۈزۈپ چىقتى. كورلىلىق ئابدۇراخمان سابىت دېگەن كىشى ئوتتۇرا تېخنىكۇم سەۋىيەسىدىكى ئادەم بولغاچقا، كورلىدىكى موڭغۇل مەكتەپكە ئوقۇتقۇچىلىققا تەقسىم قىلدى. باي ئىبراي دېگەن كىشىنىڭ تىللا، سارا دېگەن ئىككى قىزى موڭغۇلچە ئوقۇغان، موڭغۇلىيەدە خوبدا ئۆلكىلىك سەنئەت ئۆمەكتە ئارتىس بولغان بولغاچقا يۇرتى كورلىدىكى سەنئەت ئۆمەككە ئورۇنلاشتۇردى.

ئابدۇراخمان سابىت

ئىككىنچى تۇركۇمدە ئالتاي ئارقىلىق كەلگەن مۇھاجىرلاردىن ھېيتئاخۇن روزىنى ئالتاي شەھەرلىك سودا كوپىراتىپىغا مۇئاۋىن دىرېكتورلۇققا، غاپپار دېگەن كىشىنى ئۆلكىلىك موڭغۇل مەكتەپكە ئوقۇتقۇچىلىققا، بۇسارە بەكرىنى «شىنجاڭ گېزىتى»نىڭ موڭغۇل تەھرىر بۆلۈمىگە تەقسىم قىلدى.

مۇھاجىر ئۇيغۇرلار ئۇرۇمچىدە بىر ھەپتە تۇرغاندىن كېيىن ھەرقايسىسىنى ئۆز يۇرتلىرىغا يولغا سالدى ھەمدە يەرلىك ھۆكۈمەتلەرنىڭ ئۇلارنى ياخشى ئورۇنلاشتۇرۇشى تەلەپ قىلىندى. بۇ مۇھاجىر ئۇيغۇرلار ئاساسەن قۇمۇل، تۇرپان، گۇچۇڭ، غۇلجا، كورلا، كۇچا، ئاقسۇ، ئاتۇش، قەشقەر، خوتەنلىك ئادەملەر ئىدى.

دادامنىڭ ئەسلى يۇرتى ئاتۇش كاتايلاق بولغاچقا، 1955- يىلى سېنتەبىرنىڭ ئوتتۇرىلىرى ھۆكۈمەت كىرا قىلىپ بەرگەن بىر گاز ماشىنا بىلەن ئۇرۇمچىدىن يولغا چىقىپ 12 كۈندە كاتايلاققا يېتىپ بارغاندۇق.

موڭغۇلىيە ھۆكۈمىتى ئىككىنچى تۇركۇم ئۇيغۇر مۇھاجىرلارنى ئالتاي چېگراسىدىن بۇۋاستە شىنجاڭغا ئۇزىتىپ قويدى. 1956- يىلى 28- سېنتەبىردە تاشقى موڭغۇلىيە خوبدا شەھىرىدىن 50 ئائىلە، 357 شى يولغا چىقىپ ئالتاي ۋىلايىتى چىڭگىل ناھىيەسىنىڭ بۇلغۇن (تايكەسكەن) دېگەن ئېغىزىدىن شىنجاڭغا كىردى. بۇلار ئىچىدە بەش نەپەر خەنزۇ مۇھاجىر بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئايالىرى موڭغۇل ئىدى. بۇ مۇھاجىرلارغا موڭغۇلىيە ھۆكۈمىتى بىر نوپۇسقا ئۆزىنىڭ بىر ئات، بىر تۆگىسى بىلەن چىقىپ كېتىشكە يول قويغان. قالغان قورۇ- جاي، مال- ۋارانلىرىنى موڭغۇلىيە ھۆكۈمىتى باھالاپ ئالغان ياكى ئۆزلىرى ساتقان. ئۇلار ئېلىپ مېڭىشقا بولىدىغان بارلىق مۇلكىنى ئات- تۆگىلەرگە ئارتىپ يېنىپ چىققانىدى. ئۇچىنچى تۇركۇمدە موڭغۇلىيە ئۆلگەي شەھىرىدىن يولغا چىققان يەتتە مۇھاجىر ئائىلە ماشىنا بىلەن ئالتاي شەھىرىگە ئۆتتى. 1957- يىلى ئۇلانباتور، خوبدا شەھەرلىرىدىن تۇرسۇن دارغا، ياسىن ئارتىس دېگەن كىشىلەرمۇ گۇچۇڭ ئارقىلىق ۋەتەنگە قايتىپ كەلدى.

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق خەلق كومىتېتى تۇرسۇن دارغىنىڭ موڭغۇلىيەدىكى خىزمەت دەرىجىسىنى ئۇققاندىن كېيىن

موڭغۇلىيە دۆلەتلىك خەلق ئارتىسى ياسىن

ئۇنى لىۋداۋان كۆمۈر كانىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقلىقىغا ئورۇنلاشتۇرغاندى. ئەمما تۇرسۇن دارغا، ياسىن ئارتىس، قەشقەر بەشكىرەمگە قايتقان لىتىپئاخۇن، خوتەنگە كەتكەن ياقۇپ، بايلىق مۇھەممەت قوشماق قاتارلىق ئادەملەر 1958 ـ يىلى چىڭگىل ناھىيەسى ئارقىلىق يەنە موڭغۇلىيەگە قايتىپ كەتتى. موڭغۇلىيە ھۆكۈمىتى ئۇلارنى يەنە قىزغىن قارشى ئېلىپ ئورۇنلاشتۇردى.

موڭغۇلىيەدە قالغان مۇھاجىر ئۇيغۇرلارنىڭ بىر قىسمى 1962 ـ يىلى ئۆزبېكىستانغا، يەنە بىر قىسمى 1998 ـ يىلىدىن 2002 ـ يىلغا قەدەر قازاقىستانغا كۆچۈپ كەتتى. موڭغۇلىيەدە ھازىر يەنە بىرنەچچە يۈز ئۇيلۇق ئۇيغۇر ئەۋلادى ياشاۋاتىدۇ. ئۇلار ئاساسەن خوبدا، ئۇلگەي، ئۇلانباتور قاتارلىق شەھەرلەرگە ئورۇنلاشقان.

ئۇلانباتور شەھەرلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى تۇرسۇن دارغا

مەن 1991 ـ يىلى مايدا تۇغقان يوقلاپ، تۇغۇلغان يۇرتۇم موڭغۇلىيە جۇمھۇرىيىتىگە باردىم. بۇ چاغدا، ئۇيغۇرلار موڭغۇلىيەدىن كۆچۈپ 36 يىلدىن بۇيان ئىككى ئاردا مۇناسىۋەت ئۈزۈلۈپ، مەن جۇڭگودىن تۇنجى بولۇپ موڭغۇلىيەگە بارغان ئۇيغۇر ئىدىم. مېنى ئۇلانباتوردا ئۇچ ئۇيلۇك ئۇيغۇر پويىز ئىستانسىسىغا چىقىپ كۈتۈۋالدى. ئۇلانباتوردىن خوبدا شەھىرىگە بارغان چېغىمدا ئايرودرومغا مېنى قارشى ئالغىلى 100 دىن ئارتۇق ئادەم چىقىپتۇ، ئۇلارنىڭ كۆپى ئۇيغۇرلار ئىدى. تاغام (ئاپامنىڭ ئىنىسى) بوينۇمغا چىڭ ئېسىلىپ ئۈزاق يىغلاپ كەتتى. قالغانلارمۇ ماڭا ئېسىلاتتى، سۆيەتتى. ئەمما مەن ئۇلارنى تونۇمايمەن. شۇنى ھېس قىلدىمكى، ئۇلار مېنى ئەمەس ۋەتەننى، ئۇيغۇرلارنى قۇچاقلاپ سۆيۈۋاتاتتى. مەن بىرىپ ئەتىسى تاغام مېنى كەلدى دەپ ئۇرۇق ـ تۇغقان، قۇلۇم ـ قوشنا، دوستلىرىغا چوڭ چاي بەردى. تاغامنىڭ خوبدا دەرياسى بويىدىكى كەڭرى قورۇسى ئادەملەر بىلەن لىق تولدى. چوڭ بىر قازاندا پولۇ ئېتىلدى، بىر قازانغا لىق گۆش سېلىندى. داستىخانغا بولكا، بوغۇرساق، قورۇت، سۇزمە، سېرىق مايدىن باشقا، مەن ئۇرۇمچىدىن ئاپارغان ھەرخىل كەمپۈت، پېچىنە ـ پىرەنىك تىزىلغاندى. مېھمانلار ئۇرۇمچىنىڭ كەمپۈت ـ پىرەنىكلىرىنى ئاجايىپ مەززە بىلەن يەپ، مەندىن توختىماي گەپ سورايتتى. ئۇلار دادامنى (دادام 1981 ـ يىلى بورتالادا ۋاپات بولغاندى)، ئاپامنى، ئۇچ ھەدەمنى، ئۇلارنىڭ قانچە بالىسى بارلىقىنى، تۇرمۇش ئەھۋالىنى سورايتتى. ئۇلار يەنە موڭغۇلىيەدىن جۇڭگوغا قايتقان ئۇيغۇرلارنىڭ قايسى شەھەرلەردە تۇرۇۋاتقانلىقى، بالىلىرىنىڭ نېمە ئىش قىلىۋاتقانلىقى، جۇڭگودا ئۇيغۇرلارنىڭ نوپۇسى، ماۋارىپى، ئۆرپ ـ ئادەتتى، دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكى ھەققىدە توختىماي سوئال سورايتتى. بىر چاغدا ئۆيگە ئاپئاق كەيمەلىچەك ـ چىلاۋۇش كىيگەن ئىككى قازاق مومىاي كىرىپ كەلدى. ھەممىمىز ئورنىمىزدىن تۇرۇپ ھۆرمەت بىلدۈردۇق. ئۇلار: «قونىاق قايسى؟» دەپ سورىۋىدى، تاغام مېنى كۆرسەتتى. مەنمۇ ئالدىغا ئىنتىك باردىم. ئۇلار مېنى نۇۋەت بىلەن باغرىغا چىڭ بېسىپ: «ئورپاغىم... ئورپاغىم» (پەرزەنتىم... پەرزەنتىم) دەپ سۆيدى، پۇرىدى. ئاندىن: «تۇقاننىڭ (ئاپامنى دەيدۇ) يىئىسى چىقىپتۇر (تۇخاننىڭ ھىدى پۇراۋاتىدۇ)» دېيىشتى، ئۇزاق كۆز يېشى قىلىشتى. كېيىن ئۇلارنىڭ گەپلىرىدىن ئۇقسام، ئاپام بىلەن بىر مەھەللىدە ئويناپ چوڭ بولغان دوستلىرى ئىكەن. مەن ئۇلارغا ئاپامنىڭ نامىدا سوۋغات تەقدىم قىلدىم... يەنە بىر كۈنى تاغامنىڭ ئۆيىگە ئىككى موڭغۇل بوۋاي كىرىپ كەلدى. تاغام ئۇلارنى ماڭا تونۇشتۇردى ھەم بىزگە تەرجىمانلىق قىلدى. بۇ بوۋايلار دادامنىڭ دوستلىرى ئىكەندۇق. دادامنىڭ ۋاپاتىنى ئاڭلاپ كۆز يېشى قىلدى. ئۇلار ماڭا دادامنىڭ موڭغۇل تىلىغا ناھايىتى ئۇستىلىقىنى، مېھماندوست، ئەمگەكچان، جاپاكەش ئادەم ئىكەنلىكىنى، موڭغۇلىيەدە تۇنجى بولۇپ قوغۇن تېرىپ موڭغۇللارنى بەك خۇش قىلىۋەتكەنلىكىنى ھېكايە ئېيتقاندەك سۆزلەپ بەردى. ئۇلار يەنە ئۇيغۇرلارنىڭ مانتا، پولۇ، سامسا، لەگمەن، نان دېگەن تاماقلىرىنى تامشىپ تۇرۇپ ماختاپ، ھاياجانلىنىپ كەتتى بولغاي: «قېنى شۇ ئۇيغۇرلار؟ نېمىشقا كەتتى شۇ ئۇيغۇرلار؟ ئۇيغۇرلار كەتتى، ئۇلارنىڭ مەززىلىك پولۇ، مانتا، لەگمەن، سامسىلىرىمۇ ئۇلار بىلەن بىللە كەتتى...» دەپ ۋارقىرىۋەتتى. مەن تاغامدىن موڭغۇلىيەدە ھازىر بار ئۇيغۇرلارنىڭ نېمىشقا ئاشخانا ئاچمايدىغانلىقىنى سوردىم، تاغام تولىمۇ ئەپسۇسلانغان ھالدا: «بۇرۇنقى ئۇيغۇرلار ساپ ئۇيغۇرلار ئىكەندۇق. ئۇلار ھەرقانداق يەرگە بارسا ئۆزلىرىنىڭ ئەنئەنىسىنى تاشلىمايدىكەندۇق، ئۇنتۇمايدىكەندۇق، ھەرقانداق جاپاغىمۇ چىدايدىكەندۇق. بۇ يەردىكى ھازىرقى ئۇيغۇرلار 3 ـ ئەۋلاد ئۇيغۇرلار، باشقىلار بىلەن چاتلاشقان شالغۇت ئۇيغۇرلار، ئۇلار رۇسلارنىڭ، موڭغۇللارنىڭ تۇرمۇش ئادەتلىرىگە كۆنۈپ كەتتى، ئېتىقادىمۇ شالغۇتلىشىپ كەتتى. ئۇلار ھەر كۈنى بىر قېتىم بوتكىلاردىن بولكا، بوغۇرساق، تەرخەمەك، سېرىق مەي، ۋودكا سېتىۋېلىپ ئۇچ ۋاق يەيدۇ، ئىچىدۇ ـ يۇ، ئۇنداق پولۇ، لەگمەن، مانتا دېگەنلەرنى ئەسلەپمۇ قويمايدۇ ھەم ئېتەلمەيدۇ، ھۇرۇنلىشىپ كەتتى...» دېدى ھەسرەتلىنىپ.

مەن موڭغۇلىيەدە تۇرغان 30 كۈن ئىچىدە خوبدا شەھىردىن باشقا ئۆلگەي، زاپخون، دارخىن، ئۇلانباتور قاتارلىق شەھەرلەرگە بىرىپ دادام تۇرغان، تىجارەت قىلغان، دېھقانچىلىق قىلغان ھەممە يەرنى زىيارەت قىلدىم. ھەيران قالدىمكى، موڭغۇلىيەدىكى بارلىق چوڭ- كىچىك شەھەردە ئاھالىنى مۇكەممەل مۇزىي بار ئىكەن. ھەربىر شەھەردىكى مۇزىيدا تارىختا ئۆتكەن ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرلىرىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخى، مەدەنىيىتى، ئۆرپ- ئادەتلىرى، مەشھۇر شەخسلىرىگە ئالاھىدە ئورۇن بېرىپتۇ. ئۇلانباتور ئۇنىۋېرسىتېتى تارىخ فاكۇلتېتىنىڭ مۇزىيىدا ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى ناھايىتى تەپسىلىي تونۇشتۇرۇلۇپتۇ. ئاخىرقى كۈنلەردە ئورخۇن- يېنىسەي بويىدىكى ئۇيغۇر خانلىقى تاش ئابىدىلىرىنىڭ بىر قىسمىنى زىيارەت قىلىشقىمۇ ئۈلگۈردۇم.

مەن موڭغۇلىيەدىكى ئاخىرقى كۈنلەردە خوبدا شەھىردە بولغان بىر ئىش ھازىرغىچە كۆز ئالدىمدىن كەتمەيدۇ: بىر كۈنى تۇغقانلىرىم دادام، ئاپام ئۇزاق يىل ئولتۇرغان قەدىمكى مەھەللە- نەمنگە كونا ئۆيىمزنى زىيارەت قىلغىلى ئاپاردى. خوبدا دەرياسىنىڭ بويىغا جايلاشقان بۇ دېھقانچىلىق مەيدانى ماي ئايلىرىدا رەڭگارەڭ گۈللەر ئېچىلىپ ئاجايىپ چىرايلىق بويكەتكەندى. بەش- ئالتە مىڭ مو تېرىقچىلىق مەيدانىدا ھازىرمۇ ئون نەچچە ئائىلىلىك ئولتۇرىدىكەن. تۇغقانلار مېنى باشلاپ يۈرۈپ بۇنىڭدىن 50 يىل بۇرۇن دادام بوز يەر ئېچىش ئۈچۈن خوبدا دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىنى بويلاپ چاپقان بىر كىلومېتىردىن ئۇزۇن ئېرىقنى كۆرسەتتى. بۇ يەرلەر ھازىرمۇ ئاشۇ ئېرىقتىن سۇ ئىچىدىكەن. مەھەللىدىكى دادام تىككەن تېرەكلەرنى، قوغۇن تېرىغان يەرلەرنى زىيارەت قىلدىم. بۇ يەرلەر ھازىرمۇ تاغامنىڭ ئىگىدارچىلىقىدا ئىكەن، تاغام بۇ يەرلەرگە قوغۇن، بۇغداي تېرىيدىكەن. ئۇلار ئاخىردا مېنى بۇرۇن بىز ئولتۇرغان يوغان بىر قورۇغا باشلاپ كىردى. قورۇنىڭ بىر بۇلۇڭىدا يوغان ئىككى تۇگمەن تېشى تۇرۇپتۇ. بۇ بىزنىڭ ئۆيىنىڭ ئۇن تارتىدىغان موفاڭ (ئات تۇگمىنى)نىڭ تېشى ئىكەن. مۇشۇ دېھقانچىلىق مەيدانىدىكى ھەممە ئادەم بىزنىڭ ئۆيگە كېلىپ ئۇن تارتىدىكەندۇق. بىزنىڭ ئەسلىي ئۆيىمىز ئۇرۇلۇپ كېتىپ تاغام يان تەرەپكە ئايرىم ئۆي ساپتۇ. تاغام ماڭا كونا ئۆينىڭ ئورنىدا بىر يەرنى كۆرسىتىپ: «مانا، سەن توغۇلغان يەر مۇشۇ، كىندىك قېنىڭ تۆكۈلگەن يەر مۇشۇ! بالام سەن 36 يىلدا- بىر قەرىدە تۇغۇلغان يېرىڭگە ئاران بىر كەلدىڭ...» دېدى. شۇ ئاردا ئەترايىمىزغا بىر توپ ئادەم ئولاشتى. ئۇلار بىزنىڭ بۇرۇنقى قوشنىلىرىمىزنىڭ ئەۋلادلىرى ئىكەن. بىر ئۆيدە قوي سويۇپ تاماق تەييارلاپ قويۇپتۇ، ھەممىمىز شۇ ئۆيدە ناھايىتى خۇشھال- خورام مېھمان بولدۇق...

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن موڭغۇلىيەدىن شىنجاڭغا قايتىپ كەلگەن ئۇيغۇرلار ئۆز يۇرتلىرىدا ھەرقايسى ساھەدە سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇشقا ئاكتىپ قاتناشىپ، خاتىرجەم تۇرمۇش كەچۈردى. ھەر دەرىجىلىك خەلق ھۆكۈمەتلىرى ئۇلارنى دۆلەتنىڭ مۇھاجىرلار سىياسىتىدىن تولۇق بەھرىمەن قىلدى. كورلىدىن ئىبراھىمئاخۇن 1956- يىلىدىن باشلاپ تاكى «مەدەنىيەت زور ئىنقلابى»غا قەدەر مەملىكەتلىك مۇھاجىرلار بىرلەشمىسىنىڭ ھەيئەت ئەزاسى بولۇپ ھەر يىلى بىر قېتىم بېيجىڭغا يىغىنغا بىرىپ تۇردى، گۇچۇڭدىن مەرىيەم، بورتالادىن غاپپار، سەيدۇللا ھەسەن، ياسىن كېرەملەر شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مۇھاجىرلار بىرلەشمىسىنىڭ ھەيئەت ئەزاسى بولۇپ ئۇزاق يىل خىزمەت قىلدى. بۇنىدىن باشقا يەنە بىرنەچچەيلەن ئاپتونوم رايونىمىزدىكى ھەر قايسى ئوبلاستلىق، ۋىلايەتلىك، شەھەرلىك، ناھىيەلىك مۇھاجىرلار بىرلەشمىلىرىدە خىزمەت قىلدى. يەنە بەزىلىرى ئوقۇتقۇچى، تېخنىك، دىكتور، سەنئەتچى، داڭلىق تەنتەربىيەچى بولۇپ ۋەتەن ۋە مىللەت ئۈچۈن خىزمەت كۆرسەتتى. موڭغۇلىيەدىن كېلىپ ئالتاي ۋىلايىتىنىڭ چىڭگىل ناھىيەسىگە ئورۇنلاشقان ھەنىپە ئالىمئاخۇن ئەك قىينچىلىق يىللار- 1960 -، 1970 -، 1980 - يىللاردا ھەر مىللەتتىن بولغان توققۇز نەپەر يېتىم بالىنى ئۆز بالىسىدىنمۇ چاڕى ئەتىۋارلاپ بېقىپ چوڭ قىلىپ، مىللەتلەر ئىتىپاقلىقىنىڭ ئۈلگىسىنى يارىتىپچا، 2009- يىلى ئەك زور شەرەپ- «مەملىكەت بويىچە جۇڭگونى تەسىرلەندۈرگەن 10 شەخس»نىڭ بىرى بولۇپ مۇكاپاتلاندى.

ھازىر موڭغۇلىيەدىن ۋەتەنگە قايتىپ كەلگەن ئۇيغۇرلارنىڭ بىر تۈركۈم پەرزەنتى ئوتتۇرا تېخنىكوم ۋە ئالىي مەكتەپلەردە ئوقۇپ شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى مەدەنىيەت، مائارىپ، سەھىيە ۋە ئىقتىسادىي ساھەلەردە ئىختىساس ئىگىلىرى، ئەمگەك نەمۇنىچىلىرى، ئىدارە باشلىقلىرى بولۇپ ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن زور تۆھپە قوشماقتا.

ئاخىردا، مېنى مۇشۇ ئۇنتۇلماس تارىخىي ئەسلىمە ۋە قىممەتلىك ماتېريالار بىلەن تەمىنلىگەن مەرھۇم دادامغا، بىزنى شىنجاڭ ئۇلكىلىك ھۆكۈمەتتىن بېيجىڭغا ئالدىمىزغا ئالغىلى بارغاندا ھەر كۈنى كۈندىلىك خاتىرە يېزىپ، ماڭا شۇ قىممەتلىك خاتىرىسىنى تەقدىم قىلغان مۇھەممەت سامساق ئاكىغا، موڭغۇلىيەدە 30 يىل كۈندىلىك خاتىرە يازغان مەرھۇم ھېتىئاخۇن روزى ئاكىغا ئالاھىدە رەھمەت ئېيتىمەن! مېنى يەنە نۇرغۇن ئەسلىمە بىلەن تەمىنلىگەن ئابدۇراخمان سابىت ئاكا، غاپپار ئاكا، بۇساره ھەدىگە كۆپتىن - كۆپ رەھمەت ئېيتىمەن.

كورللىق ئىبراھىمئاخۇن

ئاپتور: يازغۇچى، ئالىي مۇھەررىر، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتىنىڭ باشلىقى

— كىشىلەر توڭلاتقۇ، ماشىنا ۋە ئۆي دەپ چىبىپ يۈرىدۇ، مانا بۇ دەۋرىمىزنىڭ ئالاھىدىلىكى. لېكىن، شۇنداق ئادەملەرمۇ باركى، ئۇلار يۇنداق ماددىي نەرسىلەرنى قوغلىشىپ كەتمەيدۇ. ئۇلارنىڭ ئىزدەيدىغىنى غايە ۋە ھەقىقەت بولۇپ، بۇ ئارقىلىق ئىجتىمائىي ئىرادىنىڭ ۋە ئەسلىدىكى شېرىشىدۇ.

— ئىبىنىشتىين

بىر قانچە مەكتىپىنىڭ تەكلىپى بىلەن يېتىم ئۇۋۇلدارلارغا نىشانىسىز ۋە مەقسىتسىز ئوقۇشنىڭ خەتىرى توغرىسىدا سۆزلىگىنىدىم. سۆزلىگىنىمنىڭ ئاساسىي روھىنى ئوقۇرمەنلىرىمگە تەقدىم قىلاي دېدىم.

— ئاپتور

دەرىستىن چۈشۈپ كېتىۋاتسام، بىر قىز ھاڭا سالام قىلىپ قالدى، مەنمۇ سالىمىنى ئېلىك ئالدىم. ئۇ قىز مەن ئىشلىگەن شۇ مەكتەپنىڭ تەكلىپى بىلەن دەرس ئۆتۈۋاتقانىكەن. قىزنىڭ ئېيتىشىچە، مېنىڭ بىر قىسىم يازمىلىرىم بىلەن ئوبدان تونۇش ئىكەن، شۇڭا ئازراق پاراڭلاشقۇسى بار ئىكەن. پاراڭدىن مەلۇم بولدىكى، ئۇ قىز مەلۇم بىر ئۇنىۋېرسىتېتنىڭ ماگىستىرلىقىنى تاماملىغانىكەن. خەنزۇچە، ئىنگلىزچە تىل تەلەپلىرىگە لايىق بولۇش بىلەن بىرگە، نەتىجىسىمۇ خېلى ياخشى ئىكەن. تۇرۇكچىنىمۇ يامان ئەمەس چۈشىنىدىكەن. بىر يىلدىن بېرى تەكلىپ بىلەن دەرس ئۆتۈپ كەپتۇ. خىزمىتى تەلەپلەرگە لايىق بولغاچقا، ئىشلەتكەن ئورۇننىڭ داۋاملىق تەكلىپ قىلىپ ئىشلەتكۈسى بار ئىكەن. قىز بۇ ئورۇننىڭ مۇقىم ئوقۇتقۇچىسى بولۇشنى تەلەپ قىپتۇ. لېكىن، ئىشتات يوق دېگەن جاۋابنى ئاپتۇ. دېمەك، قىزنىڭ خىزمىتىگە ئېھتىياج بار ئىكەن، ئۆزىگە ئېھتىياج يوق ئىكەن. مەن ئۇ قىز بىلەن پاراڭلىشىش داۋامىدا شۇنى بايقىدىمكى، قىز خىزمەت ۋە ئۆگىنىشكە نىسبەتەن ئاكتىپ ئىكەن، خېلى كۆپ نەرسىنى ئۆگىنىپتۇ، يەنە داۋاملىق ئۆگەنگۈسى بار ئىكەن. جان بېقىپلا توختاپ قالماي، جەمئىيەت ئۈچۈن ئاز - تولا ئىش قىلىپ بېرىشنى ئويلايدىكەن. قىز خىزمەت ئىزدەپ چىق ئورۇنغا قاتراپ بېقىپتۇ، نەتىجىسىز ئاخىرلىشىپتۇ. قىز سۈھبەت داۋامىدا ئۆزىنى تۇتالماي يىغلاپ تاشلىدى. مەن جىم تۇردۇم. قىزلار ئادەتتە روھىي گادىرماچلارنى يىغلاپ تۇرۇپ ئېرىغدايدۇ. لېكىن، ئويلاندىم، قىزنىڭ گەپ - سۆزىدە بىر نەرسە ئۆگەنگەن ئادەمگە خاس سالاھىيەت بار، پاراسەت بار، ھاياتىي كۈچ بار، مېنىڭ خىزمەت مۇھتىمىدىكى، ياكى مەن ئۇچراتقان باشقا خىزمەت مۇھتىدىكى كىشىلەر بىلەن باراۋەر ساپا بار، بەزى تەرەپلەردە ئۇلاردىن ئۈستۈن. جەمئىيەتتە ئۇنچىلىك ئوقۇغان ئادەملەرمۇ ئاز، لېكىن، ئۇنىڭ بىلىمىدىن پايدىلىنىدىغان خېرىدار يوق. قىز خىزمەت ئىزدەش جەريانىدا ئۆزىنىڭ تەبىئىي كۈتۈرمەيدىغان تەلەپلەرگە يولۇقۇپتۇ، بۇنىڭدىن خورلۇق ھېس قىپتۇ.

— ھېچقىسى يوق، — دېدىم ئۇ قىزغا، — ئېزىنتقۇلارنىڭ قايمۇقتۇرۇشىغا يەم بوپكەتمىسىڭلا ھېچقىسى يوق. بىر قىزنىڭ كۈچى يەنىلا ئۇنىڭ قىزلىق غۇرۇرى ئۈستىگە قورۇلغان گۈزەللىكى ۋە ئەقىل - پاراسىتىدە بولىدۇ. ئۆزىڭىز ساغلام ئىكەنسىز، ئايال ۋە ئانا بولغۇدەك سالاھىيەت سىزدە بار ئىكەن. سىزگە ئەر ۋە پەرزەنتلىرىڭىزگە ئانا بولالىغۇدەك ئادەم ھامان تېپىلىدۇ. بىر قىز ئۈچۈن بۇ بەك مۇھىم.

زامان تەقەززا پىكىرلەر

ـ مەن ئاللىبۇرۇن ئۇ خىل ئائىلىنىڭ ئىگىسى، ـ دېدى قىز، ـ رولۇمنى ئائىلىدە ھەم جەمئىيەتتە تەڭ ئۈتىسەم دەيمەن.

ـ ئەسلىدە، بىر ئايالنىڭ ئائىلىدىكى ۋەزىپىسىنىڭ ئۆزىمۇ ياخشى ئورۇندالغان ئەھۋال ئاستىدا كاتتا خىزمەت ئىدى. شۇنداقتىمۇ، جەمئىيەت ئۈچۈن ئىشلەشنى ئويلاپسىز، غەيرەتلىك ئىكەنسىز.

بۇ، جەمئىيەتتە مەن يولۇقتۇرغان نۇرغۇن مىسالنىڭ بىرى، ئەلۋەتتە. مەسىلىلەرنىڭ تۈرىمۇ كۆپ، تىپىمۇ كۆپ. ئوقۇش ۋە ئىشقا ئورۇنلىشىشنىڭ مۇناسىۋىتىنى چۈرىدىگەن نۇرغۇن توقۇناققا نىسبەتەن يۇقىرىقى ئەھۋالىيەت نورمال بىر مىسال بولالايدۇ.

بىر ھېسابتا قىزنىڭ چوقۇم ئىش ئىزدەپ يۈرۈشىنىڭ ھاجىتى يوق ئىدى. بىراق، بۇ ئىقتىسادىي جەھەتتە ھامىلىق قىلالايدىغان بىر تىرەكنى شەرت قىلىدۇ. يەنە بىر ھېسابتا قىزنىڭ بىلىمىدىن پايدىلىنىدىغان بىر ئىجتىمائىي قۇرۇلما بولۇشى كېرەككى، بۇ قۇرۇلمىدا مەلۇم بىر ھوقۇق گۇرۇھى مونوپوللۇقىنىڭ ئورنىنى قانۇن ۋە پۇرسەت ئالدىدا باراۋەرلىك ئىگىلىگەن بولۇشى كېرەك.

«سۇمۇرغ ئازنىسى» ژۇرنىلىنىڭ يېقىنقى بىر سانىدىن كۆرۈشۈمچە، 2003 ـ يىلى 24 ـ ئۆكتەبىردە ۋېن جياباۋ زۇڭلى چۈڭچىڭدىكى سەنشيا سۇ ئامبىرى كۆچمەنلەر رايونىغا زىيارەت قىلىپ بېرىپتۇ. بىر ئايال كەنت كادىرلىرىنىڭ ئاگاھلاندۇرۇشىغا قارىماي: «زۇڭلى، سىزگە دەيدىغان بىر گەپ بار ئىدى» دەپ توۋلاپتۇ. ئەسلىدە ئۇنىڭ ئېرى سىرتتا ئىشلەپ، 2000 يۈەن ئەتراپىدىكى ئىش ھەققىنى ئالالماي، بىر يىل ئۈچ ئاي مابەينىدە دەۋا قىلىپ ئاقتۇرالماي كەلگەنىكەن. نەتىجىدە، ئىش ھەققى شۇ كۈنى ئاخشىملا ئايالنىڭ قولىغا تېگىپتۇ. بۇ ئەھۋالنى ئاڭلىغان بىر توپ دېھقان ھېلىقى ئايالنى ئىزدەپ، ئالالمىغان پۇلنى ئېلىپ بېرىشنى ئۈتۈنۈپتۇ. ئايال: «مەندە ئۇنداق كۈچ يوق، پۇلۇمنى زۇڭلى ئېلىپ بەردى» دەپتۇ. بىر دېھقاننىڭ بىر يىلدىن ئارتۇق قاتراپ سورالمىغان دەۋاسى، زۇڭلىنىڭ بىر ئېغىز گېپى بىلەن ھەل بولغان. مانا بۇ خاتا ھالدا يامراپ كەتكەن قانۇن بىلەن ھوقۇقنىڭ كۈچ سىلىشتۇرمىسىدىكى ھوقۇقنىڭ رولى. زۇڭلى ۋېن جياباۋ تەكىتلىگەن «قەدىر ـ قىممەت» قانداق بولغاندا تولۇق ئەمەلگە ئاشىدۇ؟ بۇ يەنىلا جۇڭگودىكى كۆپ ساندىكى ئاممىنىڭ سۇئالى.

بۇنىڭغا جاۋاب بېرىش بىزنىڭ ھازىرقى تېمىمىز ئەمەس، لېكىن، ئادەمدىكى قەدىر ـ قىممەت مەسىلىسى بىرلا قانۇن ساھەسىگە ئەمەس، بەلكى جەمئىيەتنىڭ بارلىق چوڭ ـ كىچىك ساھەسىگە بېرىپ تۇتىشىدۇ. ئەمما قەدىر ـ قىممەت تۈيغۇسى ئالدى بىلەن شەخسنىڭ ئۆزىدە بولۇشى، شەخسنە ئۆز قەدىر ـ قىممىتىنى قوغدايدىغان ئاڭ بولۇشى، قەدىر ـ قىممەت ئۈچۈن كۈرەش قىلىدىغان جاسارەت بولۇشى كېرەك بولىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىرگە شەخسنىڭ ئۆز قەدىر ـ قىممىتىنى قوغدايدىغان قانۇنىي يوللار ھەر ۋاقىت ئوچۇق بولۇشى، ئايرىم ھوقۇق سەرخىللىرىنىڭ كونترولىدىن قۇتۇلغان بولۇشى كېرەك. قانۇن بەرگەن قەدىر ـ قىممەت ھەر بىر شەخسنىڭ ئائىلىق پائالىيىتى دەرىجىسىدە ئىشقا ئاشۇرۇلماي، قانداقتۇر مەلۇم كىشىلەرنىڭ «دىيانىتى» گە بېقىندۇرۇپ قويۇلسا، جەمئىيەت قەدىر ـ قىممەت ۋە قابىلىيەتنىڭ دەپنىگاھىغا ئايلىنىپ قالىدۇ. كىشىلەرنىڭ مۇشۇنداق بىر ئىجتىمائىي مەنزىرىگە تەبىئىي بىر كۆنۈكۈش بىلەن قاراپ تۇرۇشى نەدىن كەلگەن؟ ئەلۋەتتە، مەدەنىيەتتىن كەلگەن دېمەي تۇرالمايمىز.

ئادەتتە، ھەر يىلى ئالىي مەكتەپ ئىمتىھانى مەزگىلىدە ھەممىمىز ئوخشاش پاتپاراق بوپكېتىمىز، مەن ئىمتىھان نەتىجىسى تېخى ئېنىق بولمىغان بىر تۈركۈم بالىنىڭ ئارزۇ تولدۇرۇش مەسىلىسىچىسى بوپقالىمەن. يۈرتداشلار، ئۇرۇق ـ تۇغقانلار، تونۇشلار، دوست ـ بۇرادەرلەر تەرەپ ـ تەرەپتىن كېلىشىدۇ، تەكرار داستخانلار زومۇ ـ زو سېلىنىدۇ. پىرىنسىپ پىرىنسىپ بولمىغاچقا، ئارزۇسى ياكى نەتىجىسى ئۇدۇل كەلمىگەن پەرزەنتلەرنىڭ يۈز خاتىرە، ئادەمگەرچىلىك، مۇناسىۋەت ئارقىلىق ئالىي مەكتەپلەرگە كىرىشىنىڭ قىغىر يوللىرى ھاۋالە قىلىنىدۇ. جاۋابىن ئۇلارغا مۇنداق دېدىم:

ـ ئۇنى ـ بۇنى يېزىپ، جامائەتكە يۈزلەندۈرۈپ تۇرغاچقا، بەزىلەر مېنى ئاز ـ تولا ھۆرمەت قىلىدۇ. لېكىن مەن ئەمەلىي ھۆرمەتنىڭ قانچىلىك بولىدىغانلىقىنى بىلمەيمەن، بەك بولسا بىر قېتىملىق داستخانغا ئەرزىيمەن. مەن نان قايغۇسىدىكى ئادەملەرگە گەپ بېرەلمىدىم، نەپ بېرەلمىدىم. ئىشخانىلاردىكى ئورۇندۇق ساھىبلىرىغا ھېچقانداق ئەمەلىي پايدا بەرگىنىم يوق. شۇڭا، كىشىلەر گەپ بىلەن يۈزۈمنى قىلىدۇ. مېنىڭ يۈزۈم بىرەر ئادەمنى بىرەر ئورۇنغا تەقىشقا يەتمەيدۇ. سىلەرگە قىلىپ بەرگۈدەك بۇغداي سۆزۈم بار، لېكىن بۇغداي نېنىم يوق. شۇڭا مەندىن قورسىقىڭلار تويمايدۇ.

كىشىلەرنىڭ ئۆز ھەق ـ ھوقۇقلىرىنى ئۇنتۇشقان ھالدا بوسۇقلاردا قاتراپ يۈرۈشى، بۇ يەردىكى پۇقرالىقنىڭ تۈزۈك تەربىيە ئاساسى ۋە تۈزۈم كاپالىتىگە ئىگە ئەمەسلىكىنى ئاشكارىلاپ قويىدى. كىشىلەرنىڭ پىرىنسىپ ياكى قائىدە ـ تۈزۈمىدىن چەتنىگەن غەيرىي يوللار بىلەن ئۆزلىرىنىڭ مەنپەئەتىنى قولغا كەلتۈرۈشكە ئۇرۇنۇشى، يۈز ۋە ئادەمگەرچىلىكنى دەستەك قىلىشنى يوللۇق بىلىشتەك غەيرىي قانۇنىي ئىجتىمائىي سىستېمىنى ئەسلىتىپ قويىدى.

ماۋاشلىق بولۇش كىشىلەرنىڭ ئېڭىدا تۇرمۇشنىڭ ئەڭ خاتىرجەم، بىخەتەر يولى بوپكەلدى. بۇ يەنىلا ئۇزۇن داۋام قىلىپ كەلگەن رېئال ئىجتىمائىي تۇرمۇشنىڭ كىشىلەرنىڭ مېڭىسىدىكى ئىنكاسى. پۈتكۈل ئەقىدىسى، زېھنى، جىسمانىي كۈچى، ۋاقتى، ئادەمىيلىك مىزانى قاتارلىقلارنى ماۋاشقا بەخشەندە قىلىۋەتكەن ئادەملەرنىڭ بايلىق ۋە يېگىلىق يارىتىش ئىقتىدارى بولمىسىمۇ ماددىي مۇنقەرزلىكنىڭ جىددىي قۇتقۇزۇش

سىزىقىغا دەسسەپ كېلىشى، ئۇلارنى مەۋجۇد تۈزۈمنىڭ ئەۋزەللىكىدىن بىخەتەر پايدىلانغان تەلەيلىكلەر قاتارىدا كۆرسەتتى. ئۆز ئالدىغا ئايرىم ئىگىلىك تىكلەش، ئىجتىمائىي كۈچلەرنى يۆلەش ۋە رىغبەتلەندۈرۈش تەشەببۇسلىرى دائىم ياڭراپ تۇرسىمۇ، كىشىلەر يەنىلا ھۆكۈمەتنىڭ مائاش دەپتىرىدىن ئورۇن ئېلىشنى ئەڭ قىينالماي ياشاش ئۇسۇلى دەپ قاراشتى. ئىمتىھان ئەنە شۇ «ئىمتىياز» غا ئېرىشىشنىڭ بىردىنبىر يۇرىتى بوپقالدى.

بىر ئادەمنىڭ تەقدىرى ئاشۇ بىر قېتىملىق ئىمتىھاندىن ئۆتۈشكە باغلىق بوپقالدى. بىر ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ تەلىم ـ تەربىيەدىكى نەتىجىسى قانچىلىك ئوقۇغۇچىنىڭ ئالىي مەكتەپكە ئۆتۈشى بىلەن ئۆلچەندى. مەلۇم مەندىن ئېيتقاندا، مائارىپ مەسئۇللىرى ئۈچۈن ئېيتقاندا ئالىي مەكتەپ ئىمتىھانىدىن ئۆتكەنلەرنىڭ سانىدىكى كۆپلۈككە بولغان مەسئۇلىيەت بولۇپ، گويا توخۇ فېرمىسىنىڭ خوجايىنى چۈجىلەرنى ئەڭ تېز ۋە ئەڭ كۆپ ئەي قىلسا جىق نەپكە ئېرىشكەندەك بىر ھالەتنى يادىمىزغا سالىدۇ. مائارىپ ئاتا ـ ئانىلار ئۈچۈن ئېيتقاندا، نان ئۈچۈن بولغان كۈرەشتە بالىلىرىغا ئىمكانقەدەر يۇمشاق نان يەيدىغان يۇرسەتنى كەلتۈرۈپ بېرىش، ھېچبولمىغاندا، قاتتىق ـ قۇرۇق نانىنى قولغا كەلتۈرۈش تىرىشچانلىقىدىن باشقا نەرسە ئەمەس بوپقالدى. بالىلار ئۈچۈن ئېيتقاندا، جەمئىيەت ۋە ئاتا ـ ئانىلارنىڭ ئىرادىسىنى ئۆن ـ تىنسىز قوبۇل قىلىپ، ئەنە شۇ ئىرادىنى ئۆز ۋۇجۇدىدا ئەكس ئەتتۈرۈپ «ياخشى» بولۇشتىن ئىبارەت بوپقالدى. مانا بۇ تېگى ـ تەكتىدىن ئېيتقاندا سۈيىئىستېمالچىلىق (پايدىلىنىش ۋە نەپ ئېلىش) مائارىپى بولۇپ، سۈيىئىستېمالچىلىقنىڭ ئىنتايىن چاكىنا بىر تۈرى ھېسابلىنىشقا تېگىشلىك. بۇنىڭدا ھېچقانداق ئالىيجانىاب مەقسەت يوق، تۈزۈك غايىۋى مەزمۇن يوق، كەلگۈسىگە بولغان ئىشەنچ ۋە مەسئۇلىيەت يوق، پەقەت جان بېقىشقا بولغان ئەسەبىي بېيشقاقلىق روھىي ھالىتى بار. بەزىلەر بۇ مائارىپنى «ئىمتىھان مائارىپى» دېدى. بۇ بىر قەدەر سىپايە تۈسكە ئىگە سۈپەت بولغان، يەنە بىر تەرەپتىن ئېيتقاندا، بۇ خېلى كۆپ سانىدىكى ئاۋام ئۈچۈن جان بېقىش مائارىپى بوپقالغان. بەزىلەرنىڭ «جان بېقىش ياخشى»، «جان بېقىش سۈپەت»، «جان بېقىش مۇۋەپپەقىيەت»، «جان بېقىش مەسئۇلىيەت» دېيىشى، كونكرىت شارائىتتىكى تەخىرسىزلىك ۋە رېئاللىقنى چېقىش قىلغان. بىر قارىسا ئۇ، مائارىپنىڭ مەقسىتىنى چاكىنىلاشتۇرۇش بولۇپ كۆرۈنىدۇ، بىر قارىسا ئۇ، مائارىپنىڭ مەقسىتىدىكى يەرلىك ئەمەلىيلىك بولۇپ كۆرۈنىدۇ. چۈنكى، جان بېقىش ئالىيجانىاب تۇھپە يارىتىشتىن مۇھىم. جان بېقىش تەقەززاسىدىن ھالقىغاندىلا نوبىل مۇكاپاتى ئېلىشنى ئويلىغىلى بولىدۇ.

ھازىرغا قەدەر سەردانە ئوقۇغۇچى (留学生) نېمە بىلەن ئۆلچەندى؟ ئەمەلىيەتتىن ئالغاندا، سەردانە ئىمتىھان بەرگۈچى سەردانە ئوقۇغۇچى بولۇپ ھېسابلاندى. بۇلار مەكتەپلەرنىڭ ئۆز ئۇستۇنلۇكىنى نامايان قىلىشتىكى كۈزىرى بولدى، ئۇلار ھەر خىل ئېتىبار ۋە بەھرىمەنلىككە ئېرىشتى، نۇقتىلىق ئالىي مەكتەپلەرنىڭ نەزىرىگە ئېلىندى. كىشىلەر نەزەرىيە جەھەتتىن سەردانە ئوقۇغۇچىنى نوقۇل پەن ۋە ئىمتىھان نەتىجىسى بىلەن ئۆلچەپ قويماسلىقنى تەشەببۇس قىلسىمۇ، ئەمەلىيەتتە بۇ تەشەببۇسقا ئەمەل قىلىنمىدى.

«ئامېرىكىدىكى ساپا مائارىپى»، «ئامېرىكىدىكى ئويۇن مائارىپى»، «ئامېرىكىدىكى تىرىكچىلىك مائارىپى»، «ئامېرىكىدىكى ئالىي مەكتەپ ئىمتىھانى» دېگەندەك كىتابلارنىڭ مۇئەللىپى، مائارىپشۇناس خۇاڭ چۈەنيۇ (黄全愈) ئەپەندى خارۋارد ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلغاندا، ئەلىۋەتلەلارنىڭ ئۈچتىن ئىككى قىسمىنى تاللىماي قويغانلىقىنى ئېيتىدۇ. چۈنكى، ئۇلارنىڭ نەزىرىدە ئەلىۋەتلەلارنىڭ چوقۇم سۈپەتلىك ئوقۇغۇچى بوپكېتىشى ناتايىن ئىكەن. خۇاڭ ئەپەندىنىڭ قارىشىچە، سەردانە ئىمتىھان بەرگۈچىلەرنىڭ ئىچىدە سەردانە ئوقۇغۇچىلار بولۇشى مۇمكىن، ئەمما، سەردانە ئىمتىھان بەرگۈچىلەرنىڭ سەردانە ئوقۇغۇچى بوپكېتىشى ناتايىن.

خارۋارد ئۇنىۋېرسىتېتى ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئالىي مەكتەپ ئىمتىھان نەتىجىسىدىن باشقا، بىر قانچە نۇقتا بويىچە كۆزىتىش ئېلىپ بارىدىكەن:

بىرى، مەزكۇر ئوقۇغۇچىنىڭ خۇسۇسىي ئەھۋالى، ئوتتۇرا مەكتەپتىكى ئوقۇش ئەھۋالى، ئائىلە ئەھۋالى قاتارلىقلار.

يەنە بىرى، دەرسىتىن سىرتقى ئەھۋال. بۇنىڭ دائىرىسى:

1. ئىلمىي پائالىيەت: ئىلمىي ۋەكىللەر ئەترىتى، ماتېماتىكا ئەترىتى، مۇنازىرە ئەترىتى، ھەر خىل ئولمپېك مۇسابىقىسى ئەترىتى، تەتقىقات ئەترىتى، ماقالە يېزىش كۈرزۈكى، ئىختىرا كۈرزۈكى... قاتارلىق پائالىيەتلەرگە قاتناشقانمۇ ـ يوق؟

بۇ ئارقىلىق ئۆگىنىش قۇرتلىرى ئايرىپ چىقىلىدىكەن. دەرس بىلەنلا بولۇپ، قالغان ئىشلار بىلەن كارى يوقلار «كىچىك قۇرت» ھېسابلىنىدىكەن. دەرس بىلەن كارى بولماي، ھە دېسىلا پائالىيەت بىلەن بوپكەتكەنلەر «چوڭ قۇرت» ھېسابلىنىدىكەن. ھەر ئىككى «قۇرت» تاللىنىش دائىرىسىدىن چىقىرىۋېتىلىدىكەن.

2. دەرسىتىن سىرتقى پائالىيەت: بۇنىڭدا ھەر خىل تەنتەربىيە پائالىيىتى كۆزدە تۇتۇلىدىكەن؛ بۇ جەھەتتىكى ئاكتىپلار ئالاھىدە نەزەرگە ئېلىنىدىكەن.

3. ئىجتىمائىي پائالىيەت: ئەدەبىيات ـ سەنئەت، ساخاۋەت، پىدائىيلىق كەبىي ھەر خىل پائالىيەتنىڭ تەشكىللىگۈچىسىمۇ ـ ئەمەسمۇ؟

4. ئىشلەش تەجرىبىسى: جەمئىيەتتە بىكار ۋاقىتلىرىدا ئىشلەپ ئاز ـ تولا پۇل توپلاپ ئۆزىنىڭ بىر قىسىم خراجىتىنى قامدىيالىغانمۇ ـ يوق؟ بۇ يەردىكى ئىش ھەقسىز بولغان بولسا نەزەرگە ئېلىنمايدىكەن.

خارۋاردنىڭ يۇقىرىقىدىن باشقا كۆزىتىش جەدۋەللىرىمۇ بار بولۇپ، ئوقۇغۇچىنى ئۇنىۋېرسال نۇقتىدىن ئوبيېكتىپ ئىگىلەشكە، ھەقىقىي ياخشى ئوقۇغۇچىنى تاللاپ چىقىشقا

كاپالەتلىك قىلىدىكەن.

خارۋارد ئۇنىۋېرسىتېتى نامرات ئائىلىلەرنىڭ بالىلىرىغا ئالاھىدە قىزىقىدىكەن. ھاللىق ئائىلىدىن كېلىپ چىققان ئوقۇغۇچى بىلەن نامرات ئائىلىدىن كېلىپ چىققان ئوقۇغۇچىنىڭ ئىمتىھان نەتىجىسى باراۋەر كېپىقالغان شەرت ئاستىدا، نامرات ئائىلىدىن كەلگەن ئوقۇغۇچى ئالدى بىلەن تاللىنىدىكەن. چۈنكى، نامرات شارائىتتا تۇرۇپ ياخشى نەتىجە قازانغان بالىلاردىكى يوشۇرۇن ئىقتىدار تېخىمۇ زور بولىدىكەن.

زادى ئىمتىھان بىر ئادەمنىڭ ئىقتىدارىغا مۇتلەق دىئاگنوز قويالامدۇ؟ ئىمتىھان سوئالىنى چىقارغانلارنىڭ پاراسەت ئۆلچىمى ئىمتىھان بەرگۈچىلەرگە مۇتلەق ھۆكۈمرانلىق قىلسا ئەقىلگە مۇۋاپىق بولامدۇ؟ ئىمتىھاننىڭ مەقسىتى ئادەم تەربىيەلەشمۇ ياكى ئادەم شاللاشمۇ؟ خۇاڭ چۈەنيۇ ئەپەندى جۇڭگودىكى ئىمتىھانلار بىلەن ئامېرىكىدىكى ئىمتىھانلارنى سېلىشتۇرۇپ مۇنداق دەيدۇ:

«جۇڭگو مەكتەپلىرىنىڭ ئىمتىھان ئېلىشىدىكى مەقسىتى مەسىلە بايقاپ ئادەم شاللاش، ئامېرىكا مەكتەپلىرىدىكى ئىمتىھاننىڭ مەقسىتى مەسىلە بايقاپ، مەسىلىلەرنى ئۆزگەرتىش». («ئامېرىكىدا ئالىي مەكتەپ ئىمتىھانى»، بېيجىڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 2003) خۇاڭ ئەپەندى جۇڭگو ماۋارىپىدىكى ئىمتىھانلارنى مۇنداق بىر ھېكايە ئارقىلىق ئوبرازلىق سۈرەتلەيدۇ:

پادىشاھ ئوردىغا ساھىبجامال تاللىماقچى بولىتۇ. بىر ئائىلىنىڭ بەش قىزى بولۇپ، ھەممىسىنىڭ ئوردىغا تاللىنىپ كىرگۈسى بار ئىكەن. لېكىن بىر ئائىلىدىن پەقەت بىرلا نامزات تاللىنىشى كېرەك ئىكەن.

قىزلارنىڭ ئاتا ـ ئانىسى مەسلىھەتلىشىپ، بەش قىزىغا ئادىل ـ باراۋەر پۇرسەت بەرمەكچى بولىتۇ ۋە قىزلىرىغا ئوخشاشلا ئۈچ يىل تەييارلىق ۋاقتى ۋە مىڭ تەڭگىدىن پۇل بېرىتۇ. ئاندىن قىزلارنىڭ ھامما ۋە يەڭگىلىرىدىن ساھىبجامال تاللاش كومىسسىيەسى قۇرۇلۇپتۇ. ئىمتىھاننىڭ ئادىل بولۇشى ئۈچۈن بېرىلگەن نومۇرنى نەق مەيداندا ئاشكارا كۆرسىتىشنى بېكىتىپتۇ. كىمنىڭ نومۇرى يۇقىرى بولسا، شۇ ئوردىنىڭ ساھىبجامال تاللاش مۇسابىقىسىگە قاتناشسا بولىدىكەن.

شۇنىڭ بىلەن بەش قىز ھامما ۋە يەڭگىلىرىنىڭ يۇقىرى باھاسىنى قولغا كەلتۈرۈشنىڭ ئېپىگە چۈشۈپتۇ.

ھەممە ئايال ئۆزىنى چىرايلىق دەپ ئويلايدۇ، ئەلۋەتتە. ھامما ۋە يەڭگىلەرمۇ مۇشۇنداق.

قىزلاردىن بىرى چوڭ ھاممىسىغا تەقلىد قىلىپ پۇتىنى كىچىك قىلىپ بوغۇپتۇ، يەنە بىرى ئىككىنچى ھاممىسىنى دوراپ يىلىنى قورۇپتۇ. بىرى قاش چەكسە، يەنە بىرى كۆكسىنى يوغىنىتىپتۇ، يەنە بىرى بولسا ئامېرىكىدىن كىرگۈزۈلگەن لازىر ئورلۇق ماشىنىدا قوش قاپاق قىلدۇرۇپتۇ.

ئاخىردا، ئۇچىنچى قىز غەلىبە قىلىپتۇ. چۈنكى، ئۇ ھامما ۋە يەڭگىلىرىنىڭ ھەر قايسىسىنىڭ ئوبرازىنى ئۆزىدە شۇنداق مۇجەسسەم قىلىپتۇكى، ھەتتا ئاتا ـ ئانىسىمۇ ئۇ قىزنى تونىيالماي قاپتۇ. قىزدا كىچىك پۇت، ئىنچىكە بەل، تولغان ھەيدە، قەلەمقاش، بىراق، لازىر نۇرلۇق ئاپپارات قاپاقنى بۇزۇپ قويغانىكەن.

بۇغۇ بىر ئويدۇرما ھېكايە، ئەمما ئۇنىڭدا ئىمتىھاننىڭ ماھىيىتىگە باتىدىغان چىنلىق بار. مۇشۇ چىنلىق مەزكۇر ھېكايىنى جەلپكارلىققا ئىگە قىلغان. بۇ يەردىكى «ئادىل» ئىمتىھان نېمىنى تەلەپ قىلغان؟

ئادەم ئىمتىھانىنى دەپ ئۆزىگە ئۆزى ئوخشىماي قالغان، ئۆز قابىلىيىتىنى يوشۇرۇپ دورامچى بوپقالغان ۋە دورامچى (تەقلىدچى) بولغانسېرى ئىمتىھاندىن ئۆتكەن. بۇ ھېكايە كۆز ئالدىمىزدىكى كۆپلىگەن ئەدەبىيات ئاسىرانتىنى ئېسىمگە سالىدۇ: ئۇلار ئىنگلىزچە، خەنزۇچە ۋە كەسپىي ئىمتىھانلاردىن ئۆتكەن، لېكىن ئەدەبىياتنى سۆيىدىغان ئادەمگە ئوخشىمايدۇ. يۇرىكى بىلەن ئەدەبىيات ئىككى يەردە.

ھەر قانداق ماۋارىپ تۈزۈلمىسىدە ئىمتىھان بىر ۋاستە، ھەرگىزمۇ مەقسەت ئەمەس. لېكىن ئىمتىھان بىزدە ماۋارىپ ۋە مەمۇرىيەت بىۋروكراتلىرىنىڭ ئادەم باشقۇرۇشتىكى سېھىربازلىقىغا ئوخشاپ قالدى. مەلۇم مەنىدە، ئىمتىھان نەپسانىيەتنىڭ سىپايە بىيلىغان تورىغا بەكرەك ئوخشاپ قالدى. تۈرلۈك ئايىغى چىقماس تەلەپلەرنىڭ بىسىمىدا نىمە قىلىشنى بىلمىگەن ئوقۇتقۇچى ۋە ئوقۇغۇچى ئۇن ـ تىنسىز ماسلىشىش، ھەربىرىگە ۋە پىكىردىكى ئىجادىيلىق، خاسلىقتىن ۋاز كېچىشنى ئاقىلانە يول سۈپىتىدە تاللىۋالدى. مۇستەقىل پىكىر ئاۋارىچىلىك ئېلىپ كەلسە ۋە بۇ ئاۋارىچىلىكنىڭ ئاخىرلىشىشىدىن ئۈمىد ئۈزۈلسە، جىم تۇرۇش ئىككىنچى خىل تاللاشقا ئايلىنىدۇ. ۋاھالەنكى، بۇنداق جىم تۇرۇش ئادەمنىڭ مېڭىسىدىن تارتىپ يۇرىكىگىچە ھەممە نېمىسىنى چىرىتىۋېتىدۇ.

ئىنگلىيەلىك ماتېماتىك ۋە پەيلاسوپ ۋايتخېد (A. N. Whitehead) «ماۋارىپ بىلمىنى قانداق ئىشلىتىشنى ئۆگىتىش سەنئىتىدۇر» دەيدۇ. ئېينىشتېين: «مەكتەپلەرنىڭ مەقسىتى مۇستەقىل پائالىيەت قىلالايدىغان ۋە مۇستەقىل ئويلىيالايدىغان ئادەملەرنى تەربىيەلەش» دەيدۇ. بىلىم ۋە ئىجادىيەت جەھەتتە بىزگە ئۇلۇغ بولالايدىغان يۇقىرىقى ئىككى ئالىمنىڭ سۆزلىرىدىن مۇنداق بىر پىكىرنى قۇراشتۇرالايمىز:

نوقۇل تەييار بىلمىنى ئۆگىتىپ، ئىشلىتىشنى ئۆگەتمىگەن ماۋارىپ بىلمىدىن ئىبارەت سۈپىتى چىرايلىق نەرسە ئارقىلىق تەپەككۇرنى كىشەنلەيدۇ. ھە دېسىلا باشقىلارنىڭ بىلمىنى ئۆگىنىپ، مۇستەقىل پىكىر قىلماسلىق كىشنى دۆتلەشتۈرىدۇ. ئۆزىنىڭ ئىجتىمائىي تەڭپۇڭلۇقى ۋە مەدەنىيەت خاسلىقىنى قولدىن بېرىش بەدىلىگە باشقىلاردىن ئۆگىنىش ساق چىشنى قومۇرۇۋېتىپ، ئالتۇن چىش سالغاندەك بىر ئىش. شۇڭا، يېڭى ئۆگەنگەن بىلىملەر شەخسنىڭ خاسلىقى، ئەجدادلار يارىتىقان بىلىملەر بىلەن بىردەك بولۇشى، ئىنسانىنىڭ غۇرۇر ـ ئىززىتىنى شەرت قىلغان ئەركىن تاللاش ۋە بەخت قارىشىغا زىت بولماسلىقى

كېرەك.

ئامېرىكا مائارىپ روھىنىڭ پېشۋالىرىدىن بىرى جون دېۋېي (John Dewey) مۇنداق بىر گەپنى قىلغان: «بىر ئادەمنىڭ دۆت، ھاماقەت ۋە كەم ئەقىل بوپقېلىشىدىكى سەۋەب شۇكى، ئۇ ئادەم ئۆز ھەرىكىتىنىڭ مەقسىتى ۋە كېيىنكى نەتىجىسىنى بىلمىگەن». «زورلاپ تېگىلغان مەقسەتنىڭ چاتىقى چوڭقۇر سەۋەبلەرگە ئىگە، ـ دەيدۇ دېۋېي يەنە بىر يەردە، ـ ئوقۇتقۇچى مەقسەتنى يۇقىرىدىن قوبۇل قىلىدۇ، يۇقىرى بۇ مەقسەتنى ئۆزىدىن يۇقىرى ئورگاندىن قوبۇل قىلغان. ئوقۇتقۇچى ئۇ مەقسەتنى ئوقۇغۇچىلارغا تاڭىدۇ. نەتىجىدە، ئالدى بىلەن ئوقۇتقۇچىنىڭ پاراستى تورمۇزلىنىدۇ. ئوقۇتقۇچى مۇپەتتىشلەر، دەرسلىك كىتاب، مېتود ۋە ئالدىنئالا بېكىتىلگەن ئوقۇتۇش پروگراممىلىرىنىڭ چەكلىمىسىنى قوبۇل قىلىپ، ئۆزلىرىنىڭ ئىدىيەسىنى ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئىدىيەسى ۋە دەرسلىك بىلەن باغلاشقا ئامالسىز قالىدۇ». (دېۋېي: «دېموكراتىيە، تەجرىبە، مائارىپ»، شاڭخەي خەلق نەشرىياتى، 2009)

تۇرمۇشتىكى خوجايىنلىقنىڭ بىر شەرتى، بىر ئادەم ئۆز ھەرىكىتىنىڭ مەقسىتىنى ئۆزى بەلگىلىشى كېرەك، ئاندىن ئۇ ئادەم شۇ مەقسەت يولىدا ئاكتىپ ۋە قىزغىن بولىدۇ. مائارىپتىن ئىبارەت ئىستىقبال ئىشىدا مەقسەتنى بەلگىلەش تېخىمۇ ئەھەلىي ۋە ئاقىلانە بولۇشى كېرەك بولىدۇ. مەقسىتىنى ئۆزى بېكىتەلمىگەن مائارىپ تۈيۈق يولغا ماڭغان مائارىپ، ئۆزىنىڭ ئوقۇشىدىكى مەقسىتىنى بىلمىگەن ئوقۇغۇچى گالۋاڭ ئوقۇغۇچى، ئۆزىنىڭ ئوقۇتۇشتىكى مەقسىتىنى چۈشەنمىگەن ئوقۇتقۇچى كىتاب قالاپ ئۇماچ ئەتكەن قورساق بەندىسىدۇر.

ئارىدا مەن ئۇرۇمچى شەھىرى 23 ـ ئوتتۇرا مەكتەپ مۇدىرىيىتىنىڭ تەكلىپى بىلەن ئوقۇش پۈتتۈرۈش ئالدىدىكى تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىغا نۇتۇق سۆزلەپ قالدىم ۋە نۇتقىمنى مۇنداق بىر ھېكايىدىن باشلىدىم:

بىر ئامېرىكلىق، بىر فرانسىيەلىك ۋە بىر يەھۇدىي ئۈچ يىللىق قاماق جازاسىغا ھۆكۈم قىلىنىپ، تۇرمىگە تاشلىنىپتۇ. تۇرمە داۋىرلىرى بۇ ئۈچ جىنايەتچىگە: «ھەر بىرىڭلارنىڭ بىردىن تەلىپىڭلارنى قاندۇرۇشقا بولىدۇ» دەپتۇ. ئامېرىكلىق تاماكىغا ئامراق ئىكەن، تاماكا تەلەپ قىپتۇ، ئۇنىڭغا ئۈچ يەشىك تاماكا بېرىلىپتۇ. فرانسىيەلىك رومانتىك بولغاچقا، چىرايلىق بىر ئايالنىڭ ھەمراھ بولۇشىنى تەلەپ قىپتۇ. يەھۇدىي بولسا تېلېفون تەلەپ قىپتۇ.

ئۈچ يىلدىن كېيىن ئامېرىكلىق تۇرمىدىن چىقىپتۇ. ئۇ، تاماكىسىنى چىشلەپ تۇرۇپ «چاقماق، چاقماق!» دەپ توۋلاپتۇ. ئەسلىدە ئۇ چاقمىقىنى ئۈنتۈپ قالغانىكەن.

كەينىدىن فرانسىيەلىك تۇرمىدىن چىقىپتۇ، ئۇنىڭ قوچىقىدا بىر بالا، گۈزەل ئايالنىڭ قوچىقىدا بىر بالا بولۇپ، ئايالى ئۈچىنچى بالىغا قورساق كۆتۈرۈپ بولغانىكەن. فرانسىيەلىك ئۈچ بالىنى چوڭ قىلىشنىڭ غېمىنى يېيىشكە باشلاپتۇ.

ئاخىرىدا يەھۇدىي تۇرمىدىن چىقىپتۇ. ئۇ، تۇرمە باشلىقىنىڭ قولىنى چىڭ سىقىپ: «تېلېفون بەرگىنىڭىزگە رەھمەت. ئۈچ يىلدىن بېرى سىرت بىلەن ئالاقەم ئۈزۈلۈپ قالمىغاچقا، تىجارىتىممۇ توختاپ قالمىدى، پايدام 200% ئۆستى. سىز ماڭا ئالىي پىكاپتىن بىرنى تەقدىم قىلغان بولدىڭىز.»

ھېكايە ئەنە شۇنداق ئاخىرلاشتى. مەن ئوقۇغۇچىلاردىن: «سىلەرچە كىم توغرا قىلغان؟» دەپ سوردۇم.

ئوقۇغۇچىلارنىڭ كۆپىنچىسى يەھۇدىنىڭ قىلغىنى توغرا دېدى.

مەن ئېيتىمكى، بۇ بىر قىممەت قاراش مەسىلىسى. ھەر قانداق بىر قىممەت قاراشنىڭ چوڭقۇر ئىجتىمائىي يىلتىزى بولىدۇ. ئامېرىكلىق پاراۋان جەمئىيەتنىڭ پۇقرالىرى بولغاچقا، ھاياتىنىڭ كەلگۈسى توغرىسىدا ئارتۇق تەشۋىشتە بولمىغان، شۇڭا، بۇگۈننى چوڭ بىلگەن. فرانسىيەلىكمۇ شۇنداق، ئۇمۇ ئۆز خاھىشى بويىچە تاللىغان.

مەن بىللاردىن سوردۇم: «پەرزەنتلىك بولۇش فرانسىيەلىكنىڭ نەتىجىسى ئەمەسمۇ؟» بىللار فرانسىيەلىكنىڭ نەتىجىسىنىمۇ ئېتىراپ قىلدى. يەھۇدىي ئۈزۈن يىللىق ۋەتەنسىزلىكنىڭ دەردىدە سودىغا تايانمىسا بولمايدىغان بولغان. مەن بىللارغا ئېيتىمكى، ئۇمۇردىكى نەتىجە قازىنىشنىڭ ئۆلچىمى سان ـ ساناقسىز بولىدۇ. ئەھەلىيەتتە، بىراۋنىڭ ئۆلچىمى يەنە بىرسىگە ئۆلچەم بولالمايدۇ، ھۇۋەپىقىيەتتە ھۆكۈمران ئۆلچەم يوق. مۇبادا بىرىڭلار ئالىم، بىرىڭلار ئادۇوكات، بىرىڭلار دېھقان، بىرىڭلار ھۈنەرۋەن، بىرىڭلار كارخانىچى بولىمەن؛ بىرىڭلار بىر ياخشى ئائىلە ئايالى بولىمەن دېسەڭلارمۇ پىكرىم يوق. بۇلارنىڭ ھەممىسى غايە، بۇلارنىڭ ھەممىسىدە ھالال ياشىغىلى بولىدۇ، بۇلارنىڭ ھەممىسىدە مۇۋەپىقىيەت قازانغىلى بولىدۇ. مەن پەقەت بىر نەرسىگە قوشۇلمايمەن: ئەقلىڭلار ۋە تېنىڭلار ساق تۇرۇپ خەقتىن تىلەپ يېيىش ۋە ئۇلارنىڭ قولىغا قاراشلىق بوپقېلىش.

ئارىدا بىر قىز ئوقۇغۇچى قول كۆتۈردى، سۆزلىشىگە ئىجازەت بەردىم:

ـ كەلگۈسىدە بىر خوسۇسىي ئالىي مەكتەپ ئاچقۇم بار، سىزنىڭچە قانداق بولار؟

ـ سىز ئۆزىڭىز دىلغۇل بولمىسىڭىزلا، كۆرۈنگەن تاغ يىراق ئەمەس دېدىم مەن.

بىر ئوغۇل بالا قول كۆتۈردى:

ـ مەن سىياسىيون بولالامدىم؟

ـ سىياسىيون بولۇشنى باشقىلاردىن سوراپ ئولتۇرمايدۇ، بەلكى ئۆز غايىسى ۋە ئىرادىسى بويىچە كىشىلەرنى ئېتىراپ قىلدۇرىدۇ.

يەنە بىر قىز ئوقۇغۇچى قول كۆتۈردى:

ـ سىزنىڭچە، ئائىلە ئايالى بولۇش يارامسىزلىقمۇ؟

ـ ئېرىگە ئاندەك مېھرىبان، پەرزەنتلىرىگە لاياقەتلىك ئوقۇتقۇچىدەك مەسئۇلىيەتچان ئائىلە ئايالى بولۇش شۇ قەدەر شەرەپلىككى، ئۇنىڭ تۆھپىسى ھەر قانداق ئۇلۇغ ئىنسانىنىڭكىدىن قېلىشمايدۇ.

ئوقۇغۇچىلار چاۋاك چالدى. ئۇلار قىزغىن كەيپىيات ئىچىدە ئەركىن ۋە سەممىي پاراڭلىشىشنىڭ لەززىتىنى تېتىغاندى.

ئالىي مەكتەپتە ئوقۇش بەختىنىڭ ئاچقۇچىنى قولغا ئالغانلىق بىلەن تەڭ ئەمەس. مېنىڭ نۇرغۇن سودىگەر ۋە ھۈنەرۋەن دوستۇم بار، ئۇلارنىڭ ئىقتىسادىي كۈچى مەندىن كۆپ ئۈستۈن. ئۇلار ئۆز تۇرمۇشىنى ئۆز ئېتىقادى، غايىسى ۋە ئىنتىلىشلىرى بىلەن ھالال ئۆتكۈزۈۋاتىدۇ. ئۆيىدە ئولتۇرغان ئايالىرىنىڭ كۆڭۈل يارىسى خىزمەتتىكىلەرنىڭ كۆڭۈل يارىسىدىن ئېغىر ئەمەس. ئۇلار ئالىي مەكتەپتە ئوقۇمىغان بولسىمۇ، ئىگىلىك يارىتىش، مۇكەممەل بىر ئائىلىنى نورمال باشقۇرۇش، ھەتتا جەمئىيەتكە ساخاۋەت قولىنى سۇنۇش لاياقىتىنى ھازىرلىغان. ئۇلار بىر قانچە بالىسىنى نورمال ئوقۇتۇۋاتىدۇ. بەزىلىرى بالىلىرىنى ئالاھىدە ئارزۇ ـ ئارمان بىلەن چەت ئەللەرگە چىقىرىۋاتىدۇ.

ئەمەلىيەتتىن يىراق، ئادەم كولدۇرلىتىدىغان بىلىملەرنى ئۆگىنىپ دەبدەبىلىك دىپلوم ئالغاندىن كۆرە بىر ـ ئىككى ھۈنەرنى پۇختا ئۆگەنگەن ياخشىراق. ھۈنەر ئۆگىنىش ھېلىقى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن سەرپ بولغان پۇل بىلەن ھەل بولىدۇ. بىر ئېلېكتىر ئۇسكۇنىلىرى رېمونتچىسى بىر ئىجتىمائىي پەن دىپلوم ئىگىسىگە قارىغاندا يەر شارىنىڭ ھەر قانداق يېرىدە مۇستەقىل ياشىيالايدۇ. مەن بۇ يەردە ئىجتىمائىي پەندە ئوقۇشنىڭ زۆرۈرىيىتى يوق دەۋاتقىنىم يوق. مۇستەقىل دۇنيا قارىشى يوق ئىجتىمائىي پەنچى شامالدا ئۇچۇپ يۈرگەن يالتىراق (سۈلياۋ) خالتىكى، مۇقىم بىر ھۈنەرنىڭ ئىگىسى بولۇش يالتىراق خالتا بوپقېلىشتىن كۆپ ئەۋزەل.

ھازىر بىزدىكى ئاتا ـ ئانىلار پەرزەنتلىرىنى تەربىيەلەشتە مەكتەپلەرگە تاپىنىش بىلەنلا بولدى قىلىدىغان بولدى. بۇنى مەلۇم مەنىدە تەلىم ـ تەربىيىنى ھۆددىگە بېرىش دېسەكمۇ بولىدۇ. پەرزەنتلەرنى مەكتەپلەرگە ياكى يەسلىلەرگە بېرىپ قويۇش بالىلارنى تەربىيەلەش بۇرچىنى ياخشى ئادا قىلىش بولامدۇ؟ مەسىلە ھەرگىز ئۇنداق ئاددىي ئەمەس. تۇغۇپ، قورسىقىنى تويغۇزۇپ قويسا چوڭ بوپقالىدىغان زامانلار كەلمەسكە كەتتى. ئەگەر ئېھتىياج قىلمىساڭ ئۆزۈڭنىڭ پۇشتىدىن بولغان بالا باغرىڭغا پاتقان پىچاق بولۇپ چىقىشى مۇمكىن. «كارل ۋېتىرنىڭ ئائىلە تەربىيىسى» دېگەن كىتابتا «قۇدرەتلىك رىم ئىمپېرىيەسى دەل ئانىلارنىڭ ئۆز پەرزەنتلىرىنى ئۆزى تەربىيەلىمىگەنلىكى تۈپەيلى ھالاك بولغان» دېگەن بىر گەپ بار. ئەنگلىيەلىك ئەدەب خاربورت «بىر ئاتا مىڭ مەكتەپ مۇدىرىدىن ئەۋزەل» دېگەن بىر گەپنى قىلىدۇ. مانا بۇ ئاتا ـ ئانىلارنىڭ پەرزەنتلەرنىڭ ئىستىقبالىدا كەم بولسا قەتئىي بولمايدىغان تەربىيەچىلىك رولىنى تەكتلەپ تۇرۇپتۇ.

كورلا شەھىرى 4 ـ ئوتتۇرا مەكتەپتىكى ئۇيغۇر ئوقۇغۇچىلارغا سۆزلىگەن بىر قېتىملىق نۇتقىمدا «باشقىلارغا يۈلەنمەي ياشاشنى ئۆگىنىش نۆۋەتتىكى ھائارىپ يۈنىلىشىمىز بولۇشى كېرەك. ھازىردىن باشلاپ سىلەردە ئېنىق ئوقۇش نىشانى شەكللەنمىسە، دەۋرىنىڭ ئويۇنچىقىغا ئايلىنىپ قالىسىلەر» دېدىم ۋە ئۇلارغا مۇنداق بىر ھېكايىنى ئېيتىپ بەردىم:

ئۇچ نەپەر قورۇلۇش ئىشچىسى بار ئىكەن، ئۇلار كۈن بويى جاپالىق ئىشلەپ، تام قويۇرىدىكەن. بىر يولۇچى ئۆتۈپ كېتىۋېتىپ، ئۇلاردىن سوراپتۇ:

ـ نېمە قىلىۋاتىسىلەر؟

ـ تام قويۇرۇۋاتىمەن، ـ دەپتۇ بىر ئىشچى.

ـ بىر سائەت ئىشلىسەم بەش يۈەن تاپىمەن، ـ دەپتۇ ئىككىنچى بىرى.

يولۇچى ئازراق مېڭىپ ئۈچىنچى ئىشچىنىڭ ئالدىغا بېرىپتۇ ۋە ئوخشاشلا يۇقىرىقى سوئالنى سوراپتۇ:

ـ نېمە قىلىۋاتىسەن؟

ئۈچىنچى ئىشچى يىراقلارغا تىكىلىپ، نېمىلەرنىدۇ خىيال قىلىۋاتقانىكەن. ئۇ:

ـ كۈتۈپخانا سېلىۋاتىمەن. بۇ ئىش ئەتراپىمدىكى نۇرغۇن ئادەمگە روھىي جەھەتتىن تەسىر كۆرسىتىدۇ. بۇ ئىشىم مەڭگۈلۈك ئىش، ـ دەپ جاۋاب بېرىپتۇ.

ئۇزۇن يىللار ئۆتۈپتۇ، ئاۋۋالقى ئىككى ئىشچى ئىشچى بېتى قېلىپ، تامچىلىق بىلەن كۈن ئۆتكۈزۈپ كەپتۇ. ئۈچىنچى ئىشچى بولسا ئىنتايىن داڭلىق بىناكارلىق ئۇستىسى ـ ئىنژېنېرىغا ئايلىنىپتۇ.

مەن ئوقۇغۇچىلاردىن «يۇقىرىقى ئۇچ ئىشچىنىڭ ئىچىدە ئۈچىنچى ئىشچىنىڭ كەلگۈسى نېمە ئۈچۈن باشقىچە بولدى؟» دەپ سوردىم.

ئوقۇغۇچىلار ئاساسەن دېگۈدەك «ئۈچىنچى ئىشچى ئۆزىنىڭ نېمە قىلىۋاتقانلىقىنى بىلىدۇ» دېيىشتى.

ئېسىل ناۋاي بىلەن چۈپەي ناۋاينىڭ پەرقى شۇكى، چۈپەي ناۋاي پۇل ئۈچۈنلا نان ياقىدۇ، ئېسىل ناۋاي نان يېقىشقا دائىر ياخشى ـ يامان، پاسكىنا ـ پاكىز، ھالال ـ ھارام، خېرىدار ۋە بازار قانۇنلىق بىلىملەرگە كۆڭۈل بۆلىدۇ. ئۆزىنىڭ ئۇزۇن يىللىق چۆپقەتلىرىنى قەدىرلەشنى بىلىدۇ ۋە ئۇلارنىڭ مەنپەئەتىگە مەسئۇل بولىدۇ. مېنىڭ نەزىرىمدە بۇنداق ناۋاي پۇل ئۈچۈن تەتقىقات تۈرى ئىشلەيدىغان ئالىمدىن ئادەمىيلىك جەھەتتە خېلىلا ئۈلۈغ.

ئاپتور: شىنجاڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى ئەدەبىيات ئىنستىتۇتىنىڭ پروفېسسورى

بۇ سانىنىڭ مەسئۇل كورېكتورى: قۇربان مامۇت. كومپيۇتېر مەشغۇلاتىدا: ماشىنىست ۋە بەتچى نۇرىمۇھەممەت ئۆمەر ئۇچقۇن، گۈلشەن نىياز (تەكلىپلىك)

«خاتالىقلارنى تونۇپ يېتىش ھەرگىزمۇ كېرىنگە قالىتىش، بۇتىلىمان ھالىتىدە تۇرۇپ قىلىش ئەمەس، بەلكى داۋاملىق ئالدىغا مېڭىش، ساغلام ھايات ئەمگاسىيەتلەرنى، جىنايەتچىلەر ئۈچۈن يۇرۇشلەرنى، ئەندىزىلەرنىڭ مۇۋازىنەتلىك ئوتتۇرىشلىرنى چەكسىزلىك بىللىسىگە يەتكۈزۈشتۇر.»[1]

— ئابدۇقادىر جالالىدىن

مۇقەددىمە: مەدەنىيەت ۋە تەرەققىيات

«ئۇلۇغ مىللەتلەر مەدەنىيەتنى ئەمەس، ئۇلۇغ مەدەنىيەتلەر مىللەتنى يارىتىدۇ.»[2]

— ۋىل دۇرانت (ئامېرىكا، Will Durant، 1885–1981)

مەدەنىيەت — ئىنسانلارنىڭ ئۆزى بىلەن باشقىلار، ئۆزى بىلەن تەبىئەت ئارىسىدىكى مۇناسىۋەتنى بىر تەرەپ قىلىش جەريانىدا ئەركىن تەسەۋۋۇرنى جارى ئەتتۈرۈپ ياراتقان شەيئىدۇر. ئۇ، بىر جەمئىيەت ئەزالىرىنىڭ ھەربىرىدە ئۆلچىمى. ئۇ، تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا شەكىللەنگەن، تەكرارلانغان تەركىب. ئىرسىي نەرسىلەر بۇ دائىرىگە كىرمەيدۇ. ئەنگلىيەلىك تارىخ ئالىمى ئارنولد توينبى (1889—1975) تۈرلۈك ئىقتىسادىي پائالىيەتتىن قۇتۇلغان كەسپىي ئەسكەرلەر، مەمۇرىي باشقۇرغۇچىلار، كاھىن-روھانىيلار قاتارلىق ئاز سانلىقى كىشىلەر جەمئىيىتىنىڭ بارلىقىغا كېلىشنى مەدەنىيەتنى پەرقلەندۈرۈشنىڭ بەلگىسى، دەپ قارايدۇ.

ھەرقانداق مەدەنىيەتنىڭ ئارقىسىدا بىر «دېكوراتسىيە» — ئاڭ ئامىللىرى بولىدۇ. ھەرقانداق مەدەنىيەت ئىقتىسادىي ھىمات، سىياسىي تەشكىلات، ئەخلاق ئەنئەنىسى، بىلىم ۋە سەنئەتكە بولغان ئىنتىلىش قاتارلىق تۆت چوڭ ئامىل ئاساسىدا تەرەققىي قىلىدۇ. بىر جەمئىيەتتە ئىقتىساد تەرەققىي قىلمىسا، سىياسىي دېموكراتىيەلەشمىسە، گۈزەل ئەخلاق ئومۇملاشمىسا، بىلىم ۋە سەنئەتكە بولغان ئىنتىلىش بولمىسا، بۇنداق جەمئىيەت تەرەققىيات پۈرسەتلىرىدىن مەھرۇم قالىدۇ.

كلاسسىكلار خېلى بۇرۇنلا كەشپىيات-ئىختىرالار، ئىقتىساد، سىياسىي تەشكىلات ۋە ھۆكۈمەت، ئىلىم-پەن، ئەدەبىيات-سەنئەت، پەلسەپە، دىن، ئېتىكا قاتارلىقلارنى مەدەنىيەتنىڭ مۇھىم مەزمۇنلىرى بىلىپ كەلگەن. بۇگۈنكى كۈندىمۇ ئىجادىيەت مېۋىلىرى بولمىغان، ئىقتىسادى تۈزۈمى، سىياسىي تەشكىلاتلىرى دېموكراتىيەدىن يىراقلاشقان، ھۆكۈمەتلىرى رولىنى ياخشى جارى قىلدۇرالمىغان، ئىلىم-پېنى رونىق تاپمىغان، ئەدەبىيات-سەنئىتى دۇنياۋى سۈپەتتىن يىراق تۇرۇۋاتقان، پەلسەپىسى ئىلمىي دەلىللەشتىن شاللانغان، دىنىي ئېڭى قالايمىقانلاشقان، ئەخلاقى پۈچەكلەشكەن جەمئىيەتنى مەدەنىيەتسىز جەمئىيەت دېسەك خاتالاشمايمىز.

ئېتىراپ قىلىشىمىز كېرەككى، سىياسىي تەشكىلات تەرەققىياتنىڭ ئەڭ مۇھىم ئامىلى. دۆلەت ئۆزىنى ھەقلىق دەپ قارايدىغان بىر خىل سىياسىي تەشكىلات بولۇپ، ئۇنىڭ ئىقتىسادنى نورمال تەرتىپتە تەرەققىي قىلدۇرۇش، سىياسىنى ئادىمىي رەۋىشتە راۋاجلاندۇرۇش، گۈزەل ئەخلاقىي ئەنئەنىلەرنى قوغداش ھەتتا يېڭى تەركىبلەرنى

ئۈيلىنىش ئىچىدە ئىلگىرىلەش

قوشۇش، كىشىلەرنىڭ بىلىم ۋە سەنئەتكە بولغان مايىللىقىنى ئاشۇرۇش قاتارلىق تەرەپلەردە يېتەرلىك ئىقتىدارى، مۇئەييەن سالاھىيتى ۋە زۆرۈر مەجبۇرىيىتى بار. ئەگەر بىر قوۋمنىڭ ئاڭ سىستېمىسىدا ئىقتىسادنىڭ نورمال تەرتىپتە تەرەققىي قىلىشى، سىياسىينىڭ ئادەمىي رەۋىشتە راۋاجلىنىشى، ئەخلاقنىڭ گۈزەل، كىشىلەرنىڭ بىلىم ۋە سەنئەتكە بولغان مايىللىقىنىڭ كۈچلۈك بولۇشىنى قوغلىشىدىغان خۇرۇچلار لايىقىدا بولمىسا، تەرەققىيات ئۈچۈن زۆرۈر بولغان مۇھىم مەنىۋى تەركىبلەر ھازىرلانمىغان بولىدۇ. مۇشۇنداق تارىخىي شارائىتتا قوۋمنىڭ ھۆكۈمىتى بۇ جەھەتتىكى كەملىكلەرنى تولۇقلاشقا، يوقىنى بار قىلىشقا تىرىشمىسا بولمايدۇ. ئەگەر سىياسىي تەشكىلاتلار ۋە ھۆكۈمەتلەر ئاز ساندىكى مۇستەبتىلەرنىڭ ئەلگە زۇلۇم سېلىپ، ئۆزلىرى بايرايدىغان قورالغا ئايلىنىپ قالسا، كەشپىياتلار بارلىققا كەلمەيدۇ، ئىقتىسادىي تەرەققىياتقا سەل قارىلىدۇ، ئىلىم-پەن، ئەدەبىيات-سەنئەت، پەلسەپە، دىن، ئېتىكا دېگەنلەر تەرەققىي تاپالمايدۇ.

1. شەرقتىكى قۇياش

«جۇڭگو مەدەنىيىت-سەنئەت، ئەقىل-پاراسەت، سىياسىي ۋە پەلسەپە قاتارلىق تەرەپلەردە ئاسىيادىكى باشقا قوۋملاردىن ئىلغار ئىدى.»[3]

—دېنىس دىدىرو(فرانسىيە مۇتەپەككۇرى، 1713—1784)

دەسلەپكى ئىنسانلار دەريا-ئېقىن بويلىرىنى مەۋجۇدلۇق ماكانى قىلغان بولۇپ، ناھايىتى ئۇزاق ياشاش داۋامىدا مەدەنىيەتنىڭ تۇنجى شەكىللىرى بىخ ئۇردى. ئاقۇۋەتتە تىگرىت، موغرات، نىل، ھىندى، گانگې، سېرىق دەريالىرى بويلىرىدا قەدىمكى مىسىر مەدەنىيىتى، بابىلۇن مەدەنىيىتى، قەدىمكى ھىندىستان مەدەنىيىتى ۋە جۇڭخۇا مەدەنىيىتى تەدرىجىي مۇكەممەللەشتى.

تارىخىي مەنبەلەردە مىلادىيەدىن ئالدە-يەتتە مىڭ يىللار بۇرۇن تىگرىت، موغرات دەريالىرى ئارىلىقىدا ياشىغان سۇمېرلارنىڭ دۇنيادا تۇنجى بولۇپ شەھەرلەرنى قۇرغانلىقى، شىنا-مىخ شەكىللىك يېزىقنى يارىتقانلىقى، دۇنيا تارىخىدا تۇنجى بولۇپ دۆلەت قۇرغانلىقى، قانۇن تۈزگەنلىكى، ئەلئىبىرام ياسىغانلىقى، مۇھۇر(مەتبەئەنىڭ دەسلەپكى شەكلى)نى ئىشلەتكەنلىكى...قەيت قىلىندۇ. ھازىر مۇستەقىل تىپ دەپ ئېتراپ قىلىنغان مەدەنىيەتلەر قەدىمكى سۇمېر مەدەنىيىتىنىڭ داۋامى ۋە راۋاجى بولۇپ، قەدىمكى مىسىر مەدەنىيىتى بىلەن بابىلۇن مەدەنىيىتى تەخمىنەن مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 4000-يىللاردا شەكىللىنىشكە باشلىغان. قەدىمكى ھىندىستان مەدەنىيىتى (خارىپپا مەدەنىيىتى) مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 2300-يىللاردىن باشلانغان.

جۇڭگودا مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 2697-، 2597- يىللىرى ئەتراپىدا پادىشاھ بارلىققا كەلگەن. چىغىناق-تاغاق(رەسىملىك) يېزىقى جۇڭگونىڭ شاڭ سۇلالىسى(م ب 1600- م ب 1046-يىللار) دەۋرىدە كۆرۈلگەن. مۇشۇ ۋاقىت بويىچە قارىغاندا، سېرىق دەريا ۋادىسىدا ياشىغان خەنزۇ خەلقى يارىتقان جۇڭخۇا مەدەنىيىتىنىڭ ۋاقتى ئۇزۇن ئەمەس. بىراق، ئۇ شۇنچىلىك ئۇزۇن ۋاقىت ئىزچىل داۋاملىشىپ كەلگەن. مۇستەقىل مەدەنىيەت تىپىنى يارىتقان جۇڭگو خەلقى دۇنيا تارىخىدا كۈچلۈك ئىمپېرىيە ھاسىل قىلالىغان. مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 2-ئەسىردىن مىلادىيە 1-ئەسىرگىچە ئارىدا شۇ دەۋرگە نىسبەتەن تىررىتورىيىسى ئەڭ كەڭ، تەشكىلىي سىستېمىسى ئەڭ مۇكەممەل، سىياسىي سىستېمىسى ئەڭ تەرەققىي قىلغان دۆلەت ھالىتىگە يەتكەن. بۇ مەزگىللەردە دېگۈز ۋە قۇرۇقلۇق قاتناش تەرەققىياتى مۇكەممەل بولمىغانلىقتىن، زېمىن ۋە نوپۇس جەھەتتىن يۈكسەك ئۈستۈنلۈككە ئىگە بۇ ئىمپېرىيە بىلەن شۇ دەۋردىكى تەرەققىي تاپقان رىم ئىمپېرىيەسى ئارىسىدا بۇۋاستە توقۇنۇش يۈز بەرمىگەندى.

جۇڭگودا پەلسەپە رىم، يۇنانلارغا ئوخشاش ناھايىتى بۇرۇنلا گۈللەنگەن بولۇپ، تەرەققىچىلەر پەلسەپىسى رەسمىي ئېقىم بولۇپ شەكىللەنگەن. لاۋزى(م ب 604- م ب 531)نىڭ قاراشلىرى ناھايىتى ئەھمىيەتلىك بولۇپ، بۇ ھەقتە ئامېرىكىلىق مەدەنىيەتشۇناس ئالىم ۋىل دۇرانت: «لاۋزى بىلەن روسسۇ (1712—1778)نىڭ ئىدىيەسى بەكمۇ ماس كېلىدۇ، پەقەت ئۇلارنىڭ ياشىغان دەۋرىلا ئوخشىمايدۇ. ئەمما، ئۇلار بىر قېلىپتىن چىققانلاردۇر»[4] دەيدۇ. جۇڭگودا مىلادىيەدىن بۇرۇنلا كومپاس كەشپ ئېتىلگەن، ئوردا پۇتۇكچىلىك ۋەزىپىسى تەسىس قىلىنغان، خىش-تاش قۇرۇلمىلىق قۇرۇلۇشلار سېلىنغان، ئاسترولوگىيەلىك كۆزىتىش ئېلىپ بارىدىغان رەسەتخانىلار ياسالغان. تاڭ سۇلالىسى مەزگىلىدە دۆلەت رەسمىي گۈللىنىش باسقۇچىغا قەدەم قويغان بولۇپ، جۇڭگونىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتى 12-، 13-ئەسىرلەرگە كەلگىچە دۇنيانىڭ ئالدىنقى قاتارىدا تۇرغان. مارکس «ئەنگلىيە ماتېريالىزمى ۋە پۈتكۈل ھازىرقى زامان تەجرىبە ئىلمىنىڭ ھەقىقىي ئاساسچىسى» دەپ تەرىپلىگەن فرانس بېكون(1561—1626) «يېڭى قورال» دېگەن كىتابىدا، جۇڭگونىڭ قەدىمكى دەۋرىدىكى مەتبەئە تېخنىكىسى، پورۇخ ۋە كومپاسنى تىلغا ئېلىپ، «بۇ ئۈچ ئەرسە پۈتكۈل دۇنيادىكى شەيئىلەرنىڭ قىياپىتى ۋە ھالىتىنى ئۆزگەرتىۋەتتى» دەپ قارىغاندى. ئۇنىڭ قارىشىچە، مەتبەئە ئەدەبىياتنا، پورۇخ ئۇرۇشتا، كومپاس دېگىز سەپىرىدە قوللىنىلىپ، زور ئۆزگىرىشلەرگە سەۋەب بولغاندى. «بۇ خىل ئۆزگىرىش شۇنچىلىك زور ئىدىكى، بىرەر ئىمپېرىيە، بىرەر دىن ياكى بىرەر داڭلىق شەخس ئىنسانلار جەمئىيىتىدە بۇ ئۈچ چوڭ كەشپىياتتەك زور تەسىر قوزغىيالمىغاندى.»[5]

«جۇڭگونى بايقاش» ئويغىنىش ھەرىكىتى جەريانىدىكى غەرب بىلىم ساھەسىدىكىلەرنىڭ مۇھىم ئۈتۈقلىرىنىڭ بىرى بولۇپ، بەزى ئالىملار جۇڭگونىڭ مەدەنىيەت-سەنئەت، ئەقىل-پاراسەت، سىياسىي ۋە پەلسەپە تەرەپلەردە ياۋروپالىقلاردىن ئۈستۈن تۇرغانلىقىنى مۇئەييەنلەشتۈرگەندى.

ئەنگلىيەلىك ئالىم جوسىپ نېدھام(Joseph Needham، 1900—1995) مەشھۇر ئەسىرى «جۇڭگونىڭ پەن-تېخنىكا تارىخى» دېگەن كىتابىدا، جۇڭگونىڭ پەن-تېخنىكا، ئىجادىيەت ئۈتۈقلىرىغا ئوبيېكتىپ، يۇقىرى باھا بېرىپ، «جۇڭگولۇقلار كۆپ تەرەپتىن يۇنانلىقلار مۆجىزىكار شەخسلىرىنىڭ ئالدىدا ماڭغان. مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 3-ئەسىردىن مىلادىيە 12-ئەسىرگىچە ئارىدا،

غەربلىكلەر بىتىشەلمەيدىغان پەن ـ تېخنىكا سەۋىيەسىنى ساقلاپ قالغان... بىز غەربلىكلەر جۇڭگونى پەقەت يېزا ئىگىلىكى ۋە سەنئەت جەھەتتىلا مەدەنىيەتلىك دەپ قارايمىز. ئەمەلىيەتتە، جۇڭخۇا مىللەتلىرى دۇنيا پەن بىلىملىرىگە غايەت زور تۆھپە قوشقان...»[6] دەپ قارىغان. «ياۋروپانىڭ 17 ـ ئەسىرلەردىكى ئىلىم ـ پەن گۈللىنىشى ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى بايقاش ۋە كەشپىياتلىرى نۇرغۇن جەھەتتىن ئالدىنقى نەچچە ئەسىردىكى جۇڭگونىڭ ئىلىم ـ پەن، تېخنىكا ۋە تېبابەت ئۇتۇقلىرىغا تايانغان.»[7]

نېدھام دوكتورنىڭ قارىشىچە، جۇڭگولۇقلارنىڭ تېخنىكا كەشپىياتلىرى، ئىجادىيەتلىرى مىلادىيە 1 ـ ئەسىردىن 18 ـ ئەسىرگىچە ئاردا ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ زور مىقداردا ياۋروپا ۋە باشقا رايونلارغا تارقالغان بولۇپ، بۇلار سۇ چىغىرىقى، تاش يارغۇنچاق ۋە سۇ كۆچىنىڭ تاش يارغۇنچاقتا قوللىنىلىشى، پورشىن، شامال ساندۇقى، شامال چاقپەلىكى ۋە شامالچى، تەكشى قويۇلغان توقۇش دەستگاھى، مەشۇت ئايرىش، مەشۇت(يىپەك) توقۇش ۋە يىپەك توقۇش دەستگاھى، غالتەك، لەگلەك، يەر تېشىش تېخنىكىسى، چويۇننى ئىشلىتىش، يايىسمان ئەگمە كۆۋرۈك، زەنجىر كۆۋرۈك، ئۆستەڭ، توغان قاپقىسى، كېمە ياساش ۋە دېڭىزچىلىق كەشپىياتلىرى، پورۇخ، كومپاس، قەغەز، مەتبەئە تېخنىكىسى ۋە تىزما مەتبەئە تېخنىكىسى، فارفور بۇيۇملار...قاتارلىقلار.

ئامېرىكىلىق مۇخبىر تەنپۇر جوسىپ نېدھام يىغقان زور مىقداردىكى ماتېرىيال ۋە باشقا ماتېرىياللارنى تەتقىق قىلىپ، 1986 ـ يىلى «جۇڭگو: كەشپىيات ۋە بايقاش دۆلىتى ـ جۇڭگونىڭ پەن ـ تېخنىكا تارىخىدىن جەۋھەرلەر» دېگەن كىتابنى يازغان. ئۇ، كىتابنىڭ كىرىش سۆزىدە: «تىزما مەتبەئەنى يوھان گۇتېنبېرگ ئەمەس، جۇڭگو كەشىپ قىلغان. ئادەم تېنىدىكى قانىنىڭ ئايلىنىشىنى ۋىلليام ھارۋېي ئەمەس، جۇڭگو بايقىغان. «بىرىنچى ھەرىكەت قانۇنى»نى تۇنجى قېتىم ئىساك نيۇتون ئەمەس، جۇڭگولۇقلار بايقىغان»[8] دەپ يازغان.

«سۇنزىنىڭ ھەربىي ئىشلار دەستۇرى» چوقۇر تەسىرگە ئىگە بولۇپ، ياپونىيەلىكلەر ئۇنى «لەشكىرىي ئىلىم سۇنتراسى» دەپ تەرىپلىگەن. فرانسىيە، گېرمانىيە، ئەنگلىيە، (سابىق) سوۋېتلەر ئىتتىپاقى، ئامېرىكا قاتارلىق دۆلەتلەردىكى سىياسىيون، دۆلەت ئەربابلىرى بۇ كىتابقا يۇقىرى باھا بېرىشكەن.

2. «نېدھام مەسىلىسى»

«جۇڭگونىڭ كەشىپياتلىرى ئۇزۇن يىللىقا كېلگەن تۈپرائتا تۇرۇپ ھالىتىدە توختاپ قېلىپ، ھېچقانداق ئىشقا تەسىر كۆرسىتەلمىگەن.»[9]

ـ دوكتور ھىۋگو(فرانسىيە)

ھازىر دۇنيانىڭ پەن تارىخىغا ئائىت كىتابلاردا چىغىناق ـ تاغاق يېزىقى، سىموۋۇ كاتتا داڭقىنى، تۆت چوڭ كەشپىيات، دەۋرداش ياشىغان خۇا تۇ(؟ـ208)، جاڭ جۇڭجىڭ(؟)، شۇنداقلا كېينكى دەۋرلەردىكى لى شىجېن(1518ـ1593)نىڭ تېبابەت نەتىجىلىرى، لىيۇ ۋېي(250ـ؟)نىڭ «توققۇز بابلىق ھېساب»ى، چىن جيۇشاۋ (1202ـ1261)، لى جى (1192ـ1279)، ياڭ خۇي(13 ـ ئەسىر)، جۇ شىجيي(13 ـ ، 14 ـ ئەسىر)لارنىڭ ماتېماتىكا ئۇتۇقلىرى، سەددىچىن سىپىلى، گۇگۇڭ خان ساربىي، ساپال ۋە فارفورلار... تىلغا ئېلىنىدۇ. جۇڭگوغا دائىر ئوقۇشلۇقلاردا چاسا تاش، گۇگۇڭ خان ساربىي، چاڭچىلە، تىزما قوڭغۇراق، زۇڭزى قاتارلىقلار پارلاق، ئېسىل جۇڭخۇا مەدەنىيىتى سانىلىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا، جۇڭخۇا مىللەتلىرى يارانقان گۈزەل ئەخلاق مۇنداق كۆرسىتىلىدۇ:

باشقىلارغا خەيرخاھلىق قىلىش، باشقىلارنى دەپ ئۆز مەنپەئەتىدىن كېچىشتەك ئۆزىنى بېغىشلاش روھى؛

«جاھاننىڭ گۈللىنىشى ياكى خاراب بولۇشىدا ھەممە ئادەمنىڭ مەسئۇلىيىتى بار» دېگەندىن ئىبارەت ۋەتەنپەرۋەرلىك ھېسىياتى؛

خەلقنىڭ يېغىسىغا تەڭ يېغلاپ، كۈلكىسىگە تەڭ كۈلۈشتەك ئالىيجانابلىق خىسلەت؛

توختىماي ئالغا بېسىپ،جاپالىق كۈرەش قىلىشتەك غەيرەت ـ شىجائەت، مال ـ دۇنياغا قىزىقماسلىق، نامراتلىق ۋە موھتاجلىقتىمۇ ئۆز ئىززىتىنى يوقاتماسلىق، زوراۋانلىق ئالدىدا تەسلىم بولماسلىقتەك ئۇلۇغۋار ھەققانىي روھ؛

مەنسەپ تۇتقاندا خەلق ئۈچۈن بارلىق كۈچى ۋە پۈتكۈل ھاياتىنى ئايىماسلىقتەك ئۇلۇغلىق روھ، كۆڭلى ـ كۆكسىنى كەڭ تۇتۇپ، پەزىلەتلىك ئىش كۆرۈپ، خەلققە مېھىر ـ مۇھەببەت يەتكۈزۈش روھى؛

ھايات ـ ماماتىغا قارىماي ھەققانىيەت ئۈچۈن كۈرەش قىلىشتەك قەھرىمانلىق جاسارىتى، پارلاق يولدا مېڭىپ، ئومۇم ئۈچۈن ياشاشتەك ئىجتىمائىي غايە؛

...

بۇلار ھەققەتەنمۇ پەخرلىنىشكە ئەرزىيدىغان تەرەپلەر. بۇ ھەر بىرىمىزنىڭ شەرەپ تۇيغۇسىنى قوزغايدۇ، ئىلھاملاندۇرىدۇ.

بىراق، جۇڭگو تارىخى ھەققىدە كىشىنى گۇمانغا سالىدىغان مەسىلە شۇكى، مۇبادا جۇڭگو ئىلىم ـ پېنى ھەقىقەتەن كاتتا ئۇتۇقلارغا ئېرىشكەن بولسا، جۇڭگولۇقلارنىڭ ئەخلاق ئېڭى يۇقىرىقىدەك راۋاجلانغان بولسا، كېينكى مەزگىللەردە ئىقتىساد، ئىلىم ـ پەن جەھەتتىن كېيىن قالمىغان بولاتتى. غەربتە تولىمى (85ـ165)نىڭ ئىزىدىن كوپېرنىك (1473ـ1543)، كېپلېر (1571ـ1630)، گالىلىي(1564ـ1642)، نيۇتون (1642ـ1727)، ئېينىشتېين (1879ـ1955)، ھوببلى (1889ـ1953)، ريېپر(1911ـ؟)لار مېڭىپ، كىشىلەرنىڭ ئالەم ھەققىدىكى بىلىشنى سىستېمىلاشتۇرۇشقا ھەسسە قوشقان. جۇڭگودا خېلى ئۇزاققىچە جاڭ خېڭ(78ـ139)نىڭ ئىزىنى باسىدىغان ئادەم چىقمىغان. پەخرلىنىپ تىلغا ئالىدىغان تۆت چوڭ كەشپىياتنىمۇ پورۇخ تېخنىكىسى پوچاقنا ياساشقا، كومپاس بىلىق تۇتۇشقا، مەتبەئە ۋە قەغەز ياساش تېخنىكىسى پەقەت قەدىمىي كىتابلارنى بېسىشقا ئىشلىتىلىپ، ئۇزۇنىڭ يۇقىرى تېخنىكىلىق رولىنى ئانچە جارى قىلدۇرالمىغان. «16 ـ ئەسىردىن بۇيان، بولۇپمۇ 19 ـ ۋە 20 ـ ئەسىردە دۇنيانىڭ قىياپىتىنى ئۆزگەرتكەن نەچچە يۈزلىگەن زور پەن ـ تېخنىكا ئىجادىيىتى ۋە كەشپىياتىدىن بىرىمۇ جۇڭگوغا تەۋە

ئەمەس.»[10] ھەتتا 19 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە دۆلەت نامرات، قالاق، يېرىم مۇستەملىكە، يېرىم فېئودالىق ھالىتىگە چۈشۈپ قالغان. بۇ ھەقتە ئىجادىيەتشۇناسلىق تەتقىقاتچىسى گاۋچۇنمېي ئەپەندى ئەپسۇسلىنىپ مۇنداق يازىدۇ: «جۇڭگودا بارلىققا كەلگەن تۆت چوڭ كەشپىيات، شۇنداقلا ئۇنىڭدىن باشقا نۇرغۇن تېخنىكا كەشپىياتى ۋە جۇڭگو مەدەنىيىتى غەرب مەدەنىيىتى ۋە پۈتكۈل دۇنيا مەدەنىيىتىگە ئۇلۇغ تۆھپىلەرنى قوشقان. بۇ تۆھپىلەر بولمىغان بولسا غەربنىڭ يېقىنقى زامان تېخنىكىسى بۇگۈنكىدەك تەرەققىي قىلالمىشى ناتايىن ئىدى. غەربنىڭ كېيىنكى گۈللىنىشىنىڭ قانداق ئەمەلگە ئېشىشىنمۇ بىلمەك تەس ئىدى. بىراق، كىشنى ئۆكۈندۈرىدىغىنى شۇكى، جۇڭگودىكى ئۇلۇغ كەشپىياتلار ئۆزى بارلىققا كەلگەن ئانا ماكاندا ئۆزىنىڭ رولىنى جارى ئەتتۈرەلمىگەن. تۆت چوڭ كەشپىياتمۇ ئۆزىنىڭ ئانا يۇرتىدا ئىنقىلاب خاراكتېرلىك ئىجتىمائىي ئۇنۇم پەيدا قىلالمىغان... بۇ كەشپىياتلار ئەكسىچە غەرب ئىمپېرىيالىزمىنىڭ جۇڭگوغا تاجاۋۇز قىلىشتىكى كۈچلۈك قورالىغا ئايلىنىپ، جۇڭگو يېرىم مۇستەملىكە زىمىن بوپقېلىپ كېيىن قالغان ئېچىنىشلىق ھەنزىرە ئايان بولغان...»[11] بۇ ھال بىزنى يىلنامىلىك تاريخ دۆۋىسىدىن چىقىپ، ئۆتمۈشنى كۆپىرەك چۈشىنىشكە دالالەت قىلىدۇ. بۇ شۇنداقلا يەنە جۇڭگونىڭ ھازىرى ۋە كەلگۈسى تەرەققىياتىغا بولغان نوغرا دىئاگنوزنىڭ مۇھىم شەرتىدۇر.

جۇڭگونىڭ قەدىمكى دەۋرىدە كۆزگە كۆرۈنەرلىك ئىلىم ـ پەن تەتىجىلىرى بولغان. نېمە سەۋەبتىن يېقىنقى زامان ئىلىم ـ پېنىدە جۇڭگو ئەمەس، بەلكى غەرب باش كۆتۈرۈپ چىقىدۇ؟

بۇ، مەشھۇر «جوسىپ نېدھام قىيىن مەسىلىسى»دۇر. بەزىلەر يۇنى «مەدەنىيەت ۋە مەدەنىيەت تاريخىدىكى ئەڭ زور سىر»، ئىلىم ـ پەن ساھەسىدىكى «گولدىباخ قىياسى» دېيىشىدۇ.

3. قۇياشتىكى «داغ»

«بىر دۆلەتنىڭ يۇقىرىسى ئىركىنلىك ھوقۇقىدىن تولۇق بەھرىمەن بولغاندىلا ئۆز مەجبۇرىيەتلىرىنى تېخىمۇ ياخشى ئادا قىلالايدۇ. شۇڭا، ھازىر ئەڭ تەرەققىي قىلغان غەرب مەدەنىيىتىنىڭ ھەممىسى دېموكراتىك سىياسىيىنى تاۋلىق قىلىپ قۇرۇلغان.» [12]

— ماكس ۋېبىر (گېرمانىيە مۇتەپەككۇرى، 1864 ــ 1920)

«جوسىپ نېدھام قىيىن مەسىلىسى» جۇڭگو ۋە چەت ئەللەردىكى زور بىر تۈركۈم ئالىم ۋە مۇتەخەسىسنى جەلپ قىلغان بولۇپ، بۇ ھەقتە كۆپ ئىزدىنىش بولدى. جۇڭگونىڭ «تەبىئەت» ژورنىلىدا بۇ قىيىن مەسىلىگە جاۋاب بېرىش پائالىيىتى ئۆتكۈزۈلدى. ھەتتا جۇڭگودا 1982 ـ يىلى «جوسىپ نېدھام قىيىن مەسىلىسى» خەلقارالىق ئىلىم مۇھاكىمىسى يېغىنى چاقىرىلدى. يېغىندىن كېيىن «ئىلىم ـ پەن ئەنئەنىسى ۋە مەدەنىيەت ـ جۇڭگونىڭ يېقىنقى زامانىدىكى ئىلىم ـ پەندە كېيىن قېلىشنىڭ سەۋەبلىرى» دېگەن مەقالىلار توپلىمى نەشر قىلىندى.

ئىجاد قىلىش ئادەمنىڭ ئەڭ ئالىي تەبىئىي ئىقتىدارى. ئۇنداقتا نېمىشقا تاريخنىڭ ئوخشاش ۋاقىتتا ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ئىجادىيەت قابىلىيىتى پەرقلىق بولىدۇ؟ بىر مىللەتنىڭ ئوخشىمىغان تاريخىي باسقۇچلاردىكى ئىجادىيەت ئىقتىدارى يەنە نېمىشقا ئوخشىمايدۇ؟

بۇ دەل «نېدھام قىيىن مەسىلىسى»نىڭ جاۋابى بولۇپ، كەڭ بىر سەھنە تەلەپ قىلىدۇ. قىسقىچە ئىزاھلىغاندا، جۇڭگونىڭ يېقىنقى زامان ئىلىم ـ پەن تەرەققىياتىدا كېيىن قېلىشى، ئاساسلىقى تۈرلۈك ئىجتىمائىي توسالغۇنىڭ جۇڭگو خەلقىنىڭ پەن ـ تېخنىكىغا دائىر يېگىلىق يارىتىش روھى ۋە ئىجادىيەت ئىقتىدارىنى بوغۇشى سەۋەبىدىن بولغاندى.

تاريخنا، ئىجادىيەت تالانتىغا ئىگە شەخسلەر مەلۇم ئىجتىمائىي توپتىكى ئومۇمىي ئاھالە ئىچىدە ئانچە كۆپ نىسبەتنى ئىگىلىمەيدۇ. ھەتتا، بەزىدە بۇسۇش خاراكتېرلىك نەتىجىلەرگە ئېرىشكەن شەخسلەر بىر ئەسىردە بىرەر ـ ئىككىدىن بارلىققا كېلىدىغان ئەھۋاللار بولغان. ئەمما، بۇنداق كىشىلەر سانىنىڭ ئاز بولۇشىغا قارىماي، ئىلىم ـ پەن تەرەققىياتىنىڭ زور دەرىجىدە ئىلگىرى سۈرۈلۈشىگە سەۋەب بولغان. ئارنولد توينبىنىڭ قارىشىچە، «يوشۇرۇن بولغان ئىجادىيەت قابىلىيىتىنى ياخشى پۇرسەتلەر بىلەن تەمىن ئېتىش ھەرقانداق جەمئىيەتكە نىسبەتەن ھايات ـ ماماتقا مۇناسىۋەتلىك ئىشتۇر. ئەگەر جەمئىيەت ئىجادىيەت قابىلىيىتىنىڭ رولىنى جارى قىلدۇرۇپ، ئۇنۇم يارىتىشقا ئىمكانىيەت بەرمىسە، ئۇ ئۆز ئەزالىرىغا نىسبەتەن زۇرۇر مەسئۇلىيىتىنى ئادا قىلالمىغان بولىدۇ...»[13] ئومۇمەن ئالغاندا، «ئىجادچانلىق گېنى»نى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئىجتىمائىي مەدەنىيەت مۇھىتى ۋە يوشۇرۇن ئىجادىيەت قابىلىيىتىگە ئىگە شەخسلەرنىڭ بىرىكمىسى ئىجادىيەت قابىلىيىتىنىڭ يۇقىرى ئۇنۇم باسقۇچىغا كىرىشىنىڭ زۇرۇر شەرتىدۇر. ئامېرىكا پسىخولوگىيە ئالىمى سىلۋانو ئارىئېت (Silvano.Arieti)نىڭ قارىشىچە، «ئىجادىي گېن»غا ئىگە بولغان ئىجتىمائىي مەدەنىيەت ئامىللىرى مۇنداق بولىدۇ:

1. مەدەنىيەت ۋاستىلىرى(ماددىي ۋاستىلەر) قولاي بولىدۇ؛
2. مەدەنىيەتنىڭ غىدىقلىنىشى ـ ئۇچرىشىشى ئوچۇق بولىدۇ؛
3. ئىلگىرى مەۋجۇدلىرىغا ئەمەس، يېڭىدىن شەكىللىنىشكە ئەھمىيەت بېرىلىدۇ. (بۇ ۋاستە قانائەتكە، سەزگۈ ئەزالار ھۇزۇرىغا، خاترجەملىككە، ئەينى پەيتتىكى شاد ـ خۇرامىلىققىلا ئەھمىيەت بېرىدىغان مەدەنىيەت ئىجادىيەت قابىلىيىتىنى ئىلگىرى سۈرەلمەيدۇ. باشقىلىرىنى ئەمەس، ھازىر مەۋجۇدلىرىنىلا تەشەببۇس قىلىدىغان جەمئىيەت توختاپ قېلىش، يوقىلىشقا يۈزلىنىدۇ)؛
4. مەدەنىيەت ۋاستىلىرىدىن ھەممە ئادەم پەرقسىز، ئەركىن پايدىلىنالايدۇ؛
5. قاتتىق زۇلۇم ياكى ئىستىبدادلارچە يەكلەشتىن كېيىن ئېرىشىلگەن ئەركىنلىك مۇۋاپىق پەرقىنى ساقلاپ قالىدۇ. بۇ، ئىجادىيەتكە نىسبەتەن بىر خىل غىدىقلاش ئاملىدۇر؛
6. ئوخشىمىغان مەدەنىيەتلەر، ھەتتا قارىمۇقارشى مەدەنىيەتلەرنىڭ غىدىقلىشىنى قوبۇل قىلىدۇ؛
7. ئوخشىمىغان قاراشلارنى سىغدۇرالايدۇ ۋە ئۇنىڭغا قىزىقىدۇ؛
8. مۇھىم شەخسلەر بىر ـ بىرىگە تەسىر كۆرسىتىدۇ؛
9. رىغبەت ۋە مۇكاپاتلار تەشەببۇس قىلىندۇ. [14]

تاريخ گەرچە غەرب جەمئىيىتى ئاساسىدا تەھلىل يۈرگۈزگەن بولسىمۇ، ئۇنى جۇڭگو تاريخى بىلەن سېلىشتۇرغاندا، ئاساسىي روھى بىردەك. بۇ يەردە كارل ماركسنىڭ: «ئادەم مۇھىتنى يارىتىدۇ، ئوخشاشلا، مۇھىتمۇ ئادەمنى يارىتىدۇ» دېگەن سۆزى يادىمىزغا كېلىدۇ. بۇ، تاريخ تەرەققياتى قانۇنىيىتىنىڭ ماركسزملىق تاريخ قارىشى ئاساسىدىكى ئەڭ ئىخچام تەسۋىرىدۇر. ئەمەلىيەتتە، جۇڭگونىڭ ئەنئەنىۋى ئاڭ مەدەنىيىتى ۋە ئۇلار كېيىن ياراتقان تەشكىلىي سىستېمىسى كەشپىيات ـ ئىختىرالارنىڭ داۋاملىق بارلىققا كېلىشى ۋە تەرەققياتى، ئىقتىسادنىڭ تەرەققىي قىلىشى، سىياسىي تەشكىلات ۋە ھۆكۈمەتلەرنىڭ دېموكراتىيەلىشىشى، ئىلىم ـ پەن، ئەدەبىيات ـ سەنئەت، پەلسەپە، دىن، ئېتىكا قاتارلىقلارنىڭ تەرەققياتىغا ئىنتايىن پايدىسىز ئىدى.

ئەجداد = خۇدا

ئېپتىدائىي جەمئىيەتتە خەنزۇلار بىلەن دۇنيادىكى باشقا قوۋم كىشىلىرىدە ئوخشاشلا روھقا نىسبەتەن كۈچلۈك قورقۇش تۇيغۇسى بار ئىدى. كىشىلەر مەۋھۇم روھ ـ ئەرۋاھلارغا تېۋىناتتى. زېمىندىكى كەڭ دائىرىلىك شەكىللەر ۋە قايتا تىرىلىش قۇدرىتىنى مەدھىيىلەيتتى. ئەمما، جۇڭگودا ھىندى دىنى، شامان دىنى، ئاتەشپەرەسلىك دىنى، زاراتۇستىر دىنىغا ئوخشاش قەدىمكى دىنلار شەكىللەنمىگەن ياكى بۇ دىنلار ماس رەۋىشتە تارقالمىغانىدى. بىر خۇدالىق ئېتىقاد مەنبەسىگە تەرەققىي قىلالمىغان بۇنداق قورقۇش ۋە ئىلاھىي قۇدرەتكە ئىشىنىش تۇيغۇسىدىن كېيىچە ئىككى ئامىل كۆكلەپ چىققانىدى: بىرى، ئەجدادلارغا چوقۇنۇش، يەنە بىرى، ئەرش(天) ۋە ئەۋلىيالارغا بولغان ھۆرمەتتۇر. شۇنىڭ بىلەن، كىشىلەرنىڭ قورقۇش ئوبيېكتى چوڭلار، مەنىۋى تىرىكى ـ تېۋىنىش ئوبيېكتى ئەجدادلار بولغانىدى.

ئەجدادلارغا چوقۇنۇشنىڭ تىپىك ئىپادىسى ئەجدادلارنىڭ ئىقتىدارى ۋە تۆھپىسىنى ئىلاھلاشتۇرۇش، ئۇلارنى تەڭرى دەپ بىلىپ نەزىر ـ چىراغ قىلىش، ئۇلاردىن پاناھ ـ يارەدەم تىلەش بولۇپ، كىشىلەر ئائىلە، ئۇرۇق، قەبىلىلا ئەمەس، ھەتتا بىر پۈتۈن مىللەتكىچە ئۆز ئەجدادلىرىغا چوقۇنغان، «ئەجداد ـ ئىلاھ دېمەكتۇر» دەپ تونۇلغانىدى. كىشىلەرنىڭ نەزىرىدە ئالەمنى خۇدا ياراتمىغانىدى. جۇڭگو رىۋايەتلىرىدە پەنگۇ ئەڭ بۇرۇن دۇنياغا كەلگەن گىگانت ئادەم ئىدى. ئۇ، ئون سەككىز مىڭ يىل جاپالىق ئىشلەپ، مىلادىيەدىن ئىككى مىليون 229 مىڭ يىل بۇرۇن دەسلەپكى دۇنيانى بەرپا قىلغان. ئۇنىڭ ئەمگەك جەريانىدىكى تىنىقىدىن شامال ۋە بۇلۇتلار شەكىللەنگەن، ئاۋازى گۈلدۈرمامىغا ئۆزگەرگەن، قېنىدىن دەريا ـ ئېقىنلار بارلىققا كەلگەن، مۇسكۇلى زېمىنغا، چېچى ئۆسۈملۈك ۋە دەل ـ دەرەخكە، ئۈستىخىنى مېتالغا ئۆزگەرگەنىدى. تەرىدىن يامغۇر پەيدا بولغان، بەدىنىدىكى قۇرت، پىت ـ بۇرگىلەر دەل ئادەملەر ئىدى.

شۇنداق تونۇش تەسىرىدىن، كىشىلەر ئۆلگەنلەرنى ھۆرمەتلەپ، ناھايىتى ئىخلاس بىلەن نەزىرلىك بېرەتتى. ئۇلارنىڭ روھىغا دۇئا ـ تىلاۋەت قىلىپ، پاناھلىق تىلەيتتى. كەڭ ئاۋام ئۆز ئەجدادلىرىنىڭ شەكىل ـ ھالىتىنى بىلگىلى بولمايدىغان مەلۇم بىر جايدا يەنىلا ياشاۋاتقىنىغا، ئۆزلىرىگە بەخت ۋە شۇملۇق ئەكىلىدىغانلىقىغا قەتئىي ئىشىنەتتى. ئەجدادلارغا نەزىر ـ چىراغ قىلىش غەربىي جۇ دەۋرى (م ب 1046 ـ م ب 771)دىن باشلاپ دۆلەتنىڭ ئەڭ مۇھىم پائالىيىتىگە ئايلانغان بولۇپ، بەلگىلەنگەن ئالاھىدە ۋاقىتتا ئۆتكۈزۈلەتتى. قاتتىق مۇراسىم تەرتىپى بولۇپ، خىلاپلىق قىلغۇچىلار جازالىناتتى.

ئەسلىدە قەبىلىلەرنىڭ ئەجدادى ئوخشىمىغاچقا، چوقۇنۇش ئوبيېكتىمۇ ئوخشىمايتتى. بۇنداق ئەھۋال مەدەنىيەتنىڭ كېينكىلەرگە يەتكۈزۈلۈشىنىڭ ئۈزۈلۈپ قېلىشى ياكى بۆلۈنۈپ كېتىشىدە يوشۇرۇن خەۋپ ئىدى. ئېيتىلىشىچە، ئۇرۇشقاق بەگلىكلەر دەۋرى (م ب 475 ـ م ب 221)گە كەلگەندە خۇاگىدى، يەندىلەر جۇڭگۇلۇقلارنىڭ ئورتاق ئەجدادى دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلۈپ، بۇنداق خەۋپ تۈگىتىلگەنىدى.

ئەجدادلارنى سۆيۈش، ھۆرمەتلەش يامان ئىش ئەمەس. بۇ خىل روھ بۇگۈنكى فرانسۇزلاردىمۇ بەك كۈچلۈك. چۈنكى، بۇ خىل روھ يوقالسا، مىللەتنىڭ ئۇيۇشۇش كۈچى ئاجىزلاپ كېتىدۇ. بىراق، جۇڭگولۇقلارنىڭ نەزىرىدىكى ئەجدادلارنى سۆيۈش ئىنسانلارنى، ئۇلارنىڭ ئەقىل ـ پاراسىتىنى سۆيۈش باسقۇچىغا كۆتۈرۈلمەي، ئەكسىچە، ئۇرۇق ـ قەبىلىنى، قانداشلارنى سۆيۈش باسقۇچىدا توختاپ قالغانىدى.

ئىلاھمۇ، ئۈستازمۇ

جۇڭگودا مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 7 ـ ، 6 ـ ئەسىرلەردە داۋ دىنى (道教) شەكىللىنىشكە باشلىغان بولۇپ، داۋ ئەقىدىسى بويىچە، تەڭرى قۇدرىتى چەكسىز مەۋجۇدلۇق ئىدى. تەڭرى بارلىق تەرتىپنى باشقۇراتتى. ئاتا بىلەن بالا، ئەر بىلەن خوتۇن، ھۆكۈمدار بىلەن خەلق، خان بىلەن قۇل... ئارىسىدىكى مۇناسىۋەتنى قېلىپقا سالاتتى. كىشىلەرنىڭ ئېڭىدا ئەقىدە ـ داۋ(道) ياكى تەڭرى(天) ئۇقۇملىرى تۇتۇق بولسىمۇ، ئۇنى قەدىرلەيتتى. بۇ ئۇقۇملار شەخس (人格) بىلەن شەخسسىز(非人格)لىك ئارىسىدا تۇراتتى. كىشىلەرنىڭ دۇئا ـ تىلاۋىتىدە ئۇنىڭ شەخسلەشكەن تەرىپى بار بولاتتى. پەيلاسوپلارنىڭ پىكىر ـ تەلقىنلىرىدە ئۇ ئادالەتلىك ۋە مېھرىبان دەپ قارىلىپ، ئۇنىڭ شەخسسىزلەشكەن تەرىپى ئايان بولاتتى. يەنى، دەسلەپكى مەزگىللەردە بىلىم ئەھلىلىرى شەخسسىزلەشكەن ـ مەۋھۇم «تەڭرى»(داۋ دىنى ئەقىدىسى)نى قوبۇل قىلغان بولۇپ، بۇ يەنە ھۆكۈمدارلارنىڭ دىنىي چۈشەنچىسىگىمۇ ئايلىنىپ كەتكەنىدى.

ئەمما كۈڭزى(م ب 551 ـ م ب 479) داۋ دىنىدىن پايدىلىنىپ مۇكەممەل بولغان دەرىجىلىك ئەخلاق پىرىنسىپىنى تۈزۈپ چىققانىدى. خاتىرلىنىشىچە، كۈڭزى دەسلەپ لۇ بەگلىكىدىكى بىر شەھەردە بىر مەزگىل شەھەر بېگى بولغان بولۇپ، ئۇ بارلىق ئاۋامنىڭ تۇرمۇشىنى تەرتىپكە سېلىشقا ئۇرۇنۇپ كۆرگەنىدى. ئۇ

ھەر بىر ئىجتىمائىي مۇناسىۋەت ۋە ھەر بىر ئادەمنىڭ ئىش-ھەرىكىتىنى بەلگىلىك قائىدىگە سېلىشقا كېرەكتۇر بولۇپ، بارلىق يۇرۇش-تۇرۇش، ئىش-پائالىيەتنىڭ قائىدە-يوسۇنى بولۇشى كېرەك ئىدى. ئادەتتىكى پۇقرالارمۇ بۇ پرىنسىپلارغا رىئايە قىلىشى كېرەك ئىدى. كۇندىلىك تۇرمۇشتىكى ھەممە ئىشنىڭ قانۇن پرىنسىپى بولۇپ، ھەتتا ئاقسۆڭەكلەر بىلەن ئادەتتىكى پۇقرانىڭ نېمە يەيدىغانلىقىنىڭمۇ بەلگىلىمىسى بار ئىدى. ئەر-ئاياللار كوچىدا بىللە ماڭسا بولمايتتى. جەسەت ساندۇقىنىڭ قېلىن-نىپىزلىكىنىڭمۇ، قەبرىنىڭ شەكلى ۋە تەرەپ-يۆنىلىشىنىڭمۇ قانۇن بەلگىلىمىسى بار ئىدى.

كۇئۇزى قائىدە-يوسۇن ئارقىلىق يامان تەسىرلەرنى توگەتمەكچى بولغانىدى. ئۇ بىر پىداگوگ ۋە پەيلاسوپ ئىدىكى، مۇقەددەس ئەۋلىيا-پەيغەمبەر ئەمەس ئىدى. بىراق، كۇئۇزنىڭ ئېتىكىسىدا ئومۇمەن چوڭلارنىڭ تۇرلۇك كىشىلىك مۇناسىۋەتنى تەڭشەشتىكى رولى ئىلاھلاشتۇرۇلۇپ، مەۋھۇم «تەڭرى»گە ئورۇن قالمىغانىدى. بۇ، جۇڭگولۇقلارنىڭ ئەجدادلارغا چوقۇنۇش ئىدىيەسى بىلەنمۇ ئورتاقلىقا ئىگە ئىدى. شۇڭا، ھەرقايسى سۇلالە ۋە دەۋردە خانلىق كۇئۇزنىڭ كۇچلۇك دەرىجە خاھىشىدىكى ئەخلاق قارىشى مىزانىنى كېڭەيتكەنىدى. نەتىجىدە، كۇئۇزچىلىق دۆلەتنىڭ ئەمر-پەرمانلىرىغا تابىنىپ، پەقەت تەڭرىدىن قالسىلا ئىككىنچى ئورۇندا تۇرىدىغان دىن ئورنىغا چىقىپ، كۇئۇزمۇ قالتىس ئۇلۇغلانغانىدى. تارىختا ھەر بىر مەكتەپكە كۇئۇزنىڭ ھەيكىلى ۋە تەزىيە تاختىسى قويۇلغان بولۇپ، ئوقۇغۇچىلار ئاۋۋال بۇ «دەسلەپكى ئۇستاز»غا ھۆرمەت بىلدۈرۈشنى، ئاندىن ساۋاق بېرىدىغان ئۇستازىغا يۈكۈنۈپ تەزىم قىلىشى كېرەك ئىدى. ھەر بىر شەھەردە كۇئۇزنى ئىبادەتخانىسى سېلىنغان بولۇپ، خان ۋە بەگ-تۆرىلەر بەلگىلەنگەن ۋاقىتتا كۇئۇزنىڭ باش ئۇرۇپ-سەجدە قىلىپ، تەزىيە بىلدۈرۈپ، كۇئۇزنى ئىنسانلار تارىخىدىكى ئەڭ كاتتا ۋە ئەڭ مەڭگۈلۈك تەسىرگە ئىگە شەخس دەپ قارىغانىدى. ئۇنىڭ ئىدىيەسى ۋە ئەسەرلىرىگە ئەڭ كاتتا ھۆرمەتلەر بىلدۈرگەنىدى. نەتىجىدە، مەۋھۇم خۇدانىڭ ئوبرازى ھۆكۈمدارلارنىڭ قەلبىدە بارا-بارا سۈسلىشىپ، يوقىلىپ بارغانىدى. كۇئۇزچى ئەربابلار نەزىرىدە كۇئۇزى بىر ئىلاھ ئەمەس ئىدى. ئەمما، كۆپ سانلىق جۇڭگولۇقنىڭ نەزىرىدە ئۇ بىر ئىلاھ ئىدى. گەرچە، كۇئۇزغا باش ئۇرغۇچىلار ئىچىدە ھېچقانداق دىنىي ئېتىقادى يوق ئاتېئىستلارمۇ بولسىمۇ، ئۇلار كۇئۇزغا ياكى ئەجدادلىرىغا سەجدە قىلاتتى. كەڭ يېزا-قىشلاقلاردىكى كىشىلەر نەزىرىدە ئۇلار ئىخلاسمەن مۇرتلار ئىدى. ئاقىۋەتتە، كەڭ ئاۋامنۇ ئۇزاققىچە مەنسەپدار بولۇش تىلىگە يېتەلمىگەن كۇك ھەزرەتنىڭ قارىشىدىكى شەخسلەشكەن «تەڭرى»نى قوبۇل قىلغانىدى.

ئېتىراپ قىلىش كېرەككى، 2000 يىلدىن بېرى ئەجدادلارغا چوقۇنۇش روھى بىلەن كۇئۇزچىلىق ئېتىكىسى تەنقىدكە ئۇچراپ كەلگەن بولسىمۇ، ئۇ، جۇڭگولۇقلارنىڭ تۇرمۇشنى تۇتۇپ تۇرۇشتا كەم بولسا بولمايدىغان ئەخلاق ئەنئەنىسى بولۇپ، جۇڭگو جەمئىيىتىنىڭ «شەكىلسىز ھۆكۈمىتى»گە ئايلانغانىدى. ئارنولد توينبى ئىنسانلارنىڭ ئالتە مىڭ يىللىق تەرەققىيات تارىخىدىكى 26 خىل مەدەنىيەت تىپىنى ئايرىپ چىققان. پەقەت جۇڭگونىڭ مەدەنىيەت سىستېمىسلا ئۇزاق مەزگىل، ئىزچىل تەرەققىي قىلغان ۋە پەقەت ئۇزۇلۇپ قالمىغان. جۇڭگو مەدەنىيىتىنىڭ ئۇزاقتىن بېرى ساقلىنىپ قېلىشىدا، تارقالغان زېمىنىنىڭ كەڭلىكى بىر سەۋەب بولسا، جۇڭگولۇقلارنىڭ ئەجدادلار ۋە كۇئۇزغا چوقۇنۇش روھى تېخىمۇ مۇھىم سەۋەب ئىدى. ئەجدادلارغا چوقۇنۇش بىلەن ماس ھالدا ئائىلە ۋە ئۇرۇقنى بىرلىك قىلغان جەمئىيەت ئەندىزىسىدە ئائىلە، ئۇرۇق ۋە دۆلەت ئۆزئارا تۇتاشتۇرۇلغان. ئۇرۇق دۆلەت بىلەن ئائىلىنىڭ ئارىسىدا تۇرغان بولۇپ، مۇناسىۋەتلەرنى ماسلاشتۇرۇش، دۆلەتنىڭ ئەمىلىكىنى قوغداش، ئاڭلارنى كېڭەيتىش، تارىخنى ئىزچىل داۋاملاشتۇرۇش رولىنى ئوينىغان. كۆپلىگەن كىشى روھقا ئىشەنسىمۇ، داۋ دىنى، بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلسىمۇ، ھەممەيلەن ئاخىرىدا يەنىلا كۇئۇزچىلىق ئېتىكىسىنىڭ چوقۇنغۇچىلىرى بولغاچقا، دىنىي ئۇرۇشلار يۈز بەرمىگەن. شۇنىڭ بىلەن ئوخشىمىغان قوۋملارنىڭ مەدەنىيىتىگە پىپىلىپ كەتمىگەنىدى.

ئەمما، بۇ خىل روھ سىياسىيىنىڭ دېموكراتىيەلىشىشى، يېڭى ئەيئىلەرنىڭ بارلىققا كېلىشىگە توسقۇنلۇق قىلاتتى.

قورقۇنچلۇق ئىلاھىي ھوقۇق

نۇۋەتتە كۆپىنچە خەنزۇ تەتقىقاتچى جۇڭگونىڭ كىلاسىك مۇتەپەككۇرلىرىنىڭ خەلقچىللىقىغا ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلگەنلىكىنى مۇئەييەنلەشتۈرىدۇ. دەرۋەقە كۇئۇزى مېھرىبانلىقنى تەشەببۇس قىلغان. مۇتەپەككۇر مېڭزى(م ب 372- م ب 289) كۇئۇزنىڭ مېھرىبانلىق قارىشىنى «خەيرىخاھ سىياسەت تەلىماتى»(仁政学说) غا تەرەققىي قىلدۇرۇپ، ھۆكۈمدارلارغا پۇقرانى مۇھىم بىلىش ھەققىدە نەسىھەت قىلغان، شەپقەتسىز-ۋەھشىي خانلارنى «مۇستەبىت-زالىم» قاتارىدا ئەيىبلەپ، خەلق ئۈنۈمى ئاغدۇرۇۋەتسە بولىدۇ، دەپ قارىغان. قانۇننىڭ پادىشاھتىن ئۈستۈن تۇرىدىغانلىقىنى، ئىش-ھەرىكەتتە مېھرىبان بولۇش كېرەكلىكىنى قەيت قىلغان. چۈنچىۋۇ دەۋرى(م ب 770- م ب 476)دە ئۆتكەن مۇتەپەككۇر، تەرىقەتچىلەر پەلسەپىسىنىڭ ئاساسچىسى لاۋزى كىچىك بەگلىكلەرنىڭ ئۆزىنى ئۆزى ئىدارە قىلىشىنى، كىچىك بەگلىكلەردىكى خەلقنى ئەركىنلىك بېرىشنى تەشەببۇس قىلغان.

ھالبۇكى، جۇڭگونىڭ قەدىمكى سىياسىي ئىدىيەسى كۇئۇفۇزى ئىدىيەسىدىن كەلگەن. كۇئۇزنىڭ ئاساسلىق ئىدىيەسى پەلسەپىنى ھەرىكەت ۋە سىياسىي ئەمەلىيەتتە قوللىنىشتا ئىپادىلىنەتتى. ئۇ، بەگلىكنى مەنسەپدار-تۇرىلەر ئىدارە قىلىدىغان، ھوقۇق مەركەزگە مەركەزلەشتۈرۈلگەن تۈزۈمگە مايىل ئىدى. كۇئۇزنىڭ قارىشىچە، پەقەت ھۆكۈمدار بولغاندىلا ئائىلە ئېتىكىسىنى ياخشى قۇرۇپ، دۆلەتنى قۇتقۇزغىلى بولاتتى. جەمئىيەتنىڭ ئەمىلىكى چوڭ-كىچىكلەر ئارىسىدىكى تەرتىپكە تايىناتتى. كۇئۇزى ئىنقىلابچىلارنى قوللاپ كەتمەيتتى. ئۇنىڭ ئىدىيەسى جۇڭگونىڭ ئىككى مىڭ يىلدىن بۇيانقى ھۆكۈمەت چۈشەنچىسىنىڭ ئومۇمىي قۇرۇلمىسىنى

تۇزگەندى.

سياسىي جەھەتتىن ئالغاندا، كۆڭۈزى تەلمىماندا خەلقنىڭ ئىتىقادىنى قوغداش ھەتتا خەلقنى تويۇندۇرۇشتىنمۇ مۇھىم ئورۇنغا قويۇلغانلىقى مەلۇم. گېرمانىيەلىك جەمئىيەتشۇناس ئالىم ماكس ۋېبىر بۇنىڭغا كۆڭۈزى بىلەن شاگىرتى زىنگۇتنىڭ «مۇھاكىمە ۋە بايان»دا خاتىرلەنگەن «زىنگۇتنىڭ سياسىي ھەققىدە سورىغانلىرى» دېگەن سۆھبىتىنى مىسال قىلىدۇ:

كۆڭۈزنىڭ تالىبى زىنگۇتقا سوردىلار:

ـ خانلىقنىڭ ئەسلىدىكى ئۇچۇن ئىچىلار كېرەكتۇر؟

كۆڭۈزنى جاۋاب بېردىلار:

ـ يەرنىڭ ئۇچ ئىشى كېرەكتۇر. ئۇلار: يېتەرلىك لەشكەر، يېتەرلىك ئاشلىق ۋە ئاۋانلىق ئىتىقادىدۇر. يېتەرلىك لەشكەر بىلەن خانلىقنى كاپالەتلىك قىلىش كېرەكتۇر؛ يېتەرلىك ئاشلىق بولغاندىلا، ئاۋام ئەمەلەر ياشايدۇلار؛ ئاۋانلىق ئىتىقادى بولمىسا، ئەسلىدىكى بولمايدۇلار.

بۇ تالىب يولسىزلىق بىلەن سوردىلار:

ـ بۇ ئۇچ ئىشنى بىرىنچى قىلدۇرۇۋېتىشكە توغرا كېلىدۇ، سىلىنچىچە ئاۋۋال قايسىنى قىلدۇرۇش كېرەكتۇر؟

كۆڭۈزنى دېدىلار:

ـ لەشكەرنى قىلدۇرۇۋېتىش كېرەكتۇر. بۇنىڭسىزمۇ ئەسلىدىكى كاپالەتلىك قىلغىلى بولمايدۇلار.

زىنگۇتقا يەنە سوردىلار:

ـ مۇبادا يەنە بىرىنچى قىلدۇرۇۋېتىشكە توغرا كېلىدىغۇ؟ ئۇ چاغدا قايسىنى قىلدۇرىدىلا؟

كۆڭۈزنى ئىتىقادنى ساقلاشقا بىلەن دېدىلار:

ـ ئاشلىقنى قىلدۇرۇۋېتىمىز. بىز ئاش يېيىشلىكلا رازى. ئۇلۇم-يېتىم قەدىمدىن بېرى بارلۇق. ئەمما ئاۋانلىق ئىتىقادىسىز ئەسلىدىكى بولمايدۇلار.[15]

دىن رىۋايەت ۋە پەرھىز ۋاستىسى ئارقىلىق ئەخلاقنى قوغدايدۇ. كۆك ھەزرەت مۇشۇ تەرەپنى كۆزدە تۇتقان بولۇشى مۇمكىن. شۇنىمۇ، جۇڭگودا ھەر خىل دىن تۈپتىن يوقىتىلىشقا يۈزلەنمىگەن.

بىراق، كۆڭزىچىلىق ئېقىمىنىڭ سياسىي ئىدىيەسى بايان قىلىنغان «جۇ يىلنامىسى»(周礼，周官，周官经) نامىلىق كىتابتا كۆڭزىنىڭ: «پادىشاھلار ئىلاھنىڭ ۋەكىل ئادىمى ۋە تەڭرىقۇتلۇق سالاھىيىتىدە ھۆكۈمرانلىق يۈرگۈزگەي. ھاكىمىيەت ھوقۇقىنىڭ ھەققانىيلىقلىقى(合法性) ئۇلارنىڭ ئەخلاقى ۋە ساداقىتىنى مەنبە قىلغاي؛ ئاقسۆڭەكلەر تەربىيلىنىپ ئاندىن دۆلەتنىڭ مەمۇرىي ئىشلىرىنى تۇتقاي؛ پۇقرالار تېرىقچىلىقنى ئاساس قىلىپ، ئاتا ھوقۇقچىلىقى تۈزۈمىدىكى ئائىلىدە ياشىغاي. پۇقرالاردا ھوقۇق بارلىقتۇر، بىراق، ئۇلار مەمۇرىي ئىشلارغا ئارىلاشمىغاي...» [16] دېگەن سۆزى بار. ئېنىقكى، بۇ، ئاممىنىڭ نازارىتىنى تۈپتىن يامان كۆرىدىغان «مۇتلەق ھوقۇقچىلىق» خاھىشىدۇر. غەربتە ئەپلاتون(م ب 427 ـ م ب 347)نىڭ سياسىي ئىدىيەسى بۇنىڭغا ئوخشىشىپ كېتىدۇ. ئۇ، «غايىۋى دۆلەت» دېگەن ئەسىردە، «قانۇن ھېچ نەرسىگە ئەسقاتمايدۇ» دەپ قارىغان. ئايالار، قۇللارنى پۇقرا قاتارىدىن چىقىرىۋەتكەن. ئۇنىڭ نەزىرىدە، تەڭرى كىشىلەرنى يارىتقاندا ئوخشىمىغان كىشىلەرنىڭ جىسمىغا ئوخشىمىغان مېتال ئىلمىنتلىرىنى ئارىلاشتۇرۇۋەتكەن. بەزىلىرىنىڭ تېنىگە ئالتۇن قوشقان. شۇڭا، ئۇلار قىممەتلىك، ئەتىۋار، ھۆكۈمدارلاردۇر. بەزىلىرىنىڭ تېنىگە كۈمۈش قوشقان، شۇڭا، ئۇلار ھۆكۈمدارلارنىڭ نائىبى ـ سياسىي يارەمچىسىگە ئايلانغان. دېھقانلارنىڭ تېنىگە تۆمۈر ئىلمىنىتى، ھۈنەرۋەن-كاسىپلار تېنىگە بولسا مىس ئىلمىنىتى قوشۇلغان. ھۆكۈمدارلار بىلەن دېھقانلارنىڭ سىنىپىي ئورنى ئالمىشىپ قالسا ھەرگىز بولمايتتى. ئومۇمەن، ئەپلاتوننىڭ سياسىي پروگراممىسى ئىنتايىن ھاكىممۇتلەق قاراش ئىدى... ئالىم ۋىل دۇرانتنىڭ قارىشىچە، «(جۇ يىلنامىسى) دېگەن بۇ كىتاب ئىجتىمائىي ئەمەلىيەتتىن ئايرىلغان بولۇپ، ھەرگىزمۇ بىر ھەققىي جەمئىيەتكە يۈزلەنگەن، ھوقۇق چىرىگەن رېئاللىققا دۇچ كەلگەن سياسىيوننىڭ قولىدىن چىقمىغانىدى. بۇ بەلكى نام-ئەمەلسىز بىر (ئەپلاتون) قۇرغان (غايىۋى دۆلەت) ئىدى.»[17]

كونا جۇڭگودا سياسىي تەلەپلەرلا كىشىلەرنىڭ ئەڭ مۇھىم بويسۇنۇش رامكىسى بولۇپ، ئەخلاقىي نۇقتىدىن ئالغاندا، جۇڭگودا «جۇ يىلنامىسى»دىن باشلاپ تەدرىجىي ھالدا ئايالارغا قارىتا «ئۈچ ئىتائەت، تۆت پەزىلەت» مودا بولۇشقا باشلىغانىدى. يەنى، «ئۈچ ئىتائەت» ـ ياتلىق بولۇشتىن ئاۋۋال ئاتىغا بويسۇنۇش، ياتلىق بولغاندىن كېيىن ئېرىگە بويسۇنۇش، ئېرى ئۆلگەندىن كېيىن ئوغۇلغا ئەگىشىش؛ «تۆت پەزىلەت» ـ ئايالىق ئەخلاقى، ئايالىق سۆزى، ئايالىق ھۆسنى، ئايالىق ماھارىتى قاتارلىقلار. بۇنىڭدىن باشقا يەنە «ئۈچ تەزىم، توققۇز سەجدە»مۇ بار ئىدى. مەنسەپدار پادىشاھقا، كىچىك مەنسەپدار چوڭ مەنسەپدارغا، قۇل خوجايىنىغا تەزىم قىلىشى كېرەك ئىدى.

«شەخسىكە چوقۇنۇش» جۇڭگو مەدەنىيىتىنىڭ مۇھىم ئالاھىدىلىكى بولۇپ، بۇ، رىۋايەتلەر دەۋرىدىن قالغان ئۇرۇنەك ئىدى. كونا جۇڭگو «تارىخشۇناسلارنىڭ جەنىتى» بولۇپ، ئۇلار ھەتتا ملادىيەدىن بۇرۇنقى 3000 ـ يىللاردىكى رىۋايەتلىك تارىخنىمۇ قەلەمگە ئېلىپ ئۆلگۈرگەنىدى. ئاشۇنداق يازمىلار ئىچىدە جۇڭگونىڭ يارىلىشى ھەققىدە قىسسە بار بولۇپ، بىر قىسسىدە ئەڭ بۇرۇن ئالەمنى يارىتقۇچى خۇدا ئەمەس، بەلكى پەنگۇ ئىدى. يەنە بىر قىسسىدە جۇڭگونىڭ ئەڭ بۇرۇنقى دانىشمەن پادىشاھلىرى ناھايىتى ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرەتتى. ئۇلارنىڭ ھەر بىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىق قىلىدىغان ۋاقتى ئون سەككىز مىڭ يىل ئىدى. ئۇلار پەنگۇ قالدۇرۇپ كەتكەن بۇ يازىۋى ئادەملەر ـ پىت ـ بۇرگىلەرنى كۆچىنىڭ بارىچە تەربىيەلەيتتى. بۇنداق قىسسىلەردە دۇنيادىكى بارلىق يارالمىش ۋە مۇۋەپپەقىيەت خۇداغا ئەمەس، بىر نەچچە غايىۋى قەھرىمانغا مەنسۇپ قىلىناتتى. كىشىلەرنىڭ نەزىرىدە، لەشكىرىي ئىشلارنى ھەممىدىن ئۈستۈن ئورۇنغا قويىدىغان شاھزادىلەرنىڭ تەختكە ۋارىسلىق قىلىپ بۇ دۇنيانى بىر ئەسىرلەپ باشقۇرۇشى قىل سىغمايدىغان ھەقىقەت ئىدى.

جۇڭگولۇقلارنىڭ ئۇزۇنىنىڭ سالىۋاتىۋەنزىمىرىھىنى قۇتۇلدۇرۇش

ھەققىدىكى دىنىي ئەقىدىسى يوق ئىدى. شۇڭا، دىنىي ۋەزىپىنىڭ ھېچقانداق ئىلاھىيلىق سالاھىيتى يوق ئىدى. كونا جۇڭگودا پادىشاھلارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك دەھرىيلەر بولۇپ، ئۇلار بارلىق ئىلاھنى كەمسىتەتتى. دىنلىق جەمئىيەتلەردە ھەممىدىن ئۈستۈن تۇرىدىغان دىنىي نوپۇز جۇڭگودا خانىنىڭ ھوقۇقىغا قوشۇۋېتىلگەن بولۇپ، مەلۇم مەنىدىن ئالغاندا، خانلىق ھوقۇق ئەل ئارىسىدىكى تۇرغۇن خۇدانىڭ ئۈستىگە قويۇلغانىدى. ھەققەتەنمۇ «پادىشاھ ـ تەڭرىقۇت ـ خۇدانىڭ ئوغلى» ئىدى: ئۇنىڭ مەرتىۋىسى تەڭرىنىڭ بارلىق ھوقۇقىنىڭ ۋەكلى بولمىش قەھرىمانلىق سالاھىيتى يېكى سىرلىق تۇغما تالانتلىق سالاھىيتى ئاساسىغا قۇرۇلغان بولۇپ، ھەرقانداق تەڭرىنىڭ ئورنى ۋە شان ـ شۆھرىتى بۇنداق ھوقۇققا بويسۇنۇشى كېرەك ئىدى. بۇ، بيۇروكرات سىنىپنىڭ ئۆزلىرىنىڭ پايدا ـ مەنپەئەتىنى قوغداش ئېھتىياجىغا بەكمۇ ماس كېلەتتى. بۇنداق غەيرىي راتسىئونالىزم(ئىدراكچىلىق) لىق ئالاھىدە شەكىل دۆلەت تەرتىپىنىڭ ئەقلىگە مۇۋاپىقلىقلىق (合法性)ىنى مۇئەييەنلەشتۈرەتتى. بۇ ئەمەلىيەتتە كۈچلۈك مەنىدىكى مۇستەبىت تۈزۈم ۋە باشقىچە مەنىدىكى «دىن بىلەن ھاكىمىيەت بىرلەشتۈرۈلگەن سىياسىي» ئىدى.

ماكرو جەھەتتىن قارىغاندا، جۇڭگو تارىخىدا ئەزەلدىن كۈچلۈك روھانىيلار قاتلىمى، مۇستەقىل ئىدارە قىلىنىدىغان دىنىي كۈچلەر تەمىس قىلغان ماۋارىپ ۋە ئۇلارنىڭ ئۆز ئېتىكىسى مەۋجۇد بولمىغانىدى. دۆلەتنىڭ نەزىر ـ چىراغ پائالىيەتلىرى ئاسمان ۋە زېمىنىدىكى ئۇلۇغ ئەرۋاھلارغا، مەلۇم ئالاھىدە ئىلاھلارغا ۋە ئىلاھلاشتۇرۇلغان قەھرىمانلارغا تەزىيە بىلدۈرۈش، چوقۇنۇش ـ سەجدە قىلىش پائالىيەتلىرى بولۇپ، بۇنداق پائالىيەتلەرگە كاھىنلار ئەمەس، سىياسىي ھوقۇق ۋەكلى شەخسەن ئۆزى رىياسەتچىلىك قىلاتتى. كۈڭزىچىلىق(儒教)نىڭ مەنىسى ئەدىبلەرنىڭ ئەقىدىسى(文人的教义) دېگەنلىك بولۇپ، خەنزۇ تىلىدا كۈڭزىچىلىق ئېقىمىنىڭ ئەقىدىلىرى ۋە دىن تۈسىنى ئالمىغان ئادەت، مۇراسىملارغا دائىر سۆزلەر بولۇپ، دىنغا ماس كېلىدىغان مەخسۇس ئىسىملار يوق ئىدى. تەجرىبىدىن ھالقىغان قىممەت ۋە تەقدىر ھەققىدىكى ھېچقانداق ئىنتىلىش يوق ئىدى. شۇڭا، بيۇروكرات سىنىپنىڭ راتسىئونالىزمى ئەركىن تەرەققىي قىلغانىدى. بۇنداق ئىدراكچىلىق تۈپ ماھىيەتتىن ئالغاندا دىننى كۆزگە ئىلمايتتى. چۈنكى، بۇ پۇقرانى كۆندۈرۈش ۋە ئەنئەنە تەسىر كۈچى بىرلەشتۈرۈلگەن كۈچلۈك يەرلىك ئۇرۇقداشلىق تەسىر كۈچى رىقابىتى ئۈچۈن كەم بولسا بولمايتتى. ئۇنىڭدىن باشقا ئىچكى ـ تاشقى تەسىرلەرنىڭ تەرەققىياتى دەل ئوتتۇرىدىن كېسىپ تاشلانغانىدى.

ۋېبىرنىڭ يەكۈنىچە، جۇڭگودا «دۆلەت بەلگىلىگەن دەھرىي «دىن» دەل ئەجدادلارنىڭ ئىلاھىي كۈچ ـ قۇدرىتىگە ئىشىنىش ۋە چوقۇنۇش بولۇپ، ئۇنىڭدىن باشقا بارلىق ئەلئارا دىنلار ئومۇمەن مەخسۇس سېھىرگەرلىك ۋە قەھرىمانلارغا چوقۇنۇش بىلەن مۇناسىۋەتسىز بولغان ماشخوردا پائالىيەتلەر ئىدى. راتسىئونالىزملىق ۋارىسلىق مۇستەبىت تۈزۈم ئۈزى چىن ئىخلاسىدىن كۆزگە ئىلىپ كەتمەيدىغان بۇنداق قالايمىقانچىلىقنى تۈپتىن يوق قىلىشقا ئۇرۇنۇشنىڭ ئەكسىچە، ئۇنى قوبۇل كۆرگەنىدى. چۈنكى، كۈڭزى تەلىماتىنىڭ دۆلەت قارىشى جەھەتتىن ئالغاندىمۇ، كىشىلەر دىننى ساقلاپ قالمىسا بولمايتتى. ئەگەر ئېتىقادى بولمىسا، دۇنيادا تەرتىپ بولمايدۇ دېگەن گەپ ئىدى.»[18] ئەمما، دىننىڭ ئورنى تۆۋەن بولغانلىقتىن، دۆلەتنىڭ دىن سىياسىتى باشتىن ئاخىر ناھايىتى ئاددىي ئىدى: ھۆكۈمەت بىر تەرەپتىن نەزىر ـ چىراغ پائالىيەتلىرىنى دۆلەتلەشتۈرگەن، يەنە بىر تەرەپتىن كۈڭزىچىلارنى مەيلىگە قويۇۋەتكەنىدى. ئالدىنقىسى دۆلەت سىياسىيىنىڭ، كېيىنكىسى ئەنئەنىۋى مۇقەررەرلىك ۋە شەخسنىڭ ئېھتىياجى ئىدى.

جۇڭگودا ئومۇمىي دىنىي ئېتىقاد بولمىغانلىقتىن، پەلسەپىنىڭ جۇڭگو مەدەنىيىتىدىكى ئورنى بىلەن دىننىڭ باشقا مەدەنىيەتلەردىكى ئورنى ئوخشاپ قالغانىدى. كونا جۇڭگودا پەلسەپە تەربىيە كۆرگەن ھەر بىر ئادەم كۆڭۈل بۆلىدىغان ساھە بولۇپ، بىر ئادەم تەربىيىلەنمەكچى بولسا، ئالدى بىلەن پەلسەپەدىن ساۋات ئېلىشى، بالىلار مەكتەپكە كىرگەندە ئەڭ ئاۋۋال «بايانناما»(论语)، «مېڭزى»(孟子)، «بۇيۇك تەلىمات»(大学)، «مادارا»(中庸) قاتارلىق «تۆت كىتاب»نى ئوقۇشى كېرەك ئىدى.

كۈڭزى پەلسەپە ئىدىيەسىنىڭ سىياسىي ئاساسى ئاساسلىقى جۇڭگونىڭ ئەخلاق چۈشەنچىسى ئالاھىدىلىكىدە ئىپادىلىنىدۇ. كۈڭزىچىلىق ئېتىكىسى ئادەم بىلەن ئادەم ئارىسىدىكى باراۋەرلىكنى پىرىنسىپ جەھەتتىن مۇئەييەنلەشتۈرەتتى. ئادەملەر ئارىسىدىكى پەرقنى تۇغما ئەمەس، بەلكى كېيىنكى تەربىيە كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ، دەپ قارايتتى. «بىراق، فېئوداللىق تۈزۈمگە، ۋارىسلىق بيۇروكرات تۈزۈمگە ۋە كېلىپ چىقىش دەرىجىسىگە ماس بولۇش كۈڭزىچىلىقنىڭ كىلاسسىك تەلىماتىدىكى بۇنداق باراۋەرلىكنىڭ ئالدىنقى شەرتى ئىدى.»[19] كۈڭزى ئېتىكىسىدا تەكىتلەنگەن قۇل پادىشاھقا، بالا ئاتىغا، ئايال ئەرگە بويسۇنۇشتەك «ئۈچ ئەركان» ئەخلاقىي ئۇلچەملىرى بۇنداق ماۋارىپ شەكلى ئارقىلىق شۇ قەدەر مۇقىم ۋە كۈچلۈك ئاساسقا ئىگە بولغانىدى. بۇ «تۆت كىتاب»نىڭ جۇڭگولۇقلارنىڭ قەلبىدىكى ئورنى بىلەن «ئىنجىل»نىڭ غەربلىكلەرنىڭ قەلبىدىكى ئورنى ئوخشاش ئىدى. غەرب جەمئىيىتى ئوتتۇرا ئەسىرلەردە ئىلمىي يۈزلىنىشلەرگە قەدەم باسقانىدىيۇ، جۇڭگودا كۈڭزىچىلىقتىن ئىبارەت بۇ «غەيرىي دىن» تېخىمۇ كۈچىيىپ باراتتى. يۇقىرىقى ئەسەرلەردە تەبىئەتچىلىك قارىشى، قانۇن روھى، شەخسنىڭ قىممىتى... دېگەنلەر كەم ئىدى.

ئىجابىي تەرەپتىن ئالغاندا، كۈڭزىچىلىق بىر كوللېكتىپ روھ ئىدى. ئىجتىمائىيلىق ئىنسانلارنىڭ ھايۋانلاردىن پەرقلىنىدىغان مۇھىم ئالاھىدىلىكى. شۇ ۋەجىدىن كوللېكتىپ روھنىڭ بولۇشى ئەزەلدىن يامان ئىش ئەمەس بەلكى تەرەققىياتنىڭ تۈرتكىسى.

چۈنكى كوللېكتىپ مەنپەئەتنى شەخس مەنپەئەتىدىن ئۈستۈن كۆرىدىغان قىممەت قارىشى كوللېكتىپ ھەمكارلىقنى مۇئەييەنلەشتۈرىدۇ. فرانسىي فۇكۇياما: «نوپۇزدىن گۇمانلىنىش مەلۇم مەدەنىيەتنىڭ ئاساسلىق شوئارىغا ئايلانغان ھامان، بۇ مەدەنىيەتنىڭ كۈنى تۈگەيدۇ. چۈنكى، داۋاملىق شەكللىنىشكە ئامالسىز قالىدۇ»[20] دەپ توغرا ئېيتقان. شۇڭا، بىز چەكسىز

ئەركىنلىك تەشەببۇس قىلىنغان دۇنيانى غايىمىزدىكى جەننەت دەپمۇ قارىمايمىز. ۋاھالەنكى، شەخسىتىن ئايرىلغان كوللېكتىپ روھىمۇ ياخشىلىقنىڭ بېشارىتى ئەمەس. چۈنكى، ھوقۇقسىز مەجبۇرىيەت ئادەمنى تاينىشچان، ئۆزىگە ئىشەنمەيدىغان، ئىككىتايىن ـ لىكتاسما قىلىپ قويىدۇ ياكى ئادەملەرنى زىيادە قارام، ھېسسىياتچان قىلىۋېتىدۇ. ياپونلار كوللېكتىپقا زىيادە ئېتىبار بېرىشتىك ساموراي روھى بىلەن ئۆزىنى قۇدرەت تاپقۇزغان، شۇنداقلا يەنە قارىغۇلارچە ۋەتەنپەرۋەرلىكنى تەكتىلەپ، ئۇرۇش ئوتىغا سەۋەبچى بولغان، ئۇلارنى قەبىھ ـ يالماۋۇز قىلىۋەتكەن. گېرمانلارنىڭ 2 ـ دۇنيا ئۇرۇشى مەزگىلىدىكى قىلمىشلىرىنمۇ ئاشۇنداق كوللېكتىپ ئاڭدىن ئايرىپ قاراشقا بولمايدۇ. ئەقلىنىڭ نۇرلىنىشى، بىلىمنىڭ كۆچكە ئايلىنىشىدا شەخسىنىڭ قىممىتىگە ھەرگىزمۇ سەل قارالماسلىقى كېرەك.

جۇڭگودا قەدىمكى مىسرغا ئوخشاشلا، بۇنىڭدىن 4500 يىللار بۇرۇنلا پادىشاھ بارلىققا كەلگەن بولۇپ، بۇ ئەڭ ئالىي ھوقۇققا ۋارىسلىق قىلىش تۈزۈمىنىڭ باشلىنىشى ئىدى. مۇنداقچە ئېيتقاندا، تارىخ خاتىرىلىنىشتىن بۇرۇنلا مەركەز ھوقۇقى ۋە ۋارىسلىق تۈزۈمى ـ بىۋروكراتلىق تۈزۈم مەۋجۇد ئىدى. بۇ خىل تۈزۈم سياسىي ماھىيەتكە ئىگە بولۇپلا قالماي، بەلكى دىنىي ماھىيەتكىمۇ ئىگە ئىدى. مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 8 ـ ئەسردىن مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 3 ـ ئەسرگىچە بولغان 500 يىلچە ۋاقىت جۇڭگونىڭ مەنىۋى مەدەنىيىتى بەرپا قىلىنغان مۇھىم مەزگىللەر بولۇپ، كېيىن بۇنداق تۈزۈم قىل سىغماس ھەققەت بوپقالغاندى.

بۇنداق ئاڭ تەسىرىدە جۇڭگودا بىر خىل مەجبۇرىيەت مەدەنىيىتى شەكىللەنگەن بولۇپ، تاكى چىڭ سۇلالىسى يوقالغىچە ئارىدا ئاساسىي قانۇنلۇق سياسىينىڭ كاپالىتى يوق ئىدى. كونا جۇڭگودا ھەممە ئادەم قۇل بولۇپ، مۇستەقىل سالاھىيىتى يوق ئىدى. كىشىلەرنىڭ جەمئىيەتتىكى ئورنى پەقەت بويسۇنۇش بىلەنلا ئىپادىلىنەتتى. شۇڭا، دۆلەت تۈزۈملىرى لايىھىلەنگەندە، ئادەملەرنىڭ مەجبۇرىيىتى مەركەز قىلىناتتى. بىرەر قانۇنلار دەرىجىسى يوق ئىدى. ئادۇوكات يوق ئىدى. مەنسەپدارلار دېلولاردا پۈتۈنلەي ئائىلە باشلىقى ئىمتىيازىدا، مۇقەددەس ئەنئەنە يول قويغان دائىرىدە، ھەممىگە ئوخشاش مۇئامىلە قىلىپ ئەمەس، كىشىلەرنىڭ جەمئىيەتتىكى ئورنى، كونكرېت سۈپىتى، كونكرېت ئەھۋالى ۋە كونكرېت قائىدە ـ يوسۇن بويىچە ھۆكۈم چىقراتتى. بۇنداق ئەدلىيىدە ئىسلامچە مۇقەددەس قانۇن كودېكسىمۇ، غەرب بىلەن ئىسلام دۇنياسىدىكىدەك مۇقەددەس قانۇن بىلەن دەھرىي قانۇن ئارىسىدىكى جىددىي مۇناسىۋەتمۇ يوق ئىدى.

مۇستەبتىلىك، ئۇرۇقداشلىق ـ پاتريئارخاللىق تۈزۈم غەربتە ئوتتۇرا ئەسىردىن باشلاپ يوقلىشقا يۈز تۇتقاندى. ئەمما، جۇڭگودا بولسا تېخىمۇ كۈچىيىپ بېرىۋاتاتتى. خانلىق ئەلنى پەقەت ئىمتىھان ئارقىلىق تاللانغان، ئازراق ئىلىم مەلۇماتى بار كۈڭزىچى ئەربابلار ئارقىلىق باشقۇراتتى. بۇ خىل ھالەت چىڭ سۇلالىسى (1644ـ1911) قۇرۇلغاندىن كېيىن تېخىمۇ كۈچەيگەن بولۇپ، پادىشاھ يۇڭچىڭ(1723ـ1735) كۈڭزىچىلىق تەلىماتىنى جەمئىيەتنى تىزگىنلەشنىڭ قورالى قىلىدىغانلىقىنى ئېنىق بىلدۈرۈپ: «ئاۋام پەقەت كۈڭزى تەلىماتىنى چۈشىنىپ، كىشىلىك مۇناسىۋەتتىكى پەرقنى بىلۋالسا، خان بىلەن پۇقرانىڭ مەجبۇرىيىتىنى ئايرىيالسا بولدى» دېگەندى. ۋېبىرنىڭ يەكۈنچە، كۈڭزى تەلىماتىدا بارلىق كىشىلىك مۇناسىۋەتتە ئائىلە ۋاپادارلىقى مۇھىم پىرىنسىپ قىلىناتتى. سودا ـ سېتىق، بېرىش ـ كېلىش، ئەلئارا تەشكىلاتلار، قانۇن ۋە مەمۇرىي باشقۇرۇش ئىشلىرىدا تۇغقانچىلىق مۇناسىۋەت ئاساس قىلىناتتى. كىشىلەر قەبىلە ـ ئۇرۇقداشلار ئەزالىرىدىن باشقا ھەرقانداق ئادەمگە ئىشەنمەيتتى.

ئامېرىكلىق گرېتسوگ ئاكتون: «ھوقۇق ئادەمنى چىرىتىدۇ. مۇتلەق ھوقۇق مۇتلەق چىرىكلىكنى پەيدا قىلىدۇ» [21] دەپ توغرا ئېيتىدۇ. ئۆتمۈشتىكى جۇڭگو جەمئىيىتىدە چىرىكلىك خېلى بۇرۇنلا جەمئىيەتلەشكەندى. مۇتلەق ھوقۇقچىلىقنىڭ تەسىرىدىن بايلىق ئاز ساندىكى كىشىنىڭ قولىغا مەركەزلىشىپ قېلىپ، ئوردىلاردا راھەت ـ پاراغەتتە مەستۇ ـ مۇستەغرەق بولغان شەھۋەتپەرەست، ئىسراپخور، چىرىكلەشكەن ئاقسۆڭەكلەر قاتلىمى، مۇزىكانتلار ۋە قاتىللار، نازىنىلار ۋە پەيلاسوپلار تەك مەۋجۇد بولغاندى. بۇ يەردە فرانسىيە مۇتەپەككۇرى لۇئىس پىروۋل(Louis Prowl، 1843ـ1923)نىڭ: «پەقەت مەلۇم پەلسەپىۋى ئەقىل ۋە دىنىي ئېتىقاد پىرىنسىپقا ئىگە ئادەملەرلا سياسىي ھوقۇق يۈرگۈزۈش سالاھىيىتىگە ئىگىدۇر. چۈنكى، پەقەت ساپ بولغان مەنىۋى كۈچلا جەمئىيەتنى چىرىكلىشىشتىن ساقلاپ قالالايدىغان (تۈز)دۇر.» «دىن ياكى پەلسەپىۋى ئېتىقاد بولمىغىندا، ئىنسانىيەت سىيلە ـ رەھىمنى بىلمەيدىغان، زەھەرخەندە ۋە ياۋۇز ھايۋانغا ئايلىنىپ قالىدۇ»[22] دېگەن سۆزى ئېسىمىزگە كېلىدۇ.

ئىمپېرىيالىزم تۈزۈمى ئەلۋەتتە تارىخنىڭ زۆرۈرىيىتىدۇر. بىراق، بۇ تۈزۈم جۇڭگودا ساپمۇ ساق ئىككى مىڭ يىل داۋاملاشقان بولۇپ، بۇ ھال جۇڭگودا ئالاھىدە بىر ھوقۇقچىلىق ئېڭى شەكىللەندۈرگەندى. جۇڭگونىڭ ئەنئەنىۋى مەدەنىيىتى، مۇنداقچە ئېيتقاندا قورقۇنچلۇق ھوقۇق مەدەنىيىتى ئىدى. ھوقۇق مەدەنىيىتى جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ ئەنئەنىۋى ئاڭ مەدەنىيىتىنىڭ مەركىزىي بۆلىكى بولۇپ، بىرلىككە كەلگەن مۇستەبت خانلىق ھوقۇق بۇ خىل ھوقۇق مەدەنىيىتىنىڭ تۈزۈم ئاساسى ئىدى. كۈڭزىچىلىق بۇنداق فېئودال ھاكىمىۋتلەقلىق تۈزۈمنىڭ سياسىي ئېتىكا ئاساسى، دىنىي مەدەنىيەت بۇنداق ھوقۇق مەدەنىيىتىنىڭ ئىجتىمائىي ئاساسى ئىدى. مەنسەپدارلار جامائىتى ۋە ئۇنىڭ پائالىيەت سورۇنى مەدەنىيىتى بىر ئوچۇم كېسەل كىشى كوللېكتىپى ياراتقان كېسەل مەدەنىيەت ئىدى.

پەگادىكى زىيالىيلار

كونا جۇڭگودا مۇستەبت ھۆكۈمدارلار قاتلىمىدىكىلەر پەقەت ئۇرۇقداشلىق ـ پاتريئارخاللىق ۋە ئەنئەنىۋى تەسىرلەردىنلا ئەيمىنەتتى. بۇ قاتلامنىڭ ئۇنىڭدىن باشقا ھېچقانداق رەقىبى يوق ئىدى. مەمۇرىي نوپۇز چەكتىن ئېشىپ، ئىلىم ئەھلىلىرىنىڭ رولى

جارى بولمىغاندى. بۇ ھەقتە تەيۋەنلىك تاڭ دىگاڭ ئەپەندى ئەپسۇسلىنىپ مۇنداق دەيدۇ:

«... جۇڭگو جەمئىيىتى ۋە جۇڭگو تارىخىدا زىيالىيلارنىڭ ئىجتىمائىي رولىنىڭ تۆۋەن بولۇشى ئالاھىدە بىر ھادىسىدۇر. باشقا مەدەنىيەتلەردە ئۇنداق ئەمەس... جۇڭگو تارىخىدىكى بارلىق ئەزىمەت پىداكار، مەشھۇر ئۆلىما، كاتتا بىلىملىكنىڭ ھەممىسى مۇشۇ خىل تارىخنى بېشىدىن كەچۈردى... تارىخىمىزدا نېمىشقا مۇشۇنداق ئالاھىدە ئەھۋال كۆرۈلدۇ؟

بۇ ئېھتىمال بىزنىڭ ئالاھىدە بولغان دەھرىي ھەزارەت ئەنئەنىمىز بىلەن يېقىن مۇناسىۋەتلىك بولسا كېرەك. خۇدالىق جەمئىيەتتە دۆلەت ئىگىلىكى ۋە خەلق تۇرمۇشى، روھ ۋە ماددا ھەممىسى چەكسىز نوپۇزدار خۇدا تەرىپىدىن باشقۇرۇلىدۇ. ئۇ ھەممە يەردە بار، ھەممىنى قىلالايدۇ. ئۇ بارلىق ئىنسانىنى ياراتقان. ئۇ يەنە ئىنسانلار ئۆچۈن ئۇلاردا بولۇشقا تېگىشلىك ئەخلاق ئەقىدىلىرىنىمۇ تۈزۈپ بەرگەن، تۈزۈملەرنى چۈشۈرۈپ بەرگەن. ئۇ ھەممىدىن ئالىي ھوقۇقنى تۇتىدۇ. ئۇ، زېمىنىدىكى بارلىق شەرەپنىڭ يەھرىمەن بولىدۇ. بىراق بىزنىڭ مىللىتىمىز غەلىتە بىر مىللەت. بىزنىڭ تارىخىمىزدا خۇدادىن ئىبارەت ھەممىگە قادىر نەرسە كەم. شۇڭا، باشقا مىللەتلەردە (خۇدا بۇۋا) يەھرىمەن بولىدىغان بارلىق ھوقۇق ـ ئىمتىياز، مەجبۇرىيەت ۋە شان ـ شەرەپنىڭ بىزنىڭ مىللىتىمىز ئىچىدىكى مىللىي قەھرىمانلار، ئەۋلىيالار، ئەزىمەتلەر، بولۇپمۇ ئاشۇ ھېچقانداق ماھارىتى ۋە جاسارىتى يوق (بىلەرمەن ئەۋلىيالار) يەھرىمەن بولىدۇ... سىپىق تاھى مەڭگۈ قالىدۇ...»[23]

بىز مۇئەللىپنىڭ دىنىي نوپۇزنىڭ بولماسلىقى ياكى تۆۋەن بولۇشنى زىيالىيلارنىڭ ئىجتىمائىي ئورنىنىڭ ئىزچىل رەۋىشتە تۆۋەن بولۇشىغا مۇھىم سەۋەب قىلىپ كۆرسەتكىنى تولۇق مۇئەييەنلەشتۈرۈپمۇ كېتەلمەيمىز. بۇ بەلكى مەسىلىنىڭ ئايرىم بىر تەرىپى بولۇشى مۇمكىن. چۈنكى، بىر تەرەپتىن ئالغاندا، كۈڭزى تەلىماتىدا پەقەت ئەمەل ـ مەنسەپ، مەرتىۋىلا شەخس مۇكەممەللىكنىڭ كاپالىتى بولۇپ، پەقەت ئۇلار ئىنتىلىشكە ئەرزىيدىغان بىردىنبىر نەرسە ئىدى. بۇنداق جەمئىيەتتە كىشىلەرنىڭ بارلىق زېھنىي كۈچى ئىش ھەققى قوغلىشىش ۋە كېجۇ ئىمتىھانىدىن ئۆتۈش رىقابىتىگە مەركەزلەشكەچكە، بۇ خىل رىقابەت كىشىلەرنىڭ باشقا بارلىق ئىنتىلىشىنى بوغۇپ قويغاندى. يەنە بىر تەرەپتىن ئالغاندا، جۇڭگو مەدەنىيىتى تىپىك مەنىدىكى تېرىم مەدەنىيىتى بولۇپ، بۇ خىل مەدەنىيەتتە ئىلىم ـ پەندە يېڭىلىق يارىتىش ئۈچۈن كېرەك بولغان كۈچلۈك ئىجتىمائىي غىدىقلىنىش يېتەرسىز ئىدى. نەچچە مىڭ يىلدىن بۇيان جۇڭگولۇقلارنىڭ ئاساسىي گەۋدىسى تىرىمچىلار بولۇپ، ئۇلار «كۈن چىقسا ئىشلەيدىغان، كۈن ئولتۇرسا ئارام ئالىدىغان، قۇدۇق كولاپ سۇ تارتىدىغان»، زامان ـ زامانلارغىچە ئۆزگەرمەيدىغان تەكرار ئىشلەپچىقىرىش بىلەن مەشغۇل بولاتتى. خانىرجەملىك ـ ئەمىنلىكتى تىلەيدىغان بىر قىسىم سىياسىيوندا تىرىقچىلىق ئارقىلىق دۆلەتنى رونىاق تاپقۇزۇش ئىدىيىسى كۈچلۈك ئىدى.

ئۇلۇغ سىياسىيون شاڭ ياڭ(م ب 390 ــ م ب 338) جۇڭگونىڭ قەدىمكى دەۋرىدىكى ھۆكۈمدارلىرىنىڭ سىياسىي ئىدىيەسىگە چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتكەن يەنە بىر مۇھىم شەخس بولۇپ، ئۇ، قانۇنچىلار(法家) ئېقىمىنىڭ مۇھىم ۋەكىلى ئىدى. بىلىش كېرەككى، قانۇنچىلار قانۇننى، دېموكراتىيە ـ ئادالەتنى تەكىتلىگۈچىلەر ئەمەس. «ئۇلارنىڭ قۇۋۋەتلەيدىغىنى بىر يۇرۇش تەشكىلىي رەھبەرلىك نەزەريىسى ۋە ئۇسۇلى بولۇپ، بىر ئادەم ھاكىممۇتلەقلىق يولىدا ماڭماقچى بولۇپ ئاۋامنى تەشكىللىسە، رەھبەرلىك رولىنى ئوينىسا، بۇ، قانۇنچىلارنىڭ نەزەريىسى ۋە ئۇسۇلى ھېسابلىناتتى.»[24] شاڭ ياڭ مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 359 ـ 338 ـ يىللىرى چىن ئېلىنىڭ باش ۋەزىرى بولغاندى. كەلگۈسىشۇناس ئالۋىن توفلېر(Alvin Toffler)، ھەيدى توفلېر (Heidi Toffler)لارنىڭ يېزىشچە، شاڭ ياڭنىڭ سىياسىيونلار ئۈچۈن يازغان «شاڭ ياڭ ھۆكۈمدارنامىسى»(商君书) دېگەن كىتابى ئۇنىڭدىن 1800 يىل كېيىنكى ئىتالىيەلىك سىياسىيون ۋە پەيلاسوپ ماكياۋېللىنىڭ «ھۆكۈمدارلار دەستۇرى» دېگەن ئەسىرى بىلەن ماھىيەت جەھەتتىن ئوخشاش رول ئوينىغان. ئۇ: «دۆلەت تىرىقچىلىق ۋە ئۇرۇش ئارقىلىق رونىاق تاپىدۇ» دېگەننى تەشەببۇس قىلغان. سىياسىي، لەشكىرىي ئىشلار قائىدىسى بولغان «شاڭ ياڭ ھۆكۈمدارنامىسى»دا، «شاڭ ياڭ ھۆكۈمرانلارغا خەلقنى نادان قالدۇرۇش، ھەرقانداق قائىدە ـ يوسۇن، مۇراسىمدىن، مۇزىكىدىن، ھۈنەر ـ ماھارەتتىن خالىي قىلىش كېرەكلىكى... ھەممە كۈچىنى تىرىقچىلىققا، ئۇرۇشقا سەرپ ئېتىش... كېرەكلىكى ھەققىدە تەكلىپ بەرگەن...»[25] ئىجادىيەتشۇناسلىق تەتقىقاتچىسى گاۋچۈنمىيمۇ يۇقىرىقىغا ئوخشاش كېتىدىغان خۇلاسىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. ئۇنىڭ يېزىشچە، «شاڭ ياڭ تىرىقچىلىقنى دۆلەتنى قۇدرەت تاپقۇزۇپ، لەشكەرلەرنى كۈچەيتىشنىڭ ئاساسى دەپ قاراپ، تىرىم ئىشلىرىغا ئەھمىيەت بېرىپ، سودا ـ سېتىقنى چەكلەيدىغان سىياسەتنى يولغا قويغاندى.»[26] تىرىقچىلىقتىن ئېرىشىلگەن ئاشلىق پەقەت ئۆزىنى تەمىنلەشكە ئاران يەتكەچكە، تاۋارغا ئايلىنالمايتتى. بۇنىڭ بىلەن بازار رىقابىتى شەكىللەنمەيتتى.

چۈشىنىش تەس ئەمەسكى، دىننىڭ بولماسلىقى كونا جۇڭگودا ھېچقانداق مۇقەددەس نوپۇز ياكى شۇنىڭغا ئوخشىشىپ كېتىدىغان نوپۇزنىڭ بولماسلىقنى كەلتۈرۈپ چىقارغاندى. بۇنىڭغا «مەنسەپ مەركەز» ئىدىيىسى ۋە «خەلقنى نادان قالدۇرۇش ئويۇنى» قوشۇلۇپ، تازا ۋايىغا يەتكەن تىزگىنسىز، رەقىبسىز، مۇستەبىت قانلامىدا بىلىمگە ئېتىبار بەرمەيدىغان، بىلىملىكلەرنى كۆزگە ئىلمايدىغان غەلىتىلىك باش كۆتۈرگەندى. بۇ خىل ئىدىيىۋى مۇھىتتا زامانىۋىلىشىشقا پايدىلىق بولغان ئەقلىي ئاملار رولىنى جارى ئەتتۈرەلمەيتتى. زىيالىيلار ئارا رىقابەتتىن، قوللاشتىن سۆز ئېچىشمۇ تەس ئىدى.

ئىلىم ـ يۇنىلىشتىن چەتنىگەن، قانىتى بوغۇلغان قۇش

توغرا تەبىئەت قارىشى ئىلىم تەتقىقاتىدىكى مۇھىم يېتەكچىلىك رولىنى ئۆتەيدۇ. بۇ جەھەتتىن ئالغاندا، جۇڭگودا خېلى بۇرۇنلا

كەملىك مەۋجۇد ئىدى. يەنى، داۋ دىنى بىلەن ئوخشاش مەزگىلدە داۋجياۋ (道家) پەلسەپەسى ـ تەرىقەت پەلسەپەسى شەكللىنىشكە باشلىغان بولۇپ، ئۇ، ئادەمنى تەبىئەتكە بويسۇنۇشقا يېتەكلەيتتى. ھالبۇكى، داۋ دىنى(道教) بۇ خىل تەبىئەتچىلىك قارىشىنى ئىنكار قىلاتتى. يەنى، تەرىقەتچىلىك پەلسەپەسىنىڭ ۋەكىلى بولغان لاۋ ـ جۇاڭ ئىدىيەسىدە «ھەممە شەيئى بارلىققا كېلىدۇ ھەم جەزمەن يوقىلىدۇ. ئادەملەر ئۆلۈمگە نىسبەتەن يەنىلا تەبىئەتكە بويسۇنمىقى لازىمدۇر، ئۇنى ئېغىر ئېلىش تامامەن بىھاجەتتۇر» دېيىلگەن بولسا، داۋ دىنىنىڭ باش مەقسىتى بۇنىڭ ئەكسىچە «ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرۈش تەلىماتى»(长生术) ئىدى. ئەمەلىيەتتە، داۋ دىنى تەبىئەتنى بويسۇندۇرۇش روھىنى ئۆز ئىچىگە ئالغانىدى. ئۇ، ئادەمنى تەبىئەتكە خائىنلىق قىلىشقا يېتەكلەيتتى. «يۇگۇنىڭ تاغنى يۆتكىشى» بەلكى مۇشۇ خىل روھنىڭ ئىپادىسى بولسا كېرەك. يەنە بىر تەرەپتىن ئالغاندا، تەرىقەت پەلسەپەسى گەرچە ئادەمنى تەبىئەتكە بويسۇنۇشقا يېتەكلىگەندەك قىلسىمۇ، بۇ ئېقىمدىكىلەرمۇ تېخنىكىدا يېڭىلىق يارىتىشقا قارشى ئىدى.

مىللەتنىڭ روھىي دۇنياسىغا ئۇنىڭ كىلاسسىك دەستۇرلىرىنىڭ مەزمۇنى چوڭقۇر تەسىر كۆرسىتىدۇ. «كۆڭزىچىلىق ئېقىمىدىكىلەرنىڭ كىلاسسىك دەستۇرلىرىدا گەرچە تەبىئەت بىلىملىرى تىلغا ئېلىنغان بولسىمۇ، ئۇنىڭدا تەبىئەت بىلىملىرىدىن پايدىلىنىپ سىياسىي ۋە ئەخلاق جەھەتتىكى تەشەببۇسلارنى چۈشەندۈرۈش مەزمۇن قىلىنغان بولۇپ، تەبىئەتنىڭ ئۆزىنى تەتقىق قىلىش مەقسەت قىلىنمىغانىدى. ئىنسانلار مۇناسىۋىتىگە ئەھمىيەت بېرىپ، تەبىئەت ئىدىيەسىگە سەل قارايدىغان بۇنداق ئىدىيە قوماندانلىقى ئاستىدا سىياسىيغا ئەھمىيەت بېرىپ تېخنىكىغا سەل قارايدىغان، ئەخلاققا ئەھمىيەت بېرىپ، ئۇسكۇنە ـ ئەسۋابلارغا سەل قارايدىغان ئەنئەنىۋى قاراش شەكللەنگەنىدى. كىشىلەر مەنسەپدار ـ تۆرىلەرگە قىزغىن ساداقەتمەنلىك بىلدۈرەتتى. مىلىتارىزم بىلەن بىۋاسىتە مۇناسىۋەتتە بولمىغان ئىلىملەر فېئودال ھۆكۈمرانلار ۋە فېئودال زىيالىيلار تەرىپىدىن كېرەكسىز، دەپ قارىلاتتى... ئۇزاق مەزگىللىك فېئوداللىق دەۋرىدە سىياسىنى ھۆرمەتلەپ، تېخنىكا، ھۈنەر ـ سەنئەتنى كەمسىتىش پۈتكۈل دۆلەتنىڭ ئادەتتىگە ئايلىنىپ، كىشىلەرنىڭ ئاڭ قاتلىمىدا چوڭقۇر ساقلانغانىدى. ئىنتايىن مۇھىم بولغان ئىلىم ـ پەن ئەسەرلىرىنى سۈرۈشتۈرىدىغان ئادەم يوق ئىدى. بەلكى، نەشر قىلىشتىن توختىتىپ قويۇلاتتى.»[27]

«جۇڭگونىڭ قەدىمكى ئىلىم ئىدىيىسىدە ئەنە شۇنداق ئەخلاققا ئەھمىيەت بېرىپ، ۋاستىلەرگە سەل قاراش ئەنئەنىسى پۈتكۈل ئەزەلىيە ئىلىملىرىگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئىجتىمائىي پەنلەرگە ئەھمىيەت بېرىپ تەبىئىي پەنلەرگە سەل قاراش، تەبىئىي پەنلەرگە نىسبەتەن ئېيتقاندا ماكرو قانۇنىيەتلەر ھەققىدە ئىزدىنىشكە ئەھمىيەت بېرىپ، كونكرىت ماھىيەتلەرنى تەھلىل قىلىش، تەتقىق قىلىشقا سەل قاراش بولۇپ... تەرىقەت پەلسەپەسى كۆڭزى تەرەپدارلىرىنىڭ ئىنسانىيلىققا ـ ئەخلاققا ئەھمىيەت بېرىشىگە پەرقلىق ھالدا تەبىئەت قانۇنىغا، تەبىئەت پىرىنسىپىغا ئەھمىيەت بەرگەن بولسىمۇ، بىراق ئېتىبارسىز ئەمگەك شەكلىنى ساقلاپ قېلىش تەرەپدارى ئىدى. ھەرقانداق تېخنىكا يېڭىلاشقا قارشى ئىدى.»[28] «جۇڭگونىڭ فېئودال ھۆكۈمرانلىرى پەن ـ تېخنىكا خاندانلىقىغا بىۋاسىتە خىزمەت قىلالمايدىغان كېرەكسىز نەرسە دەپ قارايتتى. شۇڭا، تەبىئىي پەنلەر دۆلەت ئىشلىرى بىلەن مۇناسىۋەتسىز ئىلىملەر قاتارىدا مەۋجۇدلۇقىنى ساقلىيالمايتتى. فېئودال ھۆكۈمرانلاردا ھۆكۈمەتسىز پەن ـ تېخنىكىنىڭ مەۋجۇدلۇقىغا قارىتا تەبىئىي ھالدا قورقۇش پىسخىكىسى بار ئىدى.»[29]

«يوسۇننامە. خانلىق تۈزۈمى»(«礼记·王制») دە: «شەھۋانىيلىق قىلغانلار، غەيرىي كىينگەنلەر، قالتىس ماھارىتى بارلار، ئاجايىپ ئەسۋابى بارلار گۈمانلىقتۇر. ئۇلار ئۆلتۈرۈلگەي» [30] دېيىلگەن. ئۇرۇشقاق بەگلىكلەر دەۋرىدە ئۆتكەن بۇيۇك ياغاچچى ئۇستا، كەشپىياتچى گۇڭ شۇبەن(لۇ بەن) ئاشۇنداق قالتىس ماھارىتى، ئاجايىپ ئەسۋابى بار بولغاچقا، ئۆلۈمگە مەھكۇم بولۇشقا تېگىشلىك تىپىك شەخس بوپقالغانىدى.

بۇنىڭدىن باشقا، كونا جۇڭگودا «ئىلىم ـ پەن ئىشلىرى ۋە پەن ـ تېخنىكا خادىملىرى فېئودال تۈزۈمگە كۈچلۈك بېقىناتتى. ئۇلارنىڭ مۇستەقىل ئىجتىمائىي ئورنى يوق ئىدى. ئىش ھەققىمۇ ئىنتايىن تۆۋەن ئىدى. بۇ، جۇڭگودا كەڭ تەبىئەتنىڭ سىرى ھەققىدە ئىزدىنىش شەكللەنمىگەنلىكى، مۇستەقىل پەن ئىدىيەسى ۋە پەن روھى شەكللەنمىگەنلىكنىڭ تۈپكى سەۋەبى ئىدى.»[31]

دۆلەتنىڭ قورقۇنچلۇق ھوقۇق كۈچى، بيۇروكرات مەھكىمە ـ يامۇللارنىڭ چەكلىمىسىز ئىمتىيازىنىڭ تەسىرىمۇ ئىنتايىن كەڭ ئىدى. كىشىلەرنىڭ كىيىدىغان كىيىمىنىڭ رەڭگى ۋە نۇسخىسىنىڭمۇ، ئاممىۋى ۋە شەخسىي قۇرۇلۇشلارنىڭ چوڭ ـ كىچىكلىكىنىڭمۇ، ئاڭلايدىغان مۇزىكىنىڭمۇ، بايراملارنى قانداق ئۆتكۈزۈشىنىڭمۇ ۋە يەرلىكە قويۇشىنىڭمۇ بەلگىلىمىسى بار ئىدى. ئىلاھىي چەكىگە يەتكەن سىياسىي ھوقۇق خەلقنى تۇغۇلغاندىن باشلاپ تاكى ئۆلۈپ كەتكىچە بولغان بارلىق ئىشنى تەكشۈرۈپ تۇراتتى. مۇتەئەسسىپلەرچە كونىنى تەكرارلاش، ھەرقانداق ئىجادىي تەرسىلەرگە گۇمانسىراش، بۇيرۇق بويىچە ئوتتۇرىغا قويۇلمىغان بېشارەتلىك ھەرقانداق تەشەببۇسنى قوبۇل قىلماسلىقتەك كونىلىققا ئېسىلۋېلىش كەيپىياتى كىشىلەرنىڭ ئەركىن ئىزدىنىش روھىغا پايدىسىز ئىدى. دۆلەتنىڭ بۇنداق كونترولىلۇقى جۇڭگونىڭ تېخنىكا تەرەققىياتىنى بوغۇپ قويغانىدى.

ئۇنۇمسىز مائارىپ

مائارىپ ئىدىيەسى نۇقتىسىدىن ئالغاندا، «ئەدەپ ـ ئەخلاق نورمىلىرىغا ئەھمىيەت بېرىپ، تەبىئەتكە سەل قاراش ئىدىيەسى مائارىپ ساھەسىگە بىۋاسىتە تەسىر كۆرسەتكەن بولۇپ، ھەمىشە سالاھىيىتى تۆۋەن بولغان ئىختىساس ئىگىلىرى تەبىئىي پەن ئۆگىنەتتى.»[32] كونا جۇڭگودا مائارىپنىڭ مەركىزىي ۋەزىپىسى فېئودال ساداقەتمەنلىك روھىغا باي بولغان مەنسەپدارلارنى تەربىيەلەش بولۇپ، سۈپەت ۋە ئۇنۇملۇشىش ئەھۋالى بەكمۇ تۆۋەن ئىدى.

بۇ ئاز كەلگەندەك، خەنزۇ يېزىقى بۇرۇنقى سۈمبىلار ۋە مىسرلىقلارنىڭ مىخ شەكللىك يېزىقىدىن تەرەققىي قىلدۇرۇلغان ئەنئەنىۋى ئىپروگلىف ـ تەسۋىرىي يېزىق بولۇپ، ئۇ باشتىن ئاخىر ھەرپلىك ـ ئېلىپبەلىك يېزىققا تەرەققىي قىلىش باسقۇچىغا ئۆتەلمىگەندى. شۇڭا، مۇرەككەپ، تەس يېزىق ۋە ئىدىئوملار كىشىلەرنىڭ مېڭىسىنى چەكلەپ تۇرغاندى. خەنزۇ يېزىقى بىر تالاي مۇرەككەپ خەت ۋە سۆزنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولۇپ، كىشىلەر ئاشۇ بەلگىلەرنى ئۆگىنىش بىلەن بىرگە يەنە ئۇ بەلگىلەردىن تۈزۈلگەن سۆز بىرىكمىلىرى ئىپادىلەيدىغان ھەر خىل، ئوخشىمايدىغان مەنىنى پىشىق بىلىش كېرەك ئىدى. شۇڭا، ئۇلار نۇرغۇن كىلاسسىك ئەسەرنى پىشىق ئوقۇشى، تەقلىد قىلىشى كېرەك ئىدى. بۇنىڭ نەتىجىسىدە، جۇڭگودا گەرچە كۆپلىگەن ئادەم دائىم قوللىنىدىغان خەتلەرنى تونۇسىمۇ، پەقەت ئاز ساندىكى بىلىملىك كىشىلا گېزىتلەردىكى ماقالىلارنى چۈشىنەلەيتتى. بۇ ماقالىلارنىڭ چوڭقۇر مەنىسىنى ھېس قىلالايدىغانلار تېخىمۇ ئاز ئىدى. كىشىلەر ئوقۇپ چۈشىنىش جەھەتتە بىرقەدەر يۇقىرى سەۋىيەگە يېتىش ئۈچۈن ناھايىتى كۆپ ۋاقىت سەرپ قىلىشى، ئىنتايىن ئېغىر جاپا چېكىپ بەدەل تۆلىشى كېرەك ئىدى. جۇڭگونىڭ قەدىمكى زىيالىي ـ مەنسەپدارلار(士大夫) تەربىيەسى ئاساسلىقى كىلاسسىك ئەسەرلەرنى ئوقۇشنى بىلىش تەربىيەسى ئىدى. شۇڭا، «جۇڭگولۇقلارنىڭ مېڭىسى «تاۋ كىتاب، بەش دەستۇر» بىلەن تورمۇزلىنىپ تۇراتتى. مۇبادا بىر ئادەم بىر ئۆمۈر مۇشۇ كىتابلارغا چۆكۈپ كەتسە، ... مېڭىسى قاتماللىشىپ، دورا بىلەنمۇ قۇتقۇزغىلى بولمايتتى...»[33] بۇ، ئىجادچانلىققا ئىگە كىشىلەرنى يېتىلدۇرۇشكىمۇ پايدىسىز ئىدى.

ماكس ۋېبىرنىڭ قارىشىچە، خەنزۇ تىلىنىڭ ئېيتىلىشى تېز، يېزىقنىڭ قۇرۇلمىسى پۇختا، نۇرغۇن ئەقلىي ئاملىغا ئىگە بولسىمۇ، ئۇ، شېئىر يېزىقچىلىقى ۋە سىستېمىلىق تەپەككۇر پائالىيىتى ئۈچۈن خىزمەت قىلالمايتتى، نۇتۇق سەنئىتى تەرەققىياتىغا يارەدەم بېرەلمەيتتى. تەپەككۇر يەنىلا ئوبراز ھالىتىدە توختاپ قالاتتى. شۇڭا، جۇڭگولۇقلار لوگىكا، ئىنىقلىما، ئەقلىي يەكۈنلەرنىڭ كۈچ ـ قۇدرىتىنى چۈشەنمەيتتى... بۇ بىر خىل ئىنتايىن قورقۇنچلۇق خورىتىش ئىدى.

لوگىكىلىق تەپەككۇرغا بولغان زور توسالغۇسى خەنزۇ تىلى ۋە يېزىقىنىڭ يەنە بىر مۇھىم يېتەرسىزلىكى بولۇپ، بۇنى 1582 ـ يىلى ئىتالىيەلىك مىسسىئونېر ماتتېئو ريككى(Matteo Ricci، 1552ـ1610) جۇڭگوغا دىن تارقىتىشقا كېلىپ، «تاۋ كىتاب»، «بەش دەستۇر»نى لاتىن تىلىغا تەرجىمە قىلىش جەريانىدا تۇنجى بولۇپ بايقىغانىدى. ريككىنىڭ ھەيرانلىق بىلەن بايقىغىنى، ئالىي مەلۇماتلىق كىشىلەر ئۈچۈنمۇ، مۇنازىرىلەشكەندە پايدىلىنىدىغان ھېچقانداق لوگىكىلىق ئۇلچەم يوق ئىدى.

مونوپول بازار، چۈشكۈن ئىقتىسادىي ئاڭ

يېزىنىڭ ئەنئەنىۋى پىكىر قىلىش ئۇسۇلىمىز بويىچە، نوپۇس ئاملى كونا جۇڭگونىڭ نامراتلىقىنىڭ مۇھىم بىر سەۋەبىدۇر. دەرۋەقە، تاريخنا ئۇزۇن دەريا(چاڭجياڭ دەرياسى)نىڭ يىللىق ئېقىن مىقدارى نىل دەرياسى، ئامازون دەرياسى، مىسسىسىپپى دەريالىرىنىڭ يىللىق ئومۇمىي ئېقىن مىقدارىنىڭ يېغىندىسىدىن كۆپ ئىدى. سېرىق دەريا (خۇاڭخې دەرياسى) نىڭ يىللىق ئېقىن مىقدارى ئۇزۇن دەريانىڭ ئۇچ ھەسسىگە تەڭ بولۇپ، كەلكۈن ئاپىتى، تاريخىكى تاجاۋۇزچىلىقتىن قوغدىنىش ۋە ئىمپېرىيالىزملىق ھەربىكەتلەرگە كۆرە، ئۆتمۈشتىكى خەنزۇ خەلقى زور مىقداردىكى ئەمگەك كۈچىگە ئېھتىياجلىق بولغاندى. بۇ ھال كىشىلەرنىڭ كۆپ بالىلىق بولۇش ئىدىيەسىنى كۈچەيتىۋەتكەنلىكى ئېنىق. بۇنىڭدىن باشقا، خەنزۇ ئايالىلىرىدا ئاسان ھاملىدار بوپقېلىشتەك بىيو ئارتۇقچىلىق بولۇشىمۇ مۇمكىن. شۇڭا، نوپۇس زىچلىقى مەسىلىسى كېلىپ چىقىدىغان تەبىئىي. ھازىر جۇڭگو نوپۇسى دۇنيا نوپۇسىنىڭ 21% گە تەڭ، تېرىلغۇ يەر كۆلىمى دۇنيا تېرىلغۇ يېرىنىڭ 7%ىنى تەشكىل قىلىدۇ. تېرىلغۇ يەر كۆلىمىنى بىرلىك قىلىپ ھېسابلىغاندا، جۇڭگونىڭ نوپۇس زىچلىقى ئافرىقىنىڭ 30 ھەسسىدىن، ياۋروپانىڭ 40 ھەسسىدىن، ئامېرىكىنىڭ 100 ھەسسىدىن كۆپ. شۇڭا، جۇڭگودا «يەر ئاز، ئادەم كۆپ» دەيدىغان «مودا» گەپ بار. ئەمما، نوپۇس زىچلىقى ھازىر جۇڭگونىڭ 129، ياپونىيەنىڭ 333. دېمەك، نوپۇس ئاملى بىردىنبىر سەۋەبمۇ ئەمەس.

ئەمەلىيەتتە، كونا جۇڭگونىڭ ھاكىمىيەت فورمىسى ئىقتىسادىي تەرەققىياتقىمۇ پايدىسىز ئىدى. كونا جۇڭگودا ئەڭ ئالىي پادىشاھلىق ھوقۇق جەمئىيەت ئىقتىسادىدا ئىقتىسادىي قانۇنىيەتلەرنىڭ ماسلاشتۇرۇشى ئاساسىدا شەكللەنمىگەن، ئەكسىچە، غەيرىي ئىقتىسادىي شەكلدە ئىقتىسادنى يۇتۇۋېلىشنىڭ مەھسۇلاتى ئىدى. يەنى، قوراللىق كۈرەشنىڭ نەتىجىسى ئىدى. بۇ، ئىقتىسادىي قۇدرەتنىڭ ھاكىمىيەت ھوقۇقىنى تەقسىملەشنى بەلگىلەيدىغانلىقىنىڭ ئەمەس، ھاكىمىيەت ھوقۇقىنىڭ جەمئىيەت ئىقتىسادىنى تەقسىملەشنى بەلگىلەيدىغانلىقىنىڭ بېشارىتى ئىدى. شۇنداق قىلىپ، جەمئىيەتنىڭ نېگىزلىك قۇرۇلمىسىنى ئىقتىسادىي پائالىيەتلەر ئەمەس، پادىشاھلىق ھوقۇقى بەلگىلەيتتى. جۇڭگونىڭ قەدىمكى شەھەرلىرىنىڭ كۆپىنچىسى سىياسىي ئېھتىياج ئۈچۈن قۇرۇلغان بولۇپ، بۇنداق سىياسىي تىپلىق شەھەرنى باشقۇرۇش ـ ئىدارە قىلىش ئۈچۈن ھۆكۈمەت ھەمىشە قاتتىق نازارەت يۈرگۈزەتتى. شەھەرلەرنىڭ گۈللىنىشنى شەھەر ئىقتىسادى ئەمەس، خاندانلىقنىڭ باشقۇرۇش ئىقتىدارى بەلگىلەيتتى.

«ھەرقانداق بىۋروكرات ئەخلاققا ئوخشاش، كۈڭزىچىلىق ئەخلاقىمۇ مەنسەپدار ـ تۆرەلەرنىڭ يۈل تېپىشقا قاتنىشىشقا قارشى تۇراتتى. مەيلى بۇۋاستە ياكى ۋاستىلىك قاتناشسۇن، ھەممىسى ئەخلاققا خىلاپ، ئۇز سالاھىيىتىنى يوقاتقانلىق ھېسابلىناتتى. مەنسەپدار ـ تۆرەلەرنىڭ ئىش ھەققىمۇ تۆۋەن بولۇپ، ئاساسلىقى ماددىي نەرسىلەر تولۇقلاپ بېرىلەتتى. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ كەسىپ ھەرتۈىسىگە تايىنىپ پايدا ـ مەنپەئەت شۇلۇۋالغانىدىكى، شۇنچىلىك مەنسەپخۇمار بوپكېتەتتى.»[34] بايلار مەنسەپدار بولالمايتتى.

مەدەنىيەت تەربىيەسى كۆرگەنلەر سودىدىن يىراق تۇراتتى.

شۇنا، كونا جۇڭگودا ئەركىن بازار ۋە مۇلۇك ھوقۇقى تۈزۈمى يېتەرسىز ئىدى. ھۆكۈمەت خۇسۇسىي ئىشلەپچىقىرىشقا دائىم ئارىلىشىپ تۇراتتى. باھانى باشقۇراتتى، پارا ئالاتتى، سودىنى چەكلەيتتى. تۇز، تۆمۈر، چاي، ھاراق قاتارلىق ئاممىۋى ئىستېمال بۇيۇملىرىنىمۇ، تاشقى سودىنىمۇ دۆلەت مونوپول قىلىۋالغاندى.

قەدىمكى جۇڭگو «ماتروس» دەپ ئاتالغان. جۇڭگولۇقلارنىڭ ئۆز مەدەنىيىتىنى چەت ئەللەرگە تارقىتىشى ۋە دېڭىز سەپىرى 13 ـ ئەسىردىلا باشلانغاندى. جۇڭگودىن تونجى بولۇپ ياۋروپاغا چىققۇچى، ئاستانىلىك ئۇيغۇر ساياھەتچى رايبان ساۋما (1230ـ1294)نىڭ ياۋروپادىكى ھەرقايسى دۆلەتلەرگە بېرىشى، قوبلەيخاننىڭ ئوردىسىدىكى ئۇيغۇر دۆلەت ئەربابى، دىپلوماتلار، دېڭىزچى ئەل ئۇقمىش(1314ـ?)نىڭ سرى لانكا، ھىندىستان قاتارلىق دۆلەتلەرگە بارغانلىقى ۋە بۇ سەپەرنى 20 يىل داۋاملاشتۇرغانلىقى بۇنىڭ مىسالىدۇر. 1405ـ 1433ـ يىللىرى جۇڭگو كېمە ئەترىتى مەشھۇر ئاغۋات، خۇيزۇ دېڭىزچى جېڭ خې (1371ـ1433)نىڭ يول باشلىشى بىلەن ھىندى ئوكيان پورتلىرىغا، شەرقىي ئافرىقىغا بارغاندى.

ھالبۇكى، كۆڭزى تەلىماتى ئاڭ فورمىسى قىلىنغان تېرىم تېپىلىق جۇڭگودا سودا ئىقتىسادى پەقەت تېرىم ئىقتىسادىنىڭ تولۇقلىمىسى دەپ قارىلاتتى. شۇنا، جۇڭگونىڭ دېڭىز سەپىرى تېخنىكىسى غەربتىن كۆپ ھالقىپ كەتكەن بولسىمۇ، ھۆكۈمەت دېڭىز ـ ئوكيان سودىسىنى ھۇھىم دەپ قارىمايتتى. شۇڭىمۇ، مىڭ پادىشاھى 1433ـ يىلى دېڭىز سودىسى ۋە ئېكسپېدىتسىيەسىنى ئاخىرلاشتۇرۇپ، كېمە كارۋىنىنى تارقىتىۋەتكەندى. بۇ، ماھىيەتتە جۇڭگونىڭ تاشقى سودىنى تولۇق چەكلىشى، دۇنيادىكى ئەڭ چوڭ، ئەڭ تەرەققىي قىلغان سودا كېمە كارۋىنىنى تارقىتىۋېتىشى ئىدى. بۇ ھال كېيىنكى نەچچە يۈز يىل داۋاملاشقان. خارۋارد ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ تاريخشۇناسلىق ۋە ئىقتىسادشۇناسلىق پروفېسسورى داۋىد. س. لاندېس(David S.Landes): «سودا ـ تىجارەتنى چەكلەش مۇستەبىت ئىمپېرىيەنىڭ ئالاھىدىلىكىدۇر.»[35] دەپ توغرا ئېيتىدۇ. ئىچكى مايىللىق ۋە دېڭىز سودىسىنىڭ بۇنداق چەكلىنىشى بىلەن جۇڭگونىڭ ھاياتى كۈچى تېخىمۇ خوراپ كەتكەندى. جۇڭگونىڭ پۇل مۇئامىلە ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتىمۇ غەربتىن بەك كېيىن بولۇپ، 1897ـ يىلىلا ئاندىن دۆلەت دەرىجىلىك مىللىي كاپىتال بانكىسى ـ سودا ئالاقە بانكىسى(通商银行) قۇرۇلغاندى. تاشقى سودىنىڭ چەكلىنىشى سەۋەبىدىن، جۇڭگولۇقلار كېيىنكى 400 يىلدىن كۆپرەك ۋاقىت ئىچى مۇھىت بىلەن ئۇچراشماي، قىزىقىش پىسخىكىسى ۋە ھاسلىشىش ئىقتىدارىنىمۇ يوقاتقاندى.

ئادام سىمىت: «ئۆز مەنپەئەتىنى قوغلىشىدىغان ئادەملەر دائىم ‹بىر خىل كۆرگىلى بولمايدىغان قول›نىڭ يېتەكلىشى بىلەن ھاڭىدۇ... شەخسىي ئارزۇسىنى قاندۇرۇش بىلەن بىر ۋاقىتتا، جەمئىيەتكىمۇ ياخشىلىق بەتكۈزسە، ئاخىرى پۈتكۈل جەمئىيەتنىڭ مەنپەئەتىنى ئىلگىرى سۈرگىلى بولىدۇ»[36] دەپ قارىغان. ئىسلاھىدىمۇ ئۆزىنى ھەم ئۆزگىنى، شەخسنى ۋە جەمئىيەتنى تەڭ ئېتىبارغا ئالىدىغان ئىقتىساد روھى ئىلگىرى سۈرۈلگەن. دۇنيا تاريخچىلىرى يەنە «ھەقىقىي ماركسىزم ھەرگىزمۇ ئومۇمىي مۇلۇك قارىشىنى يۇقىرى ئورۇنغا قويۇپ، خۇسۇسىي مۇلۇك ھوقۇقى قارىشىنى تەنقىد قىلمايدۇ» دەپ قارايدۇ. ئەمما، جۇڭگونىڭ ئەنئەنىۋى مەدەنىيىتىدە ئايرىملىق، شەخس مەنپەئەتى دېگەنلەر يامانلىقنىڭ بېشارىتى سانىلاتتى. بىراق تاريختىلا ئەمەس، ئۆتكەن ئەسىرنىڭ كېيىنكى چارىكىگە كەلگىچە، كىشىلەرنىڭ ئىقتىساد قارىشى ئاستىن ـ ئۈستۈن قىلىۋېتىلگەندى.

جۇڭگودا ئىلىم ـ پەن ۋە ئىقتىسادىي تەرەققىياتقا بىۋاسىتە ياكى ۋاسىتىلىك زىيان كەلتۈرىدىغان تەسىرلەر موڭغۇللار ئىستېلاسىدىن باشلاپ تاكى 1970ـ يىللارنىڭ ئاخىرىغىچە داۋاملاشقاندى. شۇنداق تۇرۇقلۇق، خەنزۇ خەلقى تاريخىي مۇۋەپپەقىيەتلىرىنى باشقا ئەللەر بىلەن سېلىشتۇرۇپ كۆرمەي، زىيادە مەغرۇرلۇققا چۆككەندى. 19ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىغىچە ئاردا جۇڭگولۇقلارنىڭ نەزىرىدە ياۋروپالىقلار ۋە ئامېرىكىلىقلار ياۋايىلار ھېسابلىناتتى. 1860ـ يىلدىن بۇرۇنقى ھەرقانداق ھۆكۈمەت يازمىلىرىدا چەت ئەللىكلەر «ئەجنەبىيلەر» دەپ ئېلىناتتى. ئەمەلىيەتتە، ئىنسانىيەت دۇنياسىغا يېمەك، چاي، ساپال، قەغەزچىلىك، مەتبەئە تېخنىكىسى، پوروخ، كومپاس... لارنى تەقدىم ئەتكەن جۇڭگولۇقلار بەكمۇ كېيىن قالغاندى.

4. چۇقان

«ئادەمنىڭ تەربىيىلىنىشى، بىلىم ئىزدىشى ئىسلامدە جەمئىيەتنىڭ نوقسانلىرىنى بايقاش ئۈچۈندۇر. ئەگەر سىز تەربىيىلىنىپ تۇرۇپمۇ جەمئىيەتكە تەسىرىن يەتمىلا رازىدىلىك تۇيغۇسىدا بولىسىڭىز، بۇ سىزنىڭ ‹كۆزەينەكىڭىز›نىڭ ئىزىنكى خاتا سېلىنىپ قالغانلىقىدىدۇر. ئۇنداقتا سىز تەكشۈرۈپ بېقىپ، نۇر دەرىجىسى مۇۋابىق بولغان ئىزىنكىنى قايتىدىن سېلىشىڭىز كېرەك.»[37]

ـ خۇتىي

1839ـ يىلى غەرب جۇڭگونىڭ قوۋۇقىنى سىلكىپ قاقتى. ئارنولد توينبىنىڭ ھۆكۈمى بويىچە، جۇڭگو شۇ چاغقىچە غەربنىڭ مەۋجۇدلۇقىنى بىلمەيتتى. شۇندىن باشلاپ جۇڭگوغا دېموكراتىك ئىدىيەلەر كىرىشكە باشلىدى. بىراق، جۇڭگو ئالىملىرى 1850ـ يىللارغا كەلگىچە يەنىلا غەربنىڭ پەلسەپە، ئىلىم ـ پەن، تېخنىكا، سىياسىي قاتارلىق تەرەپلەردە جۇڭگودىن زادى قانداق ئۈستۈنلۈككە ئىگە ئىكەنلىكىنى چۈشەنمەيتتى.

ئاردا ياپونىيەنىڭ كاپىتالىزم ۋە سانائەتلىشىشكە مۇۋەپپەقىيەتلىك بۇرۇلۇشىنىڭ ئىدىيىۋى تەسىرىگە ئۇچرىغان ياشلارنىڭ 1898ـ يىلىدىكى «يۇز كۈنلۈك يېڭىلىققا كۆچۈش» ھەرىكىتى پاجىئەلىك ئاخىرلاشتى. شۇنداقتىمۇ، دېموكراتىك ئىدىيەلەرنىڭ كىرىشى ئۈزۈلۈپ قالمىدى. ئاۋۋال يەن فۇ (1853ـ1921) 1903ـ يىلى ئەنگلىيە مۇتەپەككۇرى، ئىقتىسادشۇناش، لوگىكىشۇناس جون مىل(1806ـ1873)نىڭ «ھۆرلۈك ھەققىدە»(论自由) دېگەن ئەسىرىنى تەرجىمە قىلىپ نەشر قىلدۇرۇپ، جۇڭگوغا «ھۆرىيەتپەرۋەرلىك دەرياسى»نىڭ سۈينى ئېچىپ بەردى. كېيىن لياڭ چىچاۋ(1873ـ1929) «يېڭى

پۇقرا تەلىماتى» دېگەن ئەسەرنى يازدى. كىشىلەر «تۆت كىتاب»نىڭ زامانىۋى سىياسىي تۈزۈلمىنى بېتەرلىك ئاساس بىلەن تەمىنلىيەلمەيدىغانلىقىنى ئاخىرى چۈشەندى. 1905-يىلى كېجۇ تۈزۈمىنىڭ بىكار قىلىنىشى چوڭ بىر ئىلگىرىلەش ئىدى.

غەربنىڭ بىر قىسىم ئىجتىمائىي پەن ئالىملىرى 18-ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن تارتىپ جۇڭگونىڭ ئاڭ مەدەنىيىتى، رېئال ئەھۋالى ھەققىدە تەتقىقاتلارنى يۈرگۈزگەن بولۇپ، ۋولتېر (1694ـ1778)، دىدېرو قاتارلىق بىر قىسىم دەسلەپكى مەدەنىيەت ئەربابلىرى ئىمپېرىيە تۈزۈمى شۇنچە ئۇزۇن داۋاملاشقان، قانۇن، ئۇرۇپ-ئادەت، تىل ۋە كىيىم نۇسخىلىرىدا كۆرۈنەرلىك ئۆزگىرىشلەر بولمىغان جۇڭگو مەدەنىيىتىگە ھەيرانلىقتا مەدھىيىلەر ئوقۇغان بولسا، ئۆتكەن ئەسىرنىڭ باشلىرىدا بۇ تەتقىقاتقا ماكس ۋېبىر، بېرتراند رۇسسېل(1872ـ1970)غا ئوخشاش ئېنسىكلوپېدىك شەخسلەر قول تىقىپ، غەرب مەدەنىيىتى بىلەن جۇڭگو مەدەنىيىتى ھەققىدىكى سېلىشتۇرما تەتقىقاتنى دۇنياۋى پەللىگە كۆتۈردى. ئۇلار جۇڭگونىڭ ئاڭ مەدەنىيىتىدىكى يېتىشسىزلىكلەرنى ئىلمىي كۆرسىتىشكەندى. ماكس ۋېبىر 1915-يىلى «كۇڭزىچىلىق ۋە داۋ دىنى» دېگەن سېلىشتۇرما تەتقىقات كىتابىنى ئېلان قىلغانىدى. «4-ماي» ھەرىكىتى ئەنە شۇنداق دېموكراتىك ئاڭلارنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان ياشلارنىڭ ھەرىكىتى بولۇپ، ئۇلار ئەدەبىيات ئىسلاھاتى ئېلىپ بېرىپ، كونىچە تىل-يېزىقتىن ئامىباب تىل-يېزىققا ئۆتۈشنى، ئەر-ئايالارنى لايىق تاللاش ھوقۇقى بولۇشنى، ھەقىقىي دېموكراتىك ھاكىمىيەت تۈزۈلمىسى ئورنىتىشنى، ئىلىم-پەن تەتقىقاتىنىڭ مۇھىملىقىنى تەشەببۇس قىلغانىدى.

جۇڭگو پىداگوگلىرىدىن جياڭ مېڭىين(1886ـ1964) ۋە خۇشى(1891ـ1962)لار كولومبىيە ئۇنىۋېرسىتېتىدا جون دېۋېي (1859ـ1952)نىڭ شاگىرتلىرى بولغانىدى. تاۋ شىڭجى (1891ـ1946) ئىللىيونس ئۇنىۋېرسىتېتىدا ئوقۇغاندا، دېۋېينىڭ ئىدىيەسىنىڭ تەسىرىنى ئىجابىي قوبۇل قىلغانىدى. كېيىن ئۇ يەنە كولومبىيە ئۇنىۋېرسىتېتىدا دېۋېينىڭ دەرسىنى بېۋاسىتە ئاڭلىغان. ئۇلار دېۋېي ئىدىيەسى بىلەن كەڭ-كۇشادە تونۇشقاندى. دېۋېي 1919-يىلى 30-ئاپرېلدا جۇڭگوغا كېلىپ تاكى 1921-يىلى 11-ئىيۇلغىچە تۇرغان بولۇپ، بۇ جەريانىدا خۇشى قاتارلىقلارنىڭ ھەمراھلىقىدا نەنجىڭ، بېيجىڭ ۋە شەنشى قاتارلىق 14 ئۆلكە ۋە شەھەردە 200 قېتىمدىن كۆپرەك نوتۇق سۆزلىگەندى.

بېرتراند رۇسسېلمۇ 1920-يىلى ئاۋۋال سابىق سوۋېتلەر ئىتتىپاقىنى زىيارەت قىلىپ «بولشېۋىزمنىڭ نەزەريىسى ۋە ئەمەلىيىتى» دېگەن ئەسىرنى يازغان. شۇ يىلى ئۆكتەبىردە جۇڭگوغا كېلىپ لېكسىيە سۆزلىگەن ۋە كېيىنكى يىلى ئىيۇلغىچە تۇرۇپ، بىر تەرەپتىن مۇناسىۋەتلىك ئەسەرلەرنى كۆرۈپ جۇڭگونىڭ ئاڭ مەدەنىيىتى ۋە پەلسەپىسىنى چۈشىنىپ، يەنە بىر تەرەپتىن جەمئىيەت بىلەن ئۇچرىشىپ، جۇڭگونىڭ ئەھۋالىنى چوڭقۇر كۆزىتىپ قايتىپ، 1922-يىلى «جۇڭگو مەسىلىسى» دېگەن مۇھىم بىر سېلىشتۇرما تەتقىقات ئەسىرنى ئېلان قىلغانىدى. ئۇ بىر سوتسىيالىزمچى بولسىمۇ، تىنچلىقپەرۋەر كىشى بولۇپ، رۇسىيەدىكى بارلىق ئۆزگىرىشكە زوقلانمىغانىدى. ئۇ، جۇڭگوغا زور ئارمان بىلەن بېڭى ئۈمىد ئىزدەپ كەلگەندە، نامرات، زەئىپ بۇ چوڭ دۆلەتنىڭ ئازاب ۋە تەشۋىشكە چۆمگەنىدى. ئۇ، سوۋېتلەر ئىتتىپاقچە سوتسىيالىزمنى ياقتۇرمايتتى. ئۇ ھەتتا جۇڭگولۇقلارغا سوۋېتلەر ئىتتىپاقىنى ئۇلۇغلاشقا، ئۇنىڭغا ئەگەشمەسلىككە، ئۇنداق قىلسا، ھامان بىر كۈنى پۇشايمانغا قالىدىغانلىقى ھەققىدە نەسىھەت قىلغانىدى. ئۇ، «جۇڭگو مەسىلىسى» دېگەن كىتابىدا جۇڭگونىڭ ئەنئەنىۋى مەدەنىيىتىدىكى خاسلىق ھەققىدە ئىككى مۇھىم مەسىلىنى ئوتتۇرىغا قويغان: بىرى، جۇڭگودا ئېلىپبەلىك يېزىق ئەمەس، مەنە ئىپادىلەيدىغان بەلگە-ئىدىئوگراممىدا ئارقىلىق خەت يېزىلىدۇ. ئىككىنچى، ماۋارىپتا كۇڭزىنىڭ ئېتىكا تەلىماتلىرى دىنىنىڭ ئورنىنى ئالغان. رۇسسېل خەنزۇ يېزىقىنىڭ مەدەنىيەتنى ئۇلاش جەھەتتىكى ئارتۇقچىلىقىنى بىلگەن. بىراق، جۇڭگولۇقلارنىڭ يېزىق ئۆزگەرتىپ، ئېلىپبەلىك يېزىق ئىشلىتىشنىڭ بەكمۇ زۆرۈرلۈكىنى ئوتتۇرىغا قويغان.

ئەينى يىللاردا جۇڭگو زىيالىيلىرى ئارىسىدا جۇڭگو ئەنئەنىسىگە قارىتا كۈچلۈك غۇلغۇلا قوزغالغان بولۇپ، ئامېرىكىدا ئوقۇغان، پۈتكۈل ئۆمرىدە 35 قېتىم دوكتورلۇق ئىلمىي ئۇنۋانىغا ئېرىشكەن خۇشى جۇڭگونىڭ ئەنئەنىۋى مەدەنىيىتىگە نىسبەتەن باشقىچە قاراشتا ئىدى. چېن دۇشىۋ (1879ـ1942) بىلەن خۇشى ياشلار ھەرىكىتىنىڭ رەھبەرلىرى ئىدىيۇ، كېيىنچە، چېن دۇشىۋ ماركسىزم ۋە كوممۇنىزمغا بولغان قاراشتا خۇشىدىن چېگرا ئايرىپ، جۇڭگو كومپارتىيەسىنىڭ تۇنجى رەھبىرىگە ئايلانغانىدى. بىراق، دېۋېينىڭ ئەمەلىيەتچىلىك ئىدىيەسىدىكى خۇشى يەنىلا دېموكراتىيەنى چىن ئىخلاسى بىلەن ھىمايە قىلاتتى. ئۇ بىر ئالىم بولۇش سۈپىتى بىلەن كوممۇنىزمنى ياقلاپ كەتمەيتتى. ئۇ ئوخشاشلا «ئۈچ مەسىلە»كىمۇ قارشى ئىدى. ئۇنىڭچە، دۇنيادىكى ئەڭ باخشى سىياسىي ئامېرىكا سىياسىيسى، دۇنيادىكى ئەڭ دېموكراتىك دۆلەتمۇ ئامېرىكا ئىدى. ئۇ بەزىدە سىياسىي جەھەتتىن «سۇغا كىرىش»نىمۇ ئويلايتتى. ئەمما، «كىيىمنى ھۆللىۋېلىش»تىن قورقاتتى. ئۇ بىر ئۆمۈر مۇشۇنداق زىددىيەت-دىلغۇللۇق ئىچىدە كۈن ئۆتكۈزگەندى. ئۇ ئەينى يىللىرى «ساغلام ھۆرىيەتپەرۋەرلىك»نى تەشەببۇس قىلغان بولۇپ، بۇ ئىدىيەنىڭ مەنىسى: بىرى، مۇستەقىل ئىدىيە، يەنە بىرى، شەخس ئۆزىنىڭ ئىدىيە-ئېتىقادىغا مەسئۇل بولۇشتىن ئىبارەت ئىدى. ئۇنىڭ قارىشىچە، «مۇستەقىل ئىدىيە ئۈچۈن باشقىلارنىڭ قۇلىقىنى قۇلاق، كۆزىنى كۆز، مېڭىسىنى مېڭە قىلىشقا بولمايدۇ. ئۆز ئىدىيە-ئېتىقادى ئۈچۈن نوپۇزدىن، تۇرمە، ئۆلۈمدىن قورقماسلىق، شەخسىي پايدا-مەنپەئەتنى ئەمەس، پەقەت ھەقىقەتنى تونۇش كېرەك»[38] ئىدى. ئۇ يەنە جۇڭگونىڭ ئەنئەنىۋى مەدەنىيىتىدىكى توتالىزم(پۈتۈنلۈكچىلىك) ئىدىيەسىگىمۇ قارشى ئىدى. «4-ماي» ھەرىكىتى دەۋرىدىكى زىيالىيلارمۇ بۇ خىل ئىدىيە ئادەتتىنىڭ تەسىرىدىن قۇتۇلالمىغانىدى.

خۇشى كونا جۇڭگودىكى كۇڭزى ئىدىيەسىنى بېڭى جۇڭگونىڭ ئاڭ خەتەرلىك ئىدىيە دۈشمىنى دەپ قارايتتى. ئۇنىڭ بۇ ئىدىيەسى لۇشۇننىڭ ياشلارنى كونا كىتابلارنى ئوقۇماسلىققا، چەت ئەللەرنىڭ

كىتابلىرىنى كۆپىرەك ئوقۇشقا دەۋەت قىلغىنى بىلەن ئوخشايدۇ. خۇشى گېرمانىيە مۇتەپەككۇرى نىچشې(1844ـ1890)نىڭ سۆزىنى نەقىل ئېلىپ، «بارلىق قىممەتنى قايتىدىن باھالاش كېرەك» دېگەندى. ئۇ، جۇڭگونىڭ ئەنئەنىۋى ماۋارىپ ئىدىيەسىنىمۇ ئۆزگەرتىش كېرەك دەپ قارايتتى. چەت ئەللەردىكى بەزى كىشىلەر خۇشنى «جۇڭگودىكى دېلزېي» دەپ ئاتىغاندى. جۇڭگولۇقلار جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى خۇشنى «ئەۋلىيا»ـ يەنى «بۇگۇنكى كۆڭزى» دەپ ئاتىغان. تاڭ دېگاڭنىڭ خۇشقا باھا بېرىشچە، «بىز بۇگۇن ‹دېموكراتىيە› دېمەكچى بولساق، چوقۇم خۇشنى تىلغا ئېلىشىمىز كېرەك. ‹خۇشى› دېمەك ‹دېموكراتىيە› دېمەكتۇر، ‹دېموكراتىيە› دېمەك ‹خۇشى› دېمەكتۇر.»[39]

مۇتەپەككۇر خۇشى، تىلشۇناس، يېزىقشۇناس چېن شۇەنتۇڭ (1887ـ1939)، ئەدەب، مۇتەپەككۇر لۇشۇن(1881ـ1936)، ئەدەب، جۇڭگو كومپارتىيەسىنىڭ رەھبەرلىرىدىن بىرى، سىياسىيون چۇ چىۋېيې(1899ـ1935)، چېن دۇشيۇ قاتارلىق بىر قىسىم خەنزۇ ئاقىللىرى ئەڭ ئاۋۋال كۆڭزى تەلىماتىنى بىكار قىلىشنى، كونىچە خەنزۇ يېزىقىنى تاشلاپ، لاتىن يېزىقىغا كۆچۈشنى كۆچلۈك تەشەببۇس قىلغاندى. ئۇلارنىڭ نەزىرىدە، لاتىن يېزىقى ئىلغار مەدەنىيەتنىڭ مەھسۇلى بولۇپ، خەنزۇ يېزىقى ئىسلاھ قىلىنمىسا، جۇڭگونىڭ كېلەچەكتىكى تەرەققىياتىغا زور توسالغۇ بولاتتى. لېكىن بۇ تەشەببۇسلارنىڭ ئۇنۇمى كۆرۈنەرلىك بولمىغاندى. چۈنكى، بىرى، يېقىنقى زامان جۇڭگو تارىخىدا كىشىلەردە ئەنئەنىۋى ئاڭ تەسىرى بەك كۈچلۈك ئىدى. يەنە بىرى، كىشىلەرنىڭ مەدەنىيەت ساپاسى بەك تۆۋەن ئىدى. 1900ـ يىلىنىڭ ئالدى ـ كەينىدە ساۋاتسىزلىق نىسبىتى ئەنگلىيەدە 3% ئىدى. بۇ نىسبەت ئىتالىيەدە 48% كە يېتەتتى. ئىسپانىيەدە 56%، پورتۇگالىيەدە 78% ئىدى. جۇڭگودا بولسا، ئەھۋال تېخىمۇ ئېغىر بولۇپ، «1910ـ يىللىرىنىڭ بېشىدا، شەنشى ئۆلكىسىدىكى 11 مىليون نوپۇسنىڭ 99%ى ساۋاتسىز ئىدى.»[40] «1920ـ يىللىرى پۈتكۈل جۇڭگو ئاھالىسىنىڭ 95%ى ساۋاتسىز ئىدى.»[41]

ئۇچىنچى تەرەپتىن ئالغاندا، ئوتتۇرا ئەسىرلەردىن كېيىن تاكى 1911ـ يىلى پادىشاھلىق تۈزۈم بىكار قىلىنغىچە 700 يىلدىن كۆپىرەك ۋاقىتتا جۇڭگو تارىخىدىكى مەڭ سۇلالىسىنى ھېسابقا ئالمىغاندا يۈەن، چىڭ سۇلالىسىنىڭ پادىشاھلىرى باشقا قوۋملاردىن بولغاندى. بۇ ھال جۇڭگونىڭ ئۇزاق مۇددەت بىكىك مۇھىت ئىچىدە تۇرۇشىغا، ئىلىم ـ پەن تەرەققىياتىنىڭ ئاستا بولۇشىغا كۆچلۈك تەسىر كۆرسەتكەندى. زاۋاللىق ئالدىدا تۇرغان زالىم، چىرىك، مۇستەبىت چىڭ ھۆكۈمىتى خەلقنىڭ پىكرى ئېچىلىپ، ئويغىنىپ كېتىشىدىن ئەنسىرىگەنلىكى ئۈچۈن، دېموكراتىيە مەسىلىسىگە كۆچەپ كەتمىگەندى. بۇھال ھەتتا جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلۇش ھارپىسىدىكى رەھبەرلەردىمۇ باشقىچە شەكىلدە كۆرۈلگەندى. ئۇلار غەربتىن ئۆگىنىپ تۇرلۇك خەۋپتىن قۇتۇلۇشنى ئويلىسىمۇ، كونا ئەنئەنىدىن ۋاز كېچىشنى خالىمايتتى. ئەكسىچە، دۆلەتنىڭ چوڭ ـ چوڭ ئىشلىرىغا ئىشتىراك قىلىدىغان رەھبەرلەر دەل مۇشۇ ئەنئەنىدىن پايدىلىنىپ چەت ئەللەردىن كىرگەن نەرسىلەرنى ئەنئەنە ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇپ، دۆلەت ئۈلنى مۇستەھكەملەشنى ئويلايتتى. دوكتور سۇن جۇڭشەن(1866-1925) ئەپەندى مۇستەبىت خانلىق تۈزۈمىنى دېموكراتىك جۇمھۇرىيەت تۈزۈمىگە ئۆزگەرتىشنى زامانىۋىلىشىشنىڭ مۇھىم مۇساپىسى دەپ قارايتتى. بىراق، ئۇ غەرب ماۋارىپىدا تەربىيەلەنگەن بولسىمۇ، بالىلىق دەۋرىدە كىلاسسىك ئەسەرلەرنى ئۆگەنگەچكە، كۆڭزىچىلىقنىڭ تەسىرىگە چوڭقۇر ئۇچرىغاندى. بۇ خىل ئاڭ ئۇنىڭ سىياسىي پەلسەپىسىگە سىڭگەندى. جىياڭ جېيشىمۇ جۇڭگو پەلسەپىسىنى مەخسۇس تەتقىق قىلغان بولۇپ، كۆڭزىچىلىق ئىدىيەسىگە بەيئەت قىلىشنى زور كۈچ بىلەن تەشەببۇس قىلاتتى. ئۇ ھەتتا كۆڭزىچىلىق پىرىنسىپى ئارقىلىق دۆلەتتىكى مەۋجۇد مەسىلىلەرنى ھەل قىلماقچى بولغاندى. 1934ـ يىلى ئۇ «يېڭى مەدەنىيەت ھەرىكىتى» قوزغاپ، جۇڭگولۇقلارنىڭ ئەنئەنىۋى قىممەت قارىشىنى تىرىلدۈرمەكچى بولغاندى. شۇڭا، كۆڭزىنىڭ يۈرتى شەندۇڭ چۈيفۇدىكى كۆڭزى بۇتخانىسىنى تاۋاپ قىلغاندى.

كومپارتىيەنىڭ رەھبىرى خادىملىرىمۇ ئوخشاشلا كىلاسسىك ئەسەرلەرنى ئۆگەنگەن. جۇئېنلەي، جۇدې، لىيۇ شياۋچى، دېڭ شياۋپىڭلارمۇ ئەنئەنىۋى ماۋارىپتا ناھايىتى چوڭقۇر تەربىيەلەنگەنلەر ئىدى. ماۋ زېدۇڭ ئەنئەنە ۋە كىلاسسىك ئەسەرلەرگە تەمكىن پوزىتسىيە تۇتقان. ئۇ كىچىك چېغىدا كۆڭزىنى ياقتۇرمايتتى. ۋاھالەنكى، ئۇنىڭ ئەسەرلىرى ۋە نۇتۇقلىرىدا كىلاسسىك ئەسەرلەردىن كۆپلەپ نەقىل ئېلىنغاندى. نۇۋەتتە، ماۋزېدۇڭ بىلەن كۆڭزىنى سېلىشتۇرۇپ، ئۇلارنىڭ سىياسىي، ئەخلاق، ماۋارىپ ئىدىيەلىرىنى تەتقىق قىلغان كىتابلار بار. كۆپىنچە مەلۇماتتا ماۋزېدۇڭ كۆڭفۇزى ئىدىيەسىنىڭ ۋارىسى ۋە تەرەققىياتچىسى دەپ قارىلىدۇ.

جۇڭگودا كېيىنچە خۇشى ئىدىيەسى قاتتىق تەنقىدكە ئۇچرىدى. خۇشى 1949ـ يىلى ئامېرىكىغا كەتكەن، كېيىن تەيۋەنگە كېلىپ ئولتۇراقلاشقاندى. 1954ـ يىلى ئۆكتەبىردە «خۇشى ئېقىمىدىكى بۇرژۇئازىيە ئىدىيەسىگە قارشى كۈرەشنى قانات يايدۇرۇش» ئوتتۇرىغا قويۇلدى. شۇ يىلى دېكابىردا «خۇشى ئېقىمىدىكى بۇرژۇئازىيە ئىدىيەسىگە قارشى كۈرەشنى قانات يايدۇرۇش» رەسمىي قارار قىلىندى. شۇنداق قىلىپ 1955ـ يىلى باھارغىچە پۈتكۈل مەملىكەت بويىچە مەخسۇس «خۇشى ئىدىيەسىنى تەنقىدلەش پائالىيىتى» ئېلىپ بېرىلدى. ئالىي مەكتەپلەر ۋە پەن تەتقىقات ئورۇنلىرى بەس ـ بەس بىلەن خۇشى ئىدىيەسىنى تەنقىد قىلىدىغان يىغىنلارنى ئۆتكۈزدى، ماقالىلارنى يازدى، «خۇشى ئىلگىرى ئەكسىلىنقلابىي ماقالىلارنى كۆپ يازغان. بۇ ماقالىلار كەڭ تارقىلىپ كەتكەن، نۇرغۇن ئادەم ئۇنىڭ زەھەرلىشىگە ئۇچرىغان. ھازىر خۇشى چەت ئەلگە قېچىپ كەتكەن بولسىمۇ، ئۇنىڭ ئەكسىلىنقلابىي ئىلىم ئىدىيەسى ۋە سىياسىيشۇناسلىق ئۇسۇلى بىر قىسىم كىشىگە يەنىلا ھەمراھ. شۇڭا بىز خۇشنىڭ ئەكسىلىنقلابىي ئىدىيەسىنى ئۈزۈل ـ كېسىل بىت ـ چىت قىلىپ تاشلىشىمىز، خۇشى ئىدىيەسىنىڭ زەھەرلىشىگە ئۇچرىغان كىشىلەرنى ئويغىتىشىمىز كېرەك»[42] دەپ

قارالدى.

5. مەڭگۈلۈك چەمبەر؟

«كۆڭۈرچىلىق يېلىمىسىنى گۈللەندۈرۈش ـ جۇڭگونىڭ زامانىۋىلىشىشىنىڭ ئۆمىر يولىدۇر.»[43]

ـ جاڭ جۇنمىي

جۇڭگودا 19 ـ ئەسىرنىڭ 60 ـ يىللىرىدىلا چىرىگەن فېئودال مۇستەبىت تۈزۈمىنى ئۆزگەرتمەي تۇرۇپ جۇڭگونىڭ ھەقىقىي كۈچىيەلمەيدىغانلىقى ئىسپاتلانغاندى. بىراق، جۇمھۇرىيەت قۇرۇلۇپ ئۇزاق ئۆتمەي ئىلىم ساھەسىدە يەنە «كۆڭۈرچىلىقنى گۈللەندۈرۈش جۇڭگونىڭ زامانىۋىلىشىشىنىڭ ئىدىيىۋى ئاساسى» دېگەن قاراشلار ئوتتۇرىغا چىقىشقا باشلىدى. ياپونىيەدە قانۇن ۋە سىياسىيشۇناسلىق، گېرمانىيەدە پەلسەپە ئۆگەنگەن جاڭ جۇنمەي(1887–1969) يالدۇرراق مۇشۇ خۇسۇستا پىكىر يۈرگۈزگەن، پېقىر ئۇنىڭ ئىدىيەسى ئەڭ دەسلەپ بىلەن تونۇشقانلارنىڭ بىرى. ئۇ، 1965 ـ يىلى كورىيەدە چاقىرىلغان «ئاسىيانىڭ زامانىۋىلىشىش مەسىلىسى» تېمىسىدىكى خەلقئارالىق ئىلىم تەتقىقاتى قۇرۇلتىيىدا ئوقۇغان «جۇڭگونىڭ زامانىۋىلىشىشى ۋە كۆڭۈرچىلىق ئىدىيەسىنىڭ گۈللىنىشى» ماۋزۇلۇق ماقالىسىدا، «ياۋروپانىڭ ھازىرقى ئىدىيەسى گىرېتسىيە ئىدىيەسىنىڭ داۋامى. ياۋروپا شۇنداق قىلغان يەردە، جۇڭگو ئۆزىدىكى كونا «ئۇل»لاردىن پايدىلانسا نېمىشقا بولمايدىكەن؟» دېگەن. ئۇ ئۆز ئەسەرلىرىدە كۆڭۈرچىلىق پەلسەپەسىنىڭ ئىدىيىۋى ئاساسى بىلەن ئەپلاتون، ئارىستوتېللارنىڭ قاراشلىرىنى سىياسىي، ئېتىكا، بىلىم روھى قاتارلىق تەرەپلەردىن سېلىشتۇرۇپ، ئوخشاشلىقى ھەققىدە دەللىلەرنى كۆرسەتكەن.

جۇڭگودا ئەنئەنىگە بولغان مايىللىق 20 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىغا كەلگەندە تېخىمۇ ئەۋجىدى. «20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدىكى جۇڭگو زىيالىيلىرى ماكس ۋېبىرنىڭكىگە ئوخشىشىپ كېتىدىغان خۇلاسىگە كېلىپ، كۆڭۈرچىلىقنى جۇڭگونىڭ قالاقلىقىنىڭ يىلتىزى دەپ قارىغاندى. 20 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا بولسا جۇڭگونىڭ سىياسىي داھىيلىرى خۇددى غەربنىڭ ئىجتىمائىي پەن ئالىملىرىغا ئوخشاش، تۇنجى جۇڭگونىڭ ئىلگىرىلىشىنىڭ ئاساسى دەپ مەدھىيلىدى. 1990 ـ يىللاردا جۇڭگو ھۆكۈمىتى كۆڭۈرچىلىقنى تەكىتلەشكە باشلىدى. پارتىيە رەھبەرلىرى ئۇنى جۇڭگو ھەزارىتىنىڭ «غول ئىقتىسادى» دەپ جاكارلىدى.» «1990 ـ يىللارنىڭ باشلىرىدا... جۇڭگوغا ھەقىقىي تەۋە بولغان تەرسىلەرگە قايتىشتەك ئومۇمىيۈزلۈك قىزغىنلىق پەيدا بولدى. بۇ تەرسىلەر پاتىرئارخال تۈسىنى ئالغان، جەنگە قاقىدىغان، ھوقۇقپەرەسلىكنى تەشەببۇس قىلىدىغان تەرسىلەر ئىدى. بۇ خىل تارىخىي تەكرارلىنىش جەريانىدا دېموكراتىيە خۇددى ئىسىرمغا ئوخشاش ئىشەنچسىز دەپ قارالدى. چۈنكى ئۇ پەقەتلا بىر چەت ئەللىكلەر تاڭغان تەرسە ئىدى.»[44] ھەتتا «كۆڭۈرنىنى ھۆرمەتلەش ھەرىكىتى» قىزغىنلىقى قوزغىلىپ، «مەدەنىيەت كونسېرۋاتىزمى» باش كۆتۈردى. بۇ ئەلۋەتتە ھوقۇقچىلىق، چىرىكلىكنىڭ داۋاملىشىشىدىكى ئىدىيە تۈپرىقى ئىدى. بۇ، خەلقارادىكى «جۇڭگو تەھدىتى» نەزەريەچىلىرىنىڭمۇ بىر پاكىتى بولدى. چۈنكى، نوقۇل ئىقتىساد ۋە ھەربىي ئۈستۈنلۈكلا ئەمەس، بەلكى ئەخلاق ۋە سىياسىي جەھەتتىكى بۇنداق بىنورمالىلىق ئاشۇ نەزەريەچىلەرنىڭ مۇھىم كۆزىتىش «بۇلۇتى» ئىدى. ئۇلارنىڭ نەزىرىدە تېز ئېشىپ بېرىۋاتقان ئىقتىسادىي يۈكسىلىش بىلەن سىياسىي خاراكتېرلىك، ھەتتا پۈتكۈل جەمئىيەت خاراكتېرلىك چىرىكلىك «جۇڭگونىڭ ئىككى يۈزى» ئىدى.

خەنزۇ يېزىقىنىڭ تارىخىنى بىرى ئۆزگەرمەي، ئاڭ مەدەنىيىتىنى كېپىنكىلەرگە بىۋاسىتە يەتكۈزۈپ بېرىشتە ئوينىغان رولى ئەلۋەتتە ئېلىپبەلىك يېزىق ئىشلىتىپ، نەچچە رەت يېزىق ئالماشتۇرغان تۈركىي تىللىق قوۋملارغا قارىغاندا چوڭ ئىلغارلىق. شۇڭا، نۇۋەتتە، خەنزۇلاردىكى زور كۆپچىلىك زىيالىي خەنزۇ يېزىقىنىڭ بۇ جەھەتتىكى رولىنى گەۋدىلەندۈرۈپ، بۇ يېزىققا ئالاھىدە مۇھەببەت، سۆيۈنۈش، ئىپتىخارلىق ھىسسىياتىدا مۇئامىلە قىلىدۇ. دېمىسىمۇ، ئۇ كۆرۈنۈشكە بەك چىرايلىق، ئوقۇشقا ئەپلىك. ئۇنىڭ ئۈستىگە، خەنزۇ يېزىقى يېقىنقى ئوتتۇز يىل مابەينىدە كۆپ ئاددىيلاشتۇرۇلۇپ، 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدىكى جۇڭگو ۋە چەت ئەللىك تەتقىقاتچىلار ئېيتقان «لۇغەت، كاتالوگ، مۇندەرىجە تۈزۈش، كىرمە سۆزلەر ۋە مەخسۇس ئىسىم، پەن ـ تېخنىكا ئاتالغۇلىرىنى ئىپادىلەش قىيىن» دېگەندەك بىر قاتار قىيىنچىلىق ئازايدى ۋە مۇۋاپىق ھەل قىلىندى. شۇنداقتىمۇ، ئەستە تۇتۇش، تېز خاتىرلەش، يېزىش قىيىن. جۇڭگودا باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالتە يىللىق ئەدەبىيات ئوقۇتۇشى ئاساسلىقى ساۋات چىقىرىشنى مەقسەت قىلىپ ئېلىپ بېرىلىدۇ. شۇڭا، ئوقۇغۇچىلارغا تاپشۇرۇقمۇ زىيادە كۆپ بېرىلىدۇ. نەتىجىدە، بالىلاردا كىچىك چېغىدىن باشلاپ تەبىئەت بىلەن ئۇچرىشىش، جىسمانىي ۋە مەنىۋى جەھەتتىن چىنىقىش پۈرسىتى بەكمۇ ئاز بولۇپ، كىتاب ئوقۇشنى ھۇزۇرلىنىش، ئىلمىگە ئىنتىلىشتەك مۇھىم بىر قىزغىنلىق ئاشۇنداق تۇگىمەس تاپشۇرۇق سەۋەبىدىن چالا يېتىلىدۇ. بۇ ھال نۇۋەتتىكى جۇڭگوغا نىسبەتەن يەنىلا ھەل قىلىش قىيىن بولغان مەسىلە.

يېزىق تۈپ ماھىيەتتىن ئالغاندا تىلنى خاتىرلەيدىغان بەلگە. خەنزۇ تىلىنىڭ ئالاھىدىلىكى سەۋەبىدىن، خەنزۇ يېزىقىنى ئېلىپبەلىك يېزىققا ئالماشتۇرۇشقا بولمايدىغانلىقى ئىلىم ساھەسىدە بۇرۇنلا مۇئەييەنلەشتۈرۈلگەن پاكىت. مۇشۇ نۇقتىدىن ئالغاندا، 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا خەنزۇ يېزىقىنى ئېلىپبەلىك يېزىققا ئالماشتۇرۇشنى تەشەببۇس قىلغانلارنىڭ ئىشنى خېلىلا يۈزە ئويلىغانلىقى ئايان بولىدۇ. بۇ بىر «گۈزەل ئامالسىزلىق». شۇڭا، خەنزۇ ماۋارىپىغا نىسبەتەن ئىنگلىز تىلىنى نىشان تىلى قىلغان قوش تىللىق ماۋارىپ تەشەببۇسچىلىرى خەنزۇ يېزىقىنىڭ سەۋەبلىكلىرىنى بۇ خىل قوش تىللىق ماۋارىپنى يولغا قويۇشنىڭ مۇھىم بىر ئاساسى قىلىپ كۆرسىتىدۇ. شىياۋگاڭ، تەيۋەنلەردە تا بۇگۈنگىچە مۇرەككەپ (كونىچە) يېزىق ئىشلىتىلىدۇ. شۇنىڭغا قارىغاندا، ئۇلارنىڭ بالىلىرى چوڭ قۇرۇقلۇقتىكى بالىلارغا قارىغاندا ساۋات چىقىرىشقا تېخىمۇ كۆپ كۈچ سەرپ قىلىشى تەبىئىي. مۇشۇ سەۋەبلىك، ئۇلارنىڭ بالىلىرىمۇ شۇنچىلىك كۆپ تاپشۇرۇق ئىشلەمدۇ؟ ئۇلاردىمۇ ئىلىم ئىزدەش قىزغىنلىقى شۇنداق سۈسمۇ ياكى باشقىچە ئەھۋال بارمۇ؟

بۇ، مۇئەللىپكە نائېنىق. بۇ تەرەپ، جۇڭگو ماۋارىپىدا، بولۇپمۇ قوش تىللىق ماۋارىپتا چوڭقۇر ئويلىنىشقا تېگىشلىك مۇھىم نۇقتا.

بۇغۇ بىر نۇرى، نۇۋۇەتتە ھەل قىلىشقا تامامەن مۇمكىنچىلىك بولىدىغان نورمال كىشىلىك ئەركىنلىك، قانۇنىي تەرتىپ، قانۇن روھىنىڭ ئومۇملىشىش سۈرئىتى ئاستا. كۇنچە دەرىجىلىك ئەخلاقنىڭ، ئەسەبىي ـ تىزگىنسىز ھوقۇقچىلىقنىڭ يەنىلا مەۋجۇدلۇقى جۇڭگو جەمئىيىتىگە زور قارا كۆلەڭگە تاشلاپ تۇرۇۋاتىدۇ. بىلىش كېرەككى، «سياسىي دېگەن بەربىر ئادەمنىڭ ئىشى. مەدەنىي سياسىي دېگەنلىك ئازادە سياسىي دېگەنلىكتۇر. ئازادە سياسىي چوقۇم ئازادە تۇرمۇش ئۇچۇن خىزمەت قىلىشى كېرەك. سياسىي مەدەنىيلىكنىڭ ئالفا بېسىشى باشقۇرغۇچىلار بىلەن باشقۇرۇلغۇچىلار ئارىسىدىكى ئازادە ھەرىكەتتە ئىپادىلىنىدۇ. ئۇنداق بولمىسا، سياسىي ۋە ئىسلاھاتلار زۆرۈر مەنىسىنى يوقىتىپ قويىدۇ.»[45]

مۇشۇ گەپنى قىلغان شىۋۇك پىيىۋن ئەپەندى تەنكەي ئۇنىۋېرسىتېتى، پارتىز ئۇنىۋېرسىتېتىدا ئوقۇغان بولۇپ، تارىخشۇناسلىق، قانۇنشۇناسلىق، تارقىتىش ئىلملىرىنى ئۆگەنگەن. ئۇ «جەنۇب شاملى روجىكى»(南风窗) ژۇرنىلىنىڭ باش مۇھەررىرى، «جەنۇبىي ئاستانە گېزىتى»(南方都市报)، «جەنۇب ئازىسى»(南方周末)، «بېيجىڭ گېزىتى» (新京报)نىڭ ئالاھىدە تەكلىپ قىلىنغان ئوبزورچىسى ۋە باش ماقالە مۇھەررىرى. ئۇ ئاساسلىقى سياسىي تارقىتىش ئىلمى تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. جۇڭگو «دوستلۇق» نەشرىياتى 2007 ـ يىلى مەن بىلەن تەڭ ياشلىق بۇ يىگىتنىڭ «ئاڭ دۆلىتى»(思想国) دېگەن ماقالىلار توپلىمىنى نەشر قىلغان.

ھېس قىلىشىمچە، ئۇ خۇددى 1930 ـ يىللاردىكى ئابدۇخالىق ئۇيغۇرىي ئەپەندىمىز ئۇيغۇرلارغا ئاتا كەبىي كۆيۈنۈپ، ئۇيغۇغا خۇمار بويىكەتكەن نىمجان خەلقىگە «ئويغان» دېگەن شېئىرىدا ئاگاھلاندۇرۇش بەرگەندەك، ئۆز يازمىلىرىدا بۇگۈنكى جۇڭگوغا دائىم ئاگاھلاندۇرۇش بېرىپ تۇرىدىكەن. ئۇنىڭ مۇنۇ سۆزى جۇڭگونىڭ ھازىرقى سياسىي رېئاللىقىنى رەھىمسىزلىك بىلەن ئېچىپ بەرگەندەك قىلىدۇ: «جۇڭگونىڭ مەنسەپدارلار جامائىتى ۋە ئۇلارنىڭ پائالىيەت سورۇنى مەدەنىيەتسىدە مەنسەپدارلار جامائىتى ۋە پائالىيەت سورۇنى بار، مەدەنىيەت يوق، تېخنىكا بار، ئىلمىيلىك يوق. كتاب يۈزىدە ماركسقا، كتاب سىرتىدا ماكياۋېللىيغا ئەھمىيەت بېرىدۇ.» [46] مەلۇمكى، ماكياۋېللي(1469–1527) ئىتالىيەلىك سياسىيون. ئۇ، سياسىي بىلەن ئەخلاقنى پۈتۈنلەي ئايرىپ قاراشنى، ھۆكۈمدارلارغا يامانلىقنى قاملاشتۇرۇپ قىلىشنى تەۋسىيە قىلغان. ئۇ ئۆز دەۋرىدىكى ھۆكۈمدارلارنىڭ جىنايىتىنى ئەيىبلىمەستىن، مەيلى سياسىي قىلمىش قانچىلىك قەبىھ، رەزىل، قۇۋ، مەككار بولسۇن، ھەممىسىنى ئىشلەتسە بولىدىغانلىقى، شۇ ئارقىلىق ھوقۇقنى ساقلاپ قالغىلى بولىدىغانلىقىنى ئىسپاتلىغانلىقى ماكياۋېللىينىڭ بىردىنبىر جىنايىتى ئىدى. بۇنى فرانسىيە مۇتەپەككۇرى لۇئىس پروۋل «رەزىل سياسىي» دەپ ئەيىبلىگەن. شىۋۇك پىيىۋننىڭ بۇ ھۆكۈمى كىشىنى چوڭقۇر ئويغا سالىدۇ.

6. تەرەققىيات جەمئىيىتى ۋە بىز

«دۇنيا تارىخىدا ئايرىم دۆلەتلەرنىڭ (جوڭ دۆلەت)لىك شۇھرىتى يالغۇز زېمىن ۋە ئاھالىسىنىڭ كۆپلۈكى، بايلىقىنىڭ مولىقى بىلىنىلا ئەمەس، بەلكى تېخىمۇ مۇھىمى ئۇنىڭ ئىنسانلار جەمئىيىتى تەرەققىياتىنىڭ يۇنىلىشىگە يېتەكچىلىك قىلالىغانلىقىدىن كېلىدۇ. بۇنداق يۇنىلىشلار ھەربىي، يەر-تېخنىكا، ئىقتىسادىي، ئىنسانلار جەمئىيىتىنىڭ تەرەققىيات يۇنىلىشىگە يېتەكچىلىك قىلىدىغان ئىدىيە قۇرىشىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ... دۇنيادىكى كۆچلۈك دۆلەتلەرنىڭ قەد كۆتۈرۈش شەكلى ھەر خىل بولسىمۇ، جامائەت بىلەن ئىلگىرلەش روھى، كېڭ قورساق بىخىكسى ئوخشايدۇ.»[47]

ـ گېئورگى ۋېلس (ئەنگلىيە، 1866–1946)

يېڭى سۇپەتكە، ئىلغارلىققا ئىنتىلىش ئىنسان تەبىئىتىدىكى تۇغما ئالاھىدىلىك. بەزى ئادەملەردە بۇنداق تۇيغۇ كەم بولۇشى ياكى بولماسلىقى مۇمكىن. بۇ ئۇنىڭدىكى ئاشۇ خىل ئىنتىلىشنىڭ كېينكى ئىجتىمائىي ۋە تەبىئىي مۇھىت تەسىرىدە يوقالغانلىقى، ئۇنىڭ مۇھىم بىر ئىنسانىي ئالاھىدىلىكىنى يىراقلاشقانلىقىنىڭ بېشارىتى. ئىنسانلار ئىپتىدائىي جەمئىيەتتىن تا بۈگۈنگىچە ئاشۇنداق يېڭى سۇپەت ۋە ئىلغارلىققا ئىنتىلىش تۇيغۇسىنىڭ تۇرتكىسىدە ئىزدىنىپ، غايەت زور ئۇتۇققا ئېرىشتى. ئەمما، يەر شارىدا ھازىر مەۋجۇد بولۇۋاتقان 200دىن ئارتۇق دۆلەت ۋە رايون، نەچچە مىڭلىغان زۇۋانلىق قوۋمنىڭ جەمئىيەتلىرىنى كۆزەتسەك، ئۇلارنىڭ ئىقتىساد، مەدەنىيەت، ئىجتىمائىي تەرەققىياتىدىكى پەرقلەرنىڭ خېلىلا چوڭلۇقىنى بايقايمىز.

ئىقتىسادىي تەرەققىيات بىر جەمئىيەتنىڭ تەرەققىياتىنى كۆرسىتىدىغان ئايرىم بىر ئامىل دەپ قارالسىمۇ، ئەمەلىيەتتە ئۇنىڭ ئىجتىمائىي ۋە مەدەنىيەت تەرەققىياتىغا بولغان تەسىرى زور بولىدۇ. شۇڭىمۇ، بۇگۈنكى كۈندە تەرەققىي تاپقان ئەللەر دېگەندە، ئومۇمەن ئىقتىسادى تەرەققىي تاپقان ئەللەر كۆزدە تۇتۇلىدۇ. مەلۇمكى، ئىقتىسادىي تەرەققىيات ئۆزىگە باب كېلىدىغان ئالاھىدە بىر جەمئىيەتكە ئېھتىياجلىق. چۇنكى، تەبىئىي شارائىت ئانچە كۆپ پەرقلەنمەيدىغان بىر رايون كىشىلىرىگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئىقتىسادىي تەرەققىياتقا مۇناسىۋەتلىك ئىجتىمائىي ئامىللار بىر جەمئىيەتنىڭ ئىقتىسادىي ئېشىش ۋە تەرەققىياتىنى بەلگىلەيدىغان يېغىندى فورمىسىنى تەشكىل قىلىدۇ. بۇ فورما ئىقتىسادىي تەرەققىياتقا پايدىلىق بولۇشىمۇ، زىيانلىق بولۇشىمۇ مۇمكىن.

ئېنىقكى، مۇئەللىپ قاتارى زاماناداشلىرىمىز تېخى بۇنداق جەمئىيەت ھەققىدە پىكىر ـ تەلقىن قىلىشقا ئۇلگۇرمىدۇق. داۋىد. س. لاندېس «باي دۆلەتلەر ۋە نامرات دۆلەتلەر»(富国穷国) دېگەن كىتابىدا بۇ ھەقتە توختالغان. ئۇنىڭ قارىشىچە، «ئىقتىسادىي ئېشىش ۋە تەرەققىيات تىپىدىكى جەمئىيەت» مۇنداق بولىدۇ:

1. كىشىلەر قانداق ئىشلەشنى، قانداق باشقۇرۇشنى، ئىشلەپچىقىرش قوراللىرىنى قانداق ياساشنى، يېڭى، ئىلغار تېخنىكىلارنى قانداق ئىجاد قىلىش، قانداق تەڭشەش ۋە قانداق ئىگىلەشنى چۈشىنىدۇ؛

2. كىشىلەر مۇنتىزىم ماۋارىپ ياكى شاگىرت قوبۇل قىلىش ئارقىلىق، يۇقىرىقىدەك بىلىم ۋە ھۈنەر ـ سەنئەتلەرنى يېتىش ئۈچۈن ئۆزلىرىگە يەتكۈزەلەيدۇ؛

3. خىزمەت ئورنىدىكى تالانتلىقلارنى تاللاشتا قابىلىيەت ۋە مۇناسىۋەتلىك ئارتۇقچىلىقلار ئاساس بولىدۇ. خىزمەتچىلەرنىڭ مەرتىۋىسى ئەمەلىي ئىپادىسىگە ئاساسەن ئۆستۈرۈلىدۇ ياكى تۆۋەنلىتىلىدۇ؛

4. جەمئىيەت شەخس ياكى كوللېكتىپنىڭ كارخانا روھىنىڭ جارى بولۇشىنى پۇرسەت بىلەن تەمىن ئېتىدۇ. ئىجاد قىلىشقا، رىقابەتكە، باشقىلاردىن ئۆگىنىشكە ئىلھام بېرىدۇ؛

5. بۇنداق جەمئىيەت كىشىلەرنىڭ ئۆزلىرىنىڭ ئەمگىكى ۋە ئىگىلىكىدىن بەھرىلىنىش ۋە پايدىلىنىشقا يول قويىدۇ؛

بۇنداق جەمئىيەتتە ئىر-ئاياللار باراۋەر بولۇشى كېرەك؛ كىشىلەر ئىرق-مىللەت، جىنس، دىنىي ئېتىقاد قاتارلىقلار ئارقىلىق كەمسىتىلمەسلىكى كېرەك؛ كىشىلەر ئىلىم-پەنگە ئاشىقانە نەزەر بىلەن خوراپىيلارچە مەپتۇن بوپكەتمەي، پەقەت ۋاستە سۈپىتىدە قارىشى كېرەك؛

بۇنداق جەمئىيەتتە يەنە يۇقىرىقى نىشانغا يېتىشكە يارەدەم بېرىدىغان مۇنداق سىياسىي ۋە ئىجتىمائىي تۈزۈلمە بولىدۇ:

1. بۇنداق جەمئىيەت خۇسۇسىيلارنىڭ مۇلكىگە كاپالەتلىك قىلىدۇ، ئامانەت قويۇشىغا، مەبلەغ سېلىشىغا تېخىمۇ ئىلھام بېرەلەيدۇ؛

2. شەخس ئەركىنلىكىگە كاپالەتلىق قىلىدۇ. يەنى، كىشىلەرنىڭ مۇستەبىتلىكنىڭ خورلىشىغا ئۇچرىماسلىقىغا، خۇسۇسىيلارنىڭ پاراكەندىچىلىكى(جىنايەت ۋە چىرىكلىكى)گە ئۇچرىماسلىقىغا كاپالەتلىك قىلىدۇ؛

3. بۇنداق جەمئىيەتتە توغرا ۋە ئېنىق بولغان توختام ھوقۇقى يۈرگۈزۈلىدۇ؛

4. بۇنداق جەمئىيەت كىشىلەرنى مۇقىم بولغان مەمۇرىي باشقۇرۇش بىلەن تەمىن ئېتىدۇ. ئۇ پۈتۈنلەي دېموكراتىك بولۇشى ناتايىن. بىراق، بۇنداق جەمئىيەتتە ئىشلار جامائەت بىلىدىغان قانۇن-نىزاملار ئارقىلىق(ئادەم ئارقىلىق ئەمەس، قانۇن ئارقىلىق) باشقۇرۇلىدۇ. ئەگەر ئۇ دېموكراتىك بولسا، بۇنداق جەمئىيەت قەرەللىك سايلام ئارقىلىق ۋۇجۇدقا چىقىدۇ. بۇنداق بولغاندا، كۆپ ئادەم مۇۋەپپەقىيەتكە ئېرىشىدۇ. بىراق، سايلامدا مەغلۇب بولغۇچىلارنىڭمۇ ھوقۇقىغا دەخلى قىلىنمايدۇ. ئۇلارمۇ ئۆزلىرىنىڭ مەغلۇبىيىتىنى قوبۇل قىلىدۇ؛

5. بۇنداق جەمئىيەت كىشىلەرنى خەلقنىڭ رايىغا بويسۇندىغان بىكىر-تەكلىپلەرنى قوبۇل قىلىپ، خىزمەتنى ئىلگىرى سۈرىدىغان مەمۇرىي باشقۇرۇش بىلەن تەمىن ئېتىدۇ؛

6. بۇنداق جەمئىيەت كىشىلەرنى دۇرۇس-ئادىل، پاك بولغان مەمۇرىي باشقۇرۇش بىلەن تەمىن ئېتىدۇ. شۇڭا، ئايرىم كىشىلەرنىڭ بازارنىڭ ئىچى ۋە سىرتىدا يامان غەرەزدە ئۇسۇلۇنلۇك ۋە ئالاھىدە ھوقۇققا ئىگە بولۇۋېلىشى، باشقىلارنىڭ ھامىيلىقى ياكى مەرتىۋىسىگە ئاساسەن ھەرقانداق پايدا ئېلىۋېلىشقا چەك قويىدۇ؛

7. بۇنداق جەمئىيەت كىشىلەرنى ئىشەنچلىك، يۇقىرى ئۈنۈملۈك، پارىخورلۇق بولمىغان مەمۇرىي باشقۇرۇش بىلەن تەمىن ئېتىدۇ. باج-سېلىقنىڭ تۆۋەنلىشى، ھۆكۈمەتنىڭ جامائەت فوندى ئېلىشنى ئازايتىشى ۋە ئىشلەپچىقىرىش ئالاھىدە ھوقۇقىغا ئىگە بولۇۋېلىشتىن ساقلىنىشى ئۇنىڭ تەسىرىدىكى ئىشلاردۇر.

بۇ خىل غايىۋى جەمئىيەت ئىنتايىن پاك بولىدۇ. بۇ خىل پاكلىق قانۇن-تۈزۈمنىڭ كۈچىيىشىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرايدۇ. بىراق، تېخىمۇ غايىۋى بولغىنى، كىشىلەرنىڭ پاكلىقىنىڭ ھەققانىيلىقى، ئۇنىڭ يەنىلا كىشىلەرنى پايدىغا ئېرىشتۈرەلەيدىغانلىقىغا بولغان ئىشەنچىسى ۋە ئاشۇ پاكلىق-دۇرۇسلۇق بويىچە ياشىشى ۋە ھەرىكەت قىلىشىدۇر. بۇنىڭ مۇقەررەر نەتىجىسى شۇكى، مۇۋەپپەقىيەت بىلەن مەغلۇبىيەت تەڭ مەۋجۇد بولۇپ تۇرغاچقا، بۇنداق جەمئىيەت رايون ۋە جەمئىيەت خاراكتېرلىك «ئېقىشچانلىق» ئالاھىدىلىكىگە ئىگە بولىدۇ. يەنى، كىشىلەر نەتىجە قازىنىش ئۈچۈن پۇرسەت ئىزدەپ يۈتكىلىپ تۇرىدۇ. بۇنداق جەمئىيەتتە كونىنى تەكرارلاشقا قارىغاندا يېڭىنى يارىتىشقا، تەجرىبىگە قارىغاندا زېھنىي جۈشقۇنلۇققا، بىخەتەر-ئىشەنچلىك بولۇشقا قارىغاندا ئۆزگىرىش ۋە تەۋەككۈلچىلىككە بەكرەك ئەھمىيەت بېرىلىدۇ. ئادەملەرنىڭ ئەقىل-پاراسىتى ئوخشاش بولمىغاچقا، بۇنداق جەمئىيەت باي-نامراتلىق تەكشى بولغان جەمئىيەت بولماسلىقى مۇمكىن. بىراق، ئالاھىدە ھوقۇق ۋە ھىمىەت ئىپادىسى بويىچە تەقسىملەشكە قارىغاندا، بۇنداق جەمئىيەت يەنىلا ئادىل تەقسىماتچىلىققا يۈزلەنگەن بولىدۇ. ئۇنىڭدا نىسپىي ۋە كېلەڭسىز بولغان ئوتتۇرا قاتلام مەۋجۇد بولىدۇ. بۇنداق بىرقەدەر زور بولغان باراۋەرلىك سىنىپىي چېگرا بويىچە ئىپادىلىنىدىغان تاشقى شەكلىدىن، ئادەتتىن ھالقىپ كەتكەن بولىدۇ.[48]

بۇگۈن دۇنيادىكى ھەرقانداق بىر دۆلەت بۇنداق غايىۋى نىشانغا يېتەلمىگەن بولۇشى مۇمكىن. ئەمما، بۇ تەلەپكە يېقىنلىشىپ بارغان- ھۆكۈمىتى ئادىل، باراۋەر قانۇن ئاساسىغا ئىگە بولغان، بۇنداق قانۇنلار شەخسلەرنىڭ ئارىلىشىشىدىن خالىي رەۋىشتە تولۇق يۈرگۈزۈلگەن، پۇقرالىرى دېموكراتىك، ھەقىقى ئېچىۋىتىلگەن ئاڭغا ئىگە بولغان، ئىجتىمائىي ئىشەنچ، ئىززەت-ھۆرمەت رېئاللاشقان دۆلەتلەرمۇ كۆپ. بۇنداق ئىقتىسادىي ئېشىش ۋە تەرەققىيات تىپىدىكى جەمئىيەت تەلىپىگە سېلىشتۇرغاندا، جۇڭگونىڭ ئۆتمۈشتىكى تەرەققىياتىغا توسالغۇ بولغان، ھازىرمۇ يۇقىرىقى تەلەپنە كۆرسىتىلگەن مەسىلىلەر يەنىلا مەۋجۇد.

فرانسىيە ئۇلۇغ ئىنقىلابى غەربتە تۇنجى بولۇپ ئىنسانلارنىڭ مەجبۇرىيىتى مەركەز قىلىنىدىغان تۈزۈمنى ئۈزۈل-كېسىل ھوقۇق-ئەركىنلىك مەركەز قىلىنىدىغان تۈزۈمگە ئۆزگەرتتى. كېيىن بۇنداق دېموكراتىيە ئېڭى «ئىنسانىي ھوقۇق خىتابنامىسى» ئارقىلىق غەرب ئەللىرىلا ئەمەس، پۈتكۈل دۇنيا ئورتاق كۆڭۈل بۆلىدىغان مەسىلىگە ئايلاندى. بۇ خىتابنامە دۇنيا يېقىنقى زامان تارىخىدىكى بارلىق دۆلەتنىڭ ئاساسىي قانۇن نۇسخىسىغا ئۇل بولدى. ئۇنىڭدىكى يادرولۇق ئىدىيە ئىنسانىي ھوقۇقنى ئاساسىي قانۇننىڭ مۇھىم پرىنسىپى قىلىش، پۇقرالارنىڭ ھوقۇقى ۋە دۆلەتنىڭ ھاكىمىيەت ھوقۇقى ئارىسىدىكى مۇناسىۋەتنى قايتىدىن قۇرۇشتىن ئىبارەت. فېئودالىق جەمئىيەت دۆلەتنىڭ ھاكىمىيەت ھوقۇقى مەركەز قىلىنغان جەمئىيەت بولۇپ، پۇقرالارغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، مەجبۇرىيەتنى ئادا قىلىش ھەممىگە باراۋەر ئىدى.

«ئىنسانىي هوقۇق خىتابنامىسى» بۇنداق مۇناسىۋەتنى بۇزۇپ تاشلىدى. ئۇنىڭ روھى بويىچە، دۆلەتنىڭ ھاكىمىيەت ھوقۇقى پۇقرالارنىڭ ھوقۇقى ئۈچۈن مەۋجۇد بولۇشى كېرەك. ئاساسىي قانۇن شەخسكە ھوقۇق ۋە ئەركىنلىك بەرمەيدۇ. بۇنىڭ ئەكسىچە، شەخس ھوقۇقى ئاساسىي قانۇننى بەرپا قىلىدۇ.

ماۋزېدۇڭنىڭ «جان ـ دىل بىلەن خەلق ئۈچۈن خىزمەت قىلايلى» دېگەن سۆزى ئىنسانىي ھوقۇق خىتابنامىسى پىرىنسىپى بىلەن ئوخشاش ئىدى. سابىق باش سېكرېتار جياڭ زېمىن ئەپەندىنىڭ ئەڭ كەڭ خەلقنىڭ تۈپ مەنپەئەتىگە ۋەكللىك قىلىش كېرەكلىكىنى تەكىتلىشىمۇ جۇڭگودىكى ھاكىمىيەت ھوقۇقىنىڭ خەلقنىڭ مەنپەئەتى ئۈچۈن مەۋجۇد ئىكەنلىكىدىن بېشارەت ئىدى. دۆلەت تۈزۈمىنى پۇقرالارنىڭ مەنپەئەتىنى مەركەز قىلىپ قايتىدىن قۇرۇش، قانۇن ـ تۈزۈملەرنى زور كۆپ سانلىق خەلقنىڭ ھوقۇقىنى ئاساس قىلىپ تەسىس قىلىش ئەمەلىيەتتە زور كۆپ سانلىق ئادەمنىڭ ئىرادىسىدىكى سياسىينى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. مەدەنىيەت جەھەتتىن ئېيتقاندا، بۇ، پۇقرا ھوقۇقى مەدەنىيىتىدۇر. ھوقۇق مەدەنىيىتىنىڭ ئەكس ئەتتۈرىدىغىنى بىر دۆلەتنىڭ سياسىي مەدەنىيىتىدۇر. جۇڭگو ھۆكۈمىتىنىڭ ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈش ئىقتىدارىنى تەكىتلىشى، جۇڭگو رەھبەرلىرىنىڭ غەربنىڭ سياسىي مەدەنىيىتىنى كۆزەتكەن ۋە بۇۋاستە باشتىن كەچۈرگەن ھاسىلاتلىرى بىلەن جۇڭگونىڭ ئەمەلىيىتىنى بىرلەشتۈرۈپ چىقارغان تەشەببۇس بولۇپ، تۈپ مەنىسى ئەسلىدە مەدەنىي سياسىي ۋە ئازادە تۈرمۇشنى تەكىتلەش ئىدى. ئەمما، جۇڭگودا باراۋەرلىك ۋە ئەركىنلىك روھى يېتەرسىز بويىكەلدى. چىرىكلىك، مۇستەبىتلىك، يۇرتۇزلۇق، چەنكە قېقىش... ئەھۋاللىرى يەنىلا مەۋجۇد. نۇۋەتتە نۇرغۇن جۇڭگولۇق مۇستەقىل پىكىر قىلالمايدۇ، قارىغۇلارچە ئەگىشىشكە ئامراق، ئەل قاتارى ئىش كۆرىدۇ.

جۇڭگودا ئۇزاقتىن بۇيان ماۋارىپ ئىلاھاتى ئېلىپ بېرىلدى. ئەمما كۆزلىگەن نىشاندىن تېخى يىراق. «دۆلەتنى قانۇن ئارقىلىق ئىدارە قىلىش»، «ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشنى مەركەز، ئىسلاھات، ئېچىۋېتىشنى مۇھىم نۇقتا قىلىش» كۆپ تەكىتلەندى. مىللەتلەر مۇناسىۋىتىدە مىللەتلەرنىڭ باراۋەرلىكى، ھەمدوستلۇقنى ئىلگىرى سۈرۈشكە كۆپ كۈچىنىلدى. ئەمما، ھەقىقىي مەنىدىكى ئىقتىسادىي ئېشىش ۋە تەرەققىيات تىپىدىكى جەمئىيەتنىڭ مودېلى تېخى چىن مەنىسى بىلەن بەرپا بولمىدى. ھەقىقىي ئۇنۇمنى كۆزلىگەن، ئىقتىدارلىقلار ئېتىبارغا ئېرىشكەن خىزمەت مېخانىزمى تېخى شەكىللەنمىدى. ئادىل، قانۇن ئاساسىدا ئىش بېجىرىدىغان باشقۇرۇش تەرتىپىمۇ كەم. مەمۇرىي پاكلىق تېخىچە كۈچەيگىنى يوق. كىشىلەرنىڭ بېيىش روھىغا ئىلھام بېرىلدۇ ـ يۇ، نۇۋەتتە، ھۆكۈمەت قۇنكسىيەسىگە دائىر يەنە نۇرغۇن چەكلىمە بار.

7. ئۈمىد ۋە ئىشەنچ

«جۇڭگو بىلىم ۋە تېرىكىنى ھەققىدە بىر مېيدان ئۇزاقتا سوزۇلىدىغان تىنقالاشقا ئېھتىياجلىق. بىر نەچچە ئەۋلاد كىشىلەرنىڭ تىرىشچانلىقى ئارقىلىق، ھەممە ئادەم ئىركىن بىكىر قىلسا... بولىدىغان بىر ئۇلۇغ دۆلەت قۇرۇپ چىقىش كېرەك. بۇ بىر خىل ئىنسانپەرۋەر، ئادەمىي، بىلىمگە ئىشىنچ باغلىغان يېڭىچە جۇڭگودۇر.»[49]

ـ شيوك يېيۋن

سەيمىل خانىمنىڭ يەكۈنى بويىچە، مەدەنىيەت يادروسى يوق، پەقەت سياسىي ئەقىدە بىلەنلا ئۇزىنى تەبىرلەيدىغان جەمئىيەت پۈت تىرەپ تۇرالمايدۇ. چۈنكى، سياسىي پىرىنسىپ ئۇزاققا سوزۇلىدىغان ئورتاق گەۋدىگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، پەقەتلا بىر ئۆزگىرىشچان ئۇلدىن ئىبارەت. مۇشۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، جۇڭگو بىر ئىدىيە مەنبەسىگە موھتاج. ۋېي گۇاڭچى ئىسىملىك بىر ئاپتور: «كىشىلەردە بىر خىل ئىجتىمائىي روھ ـ يەنى مەسئۇل بولۇش، چوڭقۇر چۈشىنىش، ئۆزگەرتىش ۋە قۇرۇش روھى بولۇشى كېرەك... غەرب، ھىندىستان ۋە ئەرەب مەدەنىيەتلىرىدە بۇ خىل ئىجتىمائىي روھنىڭ رولىنى دىن ئۈستىگە ئېلىپ كەلگەن. بىراق، بىزنىڭ جۇڭگودا بارلىق مىللەتنىڭ ئورتاق ئېتىقاد قىلىدىغان دىنى يېتەرسىز بولغاچقا، تارىخنىن بۇيان بۇ خىل رولنى... كۈڭزېچىلىق ئىدىيەسى ئۈستىگە ئالغان. بىزنىڭ بىر كۈن دۆلەت دىنىمىز بولمىسا، بۇنداق تۈپكى ھالتىمىز بىر كۈن ئۆزگەرمەيدۇ»[50] دەپ يازىدۇ. بۇ بەلكى مۇشۇنداق زۇرۇرىيەت نۇقتىسىدىن دېيىلگەن گەپتۇ. ئەمما، يەنە سەيمىل خانىمنىڭ سۆزى بويىچە، ئەگەر كىشىلەرنىڭ دىنىي ئېتىقادى ئۇلارنىڭ زامانىۋىلىشىش جەريانىدىكى دىنىي ئېھتىياجىنى قاندۇرالمىسا، ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ مەنىۋى ئېھتىياجىنى قاندۇرالايدىغان باشقا دىنغا يۈزلىنىدۇ. ئەگەر كۈڭزېچىلىقنى جۇڭگونىڭ ئەنئەنىۋى سياسىيىسىنىڭ غەيرىي مەنىدىكى دىنى دەپ قارىساق، بۇنىڭ زامانىۋىلىشىشقا كۆرسىتىۋاتقان يامان تەسىرى ھەممىگە ئايان. شەرقىي جۇڭگو تەبىئىي پەنلەر ۋە سانائەت پەنلىرى ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ پروفېسسورى ساۋ جىنچىڭ ئەپەندى 2000 ـ يىلى نەشر قىلىنغان «سېرىق دەريا ساھىلىدىكى جۇڭگو» دېگەن كىتابىدا: «سياسىينى چوقۇم دېموكراتىيەلەشتۈرۈش، قانۇنلاشتۇرۇش يولىغا مېڭىش كېرەك. ئەخلاق ئارقىلىق ئىدارە قىلىشنى قانۇن ئارقىلىق ئىدارە قىلىشتىن ئەلا بىلىشكە بولمايدۇ، پەقەت قانۇندىن مەدەت تىلەش كېرەك»[51] دېگەن. بۇ بەلكى مۇشۇنداق قانائەت تاپمىغان ئېھتىياجنىڭ يېڭى سادىسى بولۇشى مۇمكىن. يەنى، ئېتىقادتىكى يېتىشسىزلىكنى قانۇن روھى ئارقىلىق تولۇقلاش ئىنتىلىشى دەپ چۈشەنسەك توغرا بولار.

دۆلتىمىز ھازىر ئىقتىساد، دىپلوماتىيە جەھەتتىن رايون دائىرىسىدىن ئاللىقاچان ھالقىپ، دۇنياۋى مىقياستا سەركىلىك رولغا ئىگە بولدى. ھالبۇكى، جۇڭگو جەمئىيىتىدە ئەشەددىي ھوقۇقچىلىق، ئىلىم ۋە ئىلمىلىكلەرگە بولغان نانۇغرا پوزىتسىيە... دېگەندەك ئەنئەنىلەردىن قول ئۈزەلمەسلىك سەۋەبىدىن كېلىپ چىققان كىرزىس ـ خەۋپلەر يەنىلا كۆپ. ئۇ، دېموكراتىك ئاڭ مەدەنىيىتى، قانۇن مەدەنىيىتى، ئىجتىمائىي ئەخلاق جەھەتتىن يەنىلا ئەرەققىي قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. فرانسىيە تەۋەلىكىدىكى يازغۇچى، فرانسىيە ئىنستىتۇتىنىڭ ئاكادېمىكى چېك باۋېي ئەپەندىنىڭ سۆزى بويىچە ئېيتقاندا، «غەربكە نىسبەتەن ئېيتقاندا، جۇڭگو يەنىلا پەن ـ تېخنىكىدا (چوڭ سۈمۈرۈش) ھالىنىدە توختاپ قالدى. مۇبادا ئۇ

مەنىۋى جەھەتتىن تىز ئۆزگىرىپ ياخشىلانمىسا، تۇرۇم كاپالىتى بولمىسا، ئىجتىمائىي خەۋپ-كىرىزىس يەنىلا چوڭ بولىدۇ. خىيانەتچىلىك، ئالدامچىلىقلارنىڭ يامراپ كېتىشى، ئىجتىمائىي ئادالەتسىزلىكلەرنىڭ كېڭىيىشى قاتارلىق خەۋپلەرنىڭ ھەممىسى يامان ئىللەتلەردىن كېلىدۇ.»[52] شۇڭا، مىنىڭچە، مۇھاكىمىزنىڭ بېشىدا تىلغا ئالغان «جۇڭخۇا مىللەتلىرى يارانقان گۈزەل ئەخلاق»لارنى نۇۋەتتىكى غايە دەپ چۈشەنسەك توغرا بولار.

شىۋۇك پىيىۋن ئەپەندى توغرا ئېيتىدۇ: «جۇڭگونىڭ تەرەققىياتى بەك تىز بولدى. بىراق، جۇڭگولۇقلاردا تېخى چوڭ دۆلەت پۇقرالىرىدا بولۇشقا تېگىشلىك ساپالار يوق.»[53] «دېموكراتىيىنى ئۇقۇم ھالىتىدە توختىتىپ قويۇشقا بولمايدۇ. ئۇنىڭ قىممىتىنى نېگىزىدىن تونۇپ، تېخىمۇ ئىلگىرىلەش كېرەك. دېموكراتىيە ئەلۋەتتە ئەڭ ئاخىرقى مەقسەت ئەمەس. بىزنىڭ ھەققىي مەقسىتىمىز كىشىلىك ھوقۇققا كاپالەتلىك قىلىش، ئەركىن، ئادىل، گۈللەنگەن بىر جەمئىيەت قۇرۇش ۋە ئۇنى قوغداشتۇر. مۇنداقچە ئېيتقاندا، دېموكراتىيە شەكىل، بىر خىل قورال، كىشىلىك ھوقۇق ئۈچىگە ئالغان قىممەتلىك ھەزمۇندۇر. شۇڭا، گەرچە، كىشىلىك ھوقۇق دېموكراتىك تۈزۈمىنىڭ ئۇنۇملۇك كاپالىتىگە زىيادە تايىنىۋالسىمۇ، كىشىلىك ھوقۇقنىڭ مەزمۇنى ھەرقانداق شەكىلدىكى دېموكراتىيەدىن يۇقىرى ۋە ئالدىنقى ئورۇندا تۇرىدۇ... دېموكراتىك ھوقۇق، مەنپەئەت كىشىلىك ھوقۇقنىڭ بىر قىسمى. كىشىلىك ھوقۇق بارلىق ھوقۇق - مەنپەئەتنىڭ ماھىيىتىگە تېخىمۇ يېقىن.»[54] شۇڭا، «مىللەت، دۆلەت دېگەندەك چوڭ سۆزلەردىن باشقا يەنە چوڭ دۆلەت پۇقرالىرىنى يارىتىش كېرەك... سىياسىي مەدەنىيەتتىن باشقا يەنە تۇرمۇش مەدەنىيىتىمۇ بار. تۇرمۇش مەدەنىيىتىنى ئادەمگە، تەرتىپكە بولغان ھۆرمەت مەدەنىيىتى دەپ چۈشىنىشكە بولىدۇ.»[55]

جۇڭگو تارىخىدا ئۇچ قېتىم تۇپ جەھەتتىن چوڭ بۇرۇلۇش بولغان. بىرىنچى قېتىم، مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 221-يىلى تارقاق فېئۇدال ھاكىمىيەتلەر بىرلەشتۈرۈلۈپ، ھوقۇق مەركەزگە مەركەزلەشكەن تۈزۈمدىكى ئىمپېرىيە قۇرۇلغان. جۇڭگونىڭ سىياسىي خەرىتىسى غەربىي رايونلار تامان كېڭەيگەن؛ ئىككىنچى قېتىم — 1911-يىلى ئىمپېرىيە ئاخىرلاشتۇرۇلۇپ، خەلق دۆلىتى(مىنگو) قۇرۇلغان. پادىشاھلىق تۈزۈمگە، ھاكىمىيەتتىكى بېقىندىلىق ھالىتىگە خاتىمە بېرىلگەن؛ ئۈچىنچى قېتىم 1949-يىلى ج ك پ رەھبەرلىكىدىكى سىياسىي ھاكىمىيەت قۇرۇلۇپ، خەلق دېموكراتىيە دىكتاتورلىقىدىكى سوتسىيالىستىك دۆلەت بارلىققا كەلگەن.

ئەمەلىيەتتە، ھەققىي ئۆزگىرىش پەقەت 20-ئەسىرنىڭ ئاخىرقى يېگىرمە يىلىدا يۈز بەردى. چۈنكى، سابىق سوۋېتلەر ئىتتىپاقى قىزىل ئارمىيىسى 2-دۇنيا ئۇرۇشىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدە جۇڭگونىڭ شەرقىي شىمالىدا تۇرۇۋاتقان ياپونلارنىڭ تەڭداشسىز قۇدرەتلىك سانالغان كانتون ئارمىيەسىنى يوقىتىشقا چوڭ ياردەم قىلمىغان بولسا، ئامېرىكىنىڭ ئاتوم بومبىسى ياپونىيە زېمىنىدا تۇيۇقسىز پارتلىمىغان بولسا، ياپونلارنىڭ جۇڭگو تۇپراقىدىن شەرتسىز چېكىنىشى تەسكە توختايتتى. ئۇ چاغدا ئۇرۇش تېخىمۇ سوزۇلۇپ كېتىشى تۇرغانلا مەسىلە ئىدى. ياپونىيە تەسلىم بولۇپ، جىياڭ جېيشى يېتىم قېلىپ، ئۇنىڭ ھوكۇمىتى زاۋاللىقا يۈز تۇتقاندىن كېيىن، كومپارتىيەنىڭ ئۇرۇش ئالدىنقى سىپىدىكى ساۋاتسىز، چالا ساۋات ئوفىتسىر-جەڭچىلىرى ئاجايىپ مەغرۇرلۇققا چۆككەنىدى. جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن ئۇلارنىڭ كۆپىنچىسى مەمۇرىي خىزمەتلەرگە ئالماشقان بولۇپ، گومىندائچىلارنىڭ ئالىي مەلۇماتلىق كىشىلىرىنىڭ ئۆزلىرى تەرىپىدىن مەغلۇب بويىكېتىشى ئۇلارنى بىلىملىكلەرنى، بىلىمنى، سەنئەتنى كەمسىتىدىغان، ئۆچ كۆرىدىغان ئاڭغا مۇپتىلا قىلغانىدى. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەلۇم مەنىدىن ئالغاندا، مۇشۇنداق ئاڭنىڭ كۆچىنى كۆرسىتىشى ئىدى.

دېمەكچىمىزكى، 20-ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېگىرمە يىلىدا گەرچە يەنە كونا جۇڭگونىڭ ئەنئەنىۋى قىممەت قارىشىغا ھەۋەس قىلىشلار بولغان بولسىمۇ، بۇ يىللاردىكى ئىسلاھاتلار ئېلىپ بېرىلمىغان بولسا بۇگۈنكى ھەققىي مەنىدىكى يېڭى جۇڭگو بولمىغان بولاتتى. بۇ ئۆزگىرىش ئالدىنقى ئۆزگىرىشلەردەك زور سىياسىي مەنىگە ئىگە بولمىسىمۇ، دۆلىتىمىزنىڭ ئىقتىساد، مەدەنىيەت، دىپلوماتىيە، ھەربىي كۈچ، ئىلىم-پەن جەھەتتىن كۈچىيىشىگە تەپەككۇر يولى ئېچىلدى. مۇشۇ يىللاردىلا ئاندىن تۈزۈم ھەققىي ئۆزگىرىشكە باشلىدى.

بىز دۆلىتىمىزنىڭ 21-ئەسىرنىڭ دەسلەپكى ئون يىلىدىكى تەرەققىيات ئىدىيەسىگە نەزەر ئاغدۇرساق، تېخىمۇ ئەۋزەل، ئىلمىي تەشەببۇسلارنى كۆرىمىز. سىياسىي مەدەنىيەتنى، ئادەمنى ئاساس قىلىش، ئادەم بىلەن تەبىئەتنىڭ ماسلىقىنى ئىلگىرى سۈرۈش، ئېكولوگىيەلىك تەڭپۇڭلۇقنى قوغداش، دۇنيا بىلەن دىئالوگلىشىش، مىللەتلەر ھەمدوستلۇقىنى ھەققىي ئىلگىرى سۈرۈش، ھۆكۈمەت ئىشلىرىدا ئاشكارا بولۇش-مانا بۇلار كىشىنى چىن قايىل قىلىدىغان ئىدىيەۋى يۈزلىنىشلەردۇر. نۆۋەتتە، دۆلىتىمىزنىڭ خەلقئارادىكى نوپۇزى ۋە ئوبرازىنىڭ كۆچلىنىشىگە ئەگىشىپ، خەنزۇ تىلىنىڭ دۇنياۋى چوڭ تىللىق سالاھىيىتى تېخىمۇ گەۋدىلىنىپ، كۆپلىگەن ئەلدە خەنزۇ تىلى ئۆگىنىش بىر يېڭى يۈزلىنىش بولۇۋاتىدۇ. يەنە نۇرغۇن دۆلەتتە كۆڭزى ئىنستىتۇتلىرى قۇرۇلۇپ، جۇڭگو مەدەنىيىتى كېڭەيتىلىۋاتىدۇ.

2005-يىلى شىۋۇك پىيىۋن ئەپەندى: «جۇڭگو يىلىم ۋە تەپەككۇر ھەققىدە بىر مەيدان ئۇزاقتا سوزۇلىدىغان ئىنقىلابقا ئېھتىياجلىق. بىر نەچچە ئەۋلاد كىشىلەرنىڭ تىرىشچانلىقى ئارقىلىق، ھەممە ئادەم ئەركىن پىكىر قىلسا... بولىدىغان بىر ئۇلۇغ دۆلەت قۇرۇپ چىقىش كېرەك. بۇ بىر خىل ئىنسانپەرۋەر، ئادەمىي، بىلىمگە ئىشەنچ باغلىغان يېپىشىق جۇڭگودۇر»[56] دەپ يازغانىدى. رېئاللىق مانا مۇشۇنداق بۇنىلىشىلەرگە قاراپ ئىلگىرىلەۋاتىدۇ. مىنىڭچە، شىۋۇك پىيىۋن ئەپەندىنىڭ بۇ سۆزى ھەر بىرىمىزنىڭ ئۇمىدىمىز ۋە ئىشەنچىمىزگە ئايلىنىشى كېرەك. مەسىلىلەرنىڭ مەۋجۇدلۇقى تەبىئىي. ئەمما، ئۇنى بايقاش ۋە ھەل قىلىش چارىسىنى ئىزدەش ئۇمىدۋارلىق ۋە دانالىقتۇر. ئىشىنىمىزكى، توغرا ئىدىيەۋى بۇرۇلۇش، ئىلمىي رەھبەرلىك بولسىلا جۇڭگو جەمئىيىتىدىكى مەسىلىلەر چوقۇم ھەل بولىدۇ. ئەمما، ھەل بولۇش جەريانى، سۈرئىتى كىشىلەرنىڭ ساپاسىغا قاراپ بولىدۇ.

2007-يىل 12-ئاۋغۇستىن 2009-يىل 1-مارتقىچە يېزىلدى؛ 2010-يىل 25-ئىيۇن تۈزىتىلدى. يوسكام

نەقىل مەنبەلىرى

[1] ئابدۇقادىر جالالىددىن: «مەدەنىيەت ئېگىنىڭ ياتلىشىشى»، «شىنجاڭ مەدەنىيىتى »ژورنىلى 1997 ـ يىل 5 سان؛ «ئابدۇقادىر جالالىددىن ماقالىلىرى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 2000 ـ يىل نەشرى 119 ـ بەت.

[2]، [3]،[4] ۋېل دۇرانت(ئامېرىكا): «شەرق مەدەنىيىتى»، چىڭخەي خەلق نەشرىياتى 1998 ـ يىل خەنزۇچە نەشرى 5 ـ ، 733 ـ بەتلەر.

[5]،[6]، [7]، [8]، [9]، [10]، [11] گاۋ چۈنمىي: «ئىجادىيەت ئىقتىدارىنى ئېچىش»، جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر نەشرىياتى 2001 ـ يىل خەنزۇچە نەشرى 158 ـ ، 159 ـ ، 161 ـ ، 168 ـ بەتلەر.

[12] ماكس ۋېبىر (گېرمانىيە) «كۆڭزى تەلىماتى ۋە داۋدىنى»، «خەلق گېزىتى »نەشرىياتى 2007 ـ يىل خەنزۇچە نەشرى 1 ـ بەت.

[13] جىن ما: «يېڭىلىق يارىتىش پارلاستى نەزەريىسى»، «جۇڭگو ياشلىرى» نەشرىياتى 1992 ـ يىل خەنزۇچە نەشرى 7 ـ بەت.

[14] سىلۋانو ئارىئىت(ئامېرىكا): «ئىجادىيەتنىڭ سىرى»، لياۋنىڭ خەلق نەشرىياتى 1987 ـ يىل خەنزۇچە نەشرى 399 ـ ، 411 ـ بەتلەر.

[15] ماكس ۋېبىر(گېرمانىيە): «كۆڭزى تەلىماتى ۋە داۋ دىنى»، 105 ـ بەت.

[16] [17] ۋېل دۇرانت(ئامېرىكا): «شەرق مەدەنىيىتى»، 774 ـ بەت.

[18] [19] ماكس ۋېبىر(گېرمانىيە): «كۆڭزى تەلىماتى ۋە داۋ دىنى»، 104 ـ ، 105 ـ بەتلەر.

[20] شىللىر شىۋارتىز(ئامېرىكا): «يېڭى ئەسىر ـ مۇتەپەككۇرلار ساداسى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 2004 ـ يىل ئۇيغۇرچە نەشرى 305 ـ بەت.

[21] مارك ھېرتسارد(ئامېرىكا): «بۇركۇت سايىسى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 2004 ـ يىل ئۇيغۇرچە نەشرى 75 ـ بەت.

[22] لۇئىس پروۋل(فرانسىيە): «سىياسىنىڭ رەزىللىكى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 2004 ـ يىل ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ ، 11 ـ بەتلەر.

[23] تاڭ دېگاڭ(تەيۋەن): «خۇشىنىڭ تارىخىكى ئورنى ۋە رولى»، زى ئۇك باشچىلىقىدا تۈزۈلگەن «خۇشىغا 80 يىللىق باھا» نامىلىق توپلام، جۇڭگو «خۇاچياۋ» نەشرىياتى 2003 ـ يىل خەنزۇچە نەشرى 387 ـ ، 388 ـ بەتلەر.

[24] فېك يۈلەن: «جۇڭگو پەلسەپىسىنىڭ قىسقىچە تارىخى»، «يېڭى دۇنيا» نەشرىياتى 2004 ـ يىل خەنزۇچە نەشرى 138 ـ بەت.

[25] ئالۋىن توفلېر، ھايدى توفلېر(ئامېرىكا): «كەلگۈسىدىكى ئۇرۇش»، «شىنخۇا» نەشرىياتى 1996 ـ يىل خەنزۇچە نەشرى 32 ـ بەت.

[26]، [27]، [28]، [29]، [30]، [31]، [32] گاۋ چۈنمىي: «ئىجادىيەت ئىقتىدارىنى ئېچىش»، 178 ـ ، 176 ـ ، 177 ـ بەتلەر.

[33] گېئورگى ۋېللىس(ئەنگلىيە): «دۇنيا تارىخى»، «خەلق گېزىتى» نەشرىياتى 2007 ـ يىل خەنزۇچە نەشرى 314 ـ بەت.

[34] ماكس ۋېبىر(گېرمانىيە): «كۆڭزى تەلىماتى ۋە داۋ دىنى»، 122 ـ بەت.

[35] داۋىد. س. لاندېس(ئامېرىكا): «باي دۆلەتلەر ۋە نامرات دۆلەتلەر»، «شىنخۇا» نەشرىياتى 2007 ـ يىل خەنزۇچە نەشرى 33 ـ بەت.

[36] مېك. خات(ئامېرىكا): «ئىنسانلار جەمئىيىتىدىكى يۈز مەشھۇر كىشى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1993 ـ يىل ئۇيغۇرچە نەشرى 127 ـ بەت.

[37] رەن يۈنفېي: «ساقايماس كېسەل ـ جۇڭگو ماۋارىپىدىكى خەۋپ ۋە تەنقىد»، «جەنۇب» نەشرىياتى 1999 ـ يىل خەنزۇچە نەشرى 141 ـ بەت.

[38] لى ئاۋ(تەيۋەن): «‹تىرىقچى› خۇشى»، «خۇشىغا 80 يىللىق باھا» نامىلىق توپلام 334 ـ بەت.

[39] تاڭ دېگاڭ(تەيۋەن): «خۇشىنىڭ تارىخىكى ئورنى ۋە رولى»، «خۇشىغا 80 يىللىق باھا» نامىلىق توپلام 388 ـ بەت.

[40] جون كلاۋرىي(ئاۋستىرالىيە): «جۇڭگونىڭ مەكتەپ ماۋارىپى»، خىببى ماۋارىپ نەشرىياتى 1995 ـ يىل خەنزۇچە نەشرى 46 ـ بەت.

[41] باڭ جىننىڭ: «باڭ جىننىڭنىڭ ئىلىم ـ پەن، ماۋارىپقا دائىر ماقالىلىرىدىن تاللانما»، نەنكەي ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى 2001 ـ يىل خەنزۇچە نەشرى 101 ـ بەت.

[42] لى دا: «خۇشى ئىدىيەسىگە تەنقىد»، «خۇشىغا 80 يىللىق باھا» نامىلىق توپلام 311 ـ بەت.

[43] جاڭ جۇنمەي: «كۆڭزىچىلىق پەلسەپىسىنىڭ قايتا گۈللىنىشى»، جۇڭگو خەلق ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى 2006 ـ يىل خەنزۇچە نەشرى 63 ـ بەت.

[44] سەيمىل خانتىنگتون(ئامېرىكا): «مەدەنىيەتلەر توقۇنۇشى ۋە دۇنياۋى تەرتىپنىڭ قايتا ئورنىلىشى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 2003 ـ يىل ئۇيغۇرچە نەشرى 169 ـ بەت.

[45]، [46] شىۋاڭ پىيىۋن: «ئاڭ دۆلىتى»، جۇڭگو «دوستلۇق» نەشرىياتى 2007 ـ يىل خەنزۇچە نەشرى 20 ـ ، 224 ـ بەتلەر.

[47] گېئورگى ۋېللىس(ئەنگلىيە): «چوڭ دۆلەتلەرنىڭ قەد كۆتۈرۈشى»، شەنشى پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى 2007 ـ يىل خەنزۇچە نەشرى 1 ـ ، 2 ـ بەتلەر.

[48] داۋىد. س. لاندېس(ئامېرىكا): «باي دۆلەتلەر ۋە نامرات دۆلەتلەر»، 234 ـ ، 235 ـ بەتلەر.

[49] شىۋاڭ پىيىۋن: «ئاڭ دۆلىتى»، 9 ـ بەت.

[50] ۋېي گۇاڭچى: «دۆلەتكە پايدىلىق بولۇش ـ ئىجتىمائىي، ئادەمىيەت ئىلملىرىنىڭ جىنى»، يەن لىيشەن، خې باۋشىڭ تۈزگەن «ئورۇنسىز ئەندىشە» نامىلىق توپلام، جۇڭخۇا سودا ـ سانائەتچىلەر بىرلەشمىسى نەشرىياتى 1999 ـ يىل خەنزۇچە نەشرى 2000 ـ يىل 2 ـ ياسىمىسى 231 ـ بەت.

[51]، [52]، [53]، [54]، [55]، [56] شىۋاڭ پىيىۋن: «ئاڭ دۆلىتى»، 223 ـ ، 27 ـ ، 253 ـ ، 30 ـ ، 9 ـ بەتلەر.

ئاپتور: ماۋارىپ ۋە ئىجتىمائىيەت بويىچە بىنىلۇانقان باش تەتقىقاتچى، پوسكام نامىيە 3 ـ ئوتتۇرا مەكتەپتە مۇئەللىم

ماقالىنى تەكلىپلىك بېكىتكۈچى: جاڭ خۇگچاۋ

ھاۋاي ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ جەمئىيەتشۇناسلىق ئىنستىتۇتىدا دوكتورلۇقتا ئوقۇۋاتقان ئىنىمىز زۇلپىقار بارات ئۆز باش ئۇيغۇر جەمئىيىتىدىكى ئىلىم ھاۋاسى توغرىسىدىكى بۇ ماقالىسىنى يېزىپ چىقتىڭ. ئىلمىي مەسئۇلىيەت ۋە ئىلىم ئەخلاقىنىڭ كەمچىل بولۇشىدەك ئىجتىمائي ئىللەت پۈتكۈل جۇڭگو مىقياسىدا ئومۇمىيۈزلۈك ئەھۋال بولسىمۇ، ئۇيغۇرلاردا ئادەم قورقۇدەك دەرىجىدە ئېغىر. بىز بۇ ھەقتە يۈز تۇرانە سۆھبەتتە توختىلىشقاندۇق. زۇلپىقار ئۆزۈن يوللۇق تېلېفون قىلىپ مەندىن ئەھۋال سورىغاندىمۇ گېپىمىز تەبىئىي ھالدا جەمئىيىتىمىز جىددىي ئېھتىياجلىق بولغان بىلىم ۋە ساھەلەرگە مەركەزلىشىپ قالدۇ.

مېنىڭ بۇ ئىلاۋىنى يېزىشىم زۇلپىقارنىڭ ماقالىسىدىكى بارلىق قاراشقا بىردەك قوشۇلۇشۇمدىن دېرەك بەرمەيدۇ. زۇلپىقارنىڭ مەزكۇر ماقالىسى پەنلا شەخسىي ئوي - پىكىر ۋە تەشەببۇسىنى ئوتتۇرىغا قويۇشنى مۇددىئا قىلغاچقا، پىكىر يوللىرى ئايتورنىڭ خاراكتېرى ۋە پىكىر قىلىش ئۇسۇلىنىڭ روشەن ئىزنالىرىغا ئىگە. بۇ ئىزنالاردىن پەنلا ھاياجانلىق قەدەملەرنىڭ تەۋىشى سېزىلىپ تۇرىدۇ. بىراق، زۇلپىقار بىر خەلقنىڭ ئىلىم تۈپرىقىدىكى ئېكولوگىيىلىك بۇزۇلۇشقا بولغان ئەندىشىلىرىنى ئۆزىنىڭ چىن، سەممىي شەخسىيىتىگە ئايلاندۇرالغاچقا، ئۇنىڭ ئۆرتىنىشلىرىدىن بىر پۈتۈن مەنپەئەتكە بولغان مەسئۇلىيەتنى ئېنىق بايقايمىز. ئورتاق تەقدىرنى شەخسىيىتىگە ئايلاندۇرالغان ئادەمنىڭ ئاۋازى مەلۇم مەندىن ئورتاقلىققا ۋەكىللىك قىلماي قالمايدۇ. مەن ئۇنىڭ ماقالىسىدىكى مۇنداق نۇقتىلارنى مۇئەييەنلەشتۈرىمەن:

ئۇيغۇرلاردا ئۆزىنىڭ ھازىرقى ۋە كەلگۈسىدىكى مەنپەئەتىگە جىددىي مەسئۇل بولىدىغان ئادەمىيەت ۋە ئىجتىمائىيەت پەنلىرىنى بارلىققا كەلتۈرۈش دەۋرىنىڭ تەقەززاسى.

باشقا ئەللەرنىڭ ئىجتىمائىيەت ساھەسىدىكى نەزەرىيەلىرىنى ئۇيغۇر جەمئىيىتى ۋە ئۇيغۇر مەدەنىيىتى كونتېكىست (ئۇرامى) بويىچە ئۆزلەشتۈرۈپ، ئىلمىي قويۇقلۇقنى ئاشۇرۇش كېرەك.

ئاكادېمىيە ۋە مەكتەپلەردىكى بىلىم ئادەملىرى، ژۇرنالىستلار ۋە نەشرىياتچىلار جان باقتىلىق مۇرەسسەچىلىكىنىڭ ئېزىتقۇ قوينىدىن چىقىپ، ئىلىم ساھەسىدىكى يېراقنى كۆرۈش، تەشكىللەش، ئۇيۇشتۇرۇش مەسىلىسىنى رېئاللىقتىن ئىزدەش يولىچىغا قايتىشى كېرەك.

كوللېكتىپ ھەمكارلىق بىلەن تەتقىقات ئېلىپ بارالايدىغان يېڭى ئەۋلاد بىلىم ئادەملىرى مەيدانغا كېلىشى كېرەك.

ناھايىتى ئەپسۇسكى، يوقىنىڭ ئورنىدىكى بىلىم سەھنىلىرىمىز بىر پۈتۈن جەمئىيەتنىڭ ئەقىل يۈنىلىشىگە يېتەكچىلىك قىلىشنىڭ ئورنىغا، بىر گۇرۇھ كىشىنىڭ تۇرمۇش كەچۈرۈش دەستىگاھىغا ئايلىنىپ قالدى. ئېھتىياتچانلىقنى ئاقىللىقنىڭ فورمۇلاسىغا ئايلاندۇرۇۋېلىشقان خېلى كۆپ كىشى ئىش قىلماسلىقنى ئاقلايدىغان باھانىگە ئىگە بولۇشتى. ئىلىم ئىشى ئىلىم ئەھلىگە نىسىپ بولماي، ھەممە ياقتىن سەكراتنىڭ ھىدى كېلىشكە باشلىدى.

يېقىندىن بېرى «جۇڭگو ئەدەبىياتى بىر دۆۋە ئەخلەت»، «جۇڭگونىڭ ئىجتىمائي پېنى بىر دۆۋە ئەخلەت» دېگەندەك سادالار كۆپىيىپ قالدى. روشەنكى، كىتابلار ۋە ماقالىلەر شىددەت بىلەن ئېلان قىلىنۋاتقان، بىلىملىكلەر سېپى تېخىمۇ زورىيىۋاتقان ئەھۋالدا ئاشۇنداق سادالارنىڭ چىقىشى ئىلىم ساھەسىدىكى چىرىكلىكنىڭ يوشۇرغىلى بولمايدىغان دەرىجىگە يېتىپ، ئاپەت تۈسىنى ئالغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. ئىجتىمائي پەنلەر ساھەسىدىكى دوگماتىزم گويا ساختىلىقنىڭ قالقىنىغا ئايلانغان ھالدا «كېتى» (课题) ـ تەتقىقات تۈرى ئىگىلىكى، تەشۋىقات ئىگىلىكى كېلىپ چىقتى. ئىلمىنىڭ مەسىلە ھەل قىلىش ئىقتىدارى بىلەن ھېچكىم ھېسابلاشمىدى.

زادى «ئەخلەت» دېگەن نېمە؟ ئىجتىمائي پەنلەر

ئىلىمگە خىيانەت ـ ئەلگە قىيامەت

ساھەسىدىكى نەتىجە يېزىلغان ۋە ئىلان قىلىنغان ئەسەرلەرنىڭ كۆپلۈكى بىلەن ئۇلچەنمەيدۇ، بەلكى ئىنسانلىنىڭ ئىززىتىنى ئىجتىمائىي ئورنى ئەڭ تۆۋەن ئادەملەرگىچە ئەمەلگە ئاشۇرۇش غايىسىدىكى قىممىتى بىلەن ئۇلچىنىدۇ. بەختسىز ئىنسانلارنىڭ كۆز يېشى بىلەن ھېسابلاشمىغان تەتقىقاتلارنىڭ ئەخلەتچىلىكمۇ قىممىتى يوق. چۈنكى، ئەخلەتنىڭمۇ مەلۇم قىممىتى بار. بەزىلەرنىڭ خانىۋەيرانچىلىقى ۋە خاتىرجەمسىزلىكى ئۈستىگە يەنە بەزىلەرنىڭ ھالاۋىتى ۋە خاتىرجەملىكىنى دەسستىشكە مەسلىھەت بېرىدىغان تەتقىقاتلار جىنايەتتۇر. تۈركىيەلىكلەرنىڭ «يەننىڭ دۈشمىنى ئۇنىڭ دوستىدىن ئاز ئەمەس» دېگەن ماقالى بۇ ئەھۋالغا تازا ياب كېلىدۇ.

مەن زۇلپىقارنىڭ تەنقىدىنىڭ ئۈچى ئىلمىي مىتود، ئىلمىي ئۇلچەمگە يەتمەيۋاتقان ۋە يېتىشنى ئويلاشقا ئۈلگۈرمەيۋاتقان ئىلىم تەتقىقاتى ئەسەرلىرى ۋە ئىلىم تەتقىقاتى ژۇرناللىرى تەھرىرلىكىگە قارىتىلغان دەپ قارىدىم. ئاممىنىڭ پىكىر دۇنياسىنى غىدىقلاشنى مەقسەت قىلغان پىكرىي ئەسەرلەرمۇ ئېنىق مەۋقەگە ئىگە بولۇشى كېرەك.

ئەمدىكى گەپ، ئەنە شۇ ژۇرنالغا كەلگەن ئادەمنىڭ ئۆزى لاياقەتلىك ئىلمىي خادىممۇ ياكى بىر يوللارنى قىلىپ سوقۇنۇپ كىرگەن قورساق ئادىممۇ؟ ئەگەر ئىلىم ۋە مەدەنىيەت ئورگانلىرىنى لاياقەتسىز ئادەملەر ئىگىلەپ كەتتى دېيىلسە، بۇ ئاقىۋەت قايسى خىل ئىجتىمائىي مېخانىزمدىن كەلگەن؟ تېگىدىن ئېيتقاندا، ئىلىم تەتقىقاتى ژۇرناللىرى ۋە تەتقىقات ئىستىلىدىكى كەسپىي پاكلىق پەن تەتقىقاتى، تېخنىكا، ئىشلەپچىقىرىش ۋە باشقۇرۇش قاتارلىقلارنىڭ بىر گەۋدىسىدىن كېلىپ چىققان چوڭ سىستېما. شۇنداق ئىكەن، ئىلىم تەتقىقاتى ژۇرناللىرى ساھەسىدىكى مەسئۇلىيەتسىزلىك ماھىيەتتە چوڭ بىر ئىجتىمائىيەتنى ئارقا كۆرۈنۈش قىلغان بولىدۇ. ئانتونىي گرەمشى: «ئادەم بىر جەريان، ئېنىقىنى ئېيتقاندا، ئادەم ئۆز پائالىيىتىنىڭ جەريانى» دېگەندى. ئۇنداقتا، ئادەمنىڭ پائالىيىتىگە ھالقىلىق تەسىر كۆرسىتىۋاتقان نەرسە نېمە؟ مىچىل فۇكاۋ: «بىلىم بىلەن ھوقۇق بىر گەۋدە، بىلىمنىڭ ئىشلىنىشى ۋە بېكىتىلىشى ھوقۇقنى شەرت قىلىدۇ. بىلىم ھوقۇقنىڭ ئەندىزىسى بويىچە رول ئوينايدۇ» دېگەندى. ھوقۇق نەپ ئىزدەيدۇ، بىلىم ھەق ئىزدەيدۇ. ئەگەر بىر ئىلىم ئەھلىنىڭ ھەقىقەت ئىزدەش روھى ھوقۇق ئۈچۈن كېرەك بولغان پايدا بىلەن زىددىيەتلىك بولسا، ئەنە شۇ بىلىم ئەھلىنىڭ ئەخلاقى ۋە قىممەت قارىشى كاپالەتكە ئىگە بولمايدۇ، بەلكى تەھدىت ئىچىدە قېلىشى مۇمكىن. ھوقۇق ئۈچۈن ھەقسىزلىنىش ئىزدەيدىغان ئىلىم ئەھلى كېرەك بولماي، دەل ئەكسىچە بولسا، كىشىلەر ئىلىم ساھەسىدىن دىيانەتكار ئالىملارنى ئۈمىد قىلمىسا بولىدۇ. ئىنسانىي ھاياتقا دائىر ماھىيەتلىك پىرىنسىپلارنى ئۇلۇغلار بۇرۇنلا بايقاشقان ۋە بۇنى ۋايىغا يەتكۈزۈپ ئىپادىلىگەن. بۇ پىكىر «رۇمىي ھېكمەتلىرى»دە نەقىل كېلىنغان مۇنۇ ھەدىسىتە ئۆز كامالىتىنى تاپقان: «ئەمىرلەرنى زىيارەت قىلغان ئالىم ياماندۇر، ئالىملارنى زىيارەت قىلغان ئەمىر ياخشى ئەمىردۇر؛ كەمبەغەلنىڭ ئىشىكىگە كەلگەن ئەمىر قانچىلىك خۇشىدۇر ۋە ئەمىرنىڭ ئىشىكىگە بارغان كەمبەغەل نەقەدەر كۆڭۈلسىزدۇر.»(شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 2007 ـ يىل مايى نەشرى). بۇ ھەدىستە ئەمىر بىلەن ئالىم ئوتتۇرىسىدىكى ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتنىڭ تەڭلىمىسى كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. ھەقنى مىزان قىلغان ئەمىر بىلەن ئالىمنىڭ بوسۇغىسى ماھىيەتتە بىر بولىدۇ. ئەمىر بىلەن ئالىمنىڭ بوسۇغىسىنىڭ باشقا ـ باشقا بولۇشى، توغرا يولدىكى ئالىمنىڭ ئۆز نىشانىدىن ئادىشىپ كەتمەسلىكىگە بېرىلگەن سىگنالدۇر.

بىلىم بىلەن ھوقۇقنىڭ مۇناسىۋىتىگە دائىر سوتسىيولوگىيەلىك مەسىلىلەرنى ئۇيغۇرلارغا خاس تارىخىي مەۋقەدە شەرھىلەش ۋە ھەل قىلىش زۇلپىقار بارات كەبىي نۇۋەتتىكى ئىلىم ئەۋلادلىرىنىڭ مۇشەققەتلىك ئىزدىنىشىنى كۈتۈپ تۇرىدۇ. مانا، زۇلپىقار ئاشۇ ئىزدىنىشنىڭ بوسۇغىسىدا تۇرۇپتۇ. بۇ ھەندىن ئېيتقاندا، زۇلپىقار بۇ جەھەتتىكى تەنقىدنىڭ بوسۇغىسىدا تۇرۇپتۇ.

ئۇيغۇر جەمئىيىتىدىكى ئىلىم زەئىپلىكى تاسادىپىي كېلىپ چىققان ئەمەس، بۇ يەنىلا جەمئىيەتتىكى ماۋارىپ قاتارلىق ھەر خىل تۈزۈلمىنىڭ مەھسۇلى. بۇ يانداشما تېمىلار ھەققىدە ئىچكىرىلەپ مۇھاكىمە يۈرگۈزۈشكە توغرا كېلىدۇ.

ئىلىم ئىشى كەسپىلىك، چوڭقۇرلۇق ۋە مۇنتىزىملىققا ئىگە بولۇش بىلەن بىرگە قوللىنىشچانلىق، ئاممىۋىلىق ۋە ئوقۇشچانلىققا ئىگە. نۇۋەتتە، بىز ئۇيغۇر ئىجتىمائىيىتىنىڭ ھەممە ساھەسى بويىچە ئەستايىدىل دەڭسەپ، دۇنياۋى تەسىرگە ئىگە ئەسەرلەرنى پىلانلىق ھالدا تەرجىمە قىلىش، شەرھىلەش ۋە ئومۇملاشتۇرۇش خىزمىتىنى ئىشلىشىمىز كېرەك. بۇ ھەرگىزمۇ بىر قانچە ئادەمنىڭ ئىشى ئەمەس. بۇ ئىش يەنە ئىلىم سەرخىللىرى بىلەن ھوقۇق سەرخىللىرى ئوتتۇرىسىدىكى ئوڭ تاناسىپلىق ماسلىشىشنى تەلەپ قىلىدۇ.

بىز زۇلپىقارنىڭ تەنقىدىي روھىنى ئۆگىنىپ، نەزىرىمىزنى ئۇنىڭ ماقالىسىگە تاشلايلى، تەنقىد بۇرىسى بىزنى ئەقىلنىڭ يورۇق ساھىلىغا باشلىسۇن!

ئاپتور: شىنجاڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى ئەدەبىيات ئىنستىتۇتىنىڭ پروفېسسورى

«شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلى ئۇرۇمچى شەھىرى ۋە ئاپتونوم رايون بويىچە «ئىزچىلار» كىتابخانىسى تەرىپىدىن توپ تارقىتىلىدۇ. كىتاب ـ ژۇرنال تىجارەتچىلىرىنىڭ «ئىزچىلار» كىتابخانىسى بىلەن ئالاقىلىشىشنى سورايمىز.

كىتابخانا ئادرىسى: ئۇرۇمچى شەھەر «غالىبىيەت» يولى 100 ـ نومۇر، ئالاقىلىشىش تېلېفونى: 2850601 ـ 0991، ئالاقىلاشقۇچى: نۇرشاد ھاكىم

«بىر مىللەتنىڭ ئىستېئىدادىكى ئۇقۇملار ئۇنىڭ شۇ مىللەتنىڭ جەمئىيەتشۇناسلىق، پەلسەپە، تارىخ، مەدەنىيەتشۇناسلىق ساھەلىرى تەرىپىدىن خاس مۇقەررەر يورۇتۇلمىغانىكەن، ئۇ مىللەتنىڭ ئۆزىگە خاس ئىجتىمائىي بىنى بولمىغان بولىدۇ. ئىجتىمائىي بىنى بولمىغان مىللەتنىڭ ئىجتىمائىي جىنى يوق بولغان بولىدۇ.»

— ئابدۇقادىر جالالىدىن: «توقۇنۇشمۇ ياكى توقۇنۇشتۇرۇشمۇ — مەدەنىيەتلەر توقۇنۇشى ۋە دۇنياۋى تەرتىپنىڭ قايتا ئورنىتىلىشى نامىلىق كىتابنىڭ ئۇيغۇرچە نەشرىگە كىرىش سۆز» دىن [1]

«بىز بىر مەسىلىنى يېرىدا قىلغان ئېچىمىزنى ئۆزگەرتىمىي، يېچىلمىغاي تۇرۇپ، ئۇ مەسىلىنى ھەل قىلالمايمىز».

— مارگارىت ۋېتلىي («يېتەكچىلىك ۋە يېڭى يېن» نامىلىق ئەسىرىدىن) [2]

«قارالغان ئاۋۇ ئادەمگە! ئوھەسسىز ئۆزى جاۋاب تاپالايدىغان سوئالالارنى سوراشقا ئامراق».

— فرىدىرىخ نىچشې («سەرخۇش ئىلىم» نامىلىق ئەسىرىدىن) [3]

1 . مۇقەددىمە: تېمىغا كىرىش

پاكىت تەھلىلى (1)
مەن كۆرگەن دىسىپىرتاتسىيە ياقلاش يىغىنى

2009 - يىلى مايىنىڭ ئاخىرى، ئىيۇلنىڭ باشلىرىدا ئانا يۇرتۇمدىكى ئىككى ئايلىق مەكتىپتە بىر نەچچە ئاسپىرانتنىڭ ماگىستىرلىق دىسىپىرتاتسىيىسى ياقلاش يىغىنىغا قاتناشتىم. بۇ يىغىن يازلىق كانىكول يۇرتىدىن يايدىلىپ ئۇرۇمچىگە كېلىشىگە ئىككى ھەپتىچە ۋاقىت بولغاندا ئوتكۈزۈلدى. دەسلىپىدە دوستلىرىمدىن ۋە دىسىپىرتاتسىيە ياقلىغۇچى بولغان بىر - ئىككى ئاسپىرانتتىن بۇ ئىلمىي پائالىيەتكە قاتنىشىش ھەققىدىكى ئۇچۇر ۋە تەكلىپتىن خەۋەر تاپقىنىمدا ناھايىتى خۇرسەن بولدۇم. سەۋەبى، مەن بۇ قېتىمقى دىسىپىرتاتسىيە ياقلاش يىغىنىغا يانداش قاتنىشىش ئارقىلىق ئۆۋەتتىكى ئىجتىمائىيەت، ئادەمىيەت پەنلىرى تەتقىقاتىنىڭ ئەھۋالى ۋە يۈزلىنىشى ھەققىدە يېڭى بىر چۈشەنچىگە ئىگە بولالايمەن، دەپ ئويلايتتىم؛ يەنە كېلىپ قېرىنداشلىرىمنىڭ ئانا تىلدا ياقلىغان دىسىپىرتاتسىيىلىرى مېنى ھاياجانغا سېلىشى مۇمكىن ئىدى. دېگەندەك، 20 - 30 چە ئادەم ياتىدىغان جاققانغىنە بىر زالدا ئوتكۈزۈلگەن بۇ ئىلمىي يىغىن ماڭا نۇرغۇن ھاياجانلىق خىيالنى ئاتا قىلدى. ئەما مەن ئۆز كۆزۈم بىلەن كۆرگەن بىر قانچە ئىشتىن ھەيران بولغاي ئۇرالمىدىم. بىرىنچىسى، دىسىپىرتاتسىيە يىغىنى باشلىنىپ ئۇزۇن ئۆتمەي بىر نەچچە باشلىقچىنىڭ ئاسپىرانتلار ماقالە ئوقۇۋاتقاندا يۇرقىرىتىپ تاماكا چېكىپ كېچىكتۈرۈلۈپ ئىشقا تولدۇرۇۋېتىشى؛ ئىككىنچىسى، يېتەكچى ئوقۇتقۇچىلار ۋە ئاسپىرانتلارنىڭ ئىلىم تەتقىقاتىغا تۇتقان يوزىتسىيىسى؛ ئۈچىنچىسى، بىر نەچچە ئاسپىرانتنىڭ دىسىپىرتاسىيەسىدىكى سەل قاراشقا بولمايدىغان بىر قانچە خەل سۆزىنىڭ .

دەسلىپىدە يېقىن باشلىنىپ يېرىم سائەت بولار ـ بولماي بىر باغالغۇچى تاماكىسىنى چېقاردى . چۈنكى، نەزىرىمدە دىسىپىرىتاتسىيە ياقلاش يېغىنىدەك ئىستايىدىللىق، ئىلمىي ۋە جىددىي يوزىتىسىيە تەلەپ قىلىدىغان بىر سورۇندا، شۇنچە جىق ئوقۇغۇچىنىڭ ئالدىدا تاماكا چېكىشنى قوبۇل قىلغىلى بولمايتتى. مەن ھېلىقى باغالغۇچىنىڭ تاماكا چېكىشنى ئايرىم ئەھۋال بولسا كېرەك، دەپ ئويلاپ تۇرغىنىمدا باشقا ئىككى باغالغۇچىمۇ كېلىشىۋالغاندەك بىرلا ۋاقىتتا تاماكىسىغا ئوت تۇتاشتۇردى. ھايال ئۆتمەي كىچىككىنە زال ئاچچىق ئىسقا تولدى. ئارىلىقتا ئۈنۈلۈمدا ئولتۇرغان، ياغلىق چېگىۋالغان ئىككى قىزغا كۆزۈم چۈشتى. ئۇلار ئوقۇتقۇچىلارنىڭ تاماكا چېكىشىدىن بىزار بولغاندەك، بۇرنىنى ئېتىپ ئولتۇرۇشقاندى. ئىككى ماقالە ئوقۇلۇپ بولغاندا بىر باغالغۇچى ماقالە ئوقۇغانلارنىڭ يازمىسىدىكى ئىملا خاتالىقلىرى ۋە كېسىل جۈملىلىرىنىڭ جىملىقى ھەققىدە بىر ھازا قاقشىدى؛ بىر ئاسپىرانتنىڭ يېتەكچى ئوقۇتقۇچىلىقىنى ئۈستىگە ئالغان يەنە بىر باغالغۇچى ئۇزىنىڭ يېقىندىن بېرى كوماندىروۋكىغا چىقىش، يېغىنغا قاتناشتىن قاتارلىق ئىشلار بىلەن ئالدىراش بويىچىلىپ، بۇ ئوقۇغۇچىنىڭ دىسىپىرىتاتسىيىسىگە يېتەرلىك ئەجىر سىڭدۈرەلمىگەنلىكىنى، ماقالىنى ئىككى كۈن ئىلگىرىلا ئازراق كۆرگەنلىكىنى ئېيتىپ ئىزىۋ سورىدى. ماقالىلەر ئوقۇلۇپ، باغالار بېرىلىپ بولغاندىن كېيىن ئۇچ ئاسپىرانت ئالدىمغا كېلىپ ماقالىلىرىنىڭ قىسقىچە مەزمۇنلىرىنىڭ ئىنگلىزچە قىسمىنى كۆرۈپ بېرىشىمنى ئىلتىماس قىلدى. مەن بۇ تەكلىپنى خۇشىياللىق بىلەن قوبۇل قىلىپ، ماقالىلەرنى ئۆيۈمگە ئېلىپ ئىنگلىزچە قىسمىنى كۆردۈم ۋە شۇ يورۇقتا باشقا بەتلىرىنىمۇ ۋاراقلاشقا ئۇلگۈردۈم. مېنى ھەيران قالدۇرغىنى شۇ بولدىكى، ئۇچ ماقالىنىڭ قىسقىچە مەزمۇنى ئىنگلىزچىگە سۆزمۇ-سۆز ئۇرۇپ قويۇلغان، خەتىزۋچە تەرجىمىسىدىمۇ خاتالىق جىق، تېما تويۇنىغان؛ قورۇلمىسى يوقىتا ئەمەس ئىدى. بىر - ئىككى كۈن ئىچىدە ماقالىلەرنىڭ ئىنگلىزچە قىسمىنى تەھرىرلەپ ئىگىلىگە ئايرىپ بەردىم. ئەما، ماقالىلەرنىڭ ھەممىسى دىسىپىرىتاتسىيە ياقلاش يېغىنىدا باغالاشتىن ئۆتۈپ بولغاچقا ، مەزمۇنى ، قورۇلمىسى ھەققىدە ئويلىغانلىرىمنى دېمەي ئىچىمگە يۇتۇۋەتتىم .

بۇ كۆرۈنۈشتە ئىپادە بولۇۋاتقىنى پەقەت ئايرىم بىر ھادىسە ھەم بىر شەكىل. ئەمما ئۇ نۇرغۇن نۇقتا ھەققىدە مېنى تەگسىز خىياللارغا غەرق قىلدى. ئەلۋەتتە، ئەمدىلەتتىن قانات ـ قۇيرۇقلىرى يېتىلمۇاتقان ئىلىم تەتقىقاتى ساھەيىمىزگە غەرىبنىڭ ئىلىم تەتقىقاتى ئۆلچىمىنى قويغىلى بولمايتتى. يىگىرمە ـ ئوتتۇز يىل بۇرۇنقى ئەھۋاللارغا سېلىشتۇرغاندا ، ئىلىم تەتقىقاتىمىزدا بەزىبىر ئىلگىرىلەشمۇ بارلىققا كەلگەندى، بۇنى كۆرمەي بولمايتتى. ئەمما، دىسىپىرىتاتسىيە ياقلاش يېغىنى جەريانىدىكى ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى بەزى ئىشلار مېنى ئىجتىمائىيەت، ئادەمىيەت پەنلىرىنىڭ نۇۋەتتىكى ئەھۋالى، ساقلىنىۋاتقان مەسىلىلەر ۋە ئۇنى ھەل قىلىش لايىھىلىرى ھەققىدە ئويلىنىشقا مەجبۇر قىلدى .

بۇ ماقالىنىڭ تېمىسىلا بىر نۇقتىنى چۈشەندۈرىدۇ . يەنى تېمىدا ئادەمىيەت سۆزى ئىجتىمائىيەت سۆزىگە يانداش يېزىلغان. ئەمما، ئۇيغۇرلار ھازىرغىچە ئىجتىمائىيەت، ئادەمىيەت پەنلىرىنىڭ دائىرىسى، تەبىرىنى تېخى ئېنىق ئايرىپ چۈشەنگەن ئەمەس . ئۇيغۇرلار ئەدەبىيات، تارىخ، پەلسەپە، ئېستېتىكا پەنلىرىنى ئىجتىمائىي پەن دەپ چۈشىنىدۇ؛ ئوقۇغۇچىلار تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپتىكى چېغىدىلا تەبىئىي پەن، ئىجتىمائىي پەن دەپ ئايرىلىدۇ. خاتا چۈشىنىش ئوقۇغۇچىلىق دەۋرىدىن باشلىنىدۇ. ئەمەلىيەتتە، ئەدەبىيات، تارىخ، پەلسەپە، ئېستېتىكا، تىلشۇناسلىق، ئېتنىكا پەنلىرى ئادەمىيەت پەنلىرى (Humanities, 人文科学) دائىرىسىگە كىرىدۇ. ئىجتىمائي پەن (Social Sciences, 社会科学) جەمئىيەتشۇناسلىق، سىياسىيشۇناسلىق، ئىنسانشۇناسلىق، ئىقتىسادشۇناسلىق، پسىخولوگىيە پەنلىرىنى كۆرسىتىدۇ. ئېيتىش كېرەككى، ئۇيغۇر زىيالىيلىرى ۋە ئوقۇرمەنلەر قاتلىمىدا ئىجتىمائىيەت، ئادەمىيەت پەنلىرىنىڭ چېگىسى، دائىرىسى ھەققىدىكى ئۇقۇم مۇجمەللىكىدىن باشقا بىر قانچە خاتا تونۇشمۇ مەۋجۇد .

مەن بۇ ماقالەمدە يۇقىرىقى نۇقتىلارنى چۆرىدىگەن ھالدا «ئۇيغۇرلاردا ئىجتىمائىيەت، ئادەمىيەت پەنلىرى ساھەسىدە مەسىلىلەر ساقلىنىۋاتىدۇ دېيىلسە، قايسى مەسىلىلەر ساقلىنىۋاتىدۇ، نېمىشقا ۋە قانداق ساقلىنىۋاتىدۇ؟ ئىجتىمائىيەت، ئادەمىيەت پەنلىرىنىڭ ماھىيىتى نېمە؟ ساقلانغان مەسىلىلەرنى قانداق ھەل قىلىش مۇمكىن؟» دېگەن ئۇچ سوئالغا جاۋاب تېپىشقا تىرىشىمەن. بۇ سوئاللارغا جاۋاب بېرىش ئۈچۈن بۇ تېمىنى چۆرىدەپ ئېلىپ بارغان جەمئىيەت تەكشۈرۈش پائالىيىتىم جەريانىدا يىغقان بىر قىسىم خام ماتېريال ۋە ئۇچۇرنى تەھلىل قىلىمەن ۋە ئوتتۇرىغا قويغان نۇقتىنەزەرلىرىمنى ئەمەلىي پاكىت ۋە نەزەريىۋى ئاساس بىلەن يورۇتۇشقا تىرىشىمەن. مەن بۇ ماقالىنى يېزىش ئۈچۈن «يانىدىن كۆزىتىش» (Particpan Observation 参与性观察) ، «زىيارەت قىلىش» (Interview 访问)، «ئېيتىم ئانالىزى» (Discourse Analysis, 话语分析) قاتارلىق سۈپەت تەتقىقاتى مېتودلىرىدىن پايدىلاندىم. ئۇيغۇرلار ئارىسىدا مۇناسىۋەتلىك نۇقتىلار بويىچە كەڭ كۆلەملىك راي سىناش پائالىيىتى ئېلىپ بېرىش، مۇناسىۋەتلىك سان ـ سىپىرلارغا ئېرىشىش مۇمكىنچىلىكى بولمىغاچقا، سان ـ مىقدارلىق تەتقىقات مېتودى ئىشلىتىشكە ئامالسىز قالدىم. ماقالەمنىڭ پاكىت كۆرسىتىش قىسمىدا بىر قانچە نۇقتىنى تەھلىل قىلىمەن. مىسالەن، مەلۇم بىر ئالىي مەكتەپ ئىلىم تەتقىقاتى ژورنىلى مۇھەررىرىنىڭ 2008 ـ يىلى مارتتا «ئىنتىل» تورىغا چىقارغان يۇلغا «ئىلىم تەتقىقاتى ماقالىسى» بېشى ھەققىدىكى ئېلانى؛ «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژورنىلى» ، «شىنجاڭ ئىجتىمائي پەنلەر تەتقىقاتى» ، «شىنجاڭ ئىجتىمائي پەنلەر مۇنبىرى» قاتارلىق ژورناللارنىڭ نۇۋەتتىكى ئەھۋالى؛ ئۇيغۇرلاردا ئومۇملاشقان ۋە ھەيرانلىق ھېس قىلنمايدىغان ھېسسىي يازما كېسىلى؛ ئىككى يىل بۇرۇن «ئىزدىنىش» تورىدا بولۇنغان «ئۇيغۇرلارغا پەلسەپە كېرەكمۇ؟» دېگەن مۇنازىرىنىڭ نەتىجىسى؛ «بەرقىي» تورىدا 2009 ـ يىلى بولۇنغان يۇسۇپ ھۇسەين قەقنۇس يازمىلىرى ۋە ئوسمانجان مۇھەممەت پاسىئانىنىڭ «ھېچنېمىزم خىتابنامىسى» نى چۆرىدەپ بولۇنغان تەنقىدىي مۇنازىرىنىڭ ئۈچۈرلىرى ۋە بىر ئىلىم تەتقىقاتى ژورنىلىنىڭ مۇھەررىرىنى زىيارەت قىلىپ ئېرىشكەن ئۈچۈرنىڭ نەتىجىسىنى نۇقتىنەزەر ئاساسى سۈپىتىدە مۇھاكىمىگە قويىمەن .

ماقالەمنىڭ نەزەريىۋى مۇھاكىمە قىسمىدا بىلىم ، تونۇش ۋە

جەمئىيەت ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى چۈشەندۈرۈش ئۈچۈن بىلىم جەمئىيەتشۇناسلىقىنىڭ ئاساسچىسى، گېرمانىيەلىك مەشھۇر جەمئىيەتشۇناس كارل مەنخېيىم (Karl Manheim, 1947-1893) نىڭ نەزەريىلىرىدىن: بىلىم بىلەن ھوقۇق ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى چۈشەندۈرۈش ئۈچۈن فرانسىيەلىك مەشھۇر مۇتەپەككۇر مىچىل فۇكاۋ (Michel Foucault, 1924- 1986) نىڭ نەزەريىلىرىدىن: ماكرولۇق كونترولنىڭ بىلىش جەريانى ۋە بىر جەمئىيەتنىڭ ئىدىيە سىستېمىسىغا قانداق تەسىر كۆرسىتىدىغانلىقىنى شەرھلەش ئۈچۈن كارل ماركس(Karl Marx, 1883-1818) نىڭ نەزەريىلىرىدىن: تونۇشنىڭ بىر قانچە باسقۇچىنى تەھلىل قىلىش ئۈچۈن جەمئىيەتشۇناسلىق ئىلمىنىڭ ياراتقۇچىسى، فرانسىيەلىك مۇتەپەككۇر ئاۋگۇست كومت (Auguste Comte, 1857-1798) نىڭ ۋە باشقا مۇناسىۋەتلىك نەزەريىچىلەرنىڭ ئىدىيىلىرىدىن: ئىجتىمائىي پەندە خاتا بىلىشتىن ساقلانغىلى بولمايدىغانلىقى ۋە ۋاقتلىق بولسىمۇ قىياس، نەزەريىۋى مودېل يارىتىشقا تىرىشىش زۆرۈرلۈكىنى چۈشەندۈرۈش ئۈچۈن ئاۋستىرىيەلىك مەشھۇر ئىجتىمائىيەت پەيلاسوپى كارل پوپېر (Karl Popper, 1994-1902) نىڭ ئىدىيىلىرىدىن پايدىلىنىمەن. ماقالەمدە ھەربىر نۇقتىنىنەزەرنى ئەھەلىي پاكىت ۋە مۇناسىۋەتلىك نەزەريە بىلەن چېقىشتۇرۇپ ئوتتۇرىغا قويۇشقا ئۇرۇنۇشۇمدىكى سەۋەب شۇكى، ھازىر خەلقارا ئىجتىمائىيەت، ئادەمىيەت پەنلىرى تەتقىقاتىدا ئۈدۈلىغا ئوتتۇرىغا قويۇلغان ھېسسىي ھۆكۈملەر ھېچنېمىگە ھېساب ئەمەس؛ ھەربىر نۇقتىنىنەزەرگە دەلىل ۋە نەزەريىۋى ئاساس كۆرسىتىش ئاساسىدا ئۆزىمىزنىڭ قاراشلىرىمىزنى ئوتتۇرىغا تاشلىشىمىز زۆرۈر. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئادەتلەنگەن تونۇش ئاساسىدا ئېرىشكەن تەسىراتىمىز كۆپىنچە خاتا بولۇپ چىقىدۇ؛ بىز يازمىلىرىمىزدا ئۆزىمىز بايقىغاندەك ھېس قىلغان تالاي نۇقتىنىنەزەرنى باشقىلار ئاللىبۇرۇن مۇھاكىمە قىلىپ، سىستېمىلاشتۇرۇپ بولغان بولىدۇ. ئۆزىمىز شۇغۇللىنىۋاتقان پەننىڭ نەزەريىلىرىنى ئۆگەنمەي تۇرۇپ يازمىلىرىمىزنى ئىلمىيلىك، تەتقىقات نۇقتىلىرىدىن قويۇلىدىغان ئۆلچەملەرگە يەتكۈزەلمەيمىز. بۇ يازمام بۇ خىل ئۇرۇنۇشنىڭ مەھسۇلى بولغىنى ۋە تەتقىقاتىم ئوبيېكتىپ ئىجتىمائىي شارائىتىمىزدىكى خىلمۇ خىل چەكلىمىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغىنى ئۈچۈن، قاراشلىرىمدا بەتگىللىك، مۇھاكىمىلىرىمدە چولتىلىق، دەلىل ۋە نەزەريىۋى ئاساسلىرىمدا يېتەرسىزلىك كۆرۈلۈشى ئېھتىمال. شۇنداقتىمۇ، مەن ئېغىر مەسىلىلەر ساقلىنىۋاتقان ئادەمىيەت، ئىجتىمائىيەت پەنلىرى يېزىقچىلىقىمىزدا خەلقارادا ئىسراپقا ئېرىشىۋاتقان ئىلىم تەتقىقاتى ھاقالىلىرى ئۆلچىمىنى دەسلەپكى قەدەمدە تونۇشتۇرۇش ئۈچۈن بەزى دادىل سىناقلارنى قىلىشقا مەجبۇرمەن.

بۇ ماقالىدە مۇناسىۋەتلىك ئەھەلىي پاكىت ۋە نەزەريىۋى ئاساسلار ئارقىلىق تۆۋەندىكىچە بىر قانچە نۇقتىنىنەزەرنى ئىلگىرى سۈرىمەن.

بىرىنچى، ئۇيغۇرلاردا ھازىرغىچە ئادەمىيەت، ئىجتىمائىيەت تەتقىقاتى ساھەلىرىدە بىر مۇنچىلىغان مەسىلە ساقلانماقتا. بۇ مەسىلىلەرنى پەن ئوبيېكتىغا مۇناسىۋەتلىك مەسىلىلەر، پەن سۈبيېكتىغا مۇناسىۋەتلىك مەسىلىلەر ۋە پەن كونتېكىستىغا مۇناسىۋەتلىك مەسىلىلەر قاتارلىق ئۈچ تۈرگە ئايرىش مۇمكىن. پەن ئوبيېكتىغا مۇناسىۋەتلىك مەسىلىلەردىن ماغزاپ بىلىم تەتقىقاتى، ساختا بىلىم ۋە ۋاقتى ئۆتكەن بىلىم ھادىسىسى؛ ساختا تەتقىقات ۋە كۆچۈرمىكەشلىك ھادىسىسى؛ ئوقۇرمەن كىرىزىسى قاتارلىقلارنى كۆرسىتىش مۇمكىن. بۇ مەسىلىلەر ئوتتۇرىسىدا زىچ مۇناسىۋەت بار. پەن سۈبيېكتىغا، يەنى بىلىم ئىشلەپچىقارغۇچى بولغان بىلىم ئىگىلىرىگە مۇناسىۋەتلىك مەسىلىلەردىن ماددىغا، تاۋارغا چوقۇنۇش؛ مەدەنىيەت ۋە تونۇشنىڭ قۇربانىغا ئايلىنىپ كېتىش؛ نەزەريىدىن، نۇۋەتتىكى خەلقارالىق تەتقىقات يۈزلىنىشىدىن، تەتقىقات ئۆلچىمى ۋە ئۇسۇلىدىن خەۋەرسىز بولۇش؛ ھەممىنى شارائىتقا دۆتگەپ، ئىمكانىيەت ئۈستىدە ئىزدەنمەسلىك؛ ئىلىم ئەخلاقى كەم بولۇش سەۋەبلىك دىئالوگلاشماسلىق، ھەمكارلاشماسلىق ۋە ئۇزۇقتىگە سوقۇشتۇرۇش؛ ئىلمىي ئۇتۇقلارغا مەسئۇل مەتبۇئاتلار ۋە ژۇرناللاردا چۆپەتچىلىك، چىرىكلىك، چاكىنلىق ئەۋج ئېلىش قاتارلىق ھادىسىلەرنى مىسالغا ئېلىش مۇمكىن. پەننىڭ كونتېكىستىغا مۇناسىۋەتلىك مەسىلىلەردىن ئېلىپ ئېيتساق، ئىدېئولوگىيە ۋە ئىجتىمائىي كونترولنىڭ چەكلىمىسى، كەسكىن- جىددىي ئىلمىي پوزىتسىيە ۋە ئىلمىي ھاۋانىڭ يېتەرسىز بولۇشى، ئادەمىيەت ۋە ئىجتىمائىيەت پەنلىرىدىن ئىبارەت ئىككى ساھەدە بىر مۇنچە مەسىلىنىڭ دۆۋىلىنىپ كېتىشىگە سەۋەب بولدى. ئىككىنچى، يۇقىرىقىدەك بىر قاتار مەسىلە ئاخىرى بېرىپ ئادەمىيەت، ئىجتىمائىيەت پەنلىرى تەتقىقاتلىرى ۋە بۇ ساھەلەرنىڭ نېسىنى يەۋاتقان زىيالىيلارنىڭ تەرەققىياتى، مەنپەئەتىنى توسالغۇغا ئۇچراتتى. ئۈچىنچى، ئۇيغۇرلاردا ھازىرغىچە ھەقىقىي مەنىدىكى، خەلقارادا ئىسراپقا ئېرىشىۋاتقان ئىلمىي ئۆلچەمگە ماس كەلگۈدەك ئىجتىمائىيەت، ئادەمىيەت پەنلىرى يارلىقا كەلمىدى. ھازىرغىچە بۇ ساھەلەردە يېزىلىۋاتقان يازمىلار ھېسسىيلىقتىن خالي بولالمىدى. تۆتىنچى، بۇنىڭ نەتىجىسىدە بىر ئىجتىمائىي توپنىڭ مەۋجۇدىيىتىدە، ئىستراتېگىيە بەلگىلىشىدە ئىنتايىن زۆرۈر بولغان نەزەريىۋى تەپەككۇر ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ئومۇملاشمىدى. بۇنى 21- ئەسىردىكى زامانىۋى دۇنيادا بىر ئەپسۇسلىنارلىق ئەھۋال دېمەي ئامال يوق. بەشىنچى، بۇ ساھەلەردە مۇئەيىەن بىر قاتتىق ئۆلچەم ۋە خەلقارا يۈزلەنگەن ئالىملار بولمىغاچقا، ھەركىم خىيالىغا كەلگەننى يېزىپ ئۆزىگە قاتتىق تەلەپ قويمايدىغان، تېمىنى، ماۋزۇنى ۋاشاك - پاخال قىلىۋېتىدىغان، ئەمما ئىلمىي ئۆلچەمگە يەتكۈدەك بىلىم تېپىلمايدىغان، خېلى كۆپ قىسىم كىشى، ھەتتا زىيالىيلار ئارىسىدا ئىلىم تەتقىقاتى ئەسەرلىرىنى ئوقۇشقا قىزىقمايدىغان غەلىتە، بىنورمال ھادىسە بارلىقا كەلدى. ئادەمىيەت، ئىجتىمائىيەت پەنلىرى ساھەسىدىكى ئىلىم ئىگىلىرى ۋە يېڭى بىر ئەۋلاد تەتقىقاتچىلار قوشۇنى كېينكى يېگىرمە- ئوتتۇز يىل ئىچىدە بۇ خىل ئەھۋالغا خاتىمە بېرىش ئۈچۈن پىلانلىق، ئىستراتېگىيەلىك ھەرىكەتكە ئوتتۇشى، ھەمكارلىشىشى؛ ئىجتىمائىيەت، ئادەمىيەت پەنلىرىنىڭ كەلگۈسى ئۈچۈن ئۆل سىلىشى زۆرۈر. ئۇنداق

بولمايدىكەن، ئىزىمىزدىن ئۇنگەن تىكەنلەر ئەۋلادىمىزنىڭ پۇتىغا سانجىلىدۇ. ئەڭ مۇھىمى، ئىجتىمائىيەت، ئادەمىيەت پەنلىرى ساھەسىدىكى بۇ ئەجەللىك ئاجىزلىقلار ۋە مەسىلىلەر شۇ ساھەدىكى ئىلىم ئىگىلىرىنىڭ گۆرىنى كولايدۇ. ئاخىرى بىرىپ بىر پۈتۈن قووۇم ئارىسىدا نادانلىق باش كۆتۈرۈپ، ساختا بىلىمدانلار ئۆزىنى ئالىم كۆرسىتىدىغان بىنورمال ۋەزىيەت شەكللىنىدۇ.

2. مەسىلىنىڭ ئىپادىلىرى

بۇگۈنكى ئۇيغۇرلاردا ئىجتىمائىيەت، ئادەمىيەت پەنلىرىنىڭ بىخلىنىشى ئۇيغۇر ئالىمى ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىندىن باشلانغان. گەپ بۇنداق ئېيتىلغاندا، تەبىئىي يوسۇندا ھەرخىل سوئال، گۇمان ۋە ھەتتا رەددىيە تۇغۇلىدۇ. يۇسۇپ خاس ھاجىبنىڭ «قۇتادغۇبىلىك» ناملىق ئەسىردە تۇنجى بولۇپ جەمئىيەت تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغان نەزەر خوجا ئابدۇسەمەتوف (ئۇيغۇر بالىسى) نىڭ «يورۇق ساھىللار» ناملىق ئەسىرىگىچە، نەۋائىينىڭ «مۇھاكىمەتۇل لۇغەتەين» ناملىق ئەسىردىن مۇجىزىنىڭ «تەۋارىخىي مۇسىقىيۇن» ناملىق ئەسىرىگىچە بولغان تالاي ئەسىر ئىجتىمائىيەت، ئادەمىيەت پەنلىرى دائىرىسىگە كىرەمدۇ؟ سوئال بۇنداق قويۇلغاندا، تەبىئىي ھالدا ئىجتىمائىيەت، ئادەمىيەت پەنلىرىنىڭ تەبىرى، ئىجادىي ئەسەر بىلەن ئىلىم تەتقىقاتى ئەسىرىنىڭ پەرقىنى ئېنىقلاش تەقەززاسى تۇغۇلىدۇ. يۇسۇپ خاس ھاجىبنىڭ، نەۋائىينىڭ، مۇجىزىنىڭ ۋە «ئۇيغۇر بالىسى» ـ نەزەر خوجا ئابدۇسەمەتوفنىڭ ئۇيغۇر مەدەنىيەت، ئىدىيە تارىخىدا مۇھىم ئورۇن تۇتىدىغان، يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان ئەسەرلىرىدە ئىجتىمائىيەت، ئادەمىيەت پەنلىرىنىڭ بىر خىمىرتۇرۇچى بولغان پىكىر ۋە ئىدىيە تېپىلىدۇ. ئەمما قالغان خىمىرتۇرۇچىلىرىدىن بولغان لوگىكىلىك ئانالىز، نەزەرىيىۋى تەپەككۇر تېپىلمايدۇ؛ ھەم ئۇ ئەسەرلەردە ئۇقۇملار ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتلەر ئىنچىكە شەرھلەنمىگەن. يەنە ئېيتقاندا، ئۇلارنىڭ ھەممىسى ئىجادىي ئەسەر. ئىجادىي ئەسەر، جۈملىدىن دىداكتىك داستانلار، رومانلار، شېئىر ـ قەسىدىلەر، قىسسە ـ رىۋايەتلەر، ساياھەت خاتىرىلىرى قاتارلىقلار ئادەمىيەت پەنلىرىنىڭ تەتقىقات ئوبيېكتىغا كىرىدۇ. بۇ دېگەنلىك ئىجادىي ئەسەر ئىلىم تەتقىقاتى ئەسىرى ئەمەس، بەلكى ئادەمىيەت پەنلىرى تەتقىقاتىنىڭ بىر ئوبيېكتى دېگەنلىكتۇر. شۇڭا، ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىننىڭ «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژورنىلى» نىڭ 1956 ـ يىل 3 ـ سانىغا، خەنزۇچە 4 ـ سانىغا بېسىلغان «ئۇيغۇر خەلقىنىڭ 11 ـ ئەسىردىكى ئىككى بۈيۈك ئالىمى» ھەققىدىكى تەتقىقات ماقالىسى ئۇيغۇرلاردا ئادەمىيەت پەنلىرى تەتقىقاتىنىڭ تۇنجى ئۇلىنى سالدى دېيىك خاتالاشقان بولمايمىز. ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن باشلاپ بەرگەن ئادەمىيەت پەنلىرى تەتقىقاتى باشلانغۇچ شەكلىدە 1978 ـ يىلدىن كېيىن باشلاندى. مەرھۇم ئالىمنىڭ «قاتلاملىق ئېستېتىكا»، «فارابىينىڭ پەلسەپە سىستېمىسى» قاتارلىق ئەسەرلىرى ئادەمىيەت پەنلىرى تەتقىقاتىنىڭ نۇۋەتتە خەلقارادا ئېتىراپ قىلىنۋاتقان ئۇلچىمىگە توشۇپ كەتمەيتتى. ئەمما، ھەر ھالدا ئۇيغۇرلار ئۇزۇن يىللاردىن بېرى باشتىن كەچۈرۈپ كەلگەن سىياسىي بوران ـ چاپقۇنلارنى، ياشىغان دەۋرلىرىدىكى چەكلىمىلىكلەرنى نەزەرگە ئالغاندا، ئۇلارنى بۇ ساھەدىكى ئىلىم تەتقىقاتىنىڭ ئۇلىنى سېلىپ بەرگەن ئەسەرلەر دېيىشكە بولاتتى. ئۇنىڭدىن كېيىن ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى، ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتى، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىياتى، تىلشۇناسلىق، تارىخ، فولكلور، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى، قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ۋەسىقىلەر ھەققىدىكى بىر يۈرۈش تەتقىقات يوقلۇقتىن بارلىققا كېلىپ، ئادەمىيەت پەنلىرى ساھەسىدىكى بوشلۇقنى قىسمەن دائىرىدە تولدۇردى. 1980 ـ يىللارنىڭ بېشىدىن 1990 ـ يىللارنىڭ ئاخىرىغىچە بولغان ئارىلىقتا ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىندىن باشقا ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتىدا ئەھمەد زىيائىي، ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر، ئابدۇشۇكۇر تۇردى، مەھمۇد زەئىدىي، شەرىپىددىن ئۆمەر، غەيرەتجان ئوسمان ئۇتغۇر قاتارلىق تەتقىقاتچىلار؛ ھازىرقى، بۇگۈنكى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا ئازاد رەھمىتۇللا سۇلتان، كېرىمجان ئابدۇرېھىم، نۇرمۇھەممەت زامان قاتارلىق تەتقىقاتچىلار؛ فولكلوردا ئابدۇكېرىم رەھمان، ئوسمان ئىسمائىل تارىم قاتارلىق تەتقىقاتچىلار؛ ئەدەبىيات تەنقىدچىلىكىدە مۇھەممەت پولات، ئەنۋەر ئابدۇرېھىم، ماخمۇتجان ئىسلام، يالقۇن روزى، ئەكبەر قادىر قاتارلىقلار؛ چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتىدا ھىرسۇلتان ئوسمانوف، خەمىت تۆمۇر، ئابدۇرەئۇپ پولات تەكلىماكانى، ئابلىمىت ئەھەت بۆگۈ، مۇھەممەتتۇردى مىرزىئەھمەت... قاتارلىق تەتقىقاتچىلار؛ قەدەمكى ۋەسىقىلەر تەتقىقاتىدا نۇرسۇن ئايۇپ، ئىسراپىل يۇسۇپ، ئابدۇقەييۇم خوجا، مۇھەممەتىرېھىم سابىت، دىلدار مۇھەممەتئىمىن قاتارلىق تەتقىقاتچىلار ئۆزلىرىنىڭ ئەجرى ۋە تىرىشچانلىقى بەدىلىگە كەلگەن تەتقىقات ئەسەرلىرىنى ئادەمىيەت پەنلىرىنىڭ ئوخشىمىغان ساھەلىرىدە رويابقا چىقاردى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، 1985 ـ يىلىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن باشلانغان يېڭى شېئىرىيەت ھەرىكىتىدىكى باشلامچىلاردىن باتۇر روزى «نەۋائىيدىن كېيىنكى 500 يىللىق پاجىئە» قاتارلىق ماقالىلىرى، ئابدۇقادىر جالالىددىن «ئۆتكۈردىن بوشلۇققا قاراپ» قاتارلىق ماقالىلىرى، ئادىل تۇنىياز «شېئىر كۆلۈمسىرىمەكتە» قاتارلىق ماقالىلىرى بىلەن ئۇيغۇر شېئىرىيەت تەتقىقاتىغا بەزىبىر يېڭى چۈشەنچە، يېڭى ئۇقۇملارنى ئېلىپ كىردى. ئۇلارنىڭ غەرب مودېرنىزم ئەدەبىياتى تەتقىقاتىدىكى يېڭى چۈشەنچىلىرىدىن ئاڭلىق ۋە ئاڭسىز يوسۇندا زەرەتلەنگەن يازمىلىرى ئادەمىيەت پەنلىرىنىڭ بىر تۈرى بولغان ئەدەبىيات نەزەرىيىسىگە ئاز ـ تولا بولسىمۇ ھەسسىسىنى قوشتى.

ھالبۇكى، 1980 ـ يىللاردىن 1990 ـ يىللارنىڭ ئاخىرىغىچە بولغان ئارىلىقتا يېزىلغان نۇرغۇن ئىلىم تەتقىقاتى ئەسىرى باشقىلارنىڭ ئەسەرلىرىدىن پايدىلانغان نۇقتىلارنى نەقىل شەكلىدە بەرمەسلىك ياكى كەمدىن ـ كەم بېرىش؛ قىزىقتىن ھۆكۈملەرگە ئالدىراش، ئىزاھ ۋە نەزەرىيە قىسمى بولماسلىق قاتارلىق بىر قاتار مەسىلە ساقلاندى. مىسالەن، يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان تەتقىقاتچىلار ئىچىدە ئەسەرلىرىنىڭ ئىلمىيلىكى بىر قەدەر يۇقىرى بولغان

ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىننىڭ «ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخى» ناملىق ئەسىرىگە قارايدىغان بولساق، ئالىمنىڭ ئۆزى تەھلىل قىلىۋاتقان ئاپتورلارنىڭ ئىدىيەسىنى پەقەتلا فىيىرباخ پەلسەپەسىنى ۋە ماركسىزم نۇقتىسىدىنلا باھالاپ ئۆتكەنلىكىنى بايقايمىز. ئەمەلىيەتتە ئالىم ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن قەلەم تەۋرەتكەن ئاشۇ يىللاردا خەلقئارادا ماركسزمدىن باشقا ئامېرىكىلىق ئالىم تالكوت پارسونس ئۇلىنى سالغان فۇنكسىيىزم (Functionalism, 功能主义)، فرانسىيەلىك ئىنسانشۇناس لېۋ ستراۋس ئۇلىنى سالغان قۇرۇلمچىلىق (Structuralism, 结构主义)، فرانسىيە مۇتەپەككۇرلىرىدىن دېررىدا، مىچىل فۇكاۋ ئۇلىنى سالغان كېيىنكى قۇرۇلمچىلىق (Post-structuralism, 后结构主义)، فرانسىيە مۇتەپەككۇرلىرىدىن لىئوتارد، بوردىلىيارد قاتارلىقلار راۋاجلاندۇرغان كېيىنكى مودېرنىزم (Postmodernism ,后现代主义) قاتارلىق ھەرخىل پىكىر ئېقىمى ماركسزملىق پىكىر ئېقىمىدىن ئۆزگىچە يېڭى نۇقتىنەزەر - قاراشلارنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، خەلقئارالىق ئادەمىيەت، ئىجتىمائىيەت پەنلىرى ساھەسىنى جانلاندۇرۇۋەتكەن بىر چاغلار ئىدى. ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن ئۇيغۇر ئادەمىيەت پەنلىرى تەتقىقاتىنىڭ ئۇلىنى سېلىپ بەرگەن بولسىمۇ، ئۇنىڭ بۇ ئىككى ساھەدە ماركسزملىق پىكىر يولى بىلەن تەڭ ئورۇندا تۇرالايدىغان، يۇقىرىدا ئىسمى ئاتالغان باشقا پىكىر يوللىرىدىن خەۋەرسىز قېلىشى، «ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخى» قاتارلىق ئەسەرلىرىدە ماركستىن ناھايىتى ئۇزاق يىللار ئىلگىرى ياشىغان ئۇيغۇر كلاسسىكلىرىنىڭ ئىدىيەلىرىنىمۇ ماركسزم نۇقتىسىدىن تەھلىل قىلىشى بىر گۆدەكلىك ئىدى. ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىندىن كېيىن ئۇزۇقچىلىك كۆرۈلۈش ئېھتىمالى بولغان تەتقىقات رېلىسنى ياش دوكتورلاردىن ئەسەد سۇلايمان، ئىقبال تۇرسۇن، ھۆرمەتجان ئابدۇرەھمان فىكرەت، ئەنۋەر سەمەد قورغان قاتارلىقلار ئۇلىدى. بۇنىڭ ئىچىدە ئەسەد سۇلايمان ئوقۇرمەنلەر بىرقەدەر كۆڭۈل بۆلىدىغان، ئەمما گاڭگىراپ قالغان نۇقتىلاردا تەتقىقات ئېلىپ بېرىپ، «تەكلىماكانغا دۇملىنگەن روھ»نى مەركىزىي ئىدىيە قىلغان بىر يۇرۇش ماقالە ئېلان قىلدى ۋە ئادەمىيەت پەنلىرى تەتقىقاتىدا بەلگىلىك تەسىر پەيدا قىلدى؛ ئۇنىڭ يازمىلىرىمۇ ئوقۇرمەنلەر ئارىسىدا غۇلغۇلا قوزغىدى. ئەمما، قىزىق يېرى، خەنزۇ تىلى ۋە چەت ئەل تىللىرىدىن تولۇق خەۋىرى بار بۇ دوكتورلارنىڭ ھېچقايسىسى يازمىلىرىدا خەلقئارا ئادەمىيەت پەنلىرى ساھەسىدىكى تەتقىقات مېتودلىرى ۋە شۇ پەنلەرنىڭ نەزەرىيىۋى ئاساسلىرىنى تەتبىقلىمىغان، ئۆز مەدەنىيىتى ۋە ئۆز تونۇشىنىڭ سىرتىغا چىقىپ كېتەلمىگەندى. ئادەمىيەت پەنلىرى تەتقىقاتىدىكى ئەقەللىي ئۇلچەملەردىن بولغان تەتقىقات سوئالى بولۇش، ئېنىق نۇقتىنەزەر بولۇش، نۇقتىنەزەرنى ئىسپاتلايدىغان دەلىل ۋە نەزەرىيە بولۇش ۋە ئاخىرىدا لوگىكىلىق مۇھاكىمىلەر ئاساسىدا ئۆزىنىڭ خۇلاسىسىنى ئوتتۇرىغا قويۇش قاتارلىق نۇقتىلارنى بۇ ياش دوكتورلارنىڭ تەتقىقات ئەسەرلىرىدىن تاپقىلى بولمايتتى. بۇلارنىڭ ئىچىدە ئەسەد سۇلايمانىنىڭ تەسىرى، نوپۇزى بىرقەدەر كۆچلۈك بولغان «تەكلىماكانغا دۇملىنگەن روھ» دېگەن داڭلىق ماقالىسىنى مىسالغا ئالىدىغان بولساق، ئۇنىڭدا ئېنىق بىر تەتقىقات سوئالى يوق، نۇقتىنەزەرلەر ئىزچىللىقتا ئىگە خام ماتېرىيال ۋە مۇناسىۋەتلىك نەزەرىيىلەر ئاساسىدا يورۇتۇلمىغان. ئەڭ قىزىقارلىق يېرى، ئۇيغۇرلارنىڭ بۇگۈنگىچە ئارقىدا قېلىشىدىكى سەۋەب نۇقتىلىق ھالدا ئۇلار ياشىغان جۇغراپىيەلىك مۇھىتقا باغلاپ قويۇلغان ۋە مەسىلىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان باشقا ئاچقۇچلۇق نۇقتىلار نەزەردىن ساقت قىلىنغاندەك ياكى مۇھاكىمە قىلىنمىغاندەك. ئەلۋەتتە، بۇنىڭدا تەتقىقاتچى دۇچ كېلىۋاتقان چەكلىمىلىكلەر ۋە ئوبېيكتىپ شارائىتنىڭ يار بەرمىگەنلىكىنى نەزەرگە ئالماي بولمايدۇ. ئەمما شۇنىسى ئېنىقكى، مەلۇم بىر ھادىسىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغان سەۋەب كۆپ تەرەپلىمىلىك بولىدۇ. تەتقىقاتنا مەلۇم بىر ئىجتىمائىي ھادىسىنىڭ سەۋەبىنى بىرلا نۇقتىغا باغلاپ قويۇش قارارچىلىق (Determinism , 决定论) ياكى يەككە ئاملىچىلىق (Reductionism , 简化论) دەپ ئاتىلىدۇ ۋە قارشى ئېلىنمايدۇ. بايا تىلغا ئېلىنغان تەتقىقاتچىلاردىن يەنە ئىقبال تۇرسۇننىڭ «ئۇيغۇرلاردا ئۇلۇم ئېگى»، ئەنۋەر سەمەد قورغاننىڭ «ئۇيغۇرلاردا ئەدەپ ۋە ئەخلاق» ، «ئۇيغۇرلاردا پەرھىزلەر» ناملىق ئەسەرلەر مەدەنىيەت ئىنسانشۇناسلىقى نۇقتىسىدىن يېزىلغىنىغا قارىماي، بۇ ساھەدىكى خەلقئارادا ئېتىراپ قىلىنىدىغان نوپۇزلۇق نەزەرىيىلەردىن قىلچىلىكمۇ پايدىلانمىغان. توغرىراقى، بۇ تەتقىقات ئەسەرلىرىنىڭ نەزەرىيىۋى ئاساسى يوق بوپقالغان. مەدەنىيەت ئىنسانشۇناسلىقىدا لېۋ ستراۋس (Levi-strauss, 2006-1908)، ئامېرىكىلىق ئىنسانشۇناس كلىفورد گېرتس (Clifford Geertz, 1926) ۋە مارشال ساخلىنس (Marshal Sahlins, 1930) نىڭ نەزەرىيە سىستېمىلىرىنى تەتبىقلىماي تۇرۇپ ئۇيغۇرلاردا ئەخلاق ئېگى، ئۇلۇم ئېگى ۋە مازار تاۋاپ قىلىش ئېگى ھەققىدە ئىلمىي بىر مۇھاكىمە يۈرگۈزگىلى بولمايتتى. گەپ بۇنداق ئېتىلغاندا، ئېھتىمال «ئۇلار غەربنىڭ ئىنسانشۇناسلىرى تۇرسا، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇيغۇرلار ھەققىدە ھېچنېمە يازمىغان تۇرسا، ئۇنى ئۆگىنىپ ۋە تەتقىقاتتا تەتبىقلاپ نېمە كەپتۇ؟» دېگەن سوئال تۇغۇلۇشى تۇرغان گەپ. ئەمەلىيەتتە، ھازىر ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ئۆز مەدەنىيەت چەمبىرىكىدىن چىقماي تۇرۇپ تونۇشنىڭ قۇربانىغا ئايلىنىپ كېتىدىغان، ئىجتىمائىيەت، ئادەمىيەت پەنلىرىنىڭ خاراكتېرى ۋە نەزەرىيىۋى قورالىنى چۈشەنمەي تۇرۇپ غەرب ئىدىيەلىرىگە قارىغۇلارچە باھا بېرىدىغان خاھىش مەۋجۇد. مەيلى مەدەنىيەت ئىنسانشۇناسلىقى تەتقىقاتى بولسۇن ۋە مەيلى جەمئىيەتشۇناسلىق ياكى جەمئىيەت ئىنسانشۇناسلىقى تەتقىقاتى بولسۇن، ئاۋۋال غەربتە راۋاجلانغان؛ جۇڭگوغا بولسا ئۇ پەنلەرنىڭ تەرەققىياتىنىڭ بىر قىسىم ئىلىمىنىڭ 1980 - يىللاردىن كېيىن سىڭىپ كىرىشكە باشلىغان. توغرا، بايا ئىسمى تىلغا ئېلىنغان مەدەنىيەت ئىنسانشۇناسلىرى ھېچقاچان ئۇيغۇر جەمئىيىتى ھەققىدە بىر نەرسە يېزىپ قالدۇرمىغان؛ ئەمما ئۇلار ئاسىيادىكى ھىندونېزىيە، ئافرىقىدىكى ئالجىرىيە قاتارلىق دۆلەتلەردە، تەرەققىي قىلمىغان جەمئىيەتلەردە ياشاۋاتقان خەلقلەرنىڭ مەدەنىيىتىنى تەتقىق قىلىپ، بىر يۇرۇش كۆچلۈك نەزەرىيە سىستېمىسىنى ئوتتۇرىغا قويغان. ئاشۇ نەزەرىيە سىستېمىلىرى

ناھايىتى ئۇزۇن يىللاردىن بېرى خەلقارالىق مەدەنىيەت ئىنسانشۇناسلىقى ساھەسىدە تەسىرىنى يوقاتماي، بۇ پەننىڭ نەزەريىۋى ئاساسلىرىغا ئايلىنىپ كەتتى. مەن بۇ ئارقىلىق ھەرگىزمۇ بىرنەچچە غەربلىك ئالىمنىڭ ئىدىيىلىرىنى تەتبىقلىمىسا ئىلىم تەتقىقاتى بولمايدۇ، دېمەكچى ئەمەسمەن. ئەكسىچە، بۇ ساھەنىڭ نېنىنى يەۋاتقان دوكتورلىرىمىزنىڭ ئۆز ساھەسىدە خەلقارادا نېمە بەھىس ـ مۇنازىرە ۋە يېڭى گەپلەرنىڭ بولۇۋاتقانلىقىنى بىلىشى زۆرۈر ئىدى دېمەكچىمەن. ئەگەر ياش دوكتورلىرىمىزمۇ بۇ ئىشتا تىرىشمىسا ۋە تەتقىقاتنى، پەقەت بولمىغاندا خەلقارادا ئېتىراپ قىلىنغان تەتقىقات ئۇلچىمى مېتودلىرىنى ئاز ـ تولا بولسىمۇ ئىشلەتمىسە، ئۇنداقتا بىزنىڭ ئادەمىيەت پەنلىرى تەتقىقاتىمىزنىڭ ئىزچىل دەۋرنىڭ كەينىدە قېلىشى تۇرغان گەپ.

مەن بۇ يەردە دوكتورلىرىمىز، تەتقىقاتچىلىرىمىزنىڭ ئەسەرلىرىدىن مىسال ئېلىش ئارقىلىق ئۇلارنى چۆكۈرمەكچى ياكى تەنقىد قىلماقچى ئەمەسمەن. ئەكسىچە، «ئۇيغۇرلارنىڭ ئادەمىيەت پەنلىرى ساھەسىدىكى بىر مەسىلە، دەل تەتقىقاتچىلىرىمىزدىكى ئۆز مەدەنىيىتى، ئۆز تونۇشىنىڭ چەكلىمىسىدىن ھالقىيالماسلىق» دېگەن قاراشنى ئىلگىرى سۈرمەكچى. بۇ ھال تەتقىقاتىمىزنىڭ خەلقارادا ئېتىراپ قىلىنغان ئۇلچەمدىن تولا تۆۋەن بولۇشىدىكى سەۋەبلەرنىڭ بىرى.

مەن چەت ئەللەردىكى ئالىم ـ مۇتەخەسىسلەر ۋە ئۇيغۇرشۇناسلارنىڭ ئۇيغۇرلار ھەققىدە يازغان كىتابلىرىنى ۋاراقلىغىنىمدا بىر ئىشنى ئازاب ئىچىدە بايقايمەن. يەنى چەت ئەللەرنىڭ ئالىملىرى ئۇيغۇر تەتقىقاتچىلىرى يازغان تەتقىقات ئەسەرلىرىدىن پايدىلانمايدىكەن. مىسالەن، گېرمانىيە ئۇيغۇرشۇناسى ئىلدىكو بېللېرخان (Ildiko Beller-Han)«جامائەتچىلىكنىڭ كۆچى: شىنجاڭنىڭ تارىخىي ئىنسانشۇناسلىقى» دېگەن تەتقىقات ئەسىرىدە ۋە ئەنگلىيە ئۇيغۇرشۇناسى راچىل خارىس (Rachel Harris) «ئۇيغۇر ئىۋىن ئىككى مۇقامى» ھەققىدىكى ئەسىرىدە شۇ ساھەدە مۇناسىۋەتلىك ئۇيغۇرچە يازمىلارنىڭ تولا بولۇشىغا قارىماي ئۇيغۇر ئاپتورلارنىڭ ئەسەرلىرىدىن نەقىل ئالمىغان. كېيىن بىلسەم، چەت ئەللىك تەتقىقاتچىلار ئۇيغۇر تەتقىقاتچىلارنىڭ ئەسەرلىرىنى «سەۋىيەسى تۆۋەن، ھېسسىياتقا بېرىلىدۇ» دەپ قاراپ ھېسابقا ئېلىپ كەتمەيدىكەن. بۇ نۇقتىنى ئەسەد سۇلايمانمۇ دەللىلەيدۇ. مىسالدىن، 2007ـ يىل 31 ـ دېكابىردا يالقۇن روزى، ئابدۇلئەھەد ئابدۇرەشىد بەرقىي قاتارلىق زىيالىيلار بىلەن ئۇرۇمچىدىكى «جام چايخانىسى»دا پاراڭلىشىپ ئولتۇرغان چېغىمىزدا ئەسەد سۇلايمان چەت ئەل ئالىملىرىنىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ تەتقىقات ئەسەرلىرىنى ئانچە بەك ھېسابقا ئېلىپ كەتمەيدىغانلىقىنى قەيت قىلغاندى. ئامېرىكىدا ماگىستىرلىق ۋە دوكتورلۇقتا ئوقۇش داۋامىدا ئۇيغۇر تەتقىقاتچىلار يازغان ئەسەرلەرنىڭ چەت ئەل ئالىم ـ مۇتەخەسىسلىرى تەرىپىدىن نېمە ئۈچۈن نەزەردىن ساقىت قىلىنغانلىقىنىڭ سەۋەبىنى چۈشەنگەندەك بولدۇم. شۇنى ھېس قىلدىمكى، ئادەمىيەت، ئىجتىمائىيەت پەنلىرى تەتقىقاتى يوقىرى ئۇلچەم، جىددىي پوزىتسىيە، سوغۇققان پىكىر يولى، ئىلمىي تەپەككۇر ۋە دەللىلنىڭ نۇقتىنەزىرىنى تەلەپ قىلىدۇ. ھالبۇكى، ئادەمىيەت، ئىجتىمائىيەت پەنلىرى تەتقىقاتىمىزنىڭ نۇۋەتتىكى سەۋىيەسى بۇ تەلەپنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالمايدۇ. شۇ ۋەجىدىن، تەتقىقاتلىرىمىزنىڭ خەلقارالىق ئادەمىيەت، ئىجتىمائىيەت پەنلىرى ساھەسىنىڭ نۇۋەتتىكى يۈزلىنىشىگە ماس ھالدا تەرەققىي قىلىشىغا خېلى بىر مەزگىل ۋاقىت بار.

پاكىت تەھلىلى (2)

ئىلىم ھايانكەشلىكى، ماغزاپ بىلىم، ساختا تەتقىقات

2008 ـ يىلى مارتتا «ئىنتىل» تورىدا ئۇرۇمچىدىكى مەلۇم بىر ئالىي مەكتەپ ئىلىم تەتقىقاتى زۇرنىلىنىڭ مۇھەررىرى بۇلغا ئىلىم تەتقىقاتى ماقالىسى بېشىغا ھەققىدىكى تەبىئىي ئىبارەن قىلدى. بۇ مىنىڭ ماگىستىرلىق دىسسېرتاتسىيەمگە نالايىق جىددىي تەرىيالىق قىلىۋاتقان، تارا جابا جىكىۋاتقان ۋاقتىم بولغاچقىمۇ ئېتىبارۇر، بۇ خەۋەرنى بەكلا چۈچۈتۈۋەتتىم ھەم غەزەبلەندىم. بۇ تەبىئىنىڭ ئىنتېرنېتتىدا بەيدا بولۇشى كەم دېگەندە مۇنداق ئىككى نۇقتىدىن ئىلىم ھايانكەشلىكىدىن ئىبارەت جىنايەتنىڭ، نومۇسلۇق بىر ئىشنىڭ ھەيران قالغۇچىلىكى يوق بىر ئىشقا ئايلانغانلىقىدىن؛ مۇئەللىپنىڭ چاكىنلىق ۋە بۇچەكلىكنىڭ ئۇيغۇر تىلىدا چىقىدىغان ئىلىم تەتقىقاتى زۇرنالىدا، مەتبۇئاتلاردا مەلۇم دەرىجىدە يىلتىز تارتىشقا ئۇلگۈرگەنلىكىدىن، ئۇنىڭ مۇھىمى كەمسىزىس، خارابلىك ئىچىدە قالغان ئىلىم تەتقىقاتى ساھەسىمىزدىن دېرەك بېرەتتى. نېمىدەپ چۈشەندۈرۈلۈشىدىن قەتئىنەزەر، بۇنداق ھادىسىنى قەتئىي قوبۇل قىلغىلى بولمايتتى. بىر نەچچە ئىنكاستا ئۇ تەبىئىي چىقارغان تورداش قاتتىق تەنقىدلەندى. مەن ھەرھالدا ئىلمىي، تاكادېمىيە ئىشلىرىمىزنىڭ تەرەققىياتىغا كۆڭۈل بۆلىدىغان قېرىنداشلارنىڭ يەنىلا كۆيۈنۈشىگە چىنىۋەتتۇم.

ئارىدىن ئىككى ئاي ئۆتۈپ يازلىق تەتىلدە ئۇرۇمچىگە قايتتىم. يۇقىرىقى ئىش بەك تەسىر قىلغاچقىمۇ، ئىلىم تەتقىقاتى زۇرنالىرىنىڭ، مۇھەررىرلىرىنىڭ، ئىلىم تەتقىقاتى ئەسەرلىرىنى ئوقۇيدىغان ئوقۇرمەنلىرىنىڭ ئەتراپى ھەققىدە بىكىر ئىگىلىدىم. ئىلىم تەتقىقاتى زۇرنالىرىنىڭ سۈپىسى ھەقىقەتەنمۇ تۆۋەن ئىدى. بولۇپمۇ ئىجتىمائىي پەنلەر ساھەسىدىكى بىر قانچە نوپۇزلۇق تەتقىقات زۇرنىلى ياخشى يازمىلار بىلەن توشۇپ كەتكەنىدى. كۆپ قىسىم ماقالىدە يا بىر مۇستەقىل نۇقتىنەزەر، يا بىر رەلىل ـ ئىسپات يوق ئىدى، نەقىل ـ ئىزاھات قىسمى بېرىلمىگەنىدى. ئىنتېرنېتتىدىن، باشقالارنىڭكىدىن كۆچۈرۈلگەن ئەسەرلەر كۆپمۇ ـ قانداق؟ دېگەن ئوي بىلەن تەكشۈرۈپ كۆرۈلۈم. ئىجتىمائىي پەنلەر ساھەسىدىكى مەلۇم بىر زۇرنالنىڭ مۇھەررىرى ماڭا ئۇنىۋان ئوچىۇن خەتنۇچىدىن تەرجىمە قىلىنىپ ياكى باشقالارنىڭ قولى بىلەن يېزىلغان ماقالىلەرنىڭ زۇرنالنى ئىگىلەپ كېتىۋاتقانلىقىنى، ئەمما ماقالىلەرنىڭ ئومۇمىي يۈزلىنىشىنى ئىگىلەش قوقۇقى ئۆزىدە بولمىغاچقا ئامالسىز قېلىۋاتقانلىقىنى ئېيتىپ ئېغىر خورسىنىدى.

ـ بىر تونۇشنىڭ ئۇنىۋان ئالىدىغان ئىشى بار ئىدى، يۇل بىرسە چىقىرىپ بېرەمسىلەر؟ ـ دەپ سورىدىم مەلۇم بىر تەتقىقات زۇرنىلىنىڭ مۇھەررىرىدىن. ئەمەلىيەتتە ئۇنىڭدىن ئەتۋال ئىگىلەش نىيىتىم بار ئىدى.

ـ چاتاق يوق، ـ دېدى مۇھەررىر كەسكىن ئىيدە بىلدۈرۈپ، ـ سىزنىڭ تونۇشۇڭىز بولغاندىكىن ئەرزانراق چىقىرىپ بېرىك بولىدۇ. باشقالارغا 400 يۈەن دېيىشۇق. بويىچە، سىزنىڭ تونۇشۇڭىز بولغاندىكىن 200 يۈەن ئېلىپ كەلسە بولىدۇ.

مەن ئىلىم تەتقىقاتى زۇرنالىرىغا بۇنداق پوزىتسىيە تۇتۇۋاتقان

مۇھەررىرلىرنى كۆيدۈرۈپ ئوچىراتتىم. بىش زۇرنىلنى نوسخا ئېلىپ تەكشۈرۈش ئارقىلىق يېقىنقى ئوچ يىللىق سانلىرىدا ماغزاپ بىلىم، ساختا بىلىم، ۋاقىتنى ئۆتكۈن بىلىملىرنى تەتقىقات دەپ كۆتۈرۈپ چىققان يازمىلارنىڭ ئىز ئەسلىمىنى بايقىدىم. كىتابخانىلار، ئوقۇيدىغان كىتابلىرىغا يۈقىرى تەرەپ قويىدىغان بىر نەچچە ئوقۇرمەن بىلەن ئىلىم تەتقىقاتى زۇرنالىرىدا چىقىۋاتقان ماقالىلىرنى ئوقۇيدىغان- ئوقۇمايدىغانلىقىنى سورىدىم.

– ئوقۇغۇدەك بىر نىمە يوق، – دېدى ئۇلار كېلىشۋالغاندەكلا، – ھازىر ئىلىم تەتقىقاتى زۇرنالىرىدا چىقىۋاتقان ماقالىلەردە تۈزۈك تەم قالمىدى، بۇچاق - ياخال، ئوقۇغىنىمىز بىكار.

ئۇزۇچىدىكى بىر نەچچە خوتۇنىي كىتابخانىنى ئايلاندىم. بىر كىتابخانىدا «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژورنىلى» ۋە «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر مۇنبىرى» ژورنىلىنىڭ يېقىنقى سانلىرىنى ئوچىراتقىنىمدىن باشقا، باشقا كىتابخانىلاردا ئىلىم تەتقىقاتى زۇرنالىرىنى تۈزۈك ئوچىراتمىدىم. ئەھۋال ئىگىلىشىمگە قارىغاندا، ئوقۇرمەنلەر كۆپىنچە ئەدەبىي ئەسەرلەرنى ئوقۇشقا ئامراق ئىكەن. ئىلىم تەتقىقاتى زۇرنالىرىنى كىتابخانىغا سالغان بىلەنمۇ ئالدىغان ئادەم ئاز ئىكەن. ئىلىم تەتقىقاتى ئەسەرلىرى ئىچىدە ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتنىڭ، ئەسەد سۇلايمانىڭ كىتابلىرى تېزراق ئوتىدىكەن.

ئۇيغۇرلاردا «تارىخ»، «شىنجاڭ مەدەنىيىتى»، «شىنجاڭ ياشلىرى»، «شىنجاڭ ئايالىرى»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژورنىلى»...قاتارلىق بىرقانچە مەتبۇئاتتىن باشقا ژورنالار ئاساسەن 1978 - يىلىدىن كېيىن بارلىققا كەلدى. بايا تىلغا ئېلىنغاندەك، تەتقىقات ساھەسىدە 1980 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن 1990 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە نىسبەتەن گۈللىنىش مەنزىرىسى پەيدا بولدى. ئۇ چاغلاردا چوڭ ھاجى باش مۇھەررىرلىكىدىكى «قەشقەر پىداگوگىكا ئىنستىتوتى ئىلمىي ژورنىلى»، ئەكبەر ھوسەين باش مۇھەررىرلىكىدىكى «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژورنىلى»، قۇربان مامۇت باش مۇھەررىرلىكىدىكى «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژورنىلىدا بىرقەدەر سۈپەتلىك ماقالىلەر ئېلان قىلىناتتى، ژورنالارنىڭ تەسىرىمۇ كۈچلۈك ئىدى. 1990 - يىللارنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىن باشلاپ بازار ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىياتى مەتبۇئاتلارغا بىر مۇنچە سەلبىي تەسىرنى تاشلىدى. بەزى مەتبۇئاتلار ئىقتىسادىي كىرىزىس ئىچىدە قېلىپ ھەرخىل چارە - ئامالنى ئويلاشقا مەجبۇر بولدى. ئەنە شۇنداق مۇشكۈل ئەھۋاللاردا بارلىققا كەلگەن غەلىتە تۈرەلمە- يۇلغا ماقالە ئېلان قىلىش ھادىسىسى مانا ئەمدىلىكتە يامراپ، جەمئىيەتلىشىپ، كۆپ قىسىم ئىلىم تەتقىقاتى ژورنىلى تەھرىر بۆلۈملىرىنىڭ نەزىرىدە ھەيران قالغۇچىلىكى يوق تەبىئىي ھادىسىگە ئايلاندى. بۇ ھال ئىلىم ھايانكەشلىكى، ساختا بىلىم، ماغزاپ بىلىم، نەشرىيات بىدىكلىكى ۋە تىكىپ - سۆكۈپ قۇراشتۇرۇۋېتىلگەن ساختا تەتقىقاتلارنىڭ، توغرىراقى، ئىلىم خارابىسىنىڭ بىر ئىچىنىشلىق ھادىسە سۈپىتىدە رېئاللىقىمىزدا بارلىققا كېلىشىگە ئاساس ھازىرلىدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، پۈتكۈل ئوقۇرمەنلەر قاتلىمىدا ئىلىم تەتقىقاتى ماقالىلىرىنى ئوقۇشقا قىزىقمايدىغان، بەزى يازارمەنلەر ئارىسىدا تەتقىقاتنى ئويۇن ئورنىدا كۆرىدىغان بىنورمال ۋەزىيەت شەكللەندى. ناھايىتى ئاز ساندىكى تەلەپچان مۇھەررىرلىرىمىز، تەتقىقاتچىلىرىمىز، مىللەتنىڭ ئەقلىي مىراسىنىڭ داۋاملىشىشىغا كۆڭۈل بۆلىدىغان بىر قىسىم ھوشيار ئوقۇرمەنلىرىمىز بولسا بۇ ھالدىن ئەپسۇسلاندى، خۇرسەندى. ئەمما، بۇ بىر جەمئىيەتلەشكەن ھادىسە بولغاچقا، بىرەر ئادەمنىڭ تىرىشچانلىقى بىلەن بۇنداق بىنورمال ۋەزىيەتنى ئۆگىشىگلى بولمايدۇ، ئەلۋەتتە.

ئىلىم تەتقىقاتى ژورنىلى دېگەن نېمە؟ ئىلىم تەتقىقاتى دېگەنچۇ؟ ئىلىم ساختىپەزلىكنىڭ بىر مىللەتنىڭ مەۋجۇدلۇقى ۋە ئەقلىي تەرەققىياتىغا كەلتۈرىدىغان سەلبىي تەسىرى نېمە؟ مۇشۇ سوئاللار مېنى ئازاب ئىچىدە ئويلاندۇرىدۇ. ئىلىم تەتقىقاتى ژورنىلى بىر مىللەتنىڭ، بىر قوۋمنىڭ ئەقل خەزىنىسىنى ئاچىدىغان ئاچقۇچ! ئىلىم ئاشىنالىرىغا ئۆز ماھارەتلىرىنى كۆرسىتىش ئۈچۈن راسلانغان مەيدان؛ ئەقلىي مىراسلارنى ئەۋلادتىن - ئەۋلادقا ئۆلايدىغان رېلىس. ئىلىم تەتقىقاتى بولسا–بىر مىللەتنىڭ ئەقلىي قۇۋۋىتى، ئىلمىگە تۇتقان پوزىتسىيەسىنىڭ ئىنكاسى. ھەقىقىي مەنىدىكى ئىلىم تەتقىقاتى قۇرۇق گەپ سېتىش ئەمەس، بەلكى بىر ئىجتىمائىي توپ كىشىلىرى بىلەن ئۇلارنىڭ مۇھىتى ئوتتۇرىسىدىكى ئەستايىدىل دىئالوگنىڭ مەلۇم بىر دەۋر، مەلۇم بىر جەمئىيەتتىكى ئىلمىي بىلىشنىڭ نەتىجىسى. ئىلىم ساختىپەزلىكىگە يول قويۇۋاتقان، سۈكۈت قىلۋاتقان بىر مىللەت ئەمەلىيەتتە ئۆزىنىڭ گۈرىنى كولاۋاتقان؛ ئەۋلادلىرىغا ئىلىم خارابىسىنى، دات باسقان ئەقلىنى مىراس قالدۇرۇش ئالدىدا تۇرغان مەغلۇبىيەتچى مىللەتتۇر. بۇنداق ئىچىنىشلىق ھادىسىدە پۇچەكلىك ئەۋج ئالغان ئىلىم مۇھىتىنىڭمۇ، ئېگىسى ماددىلىشىپ كەتكەن–مەسئۇلىيەتسىز، جان باقتى مۇھەررىرىنىڭمۇ، بىخۇد، ئىجتىمائىي گاس ئوقۇرمەنىنىڭمۇ، ئىلمىنى ئويۇن ئورنىدا كۆرۈشنىڭ نومۇسسىزلىق ئىكەنلىكىنى ھېس قىلمايدىغان بىر گۇمراھ يازارمەنىنىڭمۇ مەسئۇلىيىتى بار، ئەلۋەتتە.

يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان مەسىلىلەر ئىچىنىشلىق سەلبىي ئاقىۋەت پەيدا قىلماي قالمىدى. تەتقىقات ساھەيىمىزدىكى ئىلىم ساختىپەزلىكى: ساختا بىلىم، ماغزاپ بىلىم ھادىسىسى نۇرغۇن ئوقۇرمەننى ئىلىم تەتقىقاتى ئەسەرلىرىنى ئوقۇمايدىغان، ئۇنىڭدىن گۇمانلىنىدىغان ھالەتكە مۇپتىلا قىلدى. مىسالەن، بىزنىڭ ئىجتىمائىيەت، ئادەمىيەت پەنلىرىمىز ساھەسىدىكى تالانت ئىگىلىرىدىن داۋۇد ئوبۇلقاسىم پەلسەپە تارىخىنى رومان، ۋەقەلىك شەكلىدە ناھايىتى چۈشىنىشلىك يورۇتۇپ بەرگەن «سوفىيەنىڭ دۇنياسى» ناملىق داڭلىق كىتابنى ۋە «ئەرەب تىلىدا يېزىلغان پەلسەپە» قاتارلىق كىتابلارنى تەرجىمە قىلىپ نەشردىن چىقارغاندا، تاھىر ھامۇت «غەرب مودېرنىزم ئەدەبىيات ئېقىملىرى» ناملىق كىتابنى مىڭ تەستە تۈزۈپ، ئۆزى پۇل خەجلەپ يورۇقلۇققا چىقارغاندا، بۇ كىتابلارنى سېتىۋالىدىغان ئوقۇرمەنلەر ماخمۇتجان ئىسلامنىڭ «كاككۇك قونغان تال» ناملىق مۇھەببەت ھېكايىلىرى توپلىمىنى، ھوسەنجان ئابدۇۋەلىنىڭ «كۆزگە ئايلانغان كۆڭۈل» ناملىق مۇھەببەت تېمىسىدىكى رومانىنى سېتىۋالىدىغانلاردىن ئاز بولۇپ چىقتى[4]. تاھىر ھامۇت ئۆز يېنىدىن پۇل چىقىرىپ نەشردىن چىقارغان كىتابىدىن زىيان تارتتى [5]. مەسىلىنى ئەخەت يازغان «ياشىق پەلسەپىسى»مۇ تۈزۈك بازار تاپالمىدى. بىزنىڭ

ياراملىق زىيالىيلىرىمىزمۇ ياشىشى، ئۆز ئەجرىگە تۇشلۇق نىسبەتتە ئېرىشىشى كېرەك ئىدى. ئەمما، ئەجرىگە تۇشلۇق تۇزۇك ئىقتىسادىي ئۇنۇمگە ئېرىشەلمىگەن بۇ بىلىم ئىگىلىرى ئەمدى تىجارەت قاينىمىغا كىرىشكە مەجبۇر بولدى. مەن ئويلايمەنكى، داۋۇد ئوبۇلقاسىمدەك، تاھىر ھامۇتتەك بىكى ئىدىيە، بىكى پىكىر ئىگىلىرى–زىيالىيلىرىمىزنىڭ باشاش ئۆچۈن تىجارەت بىلەن شۇغۇللىنىشقا مەجبۇر بولۇشى بىزدىكى ئوقۇرمەن كىرىزىسىنىڭ ئاقىۋىتىدىن باشقا نەرسە ئەمەس. ھالبۇكى، بىزدىكى ئوقۇرمەن كىرىزىسى دەل مەن بايا تىلغا ئېلىپ ئۆتكەن ئىلىم كىرىزىسىنىڭ ئەكسى تەسىرىدە پەيدا بولغانىدى. ئەمدىلىكتە ئوقۇرمەن كىرىزىسى نەشرىياتچى، مۇھەررىر، ئاپتورلارنىڭ ئوخشاشلا مەنپەئەتىگە تەسىر كۆرسىتىدىغان، غىمىگە غەم قوشىدىغان بىر مەسىلىگە ئايلاندى. دېمەك، ئىلىم تەتقىقاتىغا ساختىلىق ئىشلەتكەن تەتقىقاتچىلار، ئىلىم تەتقىقاتى ژۇرنىلى چىقىرىشنى ماقالە سودىسى ۋە چۆپقەتچىلىك قىلىشنىڭ پۇرىستى قاتارىدا كۆرگەن ئاز بىر قىسىم مۇھەررىرلەر ئاۋۋال ئۆزىنىڭ گۆرىنى كولىدى، ئاندىن ئۇيغۇرلارنىڭ ئەقلىي قۇۋۋىتىنىڭ ئۆسۈشىگە ئاكسىز ۋە ئاكلىق يوسۇندا زىيان سالدى. مانا ئەمدىلىكتە بىز بىر قىسىم مۇھەررىرلەر نەپسانىيەتچىلىككە بېرىلىپ پۇلغا «ماقالە» چىقىرىدىغان نوپۇزلۇق ئىلىم تەتقىقاتى ژۇرنالىرى مۇشتەرىلىرىنىڭ نەچچە يۈزگە، ئەگەر كۆپ بولغاندا 1000 غىمۇ يەتمەيدىغان بىر بىنورمال ۋەزىيەتكە شاھىت بولماقتىمىز. بۇنى ئادەمىيەت، ئىجتىمائىيەت پەنلىرى ساھەسىدىكى بىر پاجىئە دېمەي ئامال يوق.

پاكىت تەھلىلى (3)

بىر قۇتۇپقا ئېغىش كېسىلى: «ئۇيغۇرلارغا پەلسەپە كېرەكمۇ؟»

2007 ـ يىلى «ئىزدىنىش» تورىدا «ئۇيغۇرلارغا پەلسەپە كېرەكمۇ؟» دېگەن تېمىدا ئالايىتى كىشىنى راۋاملاشتۇرۇش، ئەمما ئەتىبىسى كۆتۈلمىگەن ئاخىرلاشتۇرۇش بىر مۇنازىرە بولۇپ ئوتتى. تېما يوللىغۇچى بىر پەلسەپە ھەۋەسكارى بولۇپ، پەلسەپىدىن بىلىملىرىنى ئۇچىنىش، بىكىر ئالماشتۇرۇش مەقسىتىدە ئىنتېرنېتقا بۇ تېمىنى يوللىغانىكەن. ئارىلىقتا بۇ تېمىغا مىسرىنىڭ ئىزاھىر ئۇنىۋېرسىتېتىدا دوكتور ئامىر ئالىتا ئوقۇۋاتقان ياش ئۇيغۇر ئوقۇغۇچىلار ۋە غەربتە پەلسەپە ۋە باشقا ساھەلەردە ئوقۇۋاتقان ئۇيغۇر ئوقۇغۇچىلارمۇ ئىشتىراك قىلدى. مەن بۇ تېمىدىن ئۇزۇچىدىكى دوستلىرىمنىڭ دەۋىتى ئارقىلىق كېچىكىپ خەۋەر تېپىپ تورغا كىرگىنىمدە، مۇنازىرە كۆتۈلمىگەن تۈس ئېلىشقا باشلىغانىكەن. سۈرەبى، بۇ مۇنازىرىگە ئىككى تەرەپدار تورداش ئىشتىراك قىلىپ، «ئۇيغۇرلارغا پەلسەپە كېرەك» دېگەن تەشەببۇسنى ئوتتۇرغا قويغانلارنى مۇنابىتتىن مۇنابىتقا، خاتىندىن خاتىنغا چىقىرىپ، «ئۇيغۇرلارغا ئۆزىمىزنىڭ ئىسلام بىرىنچىلىرىمىز يېتىپ ئاشدۇ» دېگەن ئىدىيىنى ئىلگىرى سۈرگەنىكەن. نەتىجىدە، بۇ تېمىدا ئالايىتى ئىلمىي، سوغۇققان بىكىر يۇرگۈزۈپ، پەلسەپە ھەققىدە خېلى قايىل قىلارلىق ئىنكاس بېرىلىپ ـ ئىككى تورداش بۇ تېمىدىن چىكىنىپ چىقتىلا، تېما كۆتۈلمىگەن ئاخىرلاشتى.

بۇ ھال مېنى ئۆزۈنغىچە ئويلاندۇرۇپ قويدى. مېنىڭچە، ھەرقانداق بىر مىللەت ئۆزىنىڭ پەلسەپە سىستېمىسىنى يارىتىشقا تىرىشىشى ھەم مەۋجۇدلۇقى، ئەقلىي قۇۋۋىتى، پىكىر قىلىش قابىلىيىتىنى ئۆستۈرۈش ئۈچۈن پەلسەپە ئۆگىنىشى كېرەك ئىدى. ئەقىدىدىن، تۇپكى، روھىي پىرىنسىپلاردىن چەتنىمىگەن ھالدا يېڭىچە بىلىملەرنى ئۆگىنىشنىڭ ھېچقانداق زىيىنى يوق ئىدى. ئەنە شۇنداق ئويلارنىڭ ئىلكىدە يۈرگەن كۆنلىرىمنىڭ بىرىدە ئىلگىرى ئاچقان «سەرخۇش ئىنگلىز تىلى» سىنىپىدا ئوقۇغان بىر ئوقۇغۇچى مەن ھەققىدە قىسقا بىر تېما يېزىپ، «ھاۋايىدىكى ئۇيغۇر ياش» تېمىسىدا ئىنتېرنېتورلىرىدا ئېلان قىلىپتۇ. بۇ تېمىنىڭ مەزمۇنىدا مېنىڭ ھاۋايىدا جەمئىيەتشۇناسلىقتا ئوقۇۋاتقانلىقىمغا ئائىت ئۇچۇر بار ئىكەن. تېمىدىن كېچىكىپ خەۋەر تېپىپ، تېما يوللىغۇچىنىڭ رۇخسىتىسىز مەن توغرىسىدا بىر نەرسە يازغىنىدىن ئەپسۇسلاندىم. بۇ تېمىغا چۈشكەن ئىككى ئىنكاس كۆتىمىگەن يېرىمىدىن چىقىپ، ئەپسۇسلۇق خىياللىرىمنى كۆچەيتىۋەتتى. بىر ئىنكاستا: «بۇ بالا غەربنىڭ زەھەرلىك ئىدىيىلىرىنى ئۆگەنگىلى تۇرۇپتۇ ـ دە! نېمە قىلارىدى گۇناھقا شېرىك بولۇپ!» دەپ يېزىلغان؛ يەنە بىر ئىنكاستا: «بىزگە جەمئىيەتشۇناسلىق، يەنە بىر نېمەشۇناسلىق كېرەك ئەمەس، ئىسلام ئەقىدىسىلا كېرەك!» دەپ يېزىلغانىدى. بۇ مېنىڭ مۇشۇ خىل كۆز قاراشنى تەشەببۇس قىلىدىغانلارنىڭ ئىنتېرنېتورلىرىدا خېلىلا ئاۋۋۇپ قالغانلىقىنى ھېس قىلىپ تۇرغان چاغلىرىم بولغاچقا، ھەيران قېلىپمۇ كەتمىدىم. مەن ئادەتتە ئىنتېرنېتورلىرىدىكى ئىنكاسلاردىن راي سىناش مېتودى سۈپىتىدە قىسمەن پايدىلىنىمەن، ئەمما ئىنتېرنېتورلىرىدىكى ئىنكاسلارنىڭ مەن توغرىسىدا ۋە باشقا يەنە بىر ئادەم توغرىسىدا يېزىلغان قىسمىلىرىغا بەك چىنۇتۇپ كەتمەيمەن. ئەمما، بايىقى ئىككى ئىنكاس كەسىمگە مۇناسىۋەتلىك بولغاچقا، ھەم مەن «ئۇيغۇرلارغا پەلسەپە كېرەكمۇ؟» دېگەن تېمىنى ئوقۇپ ئانچە ئۇزۇن ۋاقىت ئۆتىمگەن بىر مەزگىلدە بارلىققا كەلگەن بولغاچقا، مېنى ئويغا سالدى.

مەن ئۆز تونۇشۇمنىڭ قوربانىغا ئايلىنىپ كەتمەسلىك ئۈچۈن ھەر ھالدا بۇ ئىنكاسلارغا جىددىي قاراپ پەلسەپە، جەمئىيەتشۇناسلىق پەنلىرىنىڭ ئىسلام ئالىملىرى ئارىسىدىكى تەرەققىياتىنى بىلىپ بېقىش مەقسىتىدە ماتېريال ئاختۇردۇم. بايقىغىنىم شۇ بولدىكى، ھېچقانداق بىر قورال كىتابتا، ھېچقانداق بىر يەردە «پەلسەپە، جەمئىيەتشۇناسلىق زەھەرلىك» دېگەن پەتىۋا بېرىلمەپتۇ. ئەگەر قىزىقارلىق يېرى، ئىسلام پەيلاسوپلىرىدىن فارابىي، ئىبىن رۇشىد قاتارلىقلار ئۆزلىرىنىڭ پەلسەپەۋى سىستېمىلىرىنى ئوتتۇرىغا قويۇشتىن بۇرۇن ئۆز دەۋرىدىن بۇرۇن بارلىققا كەلگەن گىرىك پەلسەپىسىنى ئۆگەنگەنكەن. ئەگەر قىزىق يېرى، جەمئىيەتشۇناسلىق 19 ـ ئەسىردە پەلسەپىدىن شاخ ئايرىپ چىقىپ ئايرىم پەن بولۇپ شەكللەنگەن بولسىمۇ، تۇنجى جەمئىيەتشۇناسلىق نەزەريىچىسى غەربتىن ئەمەس، مۇسۇلمانلار ئارىسىدىن چىققانىكەن. يەنى، 14 ـ ئەسىردە ياشاپ ئۆتكەن ئىسلام مۇتەپەككۇرى ئىبىن خالدۇن (Ibn Khaldun,1406-1332) جەمئىيەتنىڭ بۇرۇشۇش پىرىنسىپلىرى ھەققىدە قەلەم تەۋرىتىپ، فرانسىيەلىك ئاۋگۇست كومىت، ئېمىل دۇركىملاردىن تۆت ـ بەش

يۈز يىل بۇرۇن جەمئىيەتچىلىك نەزەريەسىگە ئاساس سالغان ۋە «مۇقەددىمە» ناملىق مەشھۇر ئەسىرنى قالدۇرۇپ كەتكەنكەن. ئۇنىڭ بۇ ئەسىرى 1958 ـ يىلى نيۇ ـ يوركتا ئۇچ تومۇق كتاب بولۇپ نەشر قىلىنىپتۇ (ئالېكس كاللىنكوس،11 :1999) . يېقىنقى يۈز نەچچە يىل مابەينىدىكى ئىسلام مۇتەپەككۇرلىرىدىن مىسال كەلتۈرىدىغان بولساق، تۈركىيىلىك ئىسلام مۇتەپەككۇرى ھېلىم زىيا ئۇلكەن ئىسلام ئالىمى بولۇش بىلەن بىرگە يەنە يېتىشكەن جەمئىيەتشۇناس ئىكەن، «جەمئىيەتشۇناسلىق پرىنسىپلىرى» قاتارلىق ئەسەرلەرنى يېزىپ قالدۇرۇپتىكەن [6] . بۇگۈنكى زامان ئىسلام دۇنياسىدىكى مەشھۇر ئىسلام ئالىمى يۇسۇپ قەرداۋى جەمئىيەتشۇناسلىق، پەلسەپە ساھەسىدىكى ئىدىيەلەردىن چوڭقۇر خەۋەردار ئىكەن. ئۇنىڭ بۇ ئارتۇقچىلىقى نۇرغۇن پەتۋاسىنىڭ تېخىمۇ قايىل قىلارلىق بولۇشىغا تەسىر كۆرسىتىپتۇ [7]. بوسنىيە ـ ھىرتسگوۋىنا جۇمھۇرىيىتىنىڭ دۆلەت ئاتىسى، داڭلىق ئىسلام مۇتەپەككۇرى ئىززەتبېگوۋىچ «شەرق ۋە غەرب ئارىلىقىدا ئىسلام» قاتارلىق ئەسەرلىرىدە ئۆزىنىڭ زامانىۋى بىلىملەردىن خەۋەردار ئىكەنلىكىنى ئىپادە قىپتۇ [8]. بۇگۈنكى زامانىدىكى داڭلىق ئىسلام ئالىمى ، تۈركىيە مۇتەپەككۇرى فەتقۇللا گۈلەن غەربتىكى ئاكادېمىك سورۇنلاردا غەرب ئالىملىرى بىلەن ئىلمىي يوسۇندا پىكىر ئالماشتۇرۇپ تۇرىدىكەن[9]. ئەمما، مەن ھېچقايسى ئالىمنىڭ پەلسەپە، جەمئىيەتشۇناسلىق ئىلىملىرىنى چۆكۈرگىنىنى ئاڭلىمىدىم ياكى كۆرمىدىم .

ئۇيغۇرلاردا «ئۆزۈڭ چۈشەنمىگەن ھەقىقەتنى كەمسىتمە» دېگەن ماقال بار. پەلسەپە، جەمئىيەتشۇناسلىق پەنلىرى ئۇيغۇرلار ئۈچۈن مۇتلەق ھەقىقەت ھېسابلانمىسىمۇ، ئەمما بۇ خىلدىكى پەنلەردە بىز ئۆگىنىدىغان نۇرغۇن تەرەپ تېپىلىدۇ. مىسالەن، پەلسەپە ئۆزىمىز ياشاۋاتقان دۇنيانىڭ ماھىيىتى ۋە مەۋجۇدلىقىمىز ھەققىدە بىزنى پىكىرگە ئۈندەيدۇ؛ جەمئىيەتشۇناسلار ئىجتىمائىي سىستېمىلار بىلەن ئىنسان ھەرىكىتى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى چۈشىنىشىمىزگە يارىدەم بېرىدۇ. ئىقتىسادشۇناسلىق كاپىتال ۋە ئىقتىسادىي سىستېمىلارنىڭ يۇرۇشۇش قانۇنىيىتى ھەققىدە جىق ئىلىمنى دەپ بېرىدۇ. پسىخولوگىيە ئىنسانلارنىڭ مەنىۋى دۇنياسىغا مۇناسىۋەتلىك خاراكتېر، ئادەت، پوزىتسىيە، تونۇش قاتارلىق ھادىسىلەرنىڭ ئالاھىدىلىكى ھەققىدە مۇتلەق بولمىسىمۇ، بىزنى تولاندۇرغۇدەك پىكىرلەرنى ئاتا قىلىدۇ. بىز تۆپكى ئەقىدە ـ پرىنسىپلاردىن چەتنەسىلىكىمىز، ئەمما بىر تەرەپلىمە ھالدا ئۆز تونۇشىمىز ۋە مەدەنىيىتىمىزنىڭ قارىغۇلارچە قۇربانىغا ئايلىنىپ، قىلىپ دەرۋازىلىرىمىزنى تاقاپ قويماسلىقىمىز، توختاۋسىز پىكىر قىلىشىمىز كېرەك . ئەلۋەتتە ، نوقۇل پىكىر قىلىشمۇ ئاخىرقى مەقسەت ئەمەس.

ئەمما، بىزنىڭ ئىجتىمائىيەت، ئادەمىيەت پەنلىرى ساھەسىدە سەلىشۋاتقان، يۇقىرىقى ھادىسىگە مۇناسىۋەتلىك بولغان بىر نۇقتا شۇكى، بىر قۇتۇپقا سەكرەش ـ يەنى ئۆزى ئۆگەنگەن نەرسىنىڭ قۇلى بولۇش خاھىشى ئۇيغۇرلاردا ئېغىر. مەن رېئال تۇرمۇشۇمدا بىر ـ بىر تەتقىقاتچىنىڭ شائىرنى، ئىقتىسادشۇناسنىڭ ئەدەبىياتچىنى چۆكۈرىدىغىنىنى، غەربنىڭ ئىدىيەلىرىدىن خەۋەردار بولغانلار بىلەن ئۇيغۇر كلاسسىك ئىدىيە تارىخىغا قىزىققۇچىلارنىڭ ئورۇنسىز سۈركىلىشكە چۈشۈپ كېتىدىغانلىقىنى كۆرۈپ، ئاڭلاپ تۇرىمەن. 1995 ـ يىلى يازدا شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى جۇڭگو تىللىرى فاكۇلتېتىدىكى بىر تىلشۇناسلىق پەنلىرى دوكتورى ماڭا «گەپنىڭ تەتۇرى شېئىر بولىدۇ، ئادەمنىڭ سارىغى شائىر» دېگەندى. مانا مۇشۇنىڭغا ئوخشاش ئۆزى چۈشەنمىگەن ساھەنى تىلاش، چۆكۈرۈش ھادىسىسى؛ ئۆزى بىلگەن، ئۆگەنگەن نەرسىنىڭ، ئىدىيەنىڭ قۇلىغا ئايلىنىپ قېلىش ھادىسىسى بىزدە ئېغىر. بۇنداق ئەھۋال ئوخشاشلا بىزنىڭ ئىجتىمائىيەت، ئادەمىيەت پەنلىرىمىزنىڭ تەرەققىياتىغا پايدىسىز. مودېرنىزمنى ئۆگەنگەن بىر تەتقىقاتچى ئارۇز ۋەزنىنى چەتكە قاقسا، ئىسلام پەلسەپەسىنى ئۆگەنگەن بىرى غەرب پەلسەپەسىنى چۆكۈرسە؛ جەمئىيەتشۇناسلىق، پسىخولوگىيە، ئىقتىسادشۇناسلىق، ئىنسانشۇناسلىق قاتارلىق زامانىۋى پەنلەر قارا ـ قويۇق ھالدا غەربنىڭ زەھەرلىك نەرسىسى دەپ چەتكە قېقىلسا، ئۇنداقتا بۇ ھال دۇنيا 21 ـ ئەسىرگە قەدەم قويغان بۇگۈنكى دۇنيادا ئۇيغۇرنىڭ ئەقلى، پىكىر قۇۋۋىتىگە قىلىنغان مەسخىرىدىن باشقا نەرسە ئەمەس.

ئادەمىيەت، ئىجتىمائىيەت پەنلىرى ساھەيىمىزدىكى نەزەردىن ساقىت قىلىشقا بولمايدىغان يەنە بىر پاكىت شۇكى، بۇ ساھەنىڭ نېنىنى يەۋاتقان زىيالىيلار ئارىسىدا پىكىر ئالماشتۇرماسلىق، ھەمكارلاشماسلىق، ئۆزەڭگە سوقۇشتۇرۇش خاھىشى ئېغىر؛ تەنقىد، بەھىس ـ مۇنازىرىگە تۇتقان پوزىتسىيەمىزدە ئېغىر مەسىلە بار. ئادەمىيەت، ئىجتىمائىيەت پەنلىرىنىڭ ئەخلاق پېنى، ۋىجدان پېنى بولۇشىغا قارىماي، تەتقىقاتچىلىرىمىز ئارىسىدا مادداي پاراغەتكە چوقۇنۇش، پۇل ـ تاۋارغا چوقۇنۇش ھادىسىسى مەۋجۇد . بۇ ھال ئىلىم ئەخلاقى، تەتقىقات سۈپىتى، ئىلمىي بىلىشنىڭ تەرەققىياتىغا سەلبىي تەسىر كۆرسىتىدىغان بىرمۇنچىلىغان پايدىسىز ئاملىنى رويابقا چىقاردى. بىر ئىجتىمائىي پەن زىيالىيسى پۇل ـ مالنى چوڭ بىلگەن كۈنى ئۆزىنىڭ تالانتىنى نابۇت قىلىش ئۈچۈن بىر قەدەم تاشلىغان بولىدۇ. سەۋەبى، ئادەمىيەت، ئىجتىمائىيەت پەنلىرى مەسئۇلىيەتچان، تىرەن پىكىر قىلىش، ئەستايىدىل ئىزدىنىشنى تەلەپ قىلىدۇ؛ پۇلنىلا تونۇش ئىلىم ئىگىسىنىڭ نۇرغۇن مەسىلىنى كۆرۈشتە لازىم بولىدىغان يەنە بىر كۆزىنى توسۇپ قويىدۇ؛ تەسەۋۋۇرنى ماددىيەتكە باغلايدۇ؛ نوپۇز ۋە تاۋار ئالدىدا قەددىنى باش ئەگدۈرىدۇ. فرانسىيە مۇتەپەككۇرى، قۇرۇلمىچىلىق پىكىر ئېقىمىنىڭ مەشھۇر پېشۋالىرىدىن بىرى لۇئىس ئالسۇسىر (Louis Althusser , 1990 ـ 1918) نىڭ گېپى بويىچە ئېيتقاندا ، ئىجتىمائىي پەنلەردە «قىلىۋاتقان پىكرىنى ئاخىرى چىقىپ ھەقدادىغا يەتكۈچە قوغلاش كېرەك» (لۇئىس ئالسۇسىر، 1984). پىكرىنىڭ ئالىي ماقامىنى يارىتىش ، ئۆزى ئىزدىنىۋاتقان تېمىدا بېگى پىكىر ـ بايقاشنى ئوتتۇرىغا تاشلاش ئۈچۈن بىر تەتقىقاتچى ھايات غەۋغالىرى، مادداي مەنىشەت ۋەسۋەسىسى، ئىجتىمائىي ئالاقىنىڭ ئورۇنسىز سىلىقلىرىنى تەرك ئېتىشى كېرەك. بولمىسا، ئۇنىڭدىن تۈزۈك بىر نەرسە چىقمايدۇ. ئەمما، بىزنىڭ ھازىر كۆرۈۋاتقىنىمىز

بىر بولسا تەتقىقات ئۇلچىمىگە توشمايدىغان ساختا بىلىم، ماغزاپ بىلىم بىلەن توشۇپ كەتكەن يازما خارابىلىقى؛ بىر بولسا خەلقىمىزنىڭ پىكرىي قۇۋۋىتى، ئەقلىي مىراسلىرىغا ھېچقانچە پايدىسى تەگمەيدىغان، ئەمما ئىقتىسادىي پايدىسى بولغان ئاتالمىش «تەتقىقات تۈرلىرى». مىسال ئۈچۈن ئالايلى، ھازىر ئادەمىيەت، ئىجتىمائىيەت پەنلىرى ساھەسىدە ئۇيغۇر مۇتەخەسسىسلەر ئاسپىرانت تەربىيەلەش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بىر قانچىلا ساھە بار. ئۇنىڭ ئىچىدە فولكلور تەتقىقاتى ۋە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تەتقىقاتى بىر قەدەر راۋاجلانغان بولسىمۇ، مۇشۇ دەۋردە ئىشلىنىشكە تېگىشلىك نۇرغۇن ئەھمىيەتلىك تېما ۋۇجۇدقا چىقمىدى. مىسالەن، فولكلور نۇقتىسىدىن تامامەن ئىشلەش مۇمكىنچىلىكى بولغان «ئۇيغۇرلاردا ئەخلاق تارىخى»، «ئۇيغۇرلاردا نومۇس مەدەنىيىتى»، «ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى بىلىش تارىخى»، «ئۇيغۇرلارنىڭ مەدەنىيەت تارىخى»، «زامانىۋىلىققا ئۇچراشتىن ئىلگىرىكى ئۇيغۇر ئەنئەنىسى»، «ئۇيغۇر ئەپسانە ـ رىۋايەتلىرىنىڭ گېن قۇرۇلمىسى»، «ئۇيغۇر قىممەت قارىشى»، «ئۇيغۇر مەدەنىيىتىدىكى سىمۋوللۇق بەلگىلەر تارىخى» قاتارلىق تالاي تېما تېخى رويابقا چىقمىدى. ئەدەبىياتشۇناسلىق نۇقتىسىدىن ئالساق، «ئۇيغۇرلارنىڭ كىلاسسىك شېئىرىيىتى نەزەريەسى»، «يېڭىچە شېئىرلارنىڭ بارلىققا كېلىشى، راۋاجى، تەسىرى ۋە نەزەريەۋى ئاساسلىرى»، «ئەدەبىيات تەنقىدى نەزەريەسى»، «خەنزۇچە، ئۇيغۇرچە، ئۇيغۇرچە ـ خەنزۇچە ئەدەبىي تەرجىمە نەزەريەسى»، «ئەدەبىي تەرجىمە تارىخى»، «ۋەزىنشۇناسلىق»، «شېئىرىيەت تىلى گراماتىكىسى»، «بۇگۈنكى زامان ئەدەبىيات نەزەريەسى» قاتارلىق نۇرغۇن ئەمگەك ئىشلىنىشنى كۈتۈپ ياتىدۇ. بىز «ھەر يىلى بۇ ساھەلەردە ئۇقۇش پۈتتۈرۈۋاتقان ئاسپىرانتلىرىمىز نېمە ئىش قىلىۋاتقاندۇ؟» دەپ سوئال قويۇشقا مەجبۇرمىز. «نېمە ئۈچۈن 1990 ـ يىللاردا، 2000 ـ يىللاردا ئىشلەشكە تامامەن ئىمكانىيەت بولغان يۇقىرىقىغا ئوخشاش تالاي تېما ئەۋلادلىرىمىزغا ياكى كېيىنكى دەۋرگە مىراس قېلىشى كېرەك؟» دەپ سوئال قويۇشقا مەجبۇرمىز. ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن، ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر، ئىبراھىم مۇتىئى، خەمىت تۇھۇر، ئۇيغۇر سايرانى، ھاجى نۇرھاجى، شەرىپىددىن ئۆمەر... قاتارلىق مەرھۇم، مۇنەۋۋەر زىيالىيلىرىمىز ئۆز ساھەلىرىدە ئۆز دەۋرىگە ئائىت ئاكادېمىك ۋەزىپىلەرنى ياخشى ئارتقۇرۇپ ئالەمدىن ئۆتتى. مىرسۇلتان ئوسمانوف، ئابدۇكېرىم رەھمان، ئازاد رەھمىتۇللا سۇلتان قاتارلىق پېشقەدەم ئالىم ـ مۇتەخەسسىسلىرىمىز ئۆز ساھەلىرىدە چامىسىنىڭ يېتىشچە نۇرغۇن تىرىشچانلىق كۆرسەتتى؛ ئەجىر ـ مېھنەتلىك ئىلمىي ئەمگەكلەرنى رويابقا چىقاردى. ئەمدى ياش، ئوتتۇرا ياش ئىلىم ئىگىلىرىنىڭ ئۆز دەۋرىگە تۇشلۇق ئاكادېمىك ۋەزىپىلەرنى ئارتقۇرۇش، بۇ دەۋردە ئىشلىنىشكە تېگىشلىك ئەمگەكلەرنى كېيىنكى دەۋرگە تاشلاپ قويماسلىق مەجبۇرىيىتى بار. بىز ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن دەۋرىدىكى تەتقىقات ئۇلچىمىنى بۇگۈنكى دەۋرىمىزدىكى تەتقىقات ئىشلىرىمىزغا قويىساق بولمايدۇ. تەلەپنى تېخىمۇ قاتتىق قويۇش، خەلقئارادىكى ئېتىراپلىق تەتقىقات ئۇلچەملىرىگە يەتكۈزۈپ بولالمىغان تەقدىردىمۇ، ئىلىم تەتقىقاتى ئەسەرلىرىمىزدە خەلقئارادا ئېقىۋاتقان تەتقىقات يۇزلىنىشىنى ئەكس ئەتتۈرۈشىمىز كېرەك. ھالبۇكى، بۇنداق بىر يۇزلىنىشنى ئىشقا ئاشۇرۇش ئۈچۈن بىزدە پىكىر ئالماشتۇرۇش، ھەمكارلىشىش ئېڭى، ئۇزىمىزنىڭ بىلىش ئورىتىسىدىن تاشقىرىغىمۇ نەزەر سالالايدىغان جاسارەت ۋە داۋاملىق ھالقىش روھى بولۇشى زۆرۈر.

تېخىمۇ ئەپسۇسلىنارلىق بىر پاكىت شۇكى، نۇۋەتتە بىزنىڭ ئاكادېمىك ئىشلىرىمىزدا ھەتتا ئەقەللىي تەلەپ بولغان نەقىل، ئىزاھات قائىدىسىنى بىرلىككە كەلتۈرۈش، مۇناسىۋەتلىك تېرمىن ـ ئاتالغۇلارنى ئۇلچەملەشتۈرۈش، تەتقىقات مېتودلىرىنى بېكىتىش خىزمىتىمۇ ئىشلەنمىدى. مەن «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر مۇنبىرى»، «تىل ۋە تەرجىمە» قاتارلىق ئىلىم تەتقىقاتى ژۇرناللىرىنى مۇشۇ نۇقتا بويىچە كۆزىتىپ چىقتىم. بايقىغىنىم شۇ بولدىكى، «تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلىنىڭ بۇ جەھەتتىكى ئەھۋالى بىر قەدەر ياخشى؛ نەقىل، ئىزاھاتلىرىمۇ تاشلىماي بېرىلگەن. ئەمما، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر مۇنبىرى» قاتارلىق مەتبۇئاتلاردا نەقىل، ئىزاھاتقا مۇناسىۋەتلىك مەسىلە بىرقەدەر ئېغىر؛ نەقىل، ئىزاھات بېرىشكە تېگىشلىك بەزى يەرلەردە بېرىلمىگەن. كېيىن خەۋەر تېپىشىچە، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر مۇنبىرى» نىڭ مۇھەررىرلىرى بەزىدە بەت ئىقتىساد قىلىش ئۈچۈن نەقىل، ئىزاھاتلارنى قىسقارتىۋېتىدىكەن [10]. ئۇنىڭدىن باشقا، ئاپتورلىرىمىزنىڭ يازمىلىرىدا مۇئەييەن بىر نۇقتىنەزەرنى دەللىلەش ئۈچۈن ئالغان نەقىللەردە ھەمىشە يەڭگىلتەكلىك بىلەن مەنبەسىنى كۆرسەتمەيدىغان ئەھۋال ئىنتايىن ئېغىر. بۇ مەسىلە نۇۋۋەتتىكى غوللۇق ئەدەبىلىرىمىزدىن ئەختەم ئۆمەر، يالقۇن روزى، ئابدۇلئەھەد ئابدۇرەشىد بەرقىيلەرنىڭ يازمىلىرىدا ئوخشىمىغان دەرىجىدە ساقلىنىۋاتىدۇ. مىسالەن، ئوبزورچى يالقۇن روزى «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلىنىڭ 2009 ـ يىل 5 ـ ساندا ئېلان قىلغان «بىر پارچە خىشنىڭ سىرى» نامىلىق ماقالىسىدە مۇسابايېفلار جەمەتىنىڭ ئۇيغۇر زامانىۋى مىللىي كارخانىچىلىقىدىكى باشلامچىلىق تۆھپىسىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈپ كېلىپ، بىر مىللەتنىڭ مەۋجۇدلۇقى ۋە تەرەققىياتىدا مىللىي كارخانىچىلارنىڭ بولۇشىنىڭ زۆرۈرلۈكىنى تەكىتلىگەندە، نۇقتىنەزىرىنى دەللىلەش ئۈچۈن ياپونلارنىڭ «100 پروفېسسور يېتىشتۈرگەندىن بىر كارخانىچى يېتىشتۈرگەن ئەلا» [11] دېگەن گېپىنى نەقىل ئالىدۇ، ئەمما نەقىل مەنبەسىنى بەرمەيدۇ. بۇنداق ئەھۋال ئەختەم ئۆمەرنىڭ «ئۆزىمىزنى ئېتىراپ قىلايلى»، ئابدۇلئەھەد ئابدۇرەشىد بەرقىيىنىڭ «كۆز ئىچىدىكى كۆز، سۆز ئىچىدىكى سۆز» قاتارلىق پوبلىستىك ماقالىلەر توپلىمىدىمۇ ئۇچرايدۇ. مەنبەسى بېرىلمىگەن نەقىل گۇمان تۇغدۇرىدۇ ھەم ئىشەنچىلىك دەلىل بولالمايدۇ. يا نەقىل ئالماسلىق، يا بولمىسا نەقىل ئالغاندىن كېيىن مەنبەسىنى كۆرسىتىش كېرەك. مەن بۇ يەردە يۇقىرىدا ئىسمى تىلغا ئېلىنغان ئاپتورلارنى تەنقىدلىمەكچى ئەمەسمەن، پەقەتلا ئۇلارنىڭ يازمىلىرىدا سەل قارالغان بىر نۇقتىنى سەمىگە سېلىپ قويماقچىمەن. بۇنداق قىلىشىمدىكى سەۋەب شۇكى،

ئۇلار ئوقۇرمەنلەرنىڭ دىققەت مەركىزىدىكى يازغۇچىلار بولغىنى ئۈچۈن، ھەۋەسكارلار ئۇلارنىڭ يېزىش ئۇسۇلىنى دورايدۇ. غوللۇق ــ سەپ ئالدىدىكى زىيالىيلارنىڭ ئاتالمىش ـ ئاتالمىسز يوسۇندا سادىر قىلغان كىچىككىنە سەۋەنلىكلىرى ئۆزلىرى ئويلاشقا ئۇلگۇرمىگەن بىر مۇنچە كۈتمىگەن ئاقىۋەت پەيدا قىلدۇ.

ئەمدى تېرمىن ـ ئاتالغۇلارنى ئۆلچەملەشتۈرۈشكە كەلسەك، بۇ ئەسلىدە ش ئۇ ئا ر مىللەتلەر تىل ـ يېزىق خىزمىتى كومىتېتى ئاتالغۇلارنى قېلىپلاشتۇرۇش ئىشخانىسىنىڭ ئىشى ئىدى. ئەمما بۇ ئورۇننىڭ خىزمەتلىرى ئىزچىل تۈردە دەۋرىنىڭ كەينىدە قېلىۋاتىدۇ. يېقىنقى يىللاردا بىر قىسىم زىيالىيلىرىمىز بۇ ساھەدىكى بەزىبىر بوشلۇقلارنى تولدۇرۇش مەقسىتىدە يازمىلىرىدا دادىل ئۇرۇندى. مىسالەن، ئابدۇقادىر جالالىددىن، ئابدۇرەشىد جەلىل قارلۇق قاتارلىق مۇنەۋۋەر زىيالىيلىرىمىز ماقالىلىرىدە مەدەنىيەت بىلەن مەدەنىيلىك سۆزىنى پەرقلەندۈرۈشنى چۈرىدىگەن ھالدا مۇھاكىمىلەرنى ئېلىپ بارىدى ۋە «ھەزەرەت، كۇلتۇر» سۆزلىرىنى تىلىمىزغا ئېلىپ كىردى. ئەمما، مۇھاكىمە مۇھاكىمە پېتى قېلىپ، قانداق ئەھۋالدا «كۇلتۇر»، قانداق ئەھۋالدا «ھەزەرەت» سۆزلىرىنى ئىشلىتىش كېرەكلىكى ئايدىڭلاشمىدى [12]. يۇسۇپ ھۇسەين قەقنۇس «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر مۇنبىرى» ژۇرنىلىنىڭ يېقىنقى سانلىرىدا ئېلان قىلغان بىر تۈركۈم ماقالىسىدە سىگموند فروئىد نەزەريىلىرىدە ئوتتۇرىغا چىققان«id, ego,superego» سۆزلىرىگە ماس ھالدا [13] «ئۆگلۈك، ئۆزلۈك، ئۆملۈك» ئاتالغۇلىرىنى روياپقا چىقاردى. ئەمما بۇ ئاتالغۇلار ئومۇملاشمىدى. مەن يەنە ئاپتورنىڭ مەزكۇر ژۇرنالدا ئېلان قىلغان ماقالىلىرىدە ئۇيغۇر تىلىدا ئاللىبۇرۇن قېلىپلىشىپ بولغان «دىئالېكتىكا»نى «ئىلماشكا» (2004 ـ يىل 4 ـ سان 27 ـ بەت)، «مېتافىزىكا» نى «چىمپاركا» (2004 ـ يىل 4 ـ سان 27 ـ بەت)، «ئىقتىسادشۇناس» نى «ئىكونومىك» (2007 ـ يىل 6 ـ سان 45 ـ بەت)، «پەلسەپە» سۆزىنى «زىباۋىكا» (2008 ـ يىل 5 ـ سان 26 ـ بەت)، «دۇنياۋىلىشىش» نى «ئىنتېرناكىزىم» (2008 ـ يىل 5 ـ سان 21 ـ بەت)، «فولكلور»نى «ئىزناۋىيەت» (2008 ـ يىل 6 ـ سان 88 ـ بەت)، «ئەدەبىيات» نى «لىتراتۇرا» (2008 ـ يىل 6 ـ سان 91 ـ بەت)، «سىلىشتۇرما تەتقىقات» نى «قۇرئىي تەپەككۇر» (2008 ـ يىل 3 ـ سان 28 ـ بەت)، «مورفولوگىيە» نى «شەكلىيەت» (2008 ـ يىل 5 ـ سان 16 ـ بەت)... دەپ ئالغىنى كۆرۈپ ئەپسۇسلاندىم [14]. مېنىڭ قارىشىمچە، ئۇيغۇر تىلىدا ئاللىبۇرۇن ئومۇملىشىپ، ئىستېمالدا ئىشلىتىلۋاتقان ئۇيغۇرچە سۆزلەرنى سەۋەبسىز ھالدا ئۆزى بىلگەنچە ئاتاش مەسئۇلىيەتسىزلىكتىن، تېخىمۇ كەسكىنرەك قىلىپ ئېيتقاندا، ئۇيغۇر تىلىنى بۇزۇشتىن باشقا نەرسە ئەمەس. باشقا تىلدا ئاللىبۇرۇن ئومۇملىشىپ بولغان، ئەمما ئۇيغۇر تىلىغا ناتونۇش بولغان ئىلمىي تېرمىنلار بولسا ئۇ باشقا گەپ. يەنە شۇنىمۇ كۆرۈش كېرەككى، بىر قىسىم زىيالىيلىرىمىز ئۇيغۇر تىلىدا تەڭدىشى تېپىلىدىغان بىر قىسىم ئىلمىي ئاتالغۇلارغا نېمىشقىدۇر ئىنگلىز تىلىدىكى سۆزلەرنى ئېلىۋاتىدۇ. بۇنداق قىلىش توغرا ئەمەس. مىسالەن، بەزىلەر ئۇيغۇرتىلىدا تەڭدىشى تېپىلىدىغان سۆزلەردىن «جەمئىيەتشۇناسلىق»نى «سوتسىيولوگىيە» دەپ، «ئىنسانشۇناسلىق»نى «ئانتروپولوگىيە» دەپ، «سىياسىي» دېگەن سۆزىنى «پولىتىكىلىق» دەپ، «ئايالھەقچىلىك» نى «فېمىنىزم» دەپ ئاتىماقتا. ئۇيغۇر تىلىدا ئېپادىلەش ئىمكانىيىتى تامامەن بار تۇرۇپ، چەت ئەل تىللىرىدىكى سۆزلەرنى تىلىمىزغا ئېلىپ كىرىش ساغلام بولمىغان ئىلمىي پوزىتسىيەدۇر. بۇ ھال زىيالىيلىرىمىزنىڭ ئاتالغۇلارنى بىرلىككە كەلتۈرۈشتىمۇ ھەمكارلىشالمايۋاتقانلىقى، پىكىر ئالماشتۇرمايۋاتقانلىقى ۋە ئاتالمىش ـ ئاتالمىسز ھالدا ئۆزەڭگە سوقۇشتۇرۇۋاتقانلىقنىڭ ئىسپاتى بولۇپ، بۇگۈنكى زامانىۋى دۇنيادا ئىلىم ساھەسىدىكى غەلىتە تۈرەلمە ھېسابلىنىدۇ. بۇ ئۆز نۆۋىتىدە يەنە بىزنىڭ ئىلمىگە تۇتقان ئەخلاقىمىزغا قويۇلغان سوئالدۇر.

ئۆزى شۇغۇللىنىۋاتقان پەننىڭ نەزەريىسىنى بىلمەسلىك ھەم ئۆگىنىشكىمۇ قىزىقماسلىق، ئادەمىيەت، ئىجتىمائىيەت پەنلىرى ساھەسىدىكى ئىلىم ئىگىلىرىدە ساقلىنىۋاتقان يەنە بىر مەسىلە. ئەدەبىيات، ئېستېتىكا، تارىخ، ئېتنىكا، پەلسەپە، تىلشۇناسلىق قاتارلىق ئادەمىيەت پەنلىرى، جەمئىيەتشۇناسلىق، ئىقتىسادشۇناسلىق، پسىخولوگىيە، ئىنسانشۇناسلىق قاتارلىق ئىجتىمائىيەت پەنلىرىنىڭ ئاھايىتى ئۆزاقتىن بېرى راۋاجلىنىپ، بېيىپ، يېڭىلىنىپ كېلىۋاتقان نەزەريىسى؛ خەلقئارادىكى ئاكادېمىك ئىلىم سورۇنلىرىدا بىردەك ئېتىراپ قىلىنىدىغان ھەم تالاش ـ تارتىشقا پىلىتە بولىدىغان ئىدىيە سىستېمىلىرى بولىدۇ. ئۇلارنى ئۆگەنمەي تۇرۇپ، بۇ ساھەلەردە خەلقئارادىكى ئېتىراپلىق تەتقىقات ئۇلچىمىگە يەتكۈدەك ئەسەرلەرنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈش تەس. مەملىكەت مىقياسىدا ئوخشاشلا نەزەريە سەۋىيەسى تۆۋەن بولۇش، ئىدېئولوگىيە ۋە ئىجتىمائىي كونترول چەكلىمىسىگە ئۇچراش قاتارلىقلار ئانا يۇرتىمىزدىكى ئىلىم ئىگىلىرىنىڭ بۇ ساھەدە ئاجىز بولۇشىغىمۇ سەۋەب بولدى. ھەر خىل تېمىدا ماقالىلەر يېزىلدى، ئەمما ئۇلاردا نەزەريىۋى چوڭقۇرلۇق يوق دېيەرلىك بولدى: ھېسسىي قاراشلار، قىزىقتىغان ھۆكۈملەر كۆپ بولدى: مەدەنىيەت، تونۇش چەمبىرىكىنىڭ سىرتىغا ھالقىيالمايدىغان ئىلمىي ئىزدىنىشلىرىمىز 20 ـ 30 يىلدىن بېرى ئوخشاش سەۋىيە، بىر خىل قېلىپتىن ھالقىيالمىدى. بۇ ئەھۋالنى بىز ئۇيغۇرلار ئۈچۈن نوپۇزلۇق ھېسابلىنىدىغان «تارىم»، «تەكرىتاغ» قاتارلىق خاس ئەدەبىيات ژۇرنالىرى، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر مۇنبىرى»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» ۋە «تىل ۋە تەرجىمە» قاتارلىق ئىلىم تەتقىقاتى ماقالىلىرى ئېلان قىلىنىدىغان مەتبۇئاتلاردىكى يازمىلارنى تەپسىلىرەك كۆزەتسەك ھېس قىلالايمىز. نەزەريە دېگىنىمىز مەلۇم بىر پەندىكى ئوخشىمىغان ئۇقۇم ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى يېشىپ بېرىدىغان، لوگىكىلىق ئانالىز، ئىلمىي قىياس ۋە دەللىلەشنىڭ يارىدىمىدە ۋۇجۇدقا چىقىدىغان بايانداۋر. ھەر بىر پەندە كەسىپ ئىگىلىرى سىستېمىلاشتۇرغان، تالاش ـ تارتىش قىلغان، پىكىر قىلىپ بېيىتقان نۇقتىنەزەرلەر، بايانلار سىستېمىسى بولىدۇ.

نەزەريىدە بىر ئۇقۇم يەنە بىر ئۇقۇم بىلەن چەمبەرچەس باغلانغان ۋە بىر ـ بىرىنى تەقەززا قىلغان بولىدۇ . مىسالەن، مەدەنىيەت ئىنسانشۇناسلىقىدا «ئەنئەنە» سۆزىنى مۇلاھىزە قىلماقچى بولساق، تەبىئىي رەۋىشتە ئۇنىڭ زامانىۋىلىق ئۇقۇمى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىش ۋەزىپىسىگە دۇچ كېلىمىز. بىز ئۆزىمىز شۇغۇللىنىۋاتقان يەنىمىڭ نەزەريە سىستېمىسىنى ئەستايىدىل ئۆگەنمەي تۇرۇپ مۇھاكىمە ئوبيېكتى قىلىپ تاللىغان تېمىمىزنى يورۇتۇپ بېرەلمەيمىز. مىسالەن، بىز ئەدەبىيات نەزەريىسىدە ئاۋىستريەلىك ئەدەبىياتشۇناس، مۇتەپەككۇر گېئورگى لۇكاسنىڭ بىر قاتار نەزەريىسىنى ئۆگەنمەي تۇرۇپ ئەدەبىيات بىلەن جەمئىيەت ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى، تارىخىي رومانلارنىڭ ماھىيىتى ۋە قىممىتىنى يورۇتۇپ بېرەلمەيمىز. مەدەنىيەت ئىنسانشۇناسلىقىدا لېۋ ستراۋس، رولاند بارسېس (Roland Barthes , 1980 - 1915) نىڭ مۇناسىۋەتلىك نەزەريە سىستېمىسىنى ئۆگەنمەي تۇرۇپ بىر مىللەتنىڭ ئىدىيە سىستېمىسىغا ئائىت مەۋھۇم قۇرۇلمىلار، سىمۋوللۇق كودلارنىڭ ماھىيىتىنى بېشەلمەيمىز . جەمئىيەتشۇناسلىقتا ماكس ۋېبىر(Max Weber) نىڭ مۇناسىۋەتلىك نەزەريىلىرىنى ئۆگەنمەي تۇرۇپ كاپىتال، ئەقلىيلىشىش ۋە زامانىۋىلىشىش ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى چۈشەندۈرۈپ بېرەلمەيمىز. شۇنىڭغا ئوخشاشلا، فولكلور تەتقىقاتىدا ئۇيغۇر مۇراسىملىرىنىڭ گېن قۇرۇلمىسى ھەققىدە ئىزدەنمەكچى بولغان ھەر بىر ياش فرانسىيە ئىنسانشۇناسى ھەم جەمئىيەتشۇناسى بولغان ئېمىل دۇركېم (Emile Durkheim,1917-1858) نىڭ، ئەنگلىيەلىك ئىنسانشۇناس ۋىكتور تۇرنېر (Victor Turner , 1920 - 1983) نىڭ مۇراسىم ھەققىدىكى كلاسسىك نەزەريىلىرىنى ئۆگەنمەي تۇرۇپ كۆزلىگەن مەقسىتىگە يېتەلمەيدۇ. دېمەك، نەزەريە ئۆگىنىش ـ ئىلىم تەتقىقاتى ساھەسىدە كەم بولسا بولمايدىغان، بىر ئىلىم ئىگىسى مۇقەررەر بېسىپ ئۆتىدىغان بىر جەريان. ئەمما، ئۇيغۇرلارنىڭ نۇۋەتتىكى ھاياتىدا نەزەريە سۆزى «تالانت، سىياسەت، مۇتەخەسىس» قاتارلىق نۇرغۇن ئېيتمىغا ئوخشاش پاخال قىلىۋېتىلگەن، سېستىلغان، ھەتتا خاتا چۈشىنىلگەن. ھەتتا ئۇيغۇرلار 1950 ـ يىللاردىن كېيىن ئۈچرىشىش پۇرسىتىگە ئېرىشكەن بىردىنبىر نەزەريە سىستېمىسى ماركسزمۇ خاتا ئۆتۈلگەن، پاخال قىلىۋېتىلگەن. نۇرغۇن ئادەم ماركسنىڭ «كومپارتىيە خىتابنامىسى» دا ئېيتىلغان بايانلىرىنىڭ توغرا چىقمىغانلىقى ياكى ئىسپاتلانمىغانلىقىغا قارىپلا، ياكى دىن ھەققىدىكى قاراشلىرىدىن نارازى بولۇپلا ئۇنىڭغا ئىنكار قىلىش پوزىتسىيەسى تۇتىدۇ. ئۇنىۋېرسىتېتلاردا ماركسزم نەزەريىسى ئۇنى نۇزۇك چۈشەنمەي «دەرس» ئۆتىدىغان «ئۇقۇتقۇچىلار» نىڭ بىخەستەلىكى، بىپەرۋالىقى، ئىقتىدارسىزلىقى تۈپەيلى بىزارلىق ئوبيېكتىغا ئايلىنىدۇ. ئەمەلىيەتتە بۇ خاتا تونۇشنىڭ قۇربانىغا ئايلىنىشتىن باشقا نەرسە ئەمەس. ئۇيغۇرلار نەزەريىدىگە تۇتقان مانا مۇشۇنداق بىنورمال پوزىتسىيىسى بىلەن 21 ـ ئەسىرگە قەدەم تاشلىدى. بىۋاسىتە ئەسىرنىڭ ئون يىلى ئۆتۈپ كەتتى. ھەر ھالدا 2000 ـ يىللاردىن كېيىن ئىزدىنىشچان بىر تۈركۈم ئۇيغۇر ئوقۇرمەن تاھىر ھامۇتنىڭ تىرىشچانلىقى بىلەن غەرب مودېرنىزم ئەدەبىياتى نەزەريىلىرىدىن، داۋۇد ئوبۇلقاسىمنىڭ تىرىشچانلىقى بىلەن ئەرەب پەلسەپىسى ۋە غەرب پەلسەپىسى ھەققىدىكى ئاممىباب چۈشەنچىلىرىدىن، ئابدۇقادىر جالالىدىننىڭ تونۇشتۇرۇشى بىلەن ھازىرقى، بۇگۈنكى زامان ئادەمىيىتى، ئىجتىمائىيەت پەنلىرىگە غايەت زور تەسىر كۆرسەتكەن گېرمانىيە مۇتەپەككۇرى فرىدرىخ نىچشې (Friedrich Nietzsche , 1900 - 1844) نىڭ ئەدىيەلىرىدىن ۋە ماكس ۋېبىر، ئېدۋارد سەئىد (Edvard Said, 2003 - 1935)، كارل پولەنىي (Karl Polanyi, 1963 -1886) قاتارلىق نەزەريىچىلەرنىڭ ئاز بىر قىسىم ئەدىيەسىدىن خەۋەردار بولدى. مانا مەن ئۇزۇم ئامېرىكىغا ئوقۇشقا كەلگۈچە ئاشۇ ئۇچ ئۇيغۇر زىيالىيسىنىڭ تىرىشچانلىقى بىلەن ۋۇجۇدقا چىققان ئەسەرلەرنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان؛ ئۇزۇمنىڭ ئۆگىنىشكە تېگىشلىك نۇرغۇن بىلىمدىن چەتتە قېلىۋاتقانلىقىم ياكى مەھرۇم قېلىۋاتقانلىقىمنى ئاشۇ زىيالىيلارنىڭ ئەسەرلىرىنى ئوقۇپ بىلگەن. شۇڭا مېنىڭ قارىشىمچە، ئابدۇقادىر جالالىدىن، داۋۇد ئوبۇلقاسىم، تاھىر ھامۇت قاتارلىق بېگى پىكىر ئىگىلىرىنىڭ ئەجىر ـ مېھنەتلىرى ئۇيغۇر ئادەمىيىتى، ئىجتىمائىيەت پەنلىرى ساھەسىدە ئەقىلنىڭ يېگىلىنىشى، ياش ئەۋلادلارنىڭ خەلقئارادىكى يېگى ـ يېگى بەھىس ـ مۇنازىرە، دەتالاشلاردىن خەۋەر تېپىشىدا ئىنتايىن مۇھىم رول ئوينىدى. مەن بۇ نۇقتىنى 2009 ـ يىلى 1 ـ يانۋاردا ۋە 2009 ـ يىلى 5 ـ مايدا ئۇرۇمچىدە ئېلىپ بارغان «بىلىم، تونۇش، ئاكادېمىيە» تېمىسىدىكى جەمئىيەت تەكشۈرۈش پائالىيىتىمدە روشەن ھېس قىلدىم. يەنى، ھازىرقى ئاسپىرانتلار ئۈچ ـ تۆت يىل مابەينىدە چەت ئەللەرنىڭ نەزەريىلىرى بىلەن ئەدەبىياتشۇناسلىق قاتارلىق بىر قانچە ساھەدە ئۇچرىشىشقا باشلاپتۇ. 2009 ـ يىلنىڭ بېشىدا پروفېسسور ئابدۇقادىر جالالىدىن شىنجاڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى ئاسپىرانتلارغا ئاچقان «ئەدەبىيات ـ سەنئەت نەزەريىسى» دەرسىدە ئوقۇغۇچىلارغا مىخائىل باختىن (MikhailBakhtin ,1975 -1895)، گېئورگي لۇكاس، يۇرگېن خابېرماس (urgen Habermas , 1929) قاتارلىق نەزەريىچىلەرنىڭ ئىدىيەلىرىنى ئۆتۈۋاتقانلىقىنى بايقىدىم . نەزەريە دېسە ھۆ بولىدىغان بىنورمال ئىلىم ھاۋاسى باش كۆتۈرگەن بىر ئىجتىمائىي مۇھىتتا بۇنى بىر ياخشى باشلىنىش دېيىشكە ھەقلىقمىز .

پاكىت تەھلىلى (4)

«ھېچنېمىزم خىتابنامىسى» ۋە يۇسۇپ ھۇسەين قەقنۇسنىڭ تەنقىدلىنىشى

2009 ـ يىلى 2 ـ ، 3 ـ ئايلاردا ئوسمانجان مۇھەممەت باشتىن قاتارلىق بىر قانچە يېگى شېئىرىيەت ھەۋەسكارى يازغان «ھېچنېمىزم خىتابنامىسى» ۋە يۇسۇپ ھۇسەين قەقنۇس ماقالىلىرى «بىرقىي» تورىدا تەنقىد قىلىندى. بەھىس ـ مۇنازىرە نالايىتى كەسكىن ۋە ئىلمىي يوسۇندا داۋام قىلدى. تەنقىدنىڭ مەزمۇنى «ھېچنېمىزم خىتابنامىسى» دىكى ئىلىم قوينىغان يازىنىڭ «كېچە تەرىسى» ئىكەنلىكى، يۇسۇپ ھۇسەين قەقنۇسنىڭ يېقىنقى يىللاردا «شىنجاڭ ئىجتىمائي پەنلىر مۇنبىرى» قاتارلىق ژورنالارغا ئېلان قىلىۋاتقان ماقالىلىرىنىڭ قەستەن مۇجەللەشتۈرۈش، سەرلىقلاشتۇرۇش، كېچە ئويىنىتىش ئۇسۇللىرىدا يېزىلىۋاتقانلىقى ھەم قەمىتىنىڭ يوقلۇقى ھەققىدە

بولۇۋاتاتتى. بۇ مىنۇت تەتقىقات تېمىغا مۇناسىۋەتلىك مۇنازىرە بولغىنى ئۈچۈن، چۈشۈۋاتقان ئىنكاسلارغا يېقىندىن دىققەت قىلدىم. ئارىلىقتا ئوسمانجان مۇھەممەت پاسئان ۋە يۈسۈپ ھۇسەين قەقنۇس ئۆزىمۇ مۇنازىرىگە ئارىلاشتى. مۇنازىرىنىڭ نەتىجىسى بۇ ئىككى كىشىنىڭ ئىلمىي يۈزىسىدە، مەنتىقلىق يوسۇندا چۈشۈۋاتقان سوئالارغا جاۋاب بېرىشتە ئاجىز كېتىۋاتقىنى بىلەن ئاخىرلاشتى [15].

مەن ئىجتىمائىيەت، ئادەمىيەت پەنلىرى ساھەسىدىكى بۇ كىچىككىنە كارتىنىنى بۇ يەرگە قىستۇرۇش ئارقىلىق ئوقۇرمەنلەرنى مۇنداق بىر قانچە نۇقتىغا دىققەت قىلىشقا ئۈندىمەكچى. بىرىنچى، ئادەمىيەت، ئىجتىمائىيەت ساھەسىدە قانداق ئەسەرلەر يېڭى ۋە ئىجادچانلىقى كۈچلۈك ئەسەرلەر بولالايدۇ؟ ئىككىنچى، يېڭىلىق يارىتىش قانداق بولۇشى كېرەك؟ ئۈچىنچى، ئىلىم ساھەلىرىدە دادىل ئورۇنۇشلاردا بولۇۋاتقانلارغا قانداق پوزىتسىيە تۇتۇش مۇمكىن؟ بۇ نۇقتىلار ھەققىدە يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ مۇلاھىزە يۈرگۈزۈشتىن ئاۋۋال شۇنى ئېيتىشىم كېرەككى، مەن ئوسمانجان مۇھەممەت پاسئان ۋە يۈسۈپ ھۇسەين قەقنۇسنىڭ دادىللىقى، تىنمىسز ئىزدىنىش روھى ۋە يېڭىلىق يارىتىشتىكى جاسارىتىگە ئاپىرىن ئوقۇيمەن؛ توختام سۈدەك تىنچ ــ تۇرغۇن، بۇرۇقتۇرما ھالىتىدە كېتىۋاتقان ئىلىم ئىشلىرىمىزدا مۇنداق مۇنازىرە ۋە تالاش ـ تارتىشلارنىڭ بولۇشى ناھايىتى نورمال ئەھۋال ھەم كىشىنى سۆيۈندۈرىدىغان ئىش. 1980 ـ يىللارنىڭ ئاخىرى ۋە 1990 ـ يىللارنىڭ باشلىرىدا ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا ئەنئەنىۋى شېئىرىيەتنى ياقلايدىغان زىيالىيلار بىلەن يېڭىچە شېئىرىيەتنى ھىمايە قىلىدىغان ياشلار ئوتتۇرىسىدا ناھايىتى كەسكىن مۇنازىرىلەر بولۇپ، ھەۋەسكارلارنىڭ ئەدەبىيات چۈشەنچىلىرىنىڭ ئېشىشى ۋە يېڭىلىنىشىدا مۇھىم رول ئوينىغانىدى. ئارىدىن 20 يىل ئۆتكەن بۈگۈنكى كۈندە ئاشۇنداق مۇنازىرىلەرنىڭ ئۇيغۇر ئەدەبىياتى ۋە باشقا ساھەدىكى ئاكادېمىك ئىشلىرىمىزنىڭ تەرەققىياتىدا نەقەدەر زۆرۈر ئىكەنلىكى مەلۇم بولماقتا. شۇ ۋەجىدىن، مەن «بەرقىي» تورىدا بولۇنغان مۇنازىرىنىڭ قىممىتىگە يوقىرى باھا بېرىمەن. ئەمما ئادەمىيەت، ئىجتىمائىيەتتىكى ئىلىم تەتقىقاتى ساھەسىدە يېڭى، خاسلىقى ۋە ئىجادچانلىقى كۈچلۈك ئەسەرلەرنى روياپقا چىقىرىش ئۈچۈن كەم دېگەندە مۇنداق تۆت شەرتنى ئورۇنداش، بىرىنچىدىن، شۇ ساھەدىكى نەزەرىيەلەرنى پۈختا ئۆگىنىش ئاساسىدا ئۇنى يېڭىلايدىغان يېڭى پىكرلەرنى ئوتتۇرىغا چىقىرىش؛ ئىككىنچىدىن، ئۆزىمىز ئانالىز قىلىۋاتقان تېما شۇ ساھەنىڭ ئىلمىي پىرىنسىپلىرى ۋە ئەقەللىي ئۆلچەملىرىگە ھۆرمەت قىلىش؛ ئۇقۇملار ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى ناھايىتى مەنتىقلىق يوسۇندا تەھلىل قىلىپ، دەللىلەرنىڭ يارىدىمىدە شەرھلەش؛ ئۈچىنچىدىن، ئىلگىرىكى ئىلمىي بىلىشلەرنىڭ قايسى قىسمىنى ئاغدۇرۇپ ياكى سىناقتىن ئۆتكۈزگەنلىكىمىزنى، قايسى تۈرىگە يېڭىلىق ئېلىپ كەلگىنىمىزنى ئېنىق دەپ بېرىش؛ تۆتىنچىدىن، يازغانلىرىمىز تۈزۈك ماتېريال كۆرەي ھېسسىي بىلىشكە، ھاياجانغا، ئۆتكۈنچى تەسىراتقا تايىنىپ يېزىلغان بولماسلىق. ھالبۇكى، ئوسمانجان مۇھەممەت پاسئانمۇ، يۈسۈپ ھۇسەين قەقنۇسمۇ بۇ نۇقتىلارنىڭ ھېچقايسىلىرىنى يازمىلىرىدا ئورۇندىيالمىغان. يەنى ئوسمانجان مۇھەممەت پاسئان «شېئىردىن ھەنە، ئىدىيە ئىزدەش توغرا ئەمەس؛ شېئىر ھېچنېمە دېمەكتۇر» دېگەن ئىدىيەنى ئىلگىرى سۈرۈپ دادىللىق بىلەن ئوتتۇرىغا قويغان بايانلىرىدا، بىرىنچىدىن، ھېچقانداق نەزەرىيىۋى ئاساسىنى ئوتتۇرىغا قويالمىغان؛ ھېچقانداق شېئىرىيەت نەزەرىيەسىدىن پايدىلانمىغان؛ ئۆزىدىن ئىلگىرى يېڭى شېئىرىيەت ساھەسىدە قەلەم تەۋرەتكەن باتۇر روزى، ئابدۇقادىر جالالىددىن، پەرھات ئىلياس، ئادىل تۇنياز قاتارلىق شائىرلارنىڭ شېئىرىيەت ھەققىدىكى قاراشلىرىنى ئەسلەپ ئۆتمىگەن؛ چەت ئەللەرنىڭ شېئىرىيەت ھەققىدىكى نەزەرىيەلىرىنى ئۆچۈرىنىش تېخىمۇ مۇمكىن ئەمەس. ئىككىنچىدىن، ئوسمانجان مۇھەممەت پاسئان «ھېچنېمە» ئۇقۇمى بىلەن ئۆزى ئىزدىنىۋاتقان شېئىر تۈرى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى دەلىل كەلتۈرۈپ، مەنتىقلىق يوسۇندا شەرھلەپ بېرەلمىگەن. ئۈچىنچىدىن، «خىتابنامە» دەپ ئوتتۇرىغا تاشلىغان بۇ بايان پەقەتلا ئۆزىنىڭ شەخسىي تەسىراتى ۋە كاللىسىغا كەلگەن ئىلھاملارنىڭ نەتىجىسىدە روياپقا چىققان. ئۇنىڭدىكى بىردىنبىر ئىجادىيەت ئىلمىنىڭ «ھېچنېمىزم» دېگەن ئاتالغۇنى ياساپ چىققانلىقىدا بولغان. بىز يېڭىلىق يارىتىشقا جۈرئەت قىلىشىمىز، ئەمما ئورۇنۇشلىرىمىز ئۆزىمىز شۇغۇللىنىۋاتقان ساھەنىڭ ئەقەللىي پىرىنسىپلىرىغا ئۇيغۇن كېلىشى كېرەك. ئوسمانجان مۇھەممەت پاسئاننىڭ بۇ يازمىسىغا مۇناسىۋەتلىك كارتىنا ئاددىي بولغىنى بىلەن بىر مەسىلىنى، يەنى بىزنىڭ ئادەمىيەت، ئىجتىمائىيەت پەنلىرى ساھەيىمىزدە بەزى دادىل ئىزدەنگۈچىلەر ئارىسىدا ئىلمىي پىرىنسىپلاردىن چەتنىگەن ھالدا قارىغۇلارچە يېڭىلىققا ئىنتىلىش خاھىشىنىڭ مەۋجۇد ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ. بۇ مەسىلە يۈسۈپ ھۇسەين قەقنۇسنىڭ يازمىلىرىدىمۇ روشەن كۆزگە چېلىقىدۇ. مەن يۈسۈپ ھۇسەين قەقنۇسنىڭ بىر قىسىم ئەسىرى بىلەن ئامېرىكىغا كېلىشتىن بۇرۇن ئۇچراشقان؛ نەپىس ۋەزىنىدە يېزىلغان بەزى شېئىرلىرىنى ياقتۇرغان بولساممۇ، كۆپ قىسىم ماقالىسىنى چۈشىنەلمىگەن ۋە «سەۋىيەم يېتىشمەي چۈشىنىشكە قۇربىتىم يەتمەيۋاتسا كېرەك» دەپ ئويلىغانىدىم. ئەمما، ئامېرىكىغا كېلىپ غەرب پەلسەپەسى، جەمئىيەتشۇناسلىق نەزەرىيەسى ۋە تەتقىقات مېتودى بويىچە ئىزدىنىش؛ ئىلىم تەتقىقاتى پىرىنسىپلىرىدىن خەۋەر تېپىش داۋامىدا يۈسۈپ ھۇسەين قەقنۇس يازمىلىرىنىڭ ئەقەللىي ئىلمىي يېزىقچىلىق ئۇلچىمىگە چۈشمەيدىغانلىقىنى ھېس قىلدىم. يۈسۈپ ھۇسەين قەقنۇس كۆپ ھالدا ئالەم، مەۋجۇدىيەت، ئىنسان روھىيىتى ھەققىدە، چوڭ ـ چوڭ تېمىلاردا بىر نۇقتىنەزەرلەرنى ئوتتۇرىغا قويماقچى بولىدۇ. ئەمما يازمىلىرىدا بىر گەپنى قىلۋېتىپ يەنە بىر گەپكە ئۆتۈپ كېتىدۇ؛ لوگىكىلىق ئىزچىللىق يوق؛ نۇقتىنەزەرلىرى ئىسپاتلاشتىن، خام ماتېريال ۋە مۇھاكىمە ئاساسى ئارقىلىق دەللەشتىن ئۆتمىگەن. پەلسەپەۋى تېمىلاردا قەلەم تەۋرەتمەكچى بولغان بىر ئۇيغۇر زىيالىيسى ئىسلام پەلسەپەسىدە ئىبن رۇشىد، ئەل خارەزمي، ئىمام غەززالي قاتارلىق كلاسسىك پەيلاسوپلاردىن تارتىپ سەييىد قۇتۇپ، مالىك نەبى، يۈسۈپ قەرداۋىيغىچە بولغان بۇگۈنكى زامان پەيلاسوپلىرىنىڭ ئىدىيەلىرىدىن

خەۋەردار بولۇشى؛ غەرب پەلسەپەسىدە سوقرات، ئەپلاتون، ئارىستوتېل قاتارلىق گىرىك پەيلاسوپلىرىدىن تارتىپ، كانت، ۋىتتىنگىستان، نىچشې، خۇسسېرل، گېگل قاتارلىق ھازىرقى زامان پەيلاسوپلىرى ۋە ھايدىگېر، دېررىدا، مىچىل فۇكاۋغىچە بولغان بۇگۈنكى زامان پەيلاسوپلىرىنىڭ قانداق پەلسەپەۋى نۇقتىسىنىڭ ئەۋلەر ۋە قاراشلارنى ئوتتۇرىغا قويغانلىقىنى بىلىشى كېرەك؛ ئاندىن سوپىزم ئىدىيەسىنىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ يېقىنقى نەچچە يۈز يىللىق ھاياتىدا تۇتقان رولىنىمۇ ئۆگىنىشى كېرەك. ئۇنداق بولمايدىكەن، ئۇنىڭ يازغانلىرىدىن ئەقەللىي ئىلمىي ئۆلچەمگە توشىدىغان ئىلمىنىتلار تېپىلمايدۇ. شۇڭا، يۇسۇپ ھۇسەين قەقنۇسنىڭ يېزىقچىلىق ئۇسلۇبى ئۇيغۇرلارنىڭ ئىلىم تەتقىقاتى ساھەسىدىكى بىر مەسىلىنى ئاۋۇتتىكى، ھەرگىز يېگىلىق ئېلىپ كېلەلمىدى. ئۇنىڭ ئۇستىگە، يۇسۇپ ھۇسەين قەقنۇس دېمەكچى بولغان، ئەمما مۇجمەللاشتۇرۇپ دېيەلمەي قالغان نۇقتىلار يېڭى گەپ ئەمەس.

ئىلىم تەتقىقاتى، ئىلمىي بىلىش ساھەيىمىزدىكى يەنە بىر چوڭ، ئېغىر مەسىلە شۇكى، ئۇيغۇرلاردا ھازىرغىچە ئادەمىيەت پەنلىرى باشلانغۇچ شەكىلدە بىخلانغان بولسىمۇ، جەمئىيەتشۇناسلىق، ئىنسانشۇناسلىق، پسىخولوگىيە، ئىقتىسادشۇناسلىق پەنلىرى ھەقىقىي مەنىدە بارلىققا كەلمىدى. بۇ ساھەدە ئاسپىرانتلىقتا ئوقۇغان بىر قانچە ئاسپىرانتنىڭ بولۇشى بۇ پەنلەرنىڭ بارلىققا كەلگىنىدىن دېرەك بېرمەيدۇ. بىزدە كارل ماركس چالا ـ پۇلا ئۆگىنىلگەن بولدى؛ ئەمما ئۇنىڭ نۇرغۇن قارىشىنى ئاغدۇرىدىغان باشقا ئىككى مۇتەپەككۇر ـ ئېمىل دۇركېم، ماكس ۋېبىر تېخىچە تونۇشتۇرۇلمىدى [16]. بۇ ھەقتە ئويلانغىنىمدا ناھايىتى ئەپسۇسلىنىمەن. بىز زامانىۋى دۇنيانى، ئۆزىمىزنىڭ مەۋجۇدلۇقىنى چۈشىنىشتە ئىنتايىن زۆرۈر بولغان بۇ زامانىۋى پەنلەردىن خەۋەرسىز ھالدا 21ـ ئەسىرگە قەدەم قويدۇق، ئىلىم سىستېمىلىرىمىز تېخى قېلىپلاشمىدى. جەمئىيەتشۇناسلىق كافېدراسى بەش ـ ئالتە يىل بۇرۇن شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ فىلولوگىيە ئىنستىتۇتىدا قۇرۇلدى، ئەمما تارىخ كافېدراسى بىلەن قوشۇۋېتىلدى. 2007 ـ يىلغا كەلگەندە بولسا مەمۇرىي باشقۇرۇش ئىنستىتۇتىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى. شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىدا ئىگىلىك باشقۇرۇش كەسپى، شىنجاڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتىدا ماۋارىپ پسىخولوگىيەسى كەسپىلىرى ئېچىلغان بولسىمۇ، ھەقىقىي مەنىدىكى ئىقتىسادشۇناسلىق، پسىخولوگىيە پەنلىرى بارلىققا كەلمىدى.

ئەمما، بىز ئۇيغۇرلارنىڭ ئادەمىيەت، ئىجتىمائىيەت پەنلىرى ساھەلىرىدىكى مەسىلىلەرنى تەھلىل قىلغاندا شۇنىمۇ كۆرۈشىمىز كېرەككى، كونىكىستىن ئايرىلغان بىرمۇ ئىجتىمائىي مەسىلە بولمايدۇ. بۇ ئىككى ساھەيىمىزدىكى مەسىلىلەر جۈڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ساھەسىدىكى مەسىلىلەرنىڭ ئىنكاسىدۇر. مىسالەن، 1914ـ يىلى شاڭخەي لۇجياڭ ئۇنىۋېرسىتېتىدا بارلىققا كەلگەن جەمئىيەتشۇناسلىق كەسپى «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە «غەربنىڭ زەھەرلىك نەرسىسى» دەپ قارىلىپ ئەمەلدىن قالدۇرۇلغان؛ 1989 ـ يىلغا كەلگەندىلا بېيجىڭ ئۇنىۋېرسىتېتىدا تۇنجى جەمئىيەتشۇناسلىق فاكۇلتېتى بارلىققا كەلدى [17]. باشقا ئىجتىمائىيەت پەنلىرىنىڭ ئەھۋالىمۇ ئانچە ياخشى بولمىدى.

بۇگۈن قارايدىغان بولساق، ئىچكىرىدىكى نەشرىياتلار غەربتە بارلىققا كەلگەن مەشھۇر ئىلىم تەتقىقاتى ئەسەرلىرىنى ئۇزاق ۋاقىت ئۆتمەيلا ئەسلىي تىلىدا ياكى تەرجىمىگە ئۇيۇشتۇرۇپ نەشر قىلىۋاتىدۇ. بىز بولساق بۇ ساھەلەردىكى مەشھۇر ئەسەرلەرنى تەرجىمىگە ئۇيۇشتۇرايلى دېسەكمۇ، قىلالمايۋاتىمىز. سەۋەبى، 2007 ـ يىلى ئۇيغۇر تىلىدا كىتاب نەشر قىلىدىغان نەشرىياتلارغا «چەت ئەللەرنىڭ ئەسەرلىرىنى ئاپتورلىرى ۋاپات بولغىنىغا 50 يىلدىن ئاشقان بولسىلا تەرجىمىگە ئۇيۇشتۇرۇشقا بولىدۇ» دېگەن ئۇقتۇرۇش چۈشۈرۈلدى. دېمەك، كېچىكىپ بايقاش، كېچىكىپ ئويغىنىش توسالغۇغا دۇچ كېلىش، زىياندىن دېرەك بېرىدۇ. شۇ تاپتا بىز ئارانلا 1960 ـ يىلىدىن بۇرۇن ئالەمدىن ئۆتكەن چەت ئەللەرنىڭ ئالىملىرى ۋە يازغۇچىلىرىنىڭ ئەسەرلىرىنى تەرجىمىگە ئۇيۇشتۇرۇش ئىمكانىيىتىگە ئىگە. دېمەك، ئوقۇرمەنلەرنىڭ ئىلىم تەتقىقاتى ئەسەرلىرىنى ئوقۇشقا قىزىقماسلىقىمۇ، بىرەر مۇھەررىرنىڭ بىخۇدلۇقىمۇ، نەشرىياتلارنىڭ نوقۇل پايدىنى كۆزلىشىمۇ بىر ـ بىرىگە تەسىر كۆرسىتىدىغان سەلبىي نەتىجىلەر بولۇپ، ئۇيغۇرلارنىڭ ئەقلىي مىراسلىرىنى ئەۋلادلارغا ئۇلاشتا بىز ئويلاپمۇ باقمىغان قىينچىلىقلارنى ئوتتۇرىغا چىقاردى. شۇڭا مەن ئېيتىمەنكى، ئىلىم ھايانكەشلىكى، كۆچۈرمىكەشلىك، ساختا بىلىم، ھاغزاپ بىلىم تەتقىقاتى، يازما ئاپىتى، نەشرىيات چۈپقەتچىلىكى ۋە بىدىكلىكى ئۆزى بىلەنلا كەتمەيدۇ. ئۇ، ئۇيغۇرنىڭ ئەقلىگە چۈشكەن مىتە. بۇنداق ھادىسىلەرنىڭ يامراپ كېتىشىدە ئۆزىنى تەتقىقاتچى، نەشرىياتچى، مۇھەررىر دەپ ئاتاپ يۈرگەن ھەر بىر زىيالىينىڭ باش تارتىپ بولماس ۋىجدانىي مەجبۇرىيىتى بار.

يۇقىرىدا مەن ئۇيغۇرلارنىڭ ئادەمىيەت، ئىجتىمائىيەت پەنلىرى ساھەسىدىكى پەن كونىكىستىغا مۇناسىۋەتلىك مەسىلىلەر، پەن ئوبىيېكتىغا مۇناسىۋەتلىك مەسىلىلەر ۋە پەن سۇبىيېكتىغا مۇناسىۋەتلىك مەسىلىلەرنى ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا ئوتتۇرىغا قويدۇم. ئەمدى ماقالەمنىڭ ئۈچىنچى بۆلىكىدە مەسىلىنى نەزەرىيەۋى چوڭقۇرلۇق دەرىجىسىگە كۆتۈرۈپ، ئىلىم جەمئىيەتشۇناسلىقى نۇقتىسىدىن تەھلىل قىلىشقا تىرىشىمەن ۋە پاكىت كۆرسىتىش باسقۇچىدا ئوتتۇرىغا تاشلىغان بەزى دېتاللارنى تەھلىل قىلىمەن. ماقالەمنىڭ تۆتىنچى باسقۇچىدا ئادەمىيەت، ئىجتىمائىيەت پەنلىرىنىڭ ئالاھىدىلىكى ئۈستىدە بەزى ئىزدىنىشلىرىمنى سۈنىمەن. ئاندىن مەسىلىنى ھەل قىلىشنىڭ لايىھەلىرى ھەققىدە قاراشلىرىمنى ئوتتۇرىغا قويۇپ خۇلاسىگە ئۆتىمەن.

3 . نەزەرىيەۋى مۇھاكىمە: مەسىلىدىن ماھىيەتكە

جەمئىيەتشۇناسلىقتا مەۋجۇد پاكىتلاردىن، ئىجتىمائىي ھادىسىلەردىن نەزەرىيەۋى مودېل تۈرغۇزۇشقا تىرىشىلىدۇ. تۈرغۇزۇلغان نەزەرىيە يەنە بىرىپ تەتقىقاتقا يېتەكچىلىك قىلىدۇ. بىلىم، پىكىر ۋە ئىلىم ئەخلاقىنىڭ بىر جەمئىيەتتىكى ئورنى ۋە رولى بىلىم جەمئىيەتشۇناسلىقى نۇقتىسىدىن مۇھاكىمە قىلىنىدىغان تېما بولۇپ، جەمئىيەتشۇناسلىق ئايرىم پەن بولۇپ شەكىللەنگەن 150 يىلغا يېقىن ۋاقىت ئىچىدە نۇرغۇن نەزەرىيەۋى قاراشقا پىلىتە بولدى، ئانالىز قىلىندى. بۇ ھەقتىكى قاراشلارمۇ يېگىلىنىپ، بىيىپ،

تولۇقلىنىپ كەلدى. بىز ماقالىمىزنىڭ ئىككىنچى بۆلىكىدە تىلغا ئېلىنغان بەزى دېتاللارنى بىر-بىرلەپ مۇھاكىمىدىن ئۆتكۈزۈپ باقايلى. بايا ئۇيغۇرلاردا ھەققىي مەنىدىكى ئىجتىمائىيەت پەنلىرىنىڭ تېخى بارلىققا كەلمىگەنلىكى، بۇنىڭ نەتىجىسىدە ئىلىم ئەھلىلىرى ئارىسىدا نەزەريەۋى تەپەككۇرنىڭ ئومۇملاشمىغانلىقىنى ئېيتىپ ئۆتتۇق. نېمە ئۈچۈن بۇنداق بولدۇ؟ نېمە ئۈچۈن نەزەريە سۆزى ئۇيغۇرلاردا بىزارلىق ئويىغىتىپ، خاتا چۈشىنىش ئويىغىتىپ ئايلىنىدۇ؟ بىرىنچى سوئالغا جەمئىيەتشۇناسلىق ئۇقۇمىنى تۇنجى بولۇپ ئوتتۇرىغا قويغان، جەمئىيەتشۇناسلىق پىتىنىڭ پىشۋاسى، فرانسىيەلىك مۇتەپەككۇر ئاۋگۇست كومتنىڭ نەزەريەۋى قاراشلىرىدىن پايدىلىنىپ جاۋاب بېرىش مۇمكىن. كومتنىڭ قارىشىچە، «ھەر قانداق بىر تونۇش جەريانى ئۈچ باسقۇچنى باشتىن كەچۈرىدۇ. ئۇلار دىنىي تونۇش باسقۇچى، مېتافىزىكىلىق (ئابستراكت پىكىر قىلىش) تونۇش باسقۇچى ۋە ئىلمىي تونۇش باسقۇچى قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. دىنىي تونۇش باسقۇچىدا ھادىسىلەر ئىلاھ قاتارلىق غايىۋى ئوبرازلارغا باغلاپ تۇرۇپ چۈشىنىلىدۇ. مېتافىزىكىلىق تونۇش باسقۇچىدا ھادىسىلەر سەۋەب - نەتىجىنى چۈرىدىگەن ھالدا ئابستراكت، ھېسسىي پىكىرلەرنىڭ يارىدىمىدە چۈشىنىلىدۇ. ئۈچىنچى باسقۇچ ئىلمىي بىلىش باسقۇچى بولۇپ، بۇ باسقۇچتا ئېرىشىلگەن تونۇش تەجرىبىدىن ئۆتكۈزۈلىدۇ؛ دەللىلەش، پاكىت كۆرسىتىش ئارقىلىق مۇمكىنچىلىكلەر، ئېھتىماللىقلار ۋە ئىجتىمائىي ھادىسىلەرنىڭ قانۇنىيتى ھەققىدە ئىلمىي پەرەزلەر ئوتتۇرىغا قويۇلىدۇ... ئىلمىي مېتودلار بىلەن كۆزىتىش ۋە تەكشۈرۈشتىن ئۆتكۈزۈش بۇ ئۈچىنچى باسقۇچتىكى مۇھىم ئامىللاردۇر» (ئاۋگۇست كومت،2 -1 : 1970). ئۇيغۇرلارنىڭ مەنىۋى ھاياتىدا، بىلىش تارىخىدا ھازىرغا قەدەر دىنىي تونۇش مۇھىم رول ئوينىپ كەلدى ۋە كەلمەكتە. مېتافىزىكىلىق تونۇشنىڭ بىخلىرى ئاۋۋال ئوتتۇرا ئەسىر سوپىزم پەلسەپىسىدە، ئاندىن 20 - ئەسىردە كۆرۈلدى. بىز ئابدۇقادىر داموللا، «ئۇيغۇر بالىسى» - نەزەر خوجا ئابدۇسەمەتوفنىڭ بىر قىسىم يازمىسىدىن بۇ يۇزلىنىشنى كۆرەلەيمىز. ئۇنىڭدىن باشقا، 1947 - يىلى ئۇرۇمچىدە بىر تۈركۈم ئۇيغۇر زىيالىي قەرەللىك ئۆتكۈزۈپ تۇرغان دەرىنەكلەر (ئىلىم مۇھاكىمىسى سورۇنلىرى) دا بۇ خىل بىلىشنىڭ تەسىرى كۆرۈلدى. مەرھۇم شۇھرەتلىك يازغۇچى خېۋىر تۆمۇرنىڭ «شىنجاڭ تارىخ ماتېرىياللىرى» مەجمۇئەسىدە ئېلان قىلغان «دەرىنەك» ناملىق ماقالىسىدە بۇ ھەقتە ئېنىق مەلۇماتلار بار. 20 - ئەسىردە مېتافىزىك تونۇشنى بىر قەدەر سىستېمىلاشتۇرۇپ ئىلمىي يوسۇندا ئانالىز قىلىشقا تىرىشىدىغان ئۇيغۇر زىيالىيىسى ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن بولدى. ئاندىن ئابدۇقادىر جالالىددىن، داۋۇد ئوبۇلقاسىم قاتارلىق زىيالىيلار يازمىلىرىدا مېتافىزىك پىكىر ئىلمىنىتلىرىنى نامايان قىلدى. ئەمما بىزنى ئوراپ تۇرغان دۇنيانى چۈشىنىشتە مېتافىزىك تونۇش باسقۇچىدا توختاپ قالساق، ئۇرۇنۇشلىرىمىز بىزنى ئابستراكت پىكىرگە ئېلىپ بېرىپ، رېئاللىق ھەققىدە ئىلمىي بىلىشكە ئىگە بولالمايدۇ. ھازىرغىچە مېتافىزىك تونۇش باسقۇچىنىمۇ تېخى ھەقدادىغا يەتكۈزمىگەن ئۇيغۇر زىيالىيلىرى تونۇشتىكى ئۈچىنچى باسقۇچ - ئىلمىي باسقۇچقا، يەنى ئەمەلىي پاكىت، خام ماتېرىياللار ئاساسىدا لوگىكىلىق قىياس قىلىپ تۇرۇپ تونۇش باسقۇچىغا ئۆرلىيەلمىدى؛ شۇنىڭ ئۈچۈن بىلىشنىڭ ئۈچىنچى باسقۇچى بولغان ئىلمىي بىلىش قوراللىرى، كونكرېتراق قىلىپ ئېيتقاندا سىياسىشۇناسلىق، ئىقتىسادشۇناسلىق، جەمئىيەتشۇناسلىق پەنلىرى ئۇيغۇرلاردا بارلىققا كەلمىدى. ئۇيغۇر زىيالىيلىرىنىڭ ھازىر يېزىۋاتقىنى بىر بولسا ھېسسىي يازمىدۇر، بىر بولسا ئابستراكت پىكىردىن نېرىغا ئۆتەلمىگەن تونۇشنىڭ مەھسۇلىدۇر. بۇ ھال شېئىر يېزىش، ئىنتېر تورىغا تېما يوللاش بىلەن ئۆز كۆڭلىنى ئاۋۇندۇرۇپ كېلىۋاتقان، ئەمما خەلقنىڭ مەنپەئەتى ئۈچۈن خالىس خىزمەت قىلمىغان خالايىقنىڭ بىر تۈركۈم يېش ۋە ئاسپىرانتنىڭ يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان زامانىۋى پەنلەر قەسرىگە يۇرۇش قىلىشنى تەقەززا قىلىدۇ.

ئۇيغۇرلاردا نەزەريەنىڭ خاتا چۈشىنىلىشى ۋە بىزارلىق ئويىغىتىپ ئايلىنىپ قېلىشىدا سەۋەب بار. مەملىكەت مىقياسىدا قوزغالغان كۆپ قېتىملىق سىياسىي ھەرىكەتتە نەزەريە سىياسىي كۈرەشنىڭ دەسمايىسى قىلىندى، سۈيىئىستېمال قىلىندى. خەلق مارىكسنىڭ ئىسمىنى ئاڭلىدى، ئەمما ئۇنىڭ دۇنيادىكى تالاي ئادەمگە تەسىر كۆرسەتكەن سىنىپىي زىددىيەت ھەققىدىكى، بۇرژۇئازىيە، كاپىتال، ئۇستىقۇرۇلما ھەققىدىكى ئەينەن نەزەريەۋى قاراشلىرىنى ھەققىي يوسۇندا بىلىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولالمىدى. توغرىراقى، مارىكس نەزەريەسى بۇ تۈپراققا كەينىچىلەپ كىردى. ئەمەلىيەتتە كارل مارىكس ھازىرقى زامان ئادەمىيەت، ئىجتىمائىيەت پەنلىرى ساھەسىدە ئەڭ كۆپ مۇلاھىزىگە سەۋەب بولغان ۋە ئەڭ جىق سۈيىئىستېمال قىلىنغان بىر مۇتەپەككۇر ئىدى. جۇڭگو شارائىتىدا ماكرولۇق كونترول ۋە شوئار مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرى تۈپەيلى نەزەريە سۆزى جىق تىلغا ئېلىنىدۇ، پاخال قىلىنىدۇ؛ سىياسىي ھەرىكەتلەرنىڭ قورالىغا ئايلىنىدۇ. يەنە كېلىپ شوئارنىڭ ئارىلىشىپ كېتىشى ھەرقانداق نەزەريەنى پاخال قىلىۋېتىدۇ. شۇڭا ئۇيغۇرلارنىڭ نەزەريەگە ئۆچ بولۇشىنى ئۇستىقۇرۇلما ۋە ماكرولۇق كونترولنىڭ تەسىرىدىن ئايرىپ قارىغىلى بولمايدۇ. كارل مارىكسنىڭ قارىشىچە، «بىر جەمئىيەتتە يېتەكچى ئىدىيە ھەرۋاقىت كونترولۇق ھوقۇقىغا ئىگە توپنىڭ ئىدىيەسىدۇر. بۇ ئىدىيەلەر ئىدىئولوگىيە سۈپىتىدە شەكىللىنىپ تۆۋەن ئورۇندىكى توپنىڭ ئۆز رېئاللىقىنى توغرا تونۇشىغا توسقۇنلۇق قىلىدۇ ۋە ساختا ئاڭ پەيدا قىلىدۇ... ھاددىي مەھسۇلات ئىشلەپچىقىرىشنى كونترول قىلىدىغان سىنىپ بىر جەمئىيەتنىڭ مەنىۋىيەت قۇرۇلۇشىنىمۇ ئۆز كونترولۇقىغا ئالىدۇ. شۇڭا ئۆز ئالدىغا مەنىۋى مەھسۇلات يارىتىش پۇرسىتى كەم بولغان بىر توپ ھەمىشە قارشى تەرەپنىڭ ئىدىيەسىگە بېقىندۇ» (كارل مارىكس، 43 : 1971).

ماقالىمىزنىڭ ئىككىنچى بۆلىكىنىڭ باش قىسمىدا ئېيتىپ ئۆتۈلگىنىدەك، ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن 20 - ئەسىردە ئابستراكت پىكىر ئەنئەنىسىنى باشلاپ بەرگەن مۇنەۋۋەر ئۇيغۇر

ئالمى بولۇشىغا قارىماي، «ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخى» ناملىق ئەسىردە نۇرغۇن ئۇيغۇر كلاسسىكىنىڭ ئىدىيەسىنى ماركسىزم، تارىخىي ماتېريالىزم نۇقتىسىدىن باھالاپ چىقىدۇ. ئاددىيلاشتۇرۇپ ئېيتقاندا، ماركسىزم ئۇنىڭ دۇنيانى چۈشىنىشى ۋە ئىلمىي ئىزدىنىشلىرىدىكى بىردىنبىر نەزەريەۋى قورالغا ئايلىنىدۇ. ھالبۇكى، ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن بۇ ئەسىرى ئۈستىدە قەلەم تەۋرەتكەن ئاشۇ يىللار خەلقئارا ئادەمىيەت ، ئىجتىمائىيەت پەنلىرى ساھەسىدە ماركسىزمدىن باشقا كېينكى ماركسىزم (Post Marxism)، قۇرۇلمىچىلىق، كېينكى قۇرۇلمىچىلىق، فۇنكسىيىزم، توقۇنۇش نەزەريىسى قاتارلىق بىر قاتار نەزەريە ئېقىمى تەك ھۆكۈم سۈرگەن چاغلار ئىدى. ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىنىڭ ماركسىزمدىن باشقا نەزەريىلەردىن خەۋەرسىز قېلىشى ۋە ماركسىزمنى شەيئىلەرنى، ئۆزى ياشاۋاتقان دۇنيانى چۈشىنىشتىكى بىردىنبىر ۋاستە قىلىۋېلىشنى ئالىم ياشاۋاتقان ئىجتىمائىي شارائىت ۋە سىياسىي، ئىجتىمائىي ھاۋادىن ئايرىپ قارىغىلى بولمايدۇ. ئالىم «ئۈچىللىققا قارشى تۇرۇش»، «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» قاتارلىق بىر قاتار سىياسىي ھەرىكەتتە دەردنى يەتكىچە تارتتى، «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە خېلى ئۇزۇنغىچە شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى كۇتۇپخانىسىدا نەزەربەندتە ياشىدى. ئەمما، ئالىم «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى»دىن كېينكى 20 يىلغا يېقىن ۋاقىتتا قەلەم تەۋرەتكەن ئاشۇ يىللاردا جۇڭگو شارائىتىدا ماركسىزملىق ئەسەرلەردىن باشقا ئەسەرلەرنى ئاساسەن ئۈچراتقىلى بولمايتتى. مەملىكەت مىقياسىدىن ئېيتقاندىمۇ، چەت ئەللەرنىڭ ئادەمىيەت، ئىجتىمائىيەت ساھەسىدىكى مەشھۇر مۇتەپەككۇرلىرى ۋە ئۇلارنىڭ ئىدىيەلىرى 1980 ـ يىللارنىڭ ئاخىرى، 1990 ـ يىللارنىڭ بېشىغا كەلگەندىلا تەرجىمە شەكلىدە تونۇشتۇرۇلۇشقا باشلىدى. شۇ ۋەجىدىن ئالىمنىڭ ئىلمىي ئىزدىنىشلىرى، تونۇشى ۋە ئىدىيەسى ئۆزى ياشاۋاتقان ئىجتىمائىي شارائىت ۋە خىلمۇخىل ئىدىئولوگىيەلىك چەكلىمىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىماي قالمىدى. بۇ خىل ھادىسىنى بىلىم جەمئىيەتشۇناسلىقىنىڭ باشلامچىسى، مەشھۇر جەمئىيەتشۇناس كارل مەنخېيىم نەزەريەسىدىن پايدىلىنىپ چۈشىنىش مۇمكىن. كارل مەنخېيىمنىڭ قارىشىچە ، «بىلىم جەمئىيەتشۇناسلىقى – ئوينىڭ مەۋجۇدلۇق ، ئىجتىمائىيەت شارائىتلىرى ھەققىدىكى نەزەريىۋى سىستېما ... ھەرقانداق بىلىم ۋە ئىدىيە مۇئەييەن بىر ئىجتىمائىي قۇرۇلمىدىكى ئالاھىدە بىر كونتېكىست ۋە تارىخىي جەريان بىلەن زىچ باغلانغان بولىدۇ»(كارل مەنخېيىم، 1952). ئادەملەر ئۆزلىرىنىڭ مۇھىتىغا ماسلىشىش ئۈچۈن بىلمىگە مۇراجىئەت قىلىدۇ . ئەگەر ھەربىر ئىجتىمائىي توپنىڭ ئۆزىنىڭ ئايرىم ئىدىئولوگىيە سىستېمىسى بولسا ، بىلىم ئىگىسىنىڭ ئىدىيەسى ئاشۇ ئىدىيەگە بېقىنماي قالمايدۇ . بۇ نۇقتىدىن قارىغاندا، 1980 ـ يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا بارلىققا كەلگەن ۋە ھازىرغىچە تەسىرىنى يوقاتمىغان «يېڭى شېئىرىيەت ھەرىكىتى»نى ئۇيغۇرلارنىڭ 20 ـ ئەسىر ئىدىيە ۋە بىلىش تارىخىدىكى پەۋقۇلئادە بىر ھادىسە دېيىشكە بولىدۇ . سەۋەبى، يېڭى شېئىرىيەت ھەرىكىتىنىڭ باشلامچىلىرى ۋە ھىمايىچىلىرى قاراشلىرىنىڭ قانچىلىك پىشقان ـ پىشمىغان بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ئۆزى بىلىلە ياشاۋاتقان ئىجتىمائىي توپنىڭ بىلىش چەمبىرى ۋە دەۋرىنىڭ ئىدىئولوگىيەلىك توساقلىرىدىن ھالقىشقا ئۇرۇنغانىدى . بۇنى ئۇيغۇرلارنىڭ يېقىنقى نەچچە ئەسىرلىك ئىدىيە تارىخىدا يېڭى بىر پەللە ياراتقان ، ئەمما ئاخىرىدا ئۆز تونۇشى ۋە ئۆزى ياشاۋاتقان ئىجتىمائىي كونتېكستنىڭ تەسىرىدىن يەنىلا قۇتۇلالمىغان ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىننىڭ ماركسىزمدىن ئىبارەت ئىدىيە يولىغا مەھكەم يېپىشىشىدىن ئىبارەت بۇ رېئاللىق بىلەن سېلىشتۇرغاندا تېپىك ئەھمىيەتكە ئىگە بىر جەريان دەپ تونۇشقا بولىدۇ .

ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىندىن كېينكى تەتقىقات رېلىسنى ئۇلىغان ياش ئالىم ئەسەد سۇلايماننىڭ «تەكلىماكانغا دۇملەنگەن روھ»(ژۇرنىلىمىزنىڭ 1997 ـ يىل 5 ـ سانىغا بېسىلغاندى. ـ مەسئۇل مۇھەررىردىن)، «بۇگۇنكى ئۇيغۇر روھىيەت قۇرۇلمىسى ئۈستىدە پىسخىك دىئاگنوز» (ژۇرنىلىمىزنىڭ 1999 ـ يىل 5 ـ ، 6 ـ (قوشما) سانىغا بېسىلغاندى. ـ مەسئۇل مۇھەررىردىن) قاتارلىق بىر يۇرۇش ماقالىسىنى ئۆز دەۋرىدىكى ئىلىم ئەھلىلىرىنىڭ ئىلىم تەتقىقاتى نەتىجىلىرىگە سېلىشتۇرغاندا بىرقەدەر سۈپەتلىك ئەسەرلەر دېيىشكە بولاتتى . ئەمما ، ئاپتور ماقالىلىرىدا مەسىلىنىڭ نېگىزىنى ئۇيغۇرلار ياشىغان ناچار جۇغراپىيەلىك مۇھىت ۋە ئۇيغۇر روھىيىتىدىكى پىسخىك چۈكمىلەرگە باغلاپ چۈشەنگەن بولۇپ ، تەتقىقاتتىكى قارارچىلىق ، يەككە ئاملىچىلىق خاھىشىدىن خالىي بولالمىغانىدى؛ ئەگەر ئاپتور ماكس ۋېبىردىن مىچىل فۇكاۋغىچە بولغان جەمئىيەت نەزەريىلىرىنى ئۆگەنگەن بولسا ئىدى ، مەسىلىنىڭ يىلتىزىنى باشقا نۇقتىدىن ، خىلمۇ خىل ئاملىنىڭ تەسىرى نۇقتىسىدىن چۈشەندۈرۈشكە تىرىشقان بولاتتى . سەۋەبى ، يېلىق داستا يايرىمالمايدۇ ، ئىجتىمائىي كونترولنىڭ ئىسكەنجىسىدىن خالىي بىرمۇ ئىنسان تەقدىرى بولمايدۇ . ۋەھالەنكى ، شۇنى ئېيتىش كېرەككى ، ئەسەد سۇلايمانىنى ئاڭلىق ياكى ئاڭسىز يوسۇندا، ۋە ياكى بولمىسا مۇئەييەن ئىدىئولوگىيەلىك قېلىپلارنىڭ تەسىرى تۈپەيلى مەسىلىنى شۇنداق كۆرسىتىشكە مەجبۇر بولغان دەپ پەرەز قىلغىنىمىزدا ، ئۇنىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ ئىلىم تەتقىقاتى ساھەسىدە ناھايىتى دادىل ئىزدەنگەن ـ ئۇرۇنغانلىقى ، دادىل قىياس ۋە پەرەزلەرنى ئوتتۇرىغا تاشلىغانلىقىنى بايقايمىز . بۇ، قەدىرلەشكە تېگىشلىك قەيسەر ئىلمىي روھ. ئىلمىي بىلىش تارىخىدا خاتا تونۇشتىن ، دوگما تونۇشتىن ۋە نىسبىي تونۇشتىن خالىي بولغىلى بولمايدۇ ھەم بۇ بىر ئىجتىمائىي توپنىڭ بىلىش تارىخىدىكى مۇقەررەر بىر جەريان. ئاۋستىرىيەلىك ئىجتىمائىيەت پەيلاسوپى كارل پوپېرنىڭ قارىشىچە، «پەن ۋە بىلىش جەريانى ھەمىشە ئىلگىرىلەش ھالىتىدە بولىدۇ. بۇ جەريانداۋ خاتا، چالا، بىر تەرەپلىمە تونۇشتىن ساقلانغىلى بولمايدۇ. بىز ئىلگىرىكىلەرنىڭ خاتا قاراشلىرىنى توغرىلاش، تېخىمۇ ياخشىراق نەزەريىلەرنى بايقاش ئارقىلىق ئوبېكتىپ پاكىتنىڭ ماھىيىتىگە يېقىنلىشىمىز. شۇ ۋەجىدىن ئىلمىي قىياسلارنى ئوتتۇرىغا تاشلاشقا، ئاندىن كۆزىتىشتىن ئېرىشكەن دەللىلەر ئارقىلىق ئاشۇ قىياسلارنى سىناقتىن ئۆتكۈزۈشكە تىرىشىشىمىز لازىم. دەمال ئوتتۇرىغا قويغان قىياسلىرىمىزدا ئوبېكتىپ پاكىتنىڭ خۇرۇچلىرى بولۇشى مۇمكىن. ئاشۇ خۇرۇچلار

تەسەۋۋۇرىمىزنى يېتەكلەيدۇ ۋە بىزنى قاراشلىرىمىزنى تەجرىبە قىلىشقا ئۈندەيدۇ. قاراشلىرىمىزنى تەجرىبىدىن ئۆتكۈزۈش ئۈچۈن قىياس ئوتتۇرىغا قويۇشقا جۈرئەت قىلىشىمىز كېرەك. كۈتىمگەن پاكىتلار كېيىنچە ھامان بىزنى ئىلگىرىكى ئىدىيەلىرىمىزنىڭ پىشمغان، خاتا تەرەپلىرىنى بايقاش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىدۇ»(كارل پوپپېر، 1959). بۇ نۇقتىدىن قارىغاندا، ماقالىنىڭ ئىككىنچى بۆلىكىدە ئېيتىپ ئۆتۈلگەندەك، يۈسۈپ ھۈسەين قەدىنۇسىنكىمۇ، ئوسمانجان مۇھەممەت پاسىئانىنكىمۇ دادىللىقىغا ئىلھام بېرىش كېرەك. ئەمما، ئۇلار ئۆز ئىدىيەلىرىدىن گۇمانلىنىشقا تىرىشىشى، تونۇشىنىڭ ۋە بىلىش چەمبىرىكىنىڭ قۇربانىغا ئايلىنىپ كەتمەسلىكى، پەرەزلىرىنى ئوتتۇرىغا تاشلاش بىلەنلا قالماي ئۇنى تەجرىبىدىن، سىناقتىن ئۆتكۈزۈشكە تىرىشىشى كېرەك.

يازمىمىزنىڭ 2 ـ بۆلىكىدە ئىلىم ھايانكەشلىكى، ماغزاپ بىلىم ۋە ساختا تەتقىقات ھادىسىسىنىڭ ئىپادىلىرى تونۇشتۇرۇلدى. نېمە ئۈچۈن ئىلىم چىرىكلىكى، ئىلىم ھايانكەشلىكى ھەيران قالغۇچىلىكى يوق بىر ئىشقا ئايلىنىدۇ؟ بۇ ھادىسىنى كەڭ ماكرو سىستېمىلارغا باغلاپ چۈشىنىش مۇمكىن. ھەم ئۆز نۆۋىتىدە بۇ ئېيتىم (Discourse , 话语) بىلەن ھوقۇق ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى چۈشىنىشىمىزنى تەلەپ قىلىدۇ. بىز ئۇيغۇر تىلىدا چىقۋاتقان «ئىلىم تەتقىقاتى ماقالىسى» دەپ يېزىلۋاتقان بارلىق يازمىنى، بارلىق ئىلىم تەتقىقاتى ئەسەرلىرىنى ئومۇمىلاشتۇرۇپ ئېيتىم دەپ تونۇغىنىمىزدا، ئاندىن مەسىلىنىڭ نەدىلىكى ئايان بولىدۇ. بۇ يەردە دېيىلۋاتقان ئېيتىم ئۇقۇمى فرانسىيەلىك مۇتەپەككۇر مىچىل فۇكاۋ تەرىپىدىن نەزەريەلەشتۈرۈلگەن بولۇپ، كەڭ دائىرىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا ئادەملەر، شەيئىلەر، بىلىملەر، ئابىستراكت پىكىرلەر ھەققىدىكى تەسۋىرلەش، تەبىرلەش، كاتېگورىيەلەشتۈرۈش، ئويلىنىش شەكلىنى كۆرسىتىدۇ (مىچىل فۇكاۋ،1991). مېنىڭ يازمامىمۇ، ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىننىڭ، ئەسەد سۇلايمانىنىڭ يازمىلىرىمۇ بىر خىل ئېيتىم. مىچىل فۇكاۋنىڭ قارىشىچە، ئېيتىم ھەرگىزمۇ ھوقۇق مۇناسىۋىتىدىن خالي ھالدا، ئۇنىڭغا بېقىنماستىن مەۋجۇد بولۇپ تۇرالمايدۇ. ئېيتىم ئۆزى مەنۋىيىتنى لايىھەلىگەن ئىجتىمائي توپ كىشىلىرى ئوتتۇرىسىدىكى ھوقۇق ـ بىلىم مۇناسىۋىتىدە بارلىققا كېلىدۇ. مىچىل فۇكاۋ مۇنداق يازىدۇ: «ھوقۇق ۋە بىلىم بىر ـ بىرىنىڭ ئەينىكى ... مۇئەييەن بىر تونۇشقا ئىگە ئادەم، ئۇنىڭ تونۇشىغا سەۋەب بولۇۋاتقان ئوبيېكت ۋە بۇ ئارىدىكى بىلىش شەكلى ھوقۇق ـ بىلىم مۇناسىۋىتى ھەمدە ھوقۇق ـ بىلىمنىڭ تاريخي ئۆزگىرىشلىرىنىڭ نەتىجىسىدۇر» (مىچىل فۇكاۋ، 8ـ27: 1991). بۇنى ئاددىيلاشتۇرۇپ چۈشەنگىنىمىزدە، ئۇيغۇرلارنىڭ ئادەمىيەت، ئىجتىمائىيەت پەنلىرى ساھەسىدىكى ئىلىم ھايانكەشلىكى، ماغزاپ بىلىم ۋە ساختا تەتقىقات ھادىسىسى ھەرگىزمۇ ئۇيغۇرلارغا خاس ھادىسە بولۇپ قالماستىن، بەلكى پۈتكۈل مەملىكەت مىقياسىدا يىلتىز تارتقان ھادىسىدۇر؛ مەملىكەتتىكى ھوقۇقنىڭ دائىرىسىدىن چىقالمىغان ناتوغرا ئىجتىمائي مۇناسىۋەتلەر ۋە چىرىك ئىلىم ھاۋاسىنىڭ ئىنكاسىدۇر. بۇ خىل ھادىسىنىڭ يىلتىزىدىن ھەل قىلىنىشى ئۈچۈن ئىلىم ھايانكەشلىكىنى ھار ئالىدىغان بىلىم ـ ھوقۇق مۇناسىۋىتى، ئىلىم چىرىكلىكىگە يول قويمايدىغان ئۇستىقۇرۇلما بولۇشى كېرەك. جۇڭگودىكى مەشھۇر ئەدەبىيات تەنقىدچىسى جۇداكېنىڭ ۋە گېرمانىيەلىك خەنزۇشۇناس ۋولفگان كۇبىن (Wolfgang Kubin) نىڭ «جۇڭگو ئەدەبىياتى بىر دۆۋە ئەخلەت» دېيىشى، چىڭخۇا ئۇنىۋېرسىتېتىدىكى بىر پىروفېسسورنىڭ «جۇڭگونىڭ ئىلىم تەتقىقاتى ژۇرنالىلىرى ئەخلەت ئىشلەپچىقىرىۋاتىدۇ»[18].دېيىشى ئاساسسىز ئەمەس. بىز بۇ يەردە مەسىلىنى ئوتتۇرىغا قويۇش بىلەنلا ئىلىم ساھەيىمىزدىكى چىرىكلىك، چاكىنلىق ھەل بولىدىغان بولدى دەپ ئويلىمىشىمىز كېرەك. تالاي مەسىلە ماۋارىپ تۈزۈلمىسىگە تاقىشىدۇ. ئەمما، مەسىلىنى ئوتتۇرىغا قويماي يەنە بولمايدۇ. ئەنگلىيە لىدىز ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ پىروفېسسورى، مەشھۇر جەمئىيەتشۇناس زىگمۇنت باۋمەن (Zygmunt Bauman, 1925) نىڭ گېپى بويىچە ئېيتقاندا، «مەسىلىنى ئوتتۇرىغا قويماسلىق ئۇنى كۈنتەرتىپكە قويماسلىقتىنمۇ يامان» [19]. ئۆز نۆۋىتىدە يەنە شۇنىمۇ ئېيتىپ قويۇش كېرەككى، مىچىل فۇكاۋنىڭ ھوقۇق، بىلىم، ئېيتىم ھەققىدىكى نەزەريىۋى قاراشلىرىنى ياخشى چۈشەنگىنىمىزدە، «ئۇيغۇرلاردا ئىجتىمائي پەنلەر تەبىئي پەنلەرگە قارىغاندا بەكرەك تەرەققىي قىلغان» دېگەن قاراشنىڭ نەقەدەر ساددىلارچە ئېيتىلغانلىقىنى بايقايمىز؛ ھەم بىر قىسىم ئەدەبىيات ھەۋەسكارى ئارىسىدا ئورتاق ئارمانغا ئايلانغان ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنى دۇنياغا تونۇتۇش خىيالىنىڭ تامامەن بىر شىبرىن چۈش، خام خىيال ئىكەنلىكىنى چۈشىنىپ يېتىمىز.

4 . ئادەمىيەت، ئىجتىمائىيەت پەنلىرى نېمىدىن دېرەك بېرىدۇ؟

ئادەمىيەت پەنلىرى (Humanities , 人文科学) ئىنسانىنىڭ مەۋجۇدلۇق شارائىتىنى تەتقىقات ئوبيېكتى قىلىدۇ. ئەدەبىيات، پەلسەپە، تاريخ، دىنشۇناسلىق، سەنئەت، مەدەنىيەت تەتقىقاتى، تىلشۇناسلىق قاتارلىق ساھەلەر ئادەمىيەت پەنلىرىنىڭ دائىرىسىگە كىرىدۇ. غەربتە ئادەمىيەت تەتقىقاتى قەدىمكى گېرېك دەۋرىدىلا باشلانغان. 19 ـ ئەسىردىن تارتىپ ئادەمىيەت پەنلىرىنىڭ ماھىيىتى ھەققىدە ئورتاق ئېتىراپ قىلىنىپ كېلىۋاتقان بىر قاراش شۇكى، ئادەمىيەت پەنلىرى بىزنى ئۆزىمىز ھەققىدە ئويلىنىشقا يېتەكلەيدۇ. ئادەم ئۆزى ھەققىدە چوڭقۇر ئويلانغىنىدا، ئۆزىنىڭ كىملىكى ۋە مەۋجۇدلۇق شارائىتىنى، روھىيىتىدىن كېلىۋاتقان تۈرتكىلارنى تېخىمۇ ياخشى چۈشىنەلەيدىغان بولىدۇ. ئادەمىيەت پەنلىرىنىڭ پېشۋالىرىدىن بىرى، گېرمانىيەلىك مۇتەپەككۇر ۋىلخېلىم دىلسى (Wilhelim Dilthey , 1911 - 1883) نىڭ قارىشىچە، «ئادەمىيەت پەنلىرى ئىنسانىنىڭ كەچۈرمىشلىرىنى چۈشىنىشكە تىرىشىشتەك خاراكتېرى بىلەن تەبىئي پەنلەردىن پەرقلىنىدۇ. كەچمىشلەر ئوتتۇرىسىدىكى رىشتىنى بايقاش بىر يولدىكى مەسىلەكداش ئادەملەرنى ئورتاق بىر تونۇش ئاساسىدا بىر يەرگە ئەكىلىدۇ. تەبىئي پەنلەر ھادىسىلەرنى سەۋەب ـ نەتىجە مۇناسىۋىتى نۇقتىسىدىن شەرھلەشكە تىرىشىدۇ، ئەمما ئىنسانىنىڭ ھېس ـ

تۈيغۇسى، كەچۈرمىشلىرىگە مۇناسىۋەتلىك مەسىلىلەرنى ھەل قىلالمايدۇ. ئادەمىيەت پەنلىرىدە بولسا ھادىسىلەرنى قىسمەنلىك بىلەن پۈتۈنلۈك ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت نۇقتىسىدىن چۈشىنىمىز» (ۋىلىام دىلسى، 103:1976). ئومۇمەن ئادەمىيەت پەنلىرىگە ئوتتەك مۇھەببەت باغلىغان ئىلىم ئەھلى ۋە ئوقۇغۇچىلاردا تەبىئىي پەن مېتودلىرى بىلەن چۈشەندۈرۈپ بولغىلى بولمايدىغان ۋىجدانىي تۈيغۇ پەيدا بولىدۇ، پىنھان ئىستىقامەت ئىستىكى كۈچىيىدۇ؛ ئۆزى ھەققىدە ئويلىنىش ئۈلار ھاياتىنىڭ بىر تەركىبىي قىسمىغا ئايلىنىدۇ. ئۆزلۈك ھەققىدە ئويلىنىش ۋە پىكىر قىلىشتىن كەلگەن ھۇزۇرنى ماددىي نەرسىلەر بىلەن ئۆلچەپ بولغىلى بولمايدۇ. شۇڭا، ئادەمىيەت پەنلىرىنىڭ قانچىلىك قىممىتى بار دەپ سوراش پۈتۈنلەي بىھۇدە ۋە ئەخمىقانە ئىشتۇر. ئىنسان پىكىرگە ئۆتكەندە روھنىڭ گىمناستىكىغا قاتنىشىپ ئۆزىنى تاكامۇللاشتۇرىدىغانلىقى ئېنىق. بۇنى ماددىيەتكە قويغان ئۆلچەم بىلەن بىلىپ بولغىلى بولمايدۇ. مىسالەن، ئەدەبىياتقا بولغان ئوتتەك قىزغىن مۇھەببەت ھەممە نەرسە ماددىيلىق بىلەن ئۆلچىنىدىغان جەمئىيەتتە بىزنىڭ ئىجاد قىلىش جاسارىتىمىزنى ساقلاپ بېرىدۇ. ئەنگلىيەلىك مەشھۇر ئەدەبىيات نەزەريەچىسى، ئوكسفورد ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ پىروفېسسورى تېررىي ئىگلېتون (Terry Eagleton, 1943) نىڭ قارىشىچە، «ئەدەبىيات ئاۋامنى ئىنسانىيلىققا، مېھىرگە باشلايدۇ. ئەدەبىي ئەسەر ئوقۇش ئادەم بالغۇز تۇرۇپ، ئويلىنىپ تۇرۇپ قىلىدىغان ئىش بولغاچقا، ئوقۇرمەن ئۆزىنى باشقىلارنىڭ ئورنىغا قويۇپ پىكىر قىلىشنى ئۆگىنىدۇ... ئىنسانلىق روھىي دۇنياسىدىكى گادايلىشىشقا يۈزلەنگەن بۇلۇتلار ئەدەبىي ئەسەر ئوقۇش ئارقىلىق ئارام تاپىدۇ» (تېررىي ئىگلېتون، 17 : 2008).

ئىجتىمائىيەت پەنلىرىنىڭ ئالاھىدىلىكى، تەتقىقات ئوبيېكتى ئادەمىيەت پەنلىرىنىڭكىدىن پەرقلىنىدۇ. كەڭ مەنىدىن ئېيتقاندا، ئىجتىمائىي پەنلەر جەمئىيەت بىلەن ئىنسانلار ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى تەتقىق قىلىدۇ. جەمئىيەتشۇناسلىق، پسىخولوگىيە، ئىنسانشۇناسلىق، ئىقتىسادشۇناسلىق، سىياسىيشۇناسلىق قاتارلىق پەنلەر ئىجتىمائىيەت پەنلىرى دائىرىسىگە كىرىدۇ. ھالبۇكى، بۇ پەنلەر ئوتتۇرىسىدا ھەمىشە دېگۈدەك گىرەلىشىش، كېسىشىش مۇناسىۋىتى كۆرۈلىدۇ. ۋاقتى كەلگەندە، جەمئىيەتشۇناسلىق تېمىسىدا قەلەم تەۋرىتىۋاتقان بىر ئىلىم ئەھلى ئۆز نۇقتىنەزىرىنى دەللىلەش ئۈچۈن ئىجتىمائىي پەنلەرنىڭ باشقا ساھەلىرىدىن ئۆزىگە نەزەريەۋى قورال ئىزدىشى مۇمكىن. يېقىنقى 20 ـ 30 يىل مابەينىدە خەلقارا ئىجتىمائىيەت تەتقىقاتى ساھەسىدە كېسىشمە پەنلەر (边缘科学 , Interdisciplinary Sciences) تەتقىقاتىنىڭ باش كۆتۈرۈشى ئاساسسىز ئەمەس. مىسالەن، مەن تاكى يېقىنقى مەزگىلگىچە كىملىك تېمىسىنى جەمئىيەتشۇناسلىق نۇقتىسىدىن تەھلىل قىلغىلى بولىدۇ دەپ ئويلايتتىم. بىتەكچى ئوقۇتقۇچۇمنىڭ مىللىي كىملىك ھەققىدىكى دەرسىگە قاتنىشىش داۋامىدا، ئامېرىكلىق مەشھۇر ئىقتىساشۇناس، 2001 ـ يىللىق نوبېل ئىقتىساد مۇكاپاتى ساھىبى جورجىي ئاكېرلوف (George Akerlof , 1940) نىڭ مىللىي كىملىكنى ئىقتىسادشۇناسلىق ئىلمىنىڭ مېتودلىرى بىلەن فورمۇلالاشتۇرۇپ تەتقىق قىلغانلىقىنى بىلىپ ھەم قاتتىق ھەيران قالدىم ھەم شەيئىلەر، ھادىسىلەرنى تونۇشتىكى مېتود ۋە پىكىر يولىنىڭ ھەرگىزمۇ بىر خىل تۈر بىلەن چەكلىنىپ قالمايدىغانلىقىنى، بىر ئىلىم ئىگىسىنىڭ ئۆز تونۇشى ۋە مەدەنىيەت چەمبىرىكىنىڭ قۇربانىغا ئايلىنىپ كەتمەسلىكى ئۈچۈن ئۆزىنىڭ بىلىش ئۇسۇلى ۋە ئىلگىرىكى يازمىلىرىدىن ئىزچىل گۇمانلىنىپ تۇرۇشى زۆرۈرلۈكىنى يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ ھېس قىلدىم.

ئىجتىمائىي پەنلەر ياۋروپا بىلىش تارىخىنىڭ مەھسۇلى بولۇپ، 19 ـ ئەسىردە تەبىئىي پەنلەرنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ پەيدا بولدى ۋە تەبىئىي پەنلەردىكى ھەربىر بايقاشنى پاكت ئارقىلىق دەللىلەشتىن ئىبارەت تەجرىبىچىلىك (经验主义 , Empricism) مېتودىنى قۇبۇل قىلدى. تاكى 1945 ـ يىلغىچە ئىجتىمائىي پەنلەر ئاساسلىقى فرانسىيە، ئەنگلىيە، گېرمانىيە، ئىتالىيە قاتارلىق ياۋروپا ئەللىرى ۋە ئامېرىكىدا راۋاجلاندى. ھەتتا بۇگۈنمۇ بىز ئىجتىمائىي پەنلەر ساھەسىدە باش كۆتۈرگەن دۇنياۋى ئالىملارنىڭ ياۋروپالىق ئىكەنلىكىدىن ئىبارەت بىر رېئاللىقنى كۆرمەكتىمىز. بۇ ھال ئىجتىمائىيەت پەنلىرىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈش ئۈچۈن ياۋروپا ۋە ئامېرىكىنىڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ساھەسىدە بارلىققا كەلگەن ئىككى ئەسىرلىك ئىلمىي بىلىش تارىخىنى قىتىرقىنىپ ئۆگىنىشىمىزنى تەلەپ قىلىدۇ. بۇ ھەرگىزمۇ غەربكە چوقۇنغانلىق ياكى غەربنىڭ زەھەرلىك نەرسىسىنى ئۆگەنگەنلىك ئەمەس، بەلكى ئۇيغۇرنىڭ ئەقلىي، پىكرىي قۇۋۋىتىنى ئۈستۈرۈش، بۇ ساھەدىكى ئەقلىي مىراسلارنى ئەۋلادلارغا ئۇلاش يولىدا، ئالغا كەتكەنلەرنىڭ تەجرىبىلىرىدىن ئۆرنەك ئېلىش مەقسىتىدە ھامان بىسىپ ئۆتىدىغان بىر جەريان. بىز غەربنىڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ساھەسىدىكى ئىلمىي بايقاشلىرىنى ئاۋۋال ئۆگىنىشىمىز، ئاندىن ئۇيغۇرغا خاس ئەقىل سەمەرىسىنى تاۋلاپ چىقىش ئۈچۈن ئۇنى ئۇنتۇپ، ئۆزىمىزگە خاس بىر يولدا ئىزدىنىشىمىز شەرت. ئۆگەنگەن نەرسىلىرىمىزگە قۇل بوپكەتسەك تېخىمۇ بولمايدۇ.

ئومۇملاشتۇرۇپ ئېيتقاندا، «ئىجتىمائىي پەنلەر ساھەسىدە ئاز دېگەندە مۇنداق ئۈچ خىل بىلىم ئىشلەپچىقىرىلىدۇ. بىرىنچى، جەمئىيەتنىڭ ئادەم بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىدىكى قانۇنىيەتلەرنى يېشىپ بېرىدىغان سىستېمىلىق نۇقتىنەزەرلەر؛ ئىككىنچى، بىر ئىجتىمائىي توپنىڭ، ئادەملەرنىڭ، مۇئەييەن بىر جامائەتچىلىكنىڭ ياشاش شەكلى، دۇنيانى چۈشىنىشتىكى ئۈسۈلى ھەققىدىكى خاتىرە ۋە بايان؛ ئۈچىنچى، مۇئەييەن بىر ئىجتىمائىي كونتېكستقا تەتبىقلىغىلى بولىدىغان قۇرۇلما خاراكتېرلىك مودېللار» (پائۇل دېسىك، 325:1991). بۇ خىل ئالاھىدىلىك ئىجتىمائىي پەنلەردە بىزنىڭ مېتودولوگىيە ۋە مۇناسىۋەتلىك نەزەريەدىن خەۋەردار بولۇشىمىزنى تەلەپ قىلىدۇ. سەۋەبى، ئىجتىمائىي پەنلەردىكى زىيارەت قىلىش، ياندىن كۆزىتىش، راي سىناش، ئېيتىم ئانالىزى، ئەھۋال تەھلىلى، مەزمۇن ئانالىزى، ئوبراز ـ ئىماگ ئانالىزى، تەجرىبە ئىشلەش قاتارلىق سۈپەت تەتقىقاتى مېتودلىرى ۋە دىئاگراممىلىق تەھلىل، ئېھتىماللىق ئانالىزى قاتارلىق سان ـ

مىقدارلىق تەتقىقات مېتودلىرى تەتقىقاتچىغا دەلىل ـ پاكىتنى نەدىن تېپىش، پاكىتنى قانداق تەكشۈرۈش، پاكىت بىلەن يالغاننى قانداق ئايرىش، ئومۇملۇققا ئىگە ئالاھىدىلىكلەرنى قانداق بايقاش ئۇسۇللىرىنى دەپ بېرىدۇ. نەزەرىيە بولسا بىز ياشاۋاتقان دۇنيا ھەققىدىكى ئادەتلەنگەن تونۇش ۋە تەبىيار بىلىم (Commonsense and immediate knowledge) دىن ھالقىغان شەرھ ۋە نۇقتىنەزەرلەر سىستېمىسى بولۇپ، بىزنىڭ ئىجتىمائىي ھادىسىلەرنى سىستېمىلىق يوسۇندا چۈشىنىشىمىز ئۈچۈن زۆرۈر باغلىنىش ۋە تەبىرلەرنى بېرىدۇ. ئەمما، ئىجتىمائىي پەنلەردە بىزنىڭ بىر نەزەرىيىنى تۈرغۇزۇشىمىز ئۈچۈن باشقا نۇرغۇنلىغان نەزەرىيە سىستېمىسى بىلەن تونۇشىشىمىزغا توغرا كېلىدۇ. مىسالەن، بىز نامراتلىق بىلەن جىنايەت ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى يېشىپ بەرمەكچى بولساق، كىشىلەرنى جىنايەت ئۆتكۈزۈشكە ئۈندەۋاتقان سەۋەب، ھەرىكەتكە يۈكلەنگەن ئىجتىمائىي ھەنە ۋە بىر تۈركۈم ئىجتىمائىي توپنى نامراتلىق يولغا سىقىپ چىقارغان تۈزۈلمە خاراكتېرلىك چەكلىمىلىكلەر ھەققىدىكى بىر قاتار نەزەرىيىنى تەتبىقلىشىمىز كېرەك. بۇ نۇقتىدىن قارىغاندا، مېنىڭ ئۇيغۇرلاردا ھەققىي مەنىدىكى ئىجتىمائىي پەنلەر بارلىققا كەلمىدى دېيىشىمدىكى سەۋەب شۇكى، بۇ ساھەدىكى ئىلىم ئىگىلىرى ئۆزى شۇغۇللىنىۋاتقان پەننىڭ نەزەرىيەسى، مېتودولوگىيەسىنى مۇكەممەل ئۆگەنمىگەن. بۇ ئىشقا تەتقىقاتچىلىرىمىز بۇنىڭدىن كېيىن سەل قارىماسلىقى كېرەك.

ئادەتتە، تۇرمۇشتىكى بىلىش جەريانى بىلەن ئىجتىمائىي پەنلەردىكى بىلىش جەريانى پەرقلىنىدۇ. ئادەتتە تۇرمۇشتا بىز ئەنئەنە ۋە مەدەنىيىتىمىز ئاساسىدا بىلىشكە ئىگە بولىمىز. ھالبۇكى، ئەنئەنە ۋە مەدەنىيەت بىزگە ياشاشتا كەم بولسا بولمايدىغان مۇئەييەن بىر قىممەت قارىشىنى ئاتا قىلىسىمۇ، كۆپ ھالدا ھادىسىلەر ۋە شەيئىلەرنى ئىلمىي يوسۇندا بىلىشىمىزگە توسقۇنلۇق قىلىدۇ. مىسالەن، بىر قىسىم خىرىستىئان مېدىيىلەردىكى تەشۋىقاتلارنىڭ تەسىرى بىلەن ئىسلام دىنى ۋە مۇسۇلمانلار ھەققىدە بىر مۇنچە خاتا تونۇشقا ئىگە. ئۇ تونۇشلارنىڭ كۆپىنچىسى ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن ئەمەس. چۈنكى، مەدەنىيەت چەمبىرىكى ۋە ئەتراپتىكىلەر بىلەن ئورتاقلىشىدىغان، ئادەتكە ئايلانغان تونۇش ئۇلارنىڭ مەسىلىگە ئىلمىي نۇقتىدىن قارايدىغان كۆزىنى توسۇپ قويغان. ئىجتىمائىي پەنلەردىكى ئىلمىي بىلىش جەريانىدا بولسا كۆندىلىك تونۇشنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىماسلىققا تىرىشىلىدۇ. كىشىلەرنىڭ ئادەتلەنگەن تونۇشى خاتا بولۇپ چىقىدۇ، شۇڭا ئادەتلەنگەن تونۇش بىلەن يېزىلغان يازما ھېسسىي بولىدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ 20 ـ 30 يىللىق ئېيتىم تارىخىدا بۇنداق ھېسسىي يازما ھەققەتەن كۆپ يېزىلدى. ھېسسىي يازما بىر مىللەتنىڭ پىكرىي قۇۋۋىتىگە ھېچقانچە تەسىر كۆرسىتەلمەيدۇ.

نۇرغۇن سىياسىيون، ھۆكۈمەت ئەمەلدار ۋە ئۇستازلىققا ئامراق ئادەملەر ئۆزلىرىنى ئىجتىمائىي جەمئىيەت مۇتەخەسىسلىرىدەك ھېس قىلىدۇ. ئەمەلىيەتتە ئۇلارغا قالتىس تۈيۈلۈپ كېتىۋاتقان قاراشلار ئادەتلەنگەن تونۇشنىڭ مەھسۇلى. جەمئىيەتشۇناسلىق ئىلمىنىڭ پېشۋالىرىدىن بىرى، فرانسىيەلىك مۇتەپەككۇر ئېمىل دۈركىم بۇنى «تەبىيار بىلىم» (Immediate Knowledge) دەپ ئاتايدۇ. ئېمىل دۈركىم تەبىيار بىلىمنىڭ ئىشەنچسىز ئىكەنلىكى ھەققىدە توختىلىپ مۇنداق يازىدۇ: «بۇنداق تونۇشلار شەيئىلەرنىڭ ماھىيىتى ھەققىدە بىزگە ھېچنېمە دەپ بېرەلمەيدۇ. چۈنكى ئۇلار ئادەتتىكى كەچۈرمىش جەريانىدا ئېرىشىلگەن تونۇش بولۇپ، بىزنىڭ ھەرىكىتىمىزنى بىز ياشاۋاتقان دۇنياغا ماسلاشتۇرۇش رولىنىلا ئوينايدۇ. بىزنى ئاخىرقى ھېسابتا بىر تەرەپلىمە قاراشقا، ھېسسىي ھۆكۈملەرگە، ئۆتكۈنچى تەسىراتلارغا، ئەڭ ئاخىردا تېڭىرقاشقا ئايلاندۇرىدۇ» (ئېمىل دۈركىم، 62 ـ 60 : 1982). مىسالەن ئېيتساق، ئۇيغۇرلاردا ھازىر ئادەتلەنگەن تونۇشنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان، تامامەن ئىككى قۇتۇپقا چىقىپ كەتكەن ئىككى خىل قاراش بار. بىرى، «ئۇيغۇرلار تارىختىن بېرى شانلىق مەدەنىيەتلەرنى، بۇيۇك نەتىجىلەرنى ياراتقان خەلق» دېگەن تونۇش، يەنە بىرى، «ئۇيغۇرلار تۆگەشتى» دېگەن تونۇش. بىرىنچى خىل تونۇش تالاي ئۈمىدۋار ئۇيغۇرغا خۇشياقىدۇ. ئەمەلىيەتتە ئۇيغۇرلار قاراخانلار خانلىقى، سەئىدىيە خانلىقى قاتارلىق دەۋرلەردە ھەقىقەتەن پارلاق نەتىجىلەرنى، شانلىق مەدەنىيەتلەرنى ياراتقان بولسىمۇ، سەئىدىيە خانلىقى مۇنقەرز بولغان 300 يىلدىن ئارتۇق ۋاقىت ئىچىدە ئىزچىل كېڭىگەن چېكىنگەن. 20 ـ ئەسىرنىڭ مۇئەييەن باسقۇچلىرىغا كەلگەندىلا ئاندىن يەنە ئۇيغۇرلاردا ئويغىنىش، ئۆزىنى تونۇش يۈزلىنىشى كۆرۈلگەن. شۇڭا «ئۇيغۇرلار تارىختىن بېرى شانلىق مەدەنىيەتلەرنى، بۇيۇك نەتىجىلەرنى ياراتقان» دېگەن تونۇش مەدەنىيەت چەمبىرىكى ۋە تەبىيار بىلىمنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان بولۇپ، ئىلمىي مېتودلار بىلەن تەكشۈرىلىپ نۇرغۇن شۇبھە ۋە سوئالغا سەۋەبچى بولىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، خېلى بىر تۈركۈم چۈشكۈن ئۇيغۇر ئارىسىدا مودا بولۇۋاتقان «ئۇيغۇرلار تۆگەشتى» دېگەن تونۇشقا كەلسەك، بۇمۇ ئادەتلەنگەن تونۇشنىڭ مەھسۇلى بولۇپ، ئىلمىيلىكى يوق. ئۇيغۇرلار نى ـ نى سىياسىي بوران ـ چاپقۇن، نى ـ نى كىرىزىسنى باشتىن كەچۈرگەن بولسىمۇ، مەۋجۇدلۇقىنى ساقلاپ كەلگەن. بىز مىللەت جەمئىيەتشۇناسلىقى مېتودلىرى بىلەن تەكشۈرسەك، بۇ خىل تونۇشنىڭ ئاساسسىز ئىكەنلىكىنى بايقايمىز. ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتىدا بۇ خىلدىكى ھېسسىي ھۆكۈم ۋە ئادەتلەنگەن تونۇشتىن ساقلىنىشىمىز لازىم؛ ئىلمىي بىلىش ئادەتلەنگەن تونۇشنىڭ ئورنىنى ئېلىشى كېرەك.

ئىجتىمائىي پەنلەرنىڭ ماھىيىتى ھەققىدە توختالغاندا نەزەردىن ساقىت قىلىشقا بولمايدىغان يەنە بىر پاكىت شۇكى، ئىجتىمائىي پەنلەرنىڭ تەرەققىياتى ھەر ۋاقىت بىر جەمئىيەتتىكى ئىدېئولوگىيە قۇرۇلۇشىنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرايدۇ. ئىدېئولوگىيە قۇرۇلۇشى مۇئەييەن غايە ـ نىشانلار ئۈچۈن قىممەت قارىشى پەيدا قىلىشقا تىرىشىدۇ. بۇنىڭ بىلەن ئىلمىي تونۇشتا لازىم بولىدىغان سۈزۈك ئەقىل، تەسەۋۋۇرغا پەردە تارتىلىدۇ. ئۇيغۇرلاردا ئادەمىيەت، ئىجتىمائىيەت پەنلىرىنىڭ تەرەققىي قىلالماسلىقىدىكى سەۋەبلەرنىڭ بىرىمۇ شۇ. ئىدېئولوگىيە، ئىجتىمائىي كونترول ئىلمىي ئاكادېمىيە

ئىشلىرىغا ئارىلاشقاندا، بۇنىڭ ئاقىۋىتى تېخىمۇ مۇلچەرلىگۈسىز بولىدۇ. ئىدېئولوگلار مۇئەييەن بىر مەقسەتكە يېتىش، مەۋجۇد شارائىتنى ساقلاپ قېلىش ياكى ئۆزگەرتىش ئۈچۈن شەيئىلەرنىڭ سەۋەب ـ نەتىجە مۇناسىۋىتىنى مۇئەييەن بىر مەسىلەك ياكى بىرلا نۇقتىغا باغلاپ قويىدۇ. جەمئىيەتشۇناسلىق نۇقتىسىدىن ئالغاندا بۇنداق ئىدېئولوگىيەلىك پىكىر قىلىش جەريانى (Ideological Thinking) «خۇشياقىدىغان پىكىر»(Wishful Thinking) نى ئىزدەش جەريانى بولۇپ، ئۇنى بىلىشنىڭ كۈشەندىسى دېيىشكە بولىدۇ.

5. خۇلاسە ئورنىدا: نېمە قىلالىشىمىز مۇمكىن؟

ئۇيغۇرلارنىڭ ئادەمىيەت، ئىجتىمائىيەت پەنلىرى تەتقىقاتىدىكى مەسىلىلەر ئېغىر ئاقىۋەت پەيدا قىلدى. بۇگۈن بىزنىڭ شاھىت بولۇۋاتقىنىمىز زىيالىيلىرىدىن تارتىپ ئوقۇغۇچىلىرىغىچە ئاساسەن دېگۈدەك چوڭقۇر يېزىلغان ئىلىم تەتقىقاتى ئەسەرلىرىنى ئوقۇمايدىغان، ئىلىم ساختىپەزلىكى نومۇسلۇق ئىش ھېسابلانمايدىغان، ئىلىم تەتقىقاتىنىڭ كۇرسى چۈشكەن، ئوقۇرمەن كىرىزىسى ئەۋج ئالغان ئېچىنىشلىق بىر رېئاللىقتۇر. بۇ خىل بىنورمال رېئاللىقنىڭ باش كۆتۈرۈشىدە ئىلىم تەتقىقاتى ژۇرناللىرىنىڭ باش مۇھەررىلىرىدىن تارتىپ نەشرىياتلارغىچە، پروفېسسورلاردىن ماگىستىرلارغىچە، ئۇنۋان باھالىغۇچىلاردىن تارتىپ ئۇنۋان كويىدا ئىلىم ئەخلاقىنى تامام ئۇنتۇغان ساختا تەتقىقاتچىلارغىچە ... ھەممىلا ئادەمنىڭ مەسئۇلىيىتى بار. بىز كۆرۈۋاتقان بۇ رېئاللىقتا ھېسسىي يازما، ماغزاپ يازما، ساختا يازما يامراپ كەتكەن بىر يازما خارابىلىكى كۆزگە تاشلىنىدۇ. ئەلۋەتتە، بۇ دېگەنلىك ئىنتايىن ئاز سانلىقى سۈپەتلىك ئىلىم تەتقىقاتى مەۋجۇدلۇقىنى چەتكە قاققانلىق ئەمەس. سۈپەتلىك ئىلىم تەتقىقاتى ئەسەرلىرى تېخىمۇ جىق بولۇشى كېرەك ئىدى. مېنىڭ نەزەرىمدە، ئىلىم تەتقىقاتى ژۇرناللىرىدا ئىلىم چېرىكلىكى ۋە چاكىنلىقىغا يول قويۇۋاتقانلار، ئىلىم تەتقىقاتىنى ئويۇن ئورنىدا كۆرۈۋاتقانلار مىللەتنىڭ ئەقلىي قۇۋۋىتىنىڭ دات بېسىشىغا يول قويۇۋاتقانلاردۇر؛ توغرىراقى، ئەۋلادلىرىمىزغا سېسىق، پور ئالما بېسىپ كەتكەن سۈۋەت كەبى خارابلىشىۋاتقان «ئىلىم سۈپىسى» نى تەييارلاۋاتقانلاردۇر. بۇنداقلارنى ئىلىمنىڭ قاتىللىرى، مىللەت ئەقلىنىڭ گۆركارلىرى دېمەي ئامال يوق.

تۇزۇلمىدىكى، ئىجتىمائىي سىستېملاردىكى مەسىلىلەر ئوتتۇرىغا قويغانغا ھەل بولمايدۇ. سەۋەبى، مەسىلىنىڭ يىلتىزى چوڭقۇر يەردە. ئۇنداقتا بىز ئىمكانىيەت يار بەرگەن دائىرىدە ئادەمىيەت، ئىجتىمائىيەت پەنلىرىمىزنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈش ئۈچۈن نېمىلەرنى قىلالىشىمىز مۇمكىن؟ مەن ماكرولۇق كونترول، تۇزۇلمىگە چېتىلىدىغان مەسىلىلەردە ناھايىتى ئۈمىدسىز بولسامۇ، نۇۋەتتىكى رېئاللىقىمىزدا شەخسنىڭ كۈچى، ھەمكارلىقنىڭ قۇدرىتىنى ئاددىي چاغلىمايمەن؛ خەلقىمىزدە ئۇزلۇكسىز ئۆگىنىش ئىقتىدارىنىڭ كۈچلۈكلۈكىنى، تالانتلىق ۋە مەسئۇلىيەتچان زىيالىيلىرىمىزنىڭ ئاز بولسىمۇ مەۋجۇد ئىكەنلىكىنى ئويلاپ روھلىنىمەن. دېمەك، ئۈمىد بار دېگەن گەپ. ئەڭ مۇھىمى، ئادەمىيەت، ئىجتىمائىيەت پەنلىرى ساھەسىدە دۆۋىلىنىپ كەتكەن مەسىلىلەرنى ھېس قىلىۋاتقان ئادەم يالغۇز مەنلا ئەمەس. ئاز سانلىقى مەسئۇلىيەتچان — سەگەك مۇھەررىر، نەشرىياتچى زىيالىيلىرىمىز، ھوشيار ئوقۇرمەنلىرىمىز مەسىلىنى ھېس قىلىپ تۇرۇشقان. ئۇلار بىز بىلەن بىر سەپتە. 1980 ـ يىللارنىڭ بېشىدا شوئارۋازلىق ۋابادەك يامرىغان ئۇيغۇر شېئىرىيىتىنىڭ 30 يىل ئۆتكەندە بۇگۈنكىدەك يۈكسىلىشىنى كىم ئويلىغان؟ باتۇر روزى، ئابدۇقادىر جالالىددىن، ئەزىزىي، ئەركىن ئىبراھىم قاتارلىق يېڭى شېئىرىيەت باشلامچىلىرى قوزغىغان يېڭى پىكىر ھەرىكىتىنىڭ بۇگۈنكى ئۇيغۇرلار شېئىرىيىتىدە تۇتقان رولى زور بوپكەلدى. ئۇنىڭدىن باشقا، ئابلىمىت سادىق باش مۇھەررىرلىكىنى قىلغان ۋاقىتتىكى «تارىم» ژۇرنىلىنىڭ، ئەكبەر ھۇسەين باش مۇھەررىرلىكىنى قىلغان چاغدىكى «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» نىڭ، 25 يىلدىن بۇيان قۇربان مامۇتنىڭ باش مۇھەررىرلىكى ۋە كېيىن ئىجرائىيە مۇئاۋىن باش مۇھەررىرلىكىدە چىقىۋاتقان «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلىنىڭ، ھەم يېقىنقىچە «تەڭرىتاغ» ژۇرنىلىنىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ مەنىۋى ھاياتى، پىكرىي قۇۋۋىتىنى ئۈستۈرۈش ۋە بىلىش تارىخىدا كۆرسەتكەن تۆھپىسى زور بولدى. دېمەك، كۆيىدىغان يۈرەك، دەۋر ئالدىدىكى بۇرچكارلىق بولسىلا، قەلبلەرنى ماددىيلىقنىڭ كۈيىلىرى يەپ تۈگەتمىگەن بولسىلا، ئىلىم ساھەيىمىزدە قىلغىلى بولىدىغان ئىش جىق؛ ئىمكانىيەتلەر پۈتۈنلەي ئېتىلىپ كەتكىنى يوق.

مەن ماقالەمنىڭ ئىككىنچى بۆلىكىدە پەن ئوبيېكتىغا مۇناسىۋەتلىك مەسىلىلەر، پەن سۈبيېكتىغا مۇناسىۋەتلىك مەسىلىلەر ۋە پەن كونتېكىستىغا مۇناسىۋەتلىك مەسىلىلەرنىڭ ئىپادىلىرىنى تەھلىل قىلدىم. بۇنىڭ ئىچىدە پەن كونتېكىستىغا مۇناسىۋەتلىك مەسىلىلەرنى ھەل قىلىشقا ھازىرچە بىزنىڭ قۇربىتىمىز يەتمەيدۇ. تىرىشساق، ئىمكانىيەتلەرنى سەپەرۋەر قىلساق، پەن سۈبيېكتىغا مۇناسىۋەتلىك بىر قىسىم مەسىلە يېقىنقى 10 ـ 20 يىل ئىچىدە ھەل بولۇشى مۇمكىن. پەن سۈبيېكتىغا مۇناسىۋەتلىك مەسىلىلەر ھەل بولسا، تەبىئىي يوسۇندا پەن ئوبيېكتىغا مۇناسىۋەتلىك بەزى مەسىلىلەرمۇ ھەل بولىدۇ دەپ ئويلايمەن. بۇ دېگەنلىك ئىلىم ئەھلى ئۆزىگە، نەشرىياتچى ۋە مۇھەررىر ئىلمىي ئۆتكەلگە تەلەپنى قاتتىق قويسا، پىداكارلىق كۆرسىتەلەيدىغان تالانتلىق ياشلىرىمىز بولسا، ئادەمىيەت، ئىجتىمائىيەت ساھەسىدىكى مەسىلىلەر ئاستا بولسىمۇ، قىسمەن دائىرىدە بولسىمۇ ھەل بولىدۇ دېگەنلىكتۇر. تۆۋەندە تىرىشساق پۈتۈنلەي قىلغىلى بولىدىغان، ئىمكانىيەتلىرىمىز يار بېرىدىغان ئىشلارنى ئوقۇرمەنلەر بىلەن ئورتاقلاشماقچىمەن.

1. ئادەمىيەت، ئىجتىمائىيەت پەنلىرىنىڭ نەزەريىسى، مېتودولوگىيە قۇرۇلۇشىنى لايىھەلەش. تۇنجى قەدەمدە قىلىدىغان مۇھىم ئىش سۈپىتىدە يېقىنقى 10 يىل ئىچىدە ئەدەبىياتشۇناسلىق، جەمئىيەتشۇناسلىق، ئىنسانشۇناسلىق، پسىخولوگىيە، سىياسىيشۇناسلىق، ئېتنىكا، ئېستېتىكا،

ئىقتىسادشۇناسلىق ساھەلىرىدە خەلقارادىكى نوپۇزلۇق ئالىملار يازغان نەزەريىەگە، مېتودولوگىيەگە ئائىت كلاسسىك كتابلارنى تەرجىمىگە ئۇيۇشتۇرۇش ۋە بۇ پەنلەرنىڭ تارىخىغا مۇناسىۋەتلىك يېزىلغان كتابلارنى تەرجىمە قىلىش لازىم. سەۋەبى، نەزەريە ۋە مېتودولوگىيە ئادەمىيەت، ئىجتىمائىيەت پەنلىرىنىڭ جېنى. ئەگەر قىزىقارلىق يېرى، بىزدە ئەدەبىيات، مەدەنىيەت ئىنسانشۇناسلىقى ساھەلىرىدە ئاسپىرانت تەربىيەلەش ئورۇنلىرى ۋە خېلى كۆپ زىيالىينىڭ بولۇشىغا قارىماي، ھەتتا نوپۇزلۇق ئاپتورلار تەرىپىدىن يېزىلغان ئەدەبىيات نەزەريىسى، ئىنسانشۇناسلىق نەزەريىسى كتابلىرى ۋە مېتودولوگىيەگە مۇناسىۋەتلىك كتابلارمۇ تېخى تەرجىمە قىلىپ نەشرگە ئورۇنلاشتۇرۇلمىدى.

2. كتاب سودىگەرلىرى ئىلىم تەتقىقاتى ئەسەرلىرىنىڭ قىممىتىنى تونۇش. ھازىر «مورتوم»، «غالىبىيەت»، «ئىزچىلار» قاتارلىق شىركەتلەر ۋە شەخسىي كتابچىلاردىن ئەركىن ئىبراھىم، ئەزىز ئاتاۋۇللا سارتېكىن، ئىمىنجان سەيدىن، ئېلى توختى، ئوسمانجان مۇھەممەت پاسىئان قاتارلىق تىجارەتچىلەر كتاب سودىسى بىلەن شۇغۇللىنىۋاتىدۇ. بۇ، ئادەمنى سۆيۈندۈرىدىغان ئەھۋال. بىز بۇ كتابچىلارنى قوللىشىمىز، ئۇلارمۇ ئۆزلىرىنىڭ تارىخ ئالدىدىكى بۇرچىنى تونۇشى لازىم. بۇنداق دېيىشىمىزدە سەۋەب شۇكى، ھازىر نەشرىياتلار تىراژنىڭ كەملىكىدىن سۈپەتلىك ئىلىم تەتقىقاتى ئەسەرلىرى بولسىمۇ نەشر قىلماس بولۇۋالدى. مەن شەخسىي كتابچىلىرىمىزنىڭ بۇنىڭدىن كېيىن ئادەمىيەت، ئىجتىمائىيەت ساھەلىرىدىكى سۈپەتلىك ئىلىم تەتقىقاتى ئەسەرلىرىگە ئايانماي مەبلەغ سېلىشنى تەشەببۇس قىلىمەن. ئەگەر ھەقىقەتەن شۇنداق قىلالسا، بۇ، ئۇيغۇرنىڭ 21 - ئەسىر ئىدىيە تارىخىغا ئورنايدىغان كاتتا بىر توھپە بولىدۇ. ئالايلۇق، يالقۇن روزى ئەينى ۋاقىتتا ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن ۋە ئەسەد سۇلايمانلارنىڭ ئەسەرلىرىنى دادىللىق بىلەن نەشرگە تەييارلىمىغان بولسا، ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن ۋە ئەسەد سۇلايمان ئەسەرلىرى بۇگۈنكى كۈندە ئىلىمگە ھېرىسمەن ئۇيغۇر ياشلىرىغا بۇ دەرىجىدە تەسىر قىلالارمىدى؟ ئەلۋەتتە، يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان كتابچىلىرىمىزمۇ ھازىرغىچە نۇرغۇن ياخشى كتابنى چىقاردى. مۇبادا بىر كتابچى نوقۇل پايدىنلا كۆزلىسە، ئىجتىمائىي ئۇنۇمنىڭ بىر مىللەتنىڭ بىلىش تارىخىدىكى رولىغا سەل قارىسا، كەلگۈسىدە خۇددى پۇل تېپىپ خەلققە پايدىسى تەگمىگەن خەسىس بايلاردەك ئۇنتۇلۇپ كېتىدۇ. بىز مۇساباۋىپلار جەمەتىنى نېمىشقا ھازىرغىچە ئەسلەيمىز؟

3. بۇ ساھەدە توختاپ قالغان تالانت ئىگىلىرى قولىغا قايتا قەلەم ئېلىش. ھازىر ئادەمىيەت، ئىجتىمائىيەت پەنلىرى ساھەسىدە تالانتلىق بىر زىيالىينىڭ يېتىلىپ چىقمىقى ئىنتايىن تەس. خىلمۇخىل ئوبيېكتىپ چەكلىمە، قاتتىق مېھنەت قىلىشقا قارىماي كېلىدىغان ئازغىنە كىرىم، ئوقۇرمەن كىرىزىسى ۋە ھەۋجۇدىيەتنىڭ قىيىنلىقى قاتارلىق تالاي ئامىل بۇ ئىككى ساھەدىكى زىيالىيلارنىڭ ئالدىغا سوئال بولۇپ قويۇلىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە بىلگەنسېرى ئادەمنىڭ ئازابى كۆچىيىدۇ. ماددىي كاپالەت بولمىسا تېخى بولمايدۇ، دىققەت چېچىلىدۇ. شۇ ۋەجىدىن مەن نەزەر دائىرىسى كەڭ، بىلىمى چوڭقۇر زىيالىيلىرىمىزنىڭ تۇرمۇشىنى رەتكە سېلىۋالغان تەقدىردە قولىغا قايتا قەلەم ئېلىشنى تەشەببۇس قىلىمەن. مەن بۇ توغرىسىدا ئويلانغىنىمدا، ئالدى بىلەن ئېسىمگە داۋۇد ئوبۇلقاسىم، تاھىر ھامۇت قاتارلىق بىر قانچە تالانتلىق ئۇيغۇر زىيالىيسى كېلىدۇ. خىلمۇخىل سەۋەب تۈپەيلىدىن ئۇلارنىڭ يازغانلىرىنى رويابقا چىقارمايۋاتقىنىغا ياكى يېزىشتىن توختاپ قالغىنىغا بىر قانچە يىل بوپقالدى. مېنىڭچە، بۇ ئىككى ساھەدە يېڭى زىيالىيلىرىمىز يېتىشىپ چىققۇچە، ئاللىبۇرۇن تەييارلىقى پۈتكەن، نېمە قىلىش كېرەكلىكىنى بىلىپ بولغان زىيالىيلىرىمىز قولىغا قايتا قەلەم ئالسا، ئادەمىيەت، ئىجتىمائىيەت پەنلىرى ساھەسىمىزگە يېڭى گۈلدەستىلەر قېتىلغان بولاتتى.

4. پىداكار، تىرىشچان، قۇربان بېرىشنى خالايدىغان بىر تۈركۈم ياشلار بولۇش. پىكىر قىلىشنى خالايدىغان ئۇيغۇرلار ئۈچۈن، ئۇيغۇرلارنىڭ پىكرىي قۇۋۋىتىنى ئۈستۈرۈش ئۈچۈن ئادەمىيەت، ئىجتىمائىيەت پەنلىرى ساھەسىدە قۇربان بېرىشنى خالايدىغان بىر تۈركۈم تىرىشچان ياشلار بولۇشى كېرەك. شۇنىسى ئېنىقكى، بۇ ئىككى ساھەنىڭ جاپاسى چىق، كىرىمى ئاز بولىدۇ. ئەمما بۇ ئىككى ساھە تەرەققىياتى بىر مىللەتنىڭ مەنىۋى سۈپىتى، پىكرىي قۇۋۋىتىگە تەسىر كۆرسىتىدۇ. بۇ ھال باش چۆكۈرۈپ ئىشلەيدىغان، ئىلمىي ئەمگەككە ئوتتەك ئىشتىياق باغلىغان، ئادەمىيەت، ئىجتىمائىيەت پەنلىرى تەتقىقاتىغا تۇتقان پوزىتسىيەسىنى ئۈزۈل - كېسىل ئىسلاھ قىلغان بىر تۈركۈم ياشلارنىڭ بولۇشى، پىداكارلىق كۆرسىتىشنى تەقەززا قىلىدۇ. ئادەمىيەت، ئىجتىمائىيەت پەنلىرى ۋىجدان پەنلىرىدۇر. ئۇنىڭ ئاخىرقى ئۈمىدى يەنىلا ۋىجدان ئىگىلىرىدە. ئۇنىڭ تەلەپ قىلىدىغىنى شام كەبى كۆيىدىغان يۈرەك.

5. ھەمكارلىق ئاساسىدا بۇ ئىككى ساھەدىكى مۇناسىۋەتلىك ئاتالغۇ - تېرمىنلارنى ئۆلچەملەشتۈرۈش. مۇناسىۋەتلىك ئاتالغۇ - تېرمىنلارنى قېلىپلاشتۇرۇشنىڭ زۆرۈرلۈكى ھەققىدە ئابدۇقادىر جالالىددىن مۇنداق يازىدۇ: «بىر مىللەتنىڭ ئىستىمالىدىكى ئۇقۇملار ئەگەر شۇ مىللەتنىڭ جەمئىيەتشۇناسلىق، پەلسەپە، تارىخ، مەدەنىيەتشۇناسلىق ساھەلىرى تەرىپىدىن خاس مەۋقەدە يورۇتۇلمىغانىكەن، ئۇ مىللەتنىڭ ئۆزىگە خاس ئىجتىمائىي پېنى بولمىغان بولىدۇ. ئىجتىمائىي پېنى بولمىغان مىللەتنىڭ ئىجتىمائىي جېنى يوق بولغان بولىدۇ.» (ئابدۇقادىر جالالىددىن، 20 : 2003). ئەمما ئادەمىيەت، ئىجتىمائىيەت پەنلىرى ساھەسىدىكى ئەقەللىي تېرمىن- ئاتالغۇلارمۇ تېخىچە قېلىپلاشمىدى. جەمئىيەتشۇناسلىقنى بەزىلەر سوتسىيولوگىيە، ئىنسانشۇناسلىقنى بەزىلەر ئانتروپولوگىيە، شېئىرىيەتنى بەزىلەر پوئېزىيە دەپ ئاتىماقتا. بۇ خىلدىكى ھەر كىم خالىغىنىنى ئاتايدىغان بىنورمال ۋەزىيەتكە خاتىمە بېرىش ئۈچۈن ئىجتىمائىيەت، ئادەمىيەت پەنلىرى ساھەسىدىكى زىيالىيلار مۇناسىۋەتلىك ئاتالغۇلارنى ئۇيغۇرچە، خەنزۇچە، ئىنگلىزچە ئۈچ تىلدا قېلىپلاشتۇرۇشى كېرەك. بىر پەنگە كىرىش ئۈچۈن ئاۋۋال ئۇنىڭ قېلىپلاشتۇرۇلغان ئاتالغۇلىرى بىلەن

تونۇشۇش لازىم. زىيالىيلار ئومۇمنىڭ مەنپەئەتى ئۈچۈن ئۇزەڭگە سوقۇشتۇرۇش، قورساق ئۈرۈشنى تاشلاپ ھەمكارلىشىشى لازىم. ش ئۇ ئا ر مىللەتلەر تىل ـ يېزىق خىزمىتى كومىتېتى ئاتالغۇ بېكىتىش گۇرۇپپىسىنىڭ ھەربىرىگە ئۆتۈشنى ساقلاش بىلەن ئىش پۈتمەيدۇ. ھازىر بۇ ئىككى پەن ساھەسىدە بىزگە نىسبەتەن تالاي يېڭى ئاتالغۇ، ناتونۇش ئاتالغۇ بار. يەنە ھەر يىلى بىر مۇنچە يېڭى ئاتالغۇ چىقۋاتىدۇ. بۇ ھال بىزدە «ئادەمىيەت، ئىجتىمائىيەت پەنلىرى ئىزاھلىق لۇغىتى» (ئۇچ تىلدا) نىڭ تۈزۈلۈپ نەشر قىلىنىشىنى تەقەززا قىلىدۇ. ئەگەر شارائىت يار بەرسە، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر مۇنبىرى»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» قاتارلىق ئىلىم تەتقىقاتى ژۇرناللىرى ئىجتىمائىيەت، ئادەمىيەت پەنلىرى ساھەسىدىكى ئاتالغۇلارنى تونۇشتۇرۇش ئۈچۈن ھەر ساندا ئايرىم بەت ئاجراتقان بولسا كاتتا ئىش بولغان بولاتتى. بۇ ئىشلارنىڭ ھەممىسى بىزدىن ھەمكارلىقنى، كېڭىشىپ ئىش كۆرۈشنى: ھېس قىلىش، پىكىر قىلىش باسقۇچىدا تۇرۇپ قالماي ھەربىرىگە ئۆتۈشنى تەلەپ قىلىدۇ. مۇتەپەككۇر جون دېۋېينىڭ گېپى بويىچە ئېيتقاندا، «ئەمەلىي ھەربىرىگە ئايلانمىغان تونۇش ئەھمىيەتسىزدۇر.»[20]

6 . مۇسۇلمانلارنىڭ بىلىش تارىخىدىكى، غەربنىڭ ھازىرقى زامان بىلىش تارىخىدىكى مۇھىم مۇتەپەككۇرلار ۋە ئۇلارنىڭ ئىدىيەلىرىنى سىستېمىلىق ئۆگىنىش. ئادەمىيەت، ئىجتىمائىيەت ساھەيىمىزنىڭ تەرەققىياتىدا ئاۋۋال قىلىشقا تېگىشلىك ئۈچ ئىش بار: مېتودولوگىيە بىلەن تونۇشۇش، ئىدىيە ۋە نەزەريە بىلەن تونۇشۇش، مۇھىم مۇتەپەككۇرلار بىلەن تونۇشۇش. بۇ ئۈچ ئىش ئۆز نۆۋىتىدە يەنە بىزنىڭ ئاسپىرانتلىرىمىزنىڭ، قىزغىن ئوقۇرمەنلىرىمىزنىڭ ئىجتىمائىيەت، ئادەمىيەت پەنلىرى ساھەسىگە چوڭقۇرلاپ كىرىشىدە ئورۇندىمىسا بولمايدىغان ئەقەللىي تەلەپ. ئۇيغۇرلارنىڭ زىيالىيلىرى ئارىسىدا مەيلى مۇسۇلمانلارنىڭ ئىدىيە تارىخىدىكى، ۋە مەيلى غەربنىڭ ئىدىيە تارىخىدىكى ھېچقانداق بىر مۇتەپەككۇر ۋە ئۇنىڭ ئىدىيەسى سىستېمىلىق تەتقىق قىلىنمىدى، ئۆگىنىلمىدى ۋە ياكى چالا ئۆگىنىلدى. ئۇنىۋېرسىتېتلىرىمىزدا ماركسىزم ـ لېنىنىزم ئوقۇتۇش كافېدرالىرى قۇرۇلدى، ئەمما كارل ماركس خاتا چۈشىنىلدى ياكى پاخال قىلىۋېتىلدى؛ ئۇنىڭ كوممۇنىزم ۋە دىن ھەققىدىكى قاراشلىرى ئەمەلىيەتتىن ئۆتمىگەنلىكى، ئۇنى چۈشىنىش باشتىن ـ ئاخىر ئىدېئولوگىيە قۇرۇلۇشىنىڭ سۈيىئىستېمالغا ئايلانغىنى ئۈچۈنلا ئۇيغۇرلاردا ئۇنىڭ 100 نەچچە يىلدىن بېرى ئىقتىسادشۇناسلارنى ئالدىرىتىپ كېلىۋاتقان باشقا نۇرغۇن نۇقتىنەزىرىگە سەل قارالدى (مەن يېقىندا مىللەتلەر نەشرىياتىنىڭ ماركسنىڭ «كاپىتال» ناملىق ئەسىرىنى نەشرگە تەييارلاۋاتقانلىقىنى ئۇقتۇم خۇرسەن بولدۇم. بۇ قەدىرلەشكە تېگىشلىك يۇزلىنىش). كارل ماركستىن باشقا بىزدە ئىسمى بىر قەدەر كۆپ تىلغا ئېلىنغان، ئەمما چالا ـ پۇچۇق چۈشىنىلگەن مۇتەپەككۇر فرىدرىخ نىچشې بولدى. ئابدۇقادىر جالالىدىننىڭ تىرىشچانلىقى بىلەن ئۇنىڭ «زورو ئاستىر شۇنداق دەيدۇ» ناملىق مەشھۇر ئەسىرى ئۇيغۇر ئوقۇرمەنلىرى بىلەن يۈز كۆرۈشتى، لېكىن تۇزۇك ھەزىم قىلىنمىدى. گېرمانىيەلىك كلاسسىك جەمئىيەتشۇناس ماكس ۋېبىر كارل ماركس بىلەن فرىدرىخ نىچشېنىڭ ئورنىغا يۈكسەك باھا بېرىپ مۇنداق يازىدۇ: «بۇگۈنكى دەۋردىكى ھەرقانداق بىر ئالىمنىڭ، مۇتەپەككۇرنىڭ سەمىمىيلىكىنى ئۇنىڭ فرىدرىخ نىچشې ۋە كارل ماركسقا تۇتقان پوزىتسىيەسىدىن كۆرۈۋېلىش مۇمكىن. بىز بۇگۈن ئاكادېمىيە سورۇنلىرىدا ئەڭ كۆپ مۇلاھىزە قىلىۋاتقان تېمىلارغا كارل ماركس ۋە فرىدرىخ نىچشې سەۋەبچى بولغان.»(ۋ . ھېننىس، 162:1988) كارل ماركس ۋە فرىدرىخ نىچشېدىن باشقا يەنە سىگمۇند فرۇئىد ئىدىيەسىمۇ چۈشىنلىمەي، ئۆگىنلىمەي تۇرۇپ تىللاش ئوبيېكتىغا ئايلاندى. بۇ خىل بىنورمال يۇزلىنىش ھەققىدە يازغۇچى پەرھات تۇرسۇن مۇنداق يازىدۇ: «بىر نەرسىنى چۈشىنىپ تۇرۇپ تىللاشنىڭ لەززىتىدىن چۈشەنمەي تۇرۇپ تىللاشنىڭ لەززىتى شېرىن بولىدۇ. سەۋەبى، ئادەم ئۆزى بىلمىگەن نەرسىنى تىللىغاندا بىلمەسلىكتىن ئىبارەت توساقنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچراپ، تەمتىرەپ قالمايدۇ.»[21] مېنىڭ بۇ يەردە ئىلگىرى سۈرمەكچى بولغان بىر نۇقتام شۇكى، بىر ئىدىيەنى ئۆگىنىش ئۇنىڭغا ئەل بويىتىش دېگەنلىك ئەمەس. بىز ئادەمىيەت، ئىجتىمائىيەت ساھەلىرىمىزنىڭ تەرەققىياتىنى ئالغا سىلجىتىش ئۈچۈن مۇسۇلمانلارنىڭ بىلىش تارىخىدىكى، غەربنىڭ بىلىش تارىخىدىكى مۇتەپەككۇرلار ۋە ئۇلارنىڭ ئىدىيەلىرى بىلەن سىستېمىلىق تونۇشۇشىمىز كېرەك. بىز ئىبن رۇشىد، غەززالىيدىن تارتىپ مالىك نەبى، فەتقۇللا گۈلەنگچە بولغان مۇسۇلمان مۇتەپەككۇرلىرىنىڭ ئىدىيەلىرى بىلەن، ھەم دېكارت، كانتتىن تارتىپ دېررىدا، فۇكاۋغىچە بولغان غەرب مۇتەپەككۇرلىرىنىڭ ئىدىيەلىرى بىلەن تونۇشۇشىمىز لازىم. بۇ ھال بىزدە «غەرب پەلسەپە تارىخى»(«ئىسلام پەلسەپە تارىخى» «مۇنبەر» ژۇرنىلى تەھىرىراتىنىڭ ئۇيۇشتۇرۇشى بىلەن نەشردىن چىقىپ بولدى)، «20ـ ئەسىر ئىدىيە تارىخى» قاتارلىق كىتابلارنىڭ نەشر قىلىنىشىنى كۈتىدۇ.

7. كىتاب ئوقۇش، ئىزدىنىش ئۇسۇلىمىزنى ئىسلاھ قىلىش. ھازىر بىزنىڭ مىللەت سانىغا نىسبەتەن ئاز ھېسابلانغان ئوقۇرمەنلەر قاتلىمىدا بىر بولسا ئوقۇپلا قويۇپ كېتىش، بىر بولسا ئوقۇغان نەرسىنىڭ قۇلىغا ئايلىنىپ كېتىش، بىر بولسا ياخشى كىتاب قەدىرسىز قېلىش خاھىشلىرى ئوخشىمىغان دەرىجىدە ساقلانماقتا. مەن نۇرغۇن كىتابخۇمار قېرىندىشىم بىلەن پاراڭلىشىش جەريانىدا بەزىلەرنىڭ ھەرقانداق كىتابنى رومان ئوقۇغاندەك ئوقۇپلا قويۇپ كېتىدىغانلىقىنى؛ بەزىلەرنىڭ ئۆزى ئالاھىدە چوڭ بىلگەن بىر مۇتەپەككۇرنى ياكى ئۇنىڭ ئىدىيەسىنى شەيئىلەرگە، ئوبيېكتىپ دۇنياغا ھۆكۈم چىقىرىشتىكى بىردىنبىر ۋاستە قىلىۋالىدىغانلىقىنى؛ بەزى «ياخشى كىتاب» ئىزدەپ يۈرگەنلەرنىڭ بىزدە ئاللىبۇرۇن چىقىپ بولغان ياخشى كىتابلارنى ئوقۇشقا، ھەتتا بايقاشقا ئۇلگۈرمىگەنلىكىنى سېزىپ ھەيران قالىمەن. مەن ئويلايمەنكى، ئىلىم تەتقىقاتى ئەسەرلىرىنى ئوقۇپلا قويۇپ كېتىش ئوقۇمىغانغا باراۋەر. كىتاب ئوقۇش بىلەن بىر ۋاقىتتا خاتىرە قالدۇرۇشىمىز، چاتما تەسەۋۋۇر ۋە باغلاشقا ماھىر بولۇشىمىز، ئەڭ ئاخىردا

مۇستەقىل پىكىر قىلىپ ئوقۇغانلىرىمىزنى ئۆزىمىزنىڭ بىلىمىمىزگە ئايلاندۇرۇشقا تىرىشىشىمىز لازىم. مېنىڭ ئىلىم تەتقىقاتى ئەسەرلىرىنى ئوقۇشتا قوللىنىدىغان ئۇسۇلۇم ئۇچ: ئاۋۋال قىزىقىپ ئوقۇش، ئاندىن مۇلاھىزە قىلىش، چۈشىنىش ھەم سوئال قويۇش، ئاخىرىدا باغلاش ۋە تەتبىقلاش. ئەگەر ئەسەرلەرنى قايتا- قايتا ئوقۇش ئەلگەكلىرىدىن ئۆتكۈزمىگەندە، ئېرىشىدىغىنىمىز تېگىرقاش ۋە زېرىكىش بولىدۇ. بىزدە رومان، پوۋېست، ھېكايە ئوقۇيدىغان ئوقۇرمەن ئىلىم تەتقىقاتى ئەسەرلىرىنى ئوقۇيدىغان ئوقۇرمەندىن كۆپ. بۇنى يامان ئەھۋال دېگىلى بولمايدۇ. ئەدەبىي ئەسەرنى چوقۇم ئوقۇش كېرەك. ئەمما، رومان ئوقۇش باسقۇچىدا توختاپ قېلىش بىر ياخشى ئوقۇرمەننىڭ سۈپىتى ھەم ئۆلچىمى ئەمەس، ھەم كىتاب ئوقۇشتىكى ئاخىرقى پەللە ئەمەس. پىكىر قىلىش ئۈچۈن بىز يەنە سۈپەتلىك، سەۋىيەلىك ئىلىم تەتقىقاتى ئەسەرلىرى ۋە كىلاسسىك كىتابلارنى ئوقۇشىمىز كېرەك. مەن جەمئىيەت تەكشۈرۈش داۋامىدا «ياخشى كىتاب» ئىزدەپ يۈرگەن نۇرغۇن ئوقۇرمەننىڭ بىزدە ئاللىبۇرۇن يورۇقلۇققا چىققان بەزى ياخشى كىتابلارنى ئوقۇمىغانلىقىنى بايقىدىم. قانۇنلۇق نەشر قىلىنىپ بولغان بولسىمۇ دىققەت قوزغىيالمىغان ياكى سەل قارالغان كىتابلار ئىچىدە چەت ئەللەرنىڭ پەلسەپىسى ۋە پىكرىي قۇۋۋەتىگە مۇناسىۋەتلىك ئەسەرلەردىن «سوفىيەنىڭ دۇنياسى»، «زورو ئاستېر شۇنداق دەيدۇ»، «ئوشو پەلسەپىسى»، «مۇتەپەككۇرلار ساداسى»، «ئىنسانىيەت تارىخىدىكى 100 مەشھۇر ئەسەر»، «غەربنىڭ تەپەككۇرى» قاتارلىق كىتابلار؛ پىسخولوگىيىگە دائىر ئەسەرلەردىن «ھاياتقا تەمسىل، قىسمەتكە ئاچقۇچ»، «قەلب خەرىتىسى»، «سىزنىڭ سەۋەنلىكلىرىڭىز» قاتارلىق كىتابلار؛ سىياسىيشۇناسلىققا مۇناسىۋەتلىك ئەسەرلەردىن «مەن ھەققەتنى قانداق چۈشەندىم»، «سىياسىيىنىڭ رەزىللىكى»، «ھۆكۈمدارلار دەستۇرى»، «مەدەنىيەتلەر توقۇنۇشى ۋە دۇنياۋى تەرتىپنىڭ قايتا ئورنىتىلىشى» قاتارلىق كىتابلار؛ ئىسلام دىنى ۋە پەلسەپىسىگە مۇناسىۋەتلىك ئەسەرلەردىن «قىسقىچە ئىسلام دىنى تارىخى» (ئىككى قىسىم)، «ئىسلامنىڭ سۈبھى ۋە ياشلىق دەۋرى» (ئۈچ قىسىم)، «ئىسلام پەلسەپە تارىخى»، «ئەرەب تىلىدا يېزىلغان پەلسەپە»، «مۇسۇلمانلارنىڭ ھۆكۈمدارلىق يولى»، «شەرق يۇلتۇزلىرىنى ئىزدەپ» قاتارلىق كىتابلار؛ ئۇيغۇرلارنىڭ بىلىش تارىخىغا مۇناسىۋەتلىك ئەسەرلەردىن «ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخى»، «تەسەۋۋۇپ پەلسەپىسى»، «ئۇيغۇرلاردا شامانىزم»، «شىنجاڭدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ تارىخىدىن ئوچېرىكلار»، «ئۇيغۇرلارنىڭ ئېستىتىكا دەۋرىدىكى پەلسەپە بىخلىرى» قاتارلىق كىتابلار؛ تارىخقا مۇناسىۋەتلىك ئەسەرلەردىن مىرزا مۇھەممەت ھەيدەر كۆرەگانىينىڭ «تارىخىي رەشىدىي»، ھاجى نۇرھاجىنىڭ «قاراخانىيلار سۇلالىسى تارىخى»، «يەكەن سەئىدىيە خانلىقى تارىخى» قاتارلىق كىتابلار، ئىسراپىل يۈسۈپنىڭ «ئۇيغۇرلارنىڭ يىمەك- ئىچمەك تارىخى»، يۈسۈپجان ياسىننىڭ «ئاتىلا»، سەئىدۇللا سەيپۇللايوفنىڭ «مەن شاھىت بولغان ئىشلار» قاتارلىقلار بار.

كىتاب ئوقۇش، ئىزدىنىش ئۇسۇلىمىزدىكى يەنە بىر مەسىلە، ئوقۇغان نەرسىگە پۈتۈنلەي ئەل بولۇپكېتىش ۋە ئوقۇغان نەرسىلىرىمىز ئاساسىدا خۇلاسە چىقىرىشقا ئالدىراش. گېرمانىيە پەيلاسوپى فرىدرىخ نىچشې «خۇلاسىگە ئېرىشىش ـ تەسەللىيگە ئېرىشىش دېمەكتۇر» (conclusions are consolations) (فرىدرىخ نىچشې، 32:1974) دەپ يازىدۇ. ئوقۇغان نەرسىمىز ھەرقانچە ئېسىل، قايىل قىلارلىق بولغىنى بىلەن شەيئىلەرگە ھۆكۈم قىلىشتىكى بىردىنبىر ئۆلچەم بولالمايدۇ. ئىجتىمائىيەت، ئادەمىيەت پەنلىرىدە مۇتلەق توغرا پىكىر بولمايدۇ. ۋەھالەنكى، بىزدە ئىسلام پەلسەپىسى ئوقۇغانلاردىن بەزىلەر غەربنىڭ ھەرقانداق قارىشىنى چەتكە قاقىدىغان؛ غەربنىڭ بەزى قاراشلىرىدىن، ئىدىيەلىرىدىن ئىلھام ئالغانلار ئۇيغۇرنىڭ بىلىش نەتىجىلىرىنى، ئىسلام ئىدىيەلىرىنى يوققا چىقىرۋېتىدىغان ئەھۋال مەۋجۇد. بۇ ھال ئەدەبىيات، ئىجتىمائىيەت پەنلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا پايدىسىز بولۇپ، ئوقۇرمەن تەسلىمچىلىكىدىن باشقا نەرسە ئەمەس.

ئوقۇرمەن تەسلىمچىلىكىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن ھەم ئۆزىمىزگە جەلپكار بىلىنگەن نەرسىلەردىن قانداق مۇداپىئەلىنىشنىمۇ بىلىشىمىز، ھەم ئوقۇغان نەرسىلەرگە سوئال قويۇشىمىز كېرەك. مەن ئۆزۈمنى ئېلىپ ئېيتسام، جەمئىيەتشۇناسلىق نەزەريىسىنى ئۆگەنگەندە «ئاۋۋال ئۆگىنىش، ئاندىن گۇمانلىنىش» پوزىتسىيەسىنى تۇتىمەن. لېكىن، بۇ دېگەنلىك چۈشەنمەي تۇرۇپ گۇمانلىنىش، بىلمەي تۇرۇپ ئىنكار قىلىشقا ئالدىراش ئەمەس.

8. نەشرىياتچىلار، مۇھەررىرلەر ئۆزلىرىنىڭ ۋەزىپىسىنى ۋىجدانىي قەرز، تارىخىي يۈكسەكلىك نۇقتىسىدىن تونۇش.

ھەربىر مۇھەررىر تارىخ ئالدىدا، ئەۋلادلارنىڭ ئەقىل نېسىۋىسى ئالدىدا جاۋابكار. ئىلىم ھايانكەشلىكى ۋە ئىلىم چاكىنلىقىغا يول قويۇۋاتقان بىر مۇھەررىر ئۆز ۋىجدانىنى سېتىۋاتقان نەشرىيات بىدىكىدۇر. ماغزاپ بىلمىنى، ۋاقىتنى ئۆتكەن بىلمىنى ۋە كۆچۈرۈلگەن، تەرجىمە قىلىنغان يازمىنى «تەتقىقات» دەپ كۆتۈرۈپ چىققان ئادەملەرنى ئىلىم ئوغرىلىرى، ئىلىم ماڭقۇرتلىرى دېيىش كېرەك. ئۇلار بىزنىڭ دۈشمەنلىرىمىزدۇر؛ ئادەمىيەت، ئىجتىمائىيەت پەنلىرى تەرەققىياتىنىڭ كۈشەندىلىرىدۇر. بىلمىدىم، بازار ئىگىلىكى دەۋرىگە كىرىش بىلەن تەڭ ژۇرنال چىقىرىش ھوقۇقىنى ئۆزىنى سەمرتىش، چوپقەتچىلىك پۇرسىتى دەپ چۈشەنگەن ئاز بىر قىسىم نەپسانىيەتچى مۇھەررىرلەرنىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ پىكرىي قۇۋۋىتى، ئادەمىيەت ـ ئىجتىمائىيەت پەنلىرى تەرەققىياتىغا سىلىۋاتقان زىيىنىنى كەلگۈسىدىكى ئەۋلادلىرىمىز «لەنەت تارىخى»غا قانداقراق بىر تەرزدە يېزىپ چىقارىمىز؟ بىلمىدىم، ئاغزىدىكى شوئارلارنى «مىللەتپەرۋەرلىك» دەپ چۈشىنىۋالغان، ئايرىمخانىلاردا ھاراق رۇمكىلىرىنى ئايلاندۇرۇپ تۇرۇپ «خەلقنىڭ غېمىنى يەۋاتقان زىيالىيلىرىمىز» ئىلمىنىڭ نومۇسىغا تېگىدىغان ئىشلارغا نېمىشقا سۈكۈت قىلىدىكىن؟ يەنە بىلمىدىم، بىزنىڭ نۇرغۇن قىزغىن، مەسئۇلىيەتچان ئوقۇرمىنىمىزنىڭ ئىجتىمائىي ئىنكاس ئىقتىدارى ئۆلدىمىكىن؟ ئوقۇپلا قويۇپ كەتمەي ئاۋۋال پىكىر، ئاندىن ھەرىكەت قىلىدىغان، مەن ئىزدەپ يۈرگەن ئوقۇرمەنلەر نەلەردە يۈرىدىكىن؟

نەقىل مەنبەلىرى

[1] ئابدۇقادىر جالالىدىن: «توقۇنۇشمۇ يېڭى توقۇنۇشتۇرۇشمۇ»؟، «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلى 2003ـ يىل 5 ـ سان .

[2] مارگارىت ۋېتلىي. 2006ـ يىل، « يېتەكچىلىك ۋە يېڭى پەن: بىسەمەجان بىر دۇنيا تەرتىپنى يايقاش»، 7ـ بەت .

"Leadership and the New Science : Discovering order in a chaotic world"(Margaret Wheatley)

[3] ئابدۇكەھەر ئابدۇرەشىد بەرقى تەجىسىنىڭ «سەرخۇش ئىلىم» نامىلىق ئەسىرىدىن پارچىلارنى تەرجىمە قىلىپ «ئەدەبىياتچى» ژۇرنىلىنىڭ 2001 ـ يىل 3ـ سانىدا ئېلان قىلدۇرغانىدى. بۇ جۈملە مەزكۇر تەرجىمىدىن ئېلىندى .

[4] بۇ تۆۋەندىكى 2009ـ يىلى يازدا ئورۇمچىدىكى بىر قانچە شەخسىي كىتابخانىنى زىيارەت قىلىش، كىتابخانا مەسئۇلىرىدىن ئەھۋال ئىگىلىش تارقىلىق ئېرىشتىم. مەن زىيارەت قىلغان كىتابخانا مەسئۇللىرى ماڭا ئىلىم تەتقىقاتى ئەسەرلىرىنى ئوقۇيدىغان ئوقۇرمەنلەرنىڭ رومان ئوقۇيدىغانلاردىن ئاز ئىكەنلىكىنى ئېيتىپ بەردى .

[5] 2003 ـ يىلى دېكابىرنىڭ ئاخىرىدا تاھىر ھامۇت بىلەن «كۆڭۈلدىكى سۆز» پروگراممىسىنىڭ رىياسەتچىسى ئومەر غەنىنىڭ ئۆيىدە كۆرۈشكىنىدە ئۇ بۇ ئەھۋالنى ئېيتىپ ئۆتكەندى .

[6] ھىلمى زىيا ئۈلكەن (1901 ـ 1974) ـــ تۈرك پەلسەپىسى، جەمئىيەتشۇناسلىق، پسىخولوگىيە، پەلسەپە تارىخى، ئىسلام پەلسەپىسى ساھەلىرى بويىچە كۆپ قىرلىق ئىزدەنگەن تۈركىيىنىڭ مەشھۇر ئالىم. تۈرك ئەدەبىياتىدا تارىخىدا مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ. 1901 ـ يىلى ئىستانبۇلدا تۇغۇلغان، ئىستانبۇل ئۇنىۋېرسىتېتىدا ئوقۇتقۇچىلىق قىلغان. 1949 ـ يىلى تۈركىيەدە جەمئىيەتشۇناسلىق جەمئىيىتى قورغان. ئاساسلىق ئەسەرلىرىدىن «ئىسلام پەلسەپە تارىخى»، «جەمئىيەتشۇناسلىق مەسىللىرى»، «مەنتىق تارىخى» قاتارلىقلار بار.

[7] يۈسۈپ قەرداۋي (1926) ـــ مىسىرلىق دوكتور، بۇگۈنكى زامان ئىسلام دۇنياسىنىڭ يېتەكچىسى، ئىسلام دىنىدىكى زامانىۋى مەسىلىلەرنى ئوتتۇرىغا قويۇپ ھەل قىلغان، جاھىللىق ياكى بەرۋاسىزلىق ئېتىمىدىن خالىي ھالدا دىنىي ئىلىم بىلەن شۇغۇللانغان ئالىم. ئۇنىڭ ئۇنىۋېرسىتېتىدا ئوقۇتقۇچىلىق، قانۇن دىنىي ئىنستىتۇتىدا رەھبەرلىك ۋەزىپىسىنى ئۆتىگەن. ھازىرمۇ 140 قا يېقىن ئەسەر يازغان . «ئىمان ۋە كىشىلىك ھايات»، «ئىسلامدا ھالال ۋە ھارام» قاتارلىق ئەسەرلىرى بار.

[8] ئىزىدىنىگووچ (1925ـ2003) ـــ بوسنىيە ھېرتسىگوۋىنا جۇمھۇرىيىتىنىڭ دۆلەت ئالىمى، تۇنجى تۆۋەتلىك رەئىس جۇمھۇرى، مەشھۇر مۇتەپەككۇر ھەم سىياسىيون. 1980ـ يىلى نەشر قىلىنغان «غەرب ۋە شەرق ئوتتۇرىسىدا ئىسلام» نامىلىق كىتابى دۇنيادا كۆچلۈك زىلزىلە قوزغىغان .

[9] فەتۋۇللا گۈلەن (Fetkullah Gulen, 1941) ـــ تۈركىيەنىڭ مەشھۇر مۇتەپەككۇرى، ئىسلام ئالىمى، غەرب بىلەن شەرق ئارىسىدىكى دىئالوگنىڭ مەشھۇر يېتەكچىسى. ئاساسلىق ئەسەرلىرىدىن «ئىسلام ئەقىدىسىنىڭ پرىنسىپلىرى»، «يوقالغان جەننەت ئۈچۈن»، «ئىسلام ۋە دېموكراتىيە» قاتارلىق مەشھۇر ئەسەرلىرى بار .

[10] بۇ ئەھۋالنىڭ ئەمەلىيىتىگە كۆكۈل بۆلۈشنى خالايدىغان ئوقۇرمەنلەر بۇ ئۇچ ژۇرنالنىڭ 2008 ـ يىلىدىن ھازىرغىچە يولغان سانلىرىنىڭ تەقىل قىسمىغا قاراپ باقسا بولىدۇ.

[11] يالقۇن روزىنىڭ «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلىنىڭ 2009 ـ يىل 6ـ سانىدا ئېلان قىلىنغان شۇ نامىلىق ماقالىسىگە قارالسۇن .

[12] بۇ ھەقتە ئابدۇقادىر جالالىدىن سامۇئىل خانتىنگتوننىڭ «مەدەنىيەتلەر توقۇنۇشى ۋە دۇنياۋى تەرتىپنىڭ قايتا ئورنىلىشى» دېگەن كىتابىنىڭ ئۇيغۇرچە تەرجىمىسىگە يازغان كىرىش سۆزى ، ئابدۇرەشىد جەلىل قارلۇقنىڭ «بەرقى» ئەدەبىيات تورىدا ئېلان قىلغان «كۆلتۈر بىلەن تىلنىڭ مۇناسىۋىتى» نامىلىق ماقالىسىگە قارالسۇن .

[13] سىگموند فرۇئىد ۋە روھ ئانالىزى ھەققىدە ھازىرغىچە ئۇيغۇر ئالىملىرىدىن يېرەھات تۇرسۇن ، تاھىر ھامۇت، ئەنۋەر ھاجى مۇھەممەت قاتارلىقلار دەسلەپكى ئىزدىنىشلىرىنى ئوقۇرمەنلەرگە سۇندى. بۇ ساھە ھەققىدە چوڭقۇر ھاسىل قىلىشقا قىزىقۇچىلارنىڭ تاھىر ھامۇت ئۇيغۇر تىلىدا تۈزگەن «مودېرنىزىم ئەدەبىياتى ئېقىملىرى» نامىلىق كىتابقا، ئىنگلىز تىلىدا ئىنگلىيىلىك جەمئىيەتشۇناس ئىئان كرەيب يازغان «روھ ئانالىزى ھەققىدە تەنقىدىي بايان» (Ian Craib, 2001 "Psychoanalysis: a Critical Introduction") نامىلىق كىتابقا مۇراجىئەت قىلىشنى تەۋسىيە قىلىمەن .

[14] يۈسۈپ ھوسەين قەنۇسنىڭ بۇ ھەقتىكى ماقالىسى ئۆچۈن «شىنجاڭ ئىجتىمائي پەنلەر مۇنبىرى» ژۇرنىلىنىڭ 2007 ـ ، 2008 ـ يىللىق سانلىرىغا قارالسۇن .

[15] «بەرقى» نۇرى ھازىر ئېچىلىۋىدىغانلىق ئۆچۈن بۇ مۇنازىرىنىڭ ئۇلىنىش ئالدىسى بىرىشكە ئامالسىز قالدىم .

[16] بۇ ھەقتە يېڭى ئۆچۈرلاردىن خەۋەر تېپىشنى خالايدىغانلارنىڭ ئانتورنىڭ يېقىندا نەشردىن چىقىش ئالدىدا تۇرغان «جەمئىيەتشۇناسلىق تارىخى» نامىلىق كىتابىغا مۇراجىئەت قىلىشنى تەۋسىيە قىلىمەن .

[17] جەمئىيەتشۇناسلىقنىڭ جۇڭگودىكى تەرەققىياتىنى بىلىشكە قىزىقىدىغانلار يەن مىڭنىڭ «جەمئىيەتشۇناسلىق جۇڭگودا» (阎明: 社会学在中国) نامىلىق كىتابىغا مۇراجىئەت قىلىشنى تەۋسىيە قىلىمەن .

[18] جۇداكي(朱大可) ۋە خەنزۇشۇناس كوبىنىڭ «جۇڭگو ئەدەبىياتى» ھەققىدىكى قاراشلىرى ئۆچۈن خەنزۇچە «قىزىل قىيا»(红岩) ژۇرنىلىنىڭ 2009 ـ يىل 4 ـ سانىدىكى شىن يەنلى ، ۋاڭ يامېي شىككى ئانتورنىڭ ماقالىسىگە ، چىڭخۇا ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ پروفېسسورى لى يوجۇك (李怡重) نىڭ ئىلىم تەتقىقاتى ماقالىلىرى ھەققىدىكى قاراشلىرى ئۆچۈن «سىنا تورى» (新浪网) نىڭ 2007 ـ يىل 21 ـ ئۆكتەبىردىكى مۇناسىۋەتلىك ماقالىسىگە قارالسۇن .

[19] جاڭ لى : « باۋمىنى چۈشىنىش»، 2006ـ يىل

郑莉, "理解鲍曼", 中国人民大学出版社

[20] بريان مەگى : «پەلسەپە ھەققىدە ھېكايىلەر»، 2001ـ يىل ، دۇك ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى نەشرى

Bryan Magee:"Story Of Philosophy",2001,Pp. 192

[21] يېرەھات تۇرسۇن بۇ گەپنى 2008 ـ يىلى تورىدىكى بىر يازمىسىدا قىلغان بولۇپ، ئۇيغۇر تور مۇنبەرلىرى تولۇق ئىسلىگە كېلىپ بولالمىغاچقا، ئۇ يازمىنىڭ ئۇلىنىش ئالدىسىنى بۇ يەرگە قويۇشقا ئامالسىز قالدىم.

پايدىلانغان مەنبەلەر

ئالىكس كالىنكوس، 1999ـ يىل ، «جەمئىيەت نەزەريىسىنىڭ تارىخى ھەققىدە ئومۇمي بايان»

Alex callincos, 1999, "Social History : A Historical Introduction, New York : New York University Press.

لۇئىس ئالتۇسىر، 1984 ـ يىل، «قۇرۇلمىچە ماركسزمنىڭ يارلىقا كېلىشى ۋە چۈكۈشى»

Louis Althusser , 1984 , "The Rise and Fall of Structural Marxism"

ئاۋگۇست كومت، 1970ـ يىل، «تەجرىبىچىلىك پەلسەپىسى ھەققىدە ئومۇمي بايان» (2 ـ توم)

August comte,1970, " Introduction to positive philosophy"

كارل ماركس، 1971، «سىياسى ئىقتىساد تەنقىدىگە كىرىش»

Karl marx, 1971, "A Contribution to the Critique Political Economy", London.

كارل مەنخېيم، 1952 ـ يىل، «ئىدىئولوگىيە ۋە ئۇتوپىيە»

Karl Manheim, 1952, "Ideology and Utopia, New York: Har Court Brace

كارل پوپپېر، 1959 ـ يىل، « ئىلمىي بايقاش لوگىكىسى»

Karl Popper, 1959, " The Logic of Scientific Discovery , New York : Harper.

ۋىلخېلم دىلسي ، 1976 ـ يىل، «ئادەمىيەت تەتقىقاتىدا تارىخي دۇنيانىڭ روياپقا چىقىشى»

Wilhelm Dilthey, 1976, " The Construction Of the Historical world in the Human studies" Cambridge University Press.

تېرىي ئىگلتون، 2008 ـ يىل، «ئەدەبيات نەزەريىسى ھەققىدە ئومۇمي بايان» (3ـ نەشرى)

Terry Eagleton, 2008, "Literary Theory : An Introduction" University of Minnesota Press.

پاۋۇل دىيساك، 1991 ـ يىل، «ئىجتىمائي پەن قانداق يۈرۈشىدۇ؟»

Paul Diesing,1991, "How Does Social science work?", University of Pittsburgh Press.

ئېمىل دۇركېم، 1982 ـ يىل، «جەمئىيەتشۇناسلىق مېتودلىرى»

Emile Durkheim, 1982, "The Rules of Sociological method", London , Macmillan.

ۋ. ھېننىس، 1988ـ يىل، «ماكس ۋېبېرنىڭ تەرجىمەلىي»

W. Hennis , 1988,"Max Weber", London: Sage Publication.

فرىدرىخ نىچشې، 1974 ـ يىل، «سەرخۇش ئىلىم»

Friedrich Nietzsche, 1974, "The Gay Science". New York: random house

ئابدۇقادىر جالالىدىن، 2003 ـ يىل، سامۇئىل خانتىنگتوننىڭ «مەدەنىيەتلەر توقۇنۇشى ۋە دۇنياۋى تەرتىپنىڭ قايتا ئورنىلىشى» نامىلىق كىتابىنىڭ ئۇيغۇرچە نەشرىگە يازغان كىرىش سۆزىدىن. ئابدۇرەھىم دۆلەت، ئابدۇل ئابدۇقادىر تەرجىمىسى، ئۇرۇمچى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى.

ئاپتور: ئامېرىكا ھاۋاي ئۇنىۋېرسىتېتى جەمئىيەتشۇناسلىق ئىنستىتۇتىنىڭ دوكتور ئاسپىرانتى

ماقالىنى تەكلىپلىك بېكىتكۈچى: ئىمىن ئەھمەدي

دېڭ شياۋپېڭ كېينكىلەرگە قالدۇرغان ئون تۈرلۈك ئاگاھلاندۇرۇش

1. مىللىي دارامەت تەقسىماتىدىن ھەممەيلەن مەنپەئەتلەنسۇن.
2. جۇڭگودا ئىككى قۇتۇپقا بۆلۈنۈش ئەدەپ كەتسە، ئىنقىلاب قوزغىلىدۇ.
3. ئىككى قۇتۇپقا بۆلۈنۈش مەسىلىسى ھەل قىلالمىساق، ئىسلاھاتنا مەغلۇب بولغان بولىمىز.
4. 20 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرىغىچە ئىككى قۇتۇپقا بۆلۈنۈش مەسىلىسى ھەل قىلماي بولمايدۇ.
5. شەھەرلەرنى ھەر قانچە چىرايلىق ياسىۋالغان بىلەن يېزىدىن ئىبارەت بۇ ئاساسنى مۇقىملاشتۇرالمساق بەربىر.
6. ئىدىيە، مەدەنىيەت، ماۋارىپ، سەھىيە تارماقلىرى ھەممىدە ئىجتىمائىي ئۇنۇمنى بىرىدىغىنى ئۆلچەم قىلىشى لازىم.
7. ماۋارىپ مەسىلىسىنى ياخشى ھەل قىلالمساق، چوڭ ئىشقا سەل قارىغان بولىمىز ـ دە، ئاخىرقى ھېسابتا تارىخىي جاۋابكارلىققا تارتىلىپ قالىمىز.
8. جۇڭگودا مەسىلە چىقىدۇ دېيىلسە، ئۇ يەنىلا كومپارتىيەدىن چىقىدۇ.
9. ھەر قانداق ئىسلاھاتنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىك بولۇش ـ بولماسلىقى، سىياسىي تۈزۈلمە ئىسلاھاتىنىڭ قانداق ئېلىپ بېرىلىشىغا باغلىق.
9. سىياسىي تۈزۈلمە ئىسلاھاتى كۆپىنىڭ مەنپەئەتىگە بېرىپ تاقىلىدىغانلىقى ئۈچۈن، دوقال ـ كاشىللارغا ئۈچرىماي قالمايدۇ.

ۋاڭ جەي ئىمزاسىدىكى بۇ يازما «فېلىيەتونلار گېزىتى» نىڭ 2009 ـ يىل 8 ـ دېكابىر سانىنىڭ I ـ بېتىگە بېسىلغان. *سۇلتانى* تەرجىمىسى. تىلماچ: شىنجاڭ يېزا ئىگىلىك رادىيو ـ تېلېۋىزىيە مەكتىپى پەيزاۋات شۇبىسىنىڭ پېنسىيونېرى

«ئېغىزدا بار، ئەمەلدە يوق» بوپقالسىچۇ؟

مەلۇم بىر ئۆلكە رەھبىرى گېزىتكە ماقالە يېزىپ، «مەسىلىلەرگە ئاۋام مەۋقەسىدە تۇرۇپ قاراپ باقايلى» دەپتۇ. بۇ گەپ توغرا قويۇلۇپتۇ ھەم شۇنداق قىلىش زۆرۈر ئىدى. بۇ سۆز دۇرۇس ئېيتىلغان. ئەمما، بۇنى رويابقا چىقارغىلى بولارمۇ؟ مېنىڭچە، «ئەمەل ـ مەنسەپ ئاساس» بوپقالغان بۇگۈنكى كۈندە تەس جۇمۇڭ!

ئالايلۇق، ئاۋام دۇچ كېلىۋاتقان بالىلارنى ئوقۇتۇش قىينچىلىقى، داۋالىنىش قىينچىلىقى، ئۆي قىينچىلىقى، ئىشسىزلىق قىينچىلىقى ئاشۇ مەنسەپدارلارنىڭ بېشىغا كېيىپاقتىمۇ؟ ئاۋامنىڭ ئوقۇشسىز، ئىشسىز قالغان بالىلىرى بار، مەنسەپدارلارنىكچۇ؟ بىز بۇرۇن بالىلىرى ئىشسىز قالغان مەنسەپدارلارنىڭ ئۆتكەنلىكىنى ئاڭلىغان. مىسالەن، ئۆز ۋاقتىدىكى

ھەق گەپ ـ نەق گەپ

دىپلوماتىيە مىنىستىرى جاڭ ۋىنتىيەننى مىسالغا ئالساق، ئۇنىڭ قىزى دىپلوماتىيە مىنىستىرلىكىدە ماشىنىست ئىكەنلىكىدۇق. دۆلەتتە ئىقتىسادىي قىيىنچىلىق كۆرۈلگەن زامانلاردا جاڭ ۋىنتىيەن قىزىنى يېزىدا دېھقان بولۇشقا ئەۋەتىپ، قىيىنچىلىقى تېخىمۇ ئېغىرلارغا ئورۇن بوشاتىپ بەرگەنىكەن. بۇنداق ئىشنى ھازىر ئاڭلاپ باقتىڭىزمۇ؟ داۋالىنىش بىلەن ئۆي مەسلىسى ھەققىدە توختىلىپ باقايلى: مەنسەپدارلارنىڭ بۇ جەھەتتىكى غېمى ئاللىقاچان تۈگىگەن. ئويلاپ باقمامسىز: ئۆيىدە ھاۋا تەڭشىگۈچ، ھويلىسىدا گۈللۈكلىرى بار، ئالاھىدە داۋالىنىشنىڭ ھۆزۈرىنى سۈرەلەيدىغان مەنسەپدارلارنىڭ ئاۋامنىڭ ھال ـ كۈننى كۆز ئالدىغا كەلتۈرۈشى مۇمكىنمۇ؟

بۇنىڭلىق بىلەن مەن ئۇنداق مەنسەپدارلارنى «ئاۋام بىلەن جاپادىمۇ، ھالاۋەتتىمۇ بىرگە بولۇش» نى خالمايدۇ، «ئاۋام ئۈچۈن ھوقۇق يۈرگۈزۈش، ئۇلار بىلەن ئىچقويۇن ـ تاشقويۇن بولۇش، ئاۋامنىڭ ھالىغا يېتىش نىيىتى يوق» دېمەكچى ئەمەس. مۇھىمى، ھازىرقى تۈزۈلمە شارائىتىدا ئۇلارنىڭ چىن دىلىدىن ئاۋام بىلەن جاپادىمۇ، ھالاۋەتتىمۇ بىرگە بولۇپ كېتەلىشى بەسىي مۇشكۈل.

مىسالەن، مەنسەپدارلارنىڭ سىرتقا چىقىشنى ئېلىپ ئېيتساق، ئۇلارنىڭمۇ ئەسلىدە پۇقرالارنى مالال قىلغۇسى يوق. بىراق ئامانلىق ساقلاش تارماقلىرى مەنسەپدارلارنىڭ بىخەتەرلىكنى كۆزدە تۇتۇپ (بۇمۇ ئۇلارنىڭ ۋەزىپىسى) مۇناسىۋەتلىك ۋەزىپىلەرنى ئاللىبۇرۇن ئورۇنلاشتۇرۇۋەتكەن، كۈتۈۋېلىش تارماقلىرىمۇ تەييارلىقنى ئالدىنئالا قىلىپ بولغان بولىدۇ. بۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك نۇرغۇن ئىش خۇددى سەھنىدىكى ئويۇنغىلا ئوخشىغاچقا، مەنسەپدارلىرىمىز پەردە ئارقىسىدىكى ھەقىقىي ئىشلارنى ئەسلا بىلمەيدۇ.

مۇختۇرۇل كۆرۈنۈش، كۆكتات سېتىۋېلىش ھەققىدە توختىلىپ باقايلى: ھازىر پۇقرالار مال باھاسىنىڭ ئۆرلىكى، دورىلارنىڭ قىممەتلىكىدىن «داد» دېيىشۋاتىدۇ. ئەمما، مەنسەپدارلىرىمىز بۇنى ھېس قىلىپ يېتەلەرمۇ؟ ئۇلار دۇكان ـ ماگىزىنلارغا ئەزەلدىن كىرىپ باقمايدىغان، كۆكتات بازىرىغا بېرىپ باقمايدىغان تۇرسا، مالنىڭ سۈپىتى قانداق؟ ساختا مال قانداق بولىدۇ؟ كىملەر تارازىغا ھۇنەر ئىشلىتىۋاتىدۇ. مۇلازىمەت پوزىتسىيەسىدە مەسىلە بارمۇ ـ يوق؟ بۇنى نەدىن بىلىۋۇن!

چىقىلىدىغان، كۆچۈرۈلىدىغان ئۆيلەرنىڭ ھەممىسى پۇقرالارنىڭ ئۆيلىرى. «پالانى باشلىقنىڭ ئۆيى چىقىلغۇدەك»، «پۇستانى باشلىقنىڭ ئۆيى كۆچۈرۈلگۈدەك» دېگەنتى ئاڭلاپ باققانمۇ؟ چۈنكى، مەنسەپدارلارنىڭ ئۆيلىرى ساپلا شەھەرنىڭ ئوبدان يەرلىرىدە، ھەتتا بەزىلىرىنىڭ ئۆيلىرىگە پوست قويۇلىدۇ؛ كوچىدىكى شوپۇرلار ئۇنداق ئۆيلەرنىڭ يېنىدىن ئۆتكەندە سىگنال بېرىشكىمۇ پېتىنالمايدۇ. ھەممىمىز «شەھەردە ۋاڭ ـ چۇڭ كۆچىيىپ كەتتى، يايمچىلار كۆپىيىپ كەتتى...» دەپ ۋايساۋاتىمىز. ئەمما مەنسەپدارلار تۇرۇۋاتقان مەھەللىلەر ھەرگىز ئۇنداق ئەمەس. شۇڭا، مەنسەپدارلارنىڭ ئۆيىنى كۆچۈرۈشى ھاجەتسىز. كۆچۈرۈشكە توغرا كەلگەن تەقدىردىمۇ تېخىمۇ ئېسىل، تېخىمۇ ئازادە ئۆيلەرگە كۆچۈرۈلىدۇ. ھازىر شەھەر كوچىلىرى قىستاڭلىشىپ كەتكەچكە، ئەركىن ـ ئازادە ماڭغىلىمۇ بولمايدۇ.

ئەمما، مەنسەپدارلار سىرتقا چىققاندا قاتناش ساقچىلىرى ئۇلار ئۈچۈن يول ئېچىپ بولغان، ئۇلارنىڭ ماشىنىلىرى ئۆتىدىغان يول ـ كوچىلار ئاللىبۇرۇن قامال قىلىنغان بولىدۇ. شۇنداق بولغاچقا، مەنسەپدارلار قاتناش قىستاڭچىلىقىنىڭ قانداق بولىدىغانلىقىنى ئەسلا ھېس قىلالمايدۇ. چۈنكى ئۇلار قاتناش قىستاڭچىلىقىنى كۆرۈپ باقمىغان.

ھاسىلكالام، ئۇلارنى ئاۋامنىڭ غەم ـ قايغۇسىنى ھېس قىلدۇرۇشنىڭ ئامالى بىرلا: يەنى ئۇلاردىكى ئالاھىدە ئىمتىيازنى ئېلىپ تاشلاش كېرەك. ئۇلارمۇ بازارغا كۆكتات سېتىۋالغىلى بېرىپ باقسۇن، دوختۇرخانىلاردا باشقىلاردەك ئۆچىرەتتە تۇرۇپ نومۇر ئېلىپ باقسۇن، شۇ چاغدىلا ئاۋامنىڭ تۇرمۇشنى ھەقىقىي ھېس قىلالايدۇ. ئەگەر ئۇلارنىڭ ئۆيىدىمۇ ئوقۇشسىز، ئىشسىز بالىلار بولسا ئىدى. ئاۋامنىڭ نېمە غەمىدە ئىكەنلىكىنى ئاندىن بىلگەن بولاتتى.

چېن يۈن ئىزاھىدىكى بۇ فىلىەتون «فىلىەتونلار ئايلىق ژورنىلى» نىڭ 2010 ـ يىل مارت (ئالدىنقى يېرىم ئايلىق) سانىغا ئېسىلغان. **ھەزرەتئەلى تۇراق** تەرجىمىسى. تىلماچ: يوپۇغا ناھىيە ئەشمە بازار ئوتتۇرا مەكتەپتە مۇئەللىم

پۇقرالىق ئېڭى تەربىيەسى مەنسەپدارلاردىن باشلانسىكەن

جۇڭگو كومپارتىيەسى 17 ـ قۇرۇلتىيىنىڭ سىياسىي دوكلاتىدا: «پۇقرالىق ئېڭى تەربىيەسىنى كۈچەيتىش لازىم» دەپ ئوتتۇرىغا قويۇلدى. بۇ ھەم بۇنداق مەسىلىنىڭ جۇڭگو كومپارتىيەسىنىڭ پارتىيە قۇرۇلتايلىرى تارىخىدا تۇنجى قېتىم ئوتتۇرىغا چىقىشى ئىدى. ئەمما ئاردىدىن ئۇچ يىل ئۆتۈپ كەتتى، بۇ خىزمەتكە *يېتەرلىك ئەھمىيەت بېرىلمەيۋاتىدۇ. مەسىلە مەركىزىنىڭ كارىغا كەلمەيۋاتىدۇ.* ئەكسىچە، پۇقرالىق ئېڭى تەربىيەسىنى دەپسەندە قىلىدىغانلار چىقىۋاتىدۇ.

بېيجىڭ سانائەت پەنلىرى ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ پروفېسسورى ياڭ دۇئچىڭ ئەپەندىنىڭ رىياسەتچىلىكىدە 100 نەپەردىن ئارتۇق ئالىم ۋە باشلانغۇچ ئوتتۇرا، مەكتەپ ئوقۇتقۇچىسى «پۇقرالىق ئېڭى ھەققىدە ئوقۇشلۇق» دېگەن تېمىدا سەككىز قىسىملىق دەرسلىكنى تۈزۈپ چىقىپ، بېيجىڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتىدا نەشر قىلدۇردى. نەشردىن چىققان بۇ دەرسلىكلەرنىڭ باشلانغۇچ مەكتەپلەرگە ئاتالغان تۆت قىسمى مۇنداق تۆت جەھەتتىكى مەزمۇننى ئۆز ئىچىگە ئالغان: پۇقرالار ئەخلاقى جەھەتتە: مېھرىبانلىق، كەڭ قورساقلىق، مىننەتدارلىق، دوستلۇق، ئەدەپ ـ يوسۇن، سەممىيلىك، مەسئۇلىيەت، ئىززەت ـ ھۆرمەت ۋە ھەمكارلىق ھەققىدىكى تېمىلار: پۇقرالار قىممەت قارىشى جەھەتتە: ئەركىنلىك، باراۋەرلىك، كىشىلىك ھوقۇق، دېموكراتىيە، سىياسىي، ھەققانىيەت، تىنچلىق، ۋەتەنپەرۋەرلىك، ھەقىقەت ئىزدەش، تەبىئەتكە ماسلىشىش ھەققىدىكى تېمىلار: پۇقرالارغا ئائىت ساۋاتلار جەھەتتە: دۆلەت ۋە ھۆكۈمەت، دېموكراتىك سىياسىي، پارتىيە تۈزۈمى، ئەدلىيە ئادىللىقى، ئاممىۋى تۈرمۇش، پۇقرالارنىڭ ھوقۇق ـ مەسئۇلىيىتى ھەققىدىكى تېمىلار: پۇقرالارنىڭ ئىشتىراكچانلىقى جەھەتتە: پىكرىي مۇلاقات، نۇتۇق سۆزلەش،

مۇزاكىرىلەرگە قاتنىشىش، پائالىيەت تەشكىللەش، سايلامغا قاتنىشىش، ماجرالارنى بىر تەرەپ قىلىش، ھوقۇق ـ مەنپەئەتنى قوغداش، مەسئۇل تارماقلار ياكى ئاخبارات ۋاستىلىرىغا مەسىلىلەرنى ئىنكاس قىلىش، تەكلىپ بېرىش ھەققىدىكى تىپىلار.

مىنىڭچە بۇ ئېلىمىزنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىغا تازا ماس كېلىدىغان، پۇقرالار تەرىپىدىن مۇكەممەل شەرھلەپ بەرگەن ياخشى ئوقۇشلۇق. «ھۆكۈمەتنىڭ مەسئۇلىيىتى»، «ھۆكۈمەت نېمە ئۈچۈن باج يىغىدۇ»، «جامائەت پىكرىنىڭ كۈچى»، «ھەققانىيەتنى قوغداش»، «دېموكراتىيەنى يولغا قويۇش» قاتارلىقلارغا ئالاقىدار مەزمۇنلارنىڭ ھەممىسى ناھايىتى چوڭ ئاكتۇئال مەسىلىلەردىن بولىۋاتىدۇ، ئەمما دەرسلىكتە بالىلارغا يېقىشلىق ھېكايىلەر بىلەن بىرلەشتۈرۈپ، چۈشىنىشلىك سۆزلەنگەن، ھەتتا قىزىقارلىق، جانلىق قىستۇرما رەسىملەر كىرىشتۈرۈلگەن. بۇ بىر يۇرۇش دەرسلىك بەزى باشلانغۇچ مەكتەپلەردە سىناق قىلىنغاندىن كېيىن ئۇنۇمى كۆرۈنەرلىك بولغان. ئوقۇمۇشلۇق ئەربابلار مۇشۇنداق بىر دەرسلىكنى ۋاستە قىلىپ تۇرۇپ، پۇقرالىق ئېڭى تەربىيەسىنى ئېلىمىزدىكى باشلانغۇچ ۋە ئوتتۇرا مەكتەپلەردە ئومۇملاشتۇرۇشقا تەقەززا بولغانىدى. بىراق بەزى مەنسەپدارلار بۇ دەرسلىكلەرگە باشقىچە قاراشتا ئىكەندۇق. بۇ ھەم ھەيران قالغۇدەك ئىشمۇ ئەمەس ئىدى. ئەمما ئۇلار دەرسلىكنى تۈزگۈچىلەر بىلەن باراۋەر پىكىرلىشىپ، يەنىمۇ مۇكەممەللەشتۈرۈش ھەققىدە توغرا نىيەت بىلەن تەكلىپ بەرمەكتە يوق، ئەكسىچە، بىيجىڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتىغا بۇ دەرسلىكنى تارقىتىشتىن توختىتىش، تارقاپ بولغانلىرىنى دەرھال يىغىۋېلىش ھەققىدە بۇيرۇق چۈشۈرۈپ، بۇ بىر يۇرۇش دەرسلىكنى پىچەتلەپ تاشلىدى. شۇنداق قىلىپ، بۇز نەچچە مائارىپچىنىڭ جاپالىق ئەجرى بىكار كەتتى.

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغان 60 يىلدىن بۇيان مائارىپ سىستېمىمىزدا پۇقرالار تەربىيەسىگە تۈزۈك ئورۇن بېرىلمىدى. بۇنىڭ دەردىنى ئەۋلادلارلا ئەمەس، ھەتتا ھەر دەرىجىلىك مەنسەپدارلارمۇ تارتىۋاتىدۇ. دېمەك، جۇڭگو پۇقرالرنىڭ پۇقرالىق ئېڭىنى ئۈستۈرۈش زۆرۈر: مەنسەپدارلارنىڭ پۇقرالىق ئېڭىنى ئۈستۈرۈش ئۈنىڭدىنمۇ زۆرۈر. 1980 ـ يىللاردىن باشلاپ كادىرلار تۈزۈلمىسى ئىسلاھاتىدا «تۆتلەشتۈرۈش» تەدبىرى يولغا قويۇلدى. بۇنىڭ بىلەن جۇڭگودىكى مەنسەپدارلارنىڭ مەلۇماتى ناھايىتى تېز ئۆستى. جۈملىدىن ئۇلارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك ئالىي تېخنىكومدىن يۇقىرى سەۋىيەگە يەتتى: ماگىستىرلىق، دوكتورلۇق ئۇنۋانى ئالغانلارمۇ خېلى بار. ئۇلار مەكتەپلەردە كەسىپتىن، سىياسىيدىن، شۇنداقلا چەت ئەل تىللىرىدىن بىلىم ئالدىبۇ، ئەمما پۇقرالىق تەربىيەسى توغرىسىدا تەلىم ئېلىپ باقمىدى. شۇڭا مەنسەپدارلارنىڭ تولىسى پۇقرالىق ئېڭى تەربىيەسى ھەققىدە تۈزۈك بىر نېمە بىلمەيدۇ.

ھازىر ئىنتىبىر تورى دەۋرىگە كىرىپ بولدۇق. شۇڭا مەنسەپدارلارنىڭ ئاشكارا سورۇنلاردىكى سۆز ـ ھەرىكىتى ئاۋامنىڭ نازارىتى ئاستىدا. بەزى مەنسەپدارلارنىڭ گەپ ـ سۆزلىرى كىشنى ئويغا سالىدۇ. ئالايلۇق: جىڭجۇ شەھىرى شەھەر پىلانلاش ئىدارىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى لۇجۇننىڭ مەركىزىي خەلق رادىيو ئىستانسىسى مۇخبىرىدىن: «سىز پارتىيە تەرەپتە تۇرۇپ سۆزلىمەكچىمۇ ياكى خەلق تەرەپتىمۇ؟» دېگەن سوئالى جاھانغا پۇر كەتتى. ئۇ مەنسەپدار ئاشۇ چاغدا ئېھتىمال خاتا سۆزلەپ سالغاندۇ. ئەمما نېمىلا بولمىسۇن ئۇنىڭ سوئالى ئېلىمىزدە ھوقۇقنىڭ خەلققە مەنسۇپلىقىنى ئېتىراپ قىلغۇسى كەلمەيدىغان مەنسەپدارلارنىڭ يەنىلا كۆرمىگۈلىقىنى كۆرسەتتى. قارايدىغان بولساق، مەنسەپدارلار پۇقرالارنىڭ ھەق ـ ھوقۇقىنى پەرۋايىغا ئېلىپ قويمايدىغان قەبىھ قىلمىشلارنىڭ پەقەت ئايىغى ئۈزۈلمەيۋاتىدۇ. گۈيجۇ ئۆلكىسىنىڭ پېكىشۇ ناھىيەسىدە يۈز بەرگەن «پېكىشۇنى قوشاققا قېتىش دېلوسى»، لياۋنىڭ ئۆلكىسىنىڭ شىفېڭ ناھىيەسىدە يۈز بەرگەن «مۇخبىرنى تۇتۇپ سولاپ قويۇش دېلوسى»، خېنەن ئۆلكىسىنىڭ لىنباۋ شەھىرىدە يۈز بەرگەن «ۋاڭ شۇەينى تۇتۇپ سولاپ قويۇش دېلوسى» قاتارلىق ئوخشىشىپ كېتىدىغان بىر مۇنچە ۋەقە مۇنداق بىر ئورتاق مەسىلىنى، يەنى يەرلىكتىكى نۇرغۇن مەنسەپدارنىڭ ئاساسىي قانۇندا بېكىتىلگەن پۇقرالىق ھوقۇقىنىڭ نېمە ئىكەنلىكىنى بىلمەيدىغانلىقىنى ئاشكارىلىدى. شۇڭا، ئۇلارنىڭ ھوقۇق يۈرگۈزۈشگە ھاكىملىق قىلىۋاتقىنى ـ يەنىلا ئاتام زامانىدىن قالغان «پۇقرانىڭ ئاغزىنى ئەتكەنلىك ـ كەلگۈسىگە تۇغان سالغانلىق» دەپ قارايدىغان قەدىمكى قارابىس ـ زالىم ئىدىيە ۋە «جامائەت خەۋپسىزلىكى بويىچە ئالتە مادداۋ» («مەدەنىيەت زور ئىنقلابى» مەزگىلىدە يولغا قويۇلۇپ، 1979 ـ ئەمەلدىن قالدۇرۇلغان) بىلەن دىكتاتورا ئىدىيەسى. يەنە كېلىپ بۇنداق ئىدىيە ھازىرقى زامان پۇقرالىرىنىڭ پۇقرالىق ئىدىيەسى بىلەن پەقەتلا سىغىشالمايدۇ.

دېمەك، مەنسەپ ـ ئىمتىياز دېگەنلەردىن مۇستەسنا ئاۋام گەرچە پۇقرالىق ئېڭى ھەققىدە سىستېمىلىق تەربىيە ئالمىغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ قانۇنلۇق ھوقۇق ـ مەنپەئەتىنى قوغداش ئىستىكىدە پۇقرالىق ئېڭىغا تەبىئىيلا يېقىن تۇرالايدۇ. ئەمما مەنسەپدارلار پۇقرالىق ئېڭى بويىچە ئاتايىن تەربىيەلەنمىسە، قولىدىكى ھوقۇقنىڭ ئىمتىيازىدىن كېيىنىي تەمەننا ئەيلەپ، ھازىرقى زامان پۇقرالىرى قوبۇل قىلالمايدىغان ئەخمىقانە ئىشلارنى قىلىپ سالىدۇ.

گەپنىڭ پوسكاللىسى، مەنسەپدارلارغا پۇقرالىق ئېڭى بويىچە تولۇقلىما تەربىيە بېرىش تولمىۇ زۆرۈر بوپقالغاندەك قىلىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، بەزىبىر بىھۇدە توساق ـ كاشىلىلارنى سۈپۈرۈپ تاشلاپ، پۇقرالىق ئېڭى تەربىيەسىگە ئائىت بىلىملەرگە دەرسلىكلەردىن ئورۇن بېرىش لازىم. مۇشۇنداق قىلغاندىلا كەلگۈسىدىكى مەنسەپدارلارنىڭ سىياسىي ساپاسىنى كۆرۈنەرلىك ئۈستۈرگىلى بولىدۇ. چۈنكى ئەتىدىكى مەنسەپدارلار دەل بۇگۈنكى مۇشۇ بالىلار ئىچىدىن چىقىدۇ.

دېك دۇك ئىمزاسىدىكى بۇ فېلىيەتون «يەن ـ خۇاڭ ئاسايىشلىقى» ژورنىلىنىڭ 2010ـ يىل 3 ـ سانىدىن «فېلىيەتونلار ئايلىق ژورنىلى»نىڭ 2010ـ يىل ئىيۇن (كېيىنكى بىرىم ئايلىق) سانىغا كۆچۈرۈپ بېسىلغان.

ئۇيغۇرچە تەرجىمە مۇھەررىرىدىن ئىسىرگە قوشۇمچە: «پېكىشۇنى قوشاققا قېتىش دېلوسى» ھەققىدە

گۈيجۇ ئۆلكىسى پېكىشۇ ناھىيەسىدىكى چىن جۇڭخېي ئىسىملىك بىر

مەيۇر 2006 ـ يىلى 15 ـ ئاۋغۇستتا «چىنيۋەنچىۋەن. بېگىشۇ» دېگەن ماۋزۇدا بىر ھەجۋىي قوشاق يېزىپ، ئۇنى يانغوندا دوست ـ يۇرادەرلىرىگە يوللاپ بېرگەنىدۇق. قوشاقتا ئاشۇ ناھىيەدىكى يېزى رەھبەرلىرىنىڭ قىلمىش ـ ئىتمىشلىرى كىنايە قىلىنغان بولغاچقا، ئۇ، قۇلاقتىن ـ قۇلاققا يېتىپ ھەش ـ پەش دېگۈچە يۈتكۈل ناھىيەگە تاراپ كېتىپتۇ.

قوشاقنىڭ «ئىت چاپىدۇ دۇلدۇل كەپسى يېراقلارغا، (ۋېيگېر ئاكام) (ۋېيگېر ـــ ئامېرىكىنىڭ شەھۋەتنى قوزغايدىغان جىنسىي قۇۋۋەت دورىسى. بۇ يەردە سۆز ئويۇنى قىلىنۋاتىدۇ. ـــ ئۇيغۇرچە نەشر مەسئۇل مۇھەررىرىدىن) مەدەت بولغاچ تويۇقلارغا» دېگەن ئىككى مىسرادىكى «ئۇ» خېنى ناھىيىلىك بارتكوم سېكرېتارى ما يىڭ (كېيىن باشقا ناھىيەگە سېكرېتارلىق ۋەزىپىسىگە يۆتكىلىپتۇ. ئەما ئاز كۈن ئۆتمەي نۇرغۇن يارا ئالغانلىقى ئاشكارىلىنىپ قىلىپ قولغا ئېلىنىپتۇ) نىڭ قامىلىشىگە، «ۋەي» خېنى ھاكىم جۇ ۋېينىڭ ئىسمىغا كېلىدىغان خەتكە ئوخشاپ قالغاچقا، 31 ـ ئاۋغۇستتا ساقچىلار چىن جۇڭخېنىڭ ئىشخانىسىنى تۈيۇقسىز ئاختۇرۇپ، كومپيۇتېرنى تەكشۈرۈپ چىقىپتۇ ۋە يانغوننى مۇسادىرە قىپتۇ. ئاندىن چىن جۇڭخېنى كويزىلاپ ئايرىپ، ج خ ئىدارىسىنىڭ ئىككىنچى قەۋىتىگە سولاپ قويۇپتۇ. ساقچىلار ئىتىسىدىن باشلاپ چىن جۇڭخېنى سوراق قىلىشقا كىرىشىپتۇ ۋە ئۇيىنى ئاختۇرۇپ كومپيۇتېرنى مۇسادىرە قىلىپ، QQ نومۇرىنى بېجىتىلىپتۇ. بىراق چىن جۇڭخېي ساقچىلار ئارتىقچە بولغان جىنايىتنى ھەرگىز بوينىغا ئالمايتۇ. ئەما ج خ ئىدارىسى 1 ـ ئۆكتەبىر چىن جۇڭخېنىنى «تۈھمەت چاپلاش جىنايىتى» بىلەن رەسمىي قولغا ئېلىپ، ناھىيىلىك سولاقخانىغا تاپشۇرۇپ بېرىپتۇ. چىن جۇڭخېي سولاقتا ياتقان يىگىرمە نەچچە كۈندە ھەر كۈنى دېگۈدەك قوشاقنىڭ ھەر بىر سۆزىنىڭ يوشۇرۇن مەنىسى ھەققىدە سوراق قىلىنىپتۇ. 24 ـ ئۆكتەبىر ناھىيىلىك ج خ ئىدارىسى چىن جۇڭخېنىنى «گۇناھسىز» دەپ قويۇپ بېرىپ، ئۇنىڭدىن ئىيۇ سورابتۇ. ناھىيىلىك خەلق تېتىش مەھكىمىسى چىن جۇڭخېيغا ئەدلىيىلىك تۈزەم بېرىشنى ئوتتۇرىغا قويغانىكەن، تۈزەم ئىتىسالا نەقلىشتۇرۇلۇپتۇ. بۇ، ئېلىمىزدە ئەدلىيىلىك تۈزەم ئۈچۈن تېز نەقلىشتۇرۇلگەن دېلو ئىكەن. ئەمما، ناھىيەدىكى ئاخبارات ۋاستىلىرىدە، ھەتتا تورلاردىمۇ بۇ توغرۇلۇق ھېچنېمە دېيىلمەپتۇ. مۇخبىرلار كوچىلاپ سورىغانىكەن، بەزىلەر: «بۇ دېلوغا ئۇلۇك ئارىلاشقاچقا چىن جۇڭخېي گۇناھسىز دەپ قويۇپ بېرىلدى» دەپتۇ.

(تورىدىن ئېلىندى www.baidu.com)

دۇنيا بويىچە ئالدىنقى قاتاردا تۇرىدىغان ئۇنىۋېرسىتېت قۇرۇپ چىقالىشىمىز ھازىرچە خام خىيال

«ھازىر جۇڭگودا دۇنيا بويىچە ئالدىنقى قاتاردا تۇرىدىغان ئۇنىۋېرسىتېتنى بەرپا قىلىش يوق.» بۇ سۆزنى بېيجىڭ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ سابىق مۇدىرى، جۇڭگو پەنلەر ئاكادېمىيەسىنىڭ ئاكادېمىكى شۇ جىخۇڭ ئەپەندى 12 ـ ئاپرېل ئوتتۇرا جۇڭگو پەن ـ تېخنىكا ئىنستىتۇتى ئۇيۇشتۇرغان «ئىلىم ـ پەن روھى ۋە ئەمەلىيەت» تېمىسىدىكى سۆھبەتتە ئوتتۇرىغا قويدى («چاڭجياڭ گېزىتى» نىڭ 2010 ـ يىل 15 ـ ئاپرېل سانىدىن). شۇ جىخۇڭنىڭ بۇ بىر جۈملە سۆزى تالاي كىشىنىڭ يۈرەك ساداسى ئىدى. شۇنداق ئەمەسمۇ؟ نوپۇسى دۇنيا نوپۇسىنىڭ تۆتتىن بىرىنى ئىگىلەيدىغان، ئىقتىسادىي جەھەتتىمۇ دۇنيادا ئىككىنچى ئورۇنغا ئۆتتى دېيىلۋاتقان مۇشۇنداق چوڭ بىر جۇڭگودا دۇنيا بويىچە ئالدىنقى قاتاردا تۇرالمىغۇدەك ئۇنىۋېرسىتېتنىڭ بىرىمۇ يوق. باشقىلارغا نىسپ بولۇۋاتقان نوبېل مۇكاپاتى بىزگە نەزەر كۆزىنى سېلىپ قويمايۋاتىدۇ. جۇڭگو ئالىي مائارىپىنىڭ كۇچ ـ ماداري ئېلىمىزنىڭ «چوڭ دۆلەت» لىك ئورنىغا تازا ماس كەلمەيۋاتىدۇ.

«ئامېرىكا ئاخباراتى ۋە دۇنيا خەۋەرلىرى» ژورنىلىنىڭ 2010 ـ يىللىق ئەڭ يېڭى خەۋىرىگە قارىغاندا، دۇنيادىكى يۈز داڭلىق ئۇنىۋېرسىتېت ئىچىدە بېيجىڭ ئۇنىۋېرسىتېتى 52 ـ ئورۇنغا، چىڭخۇا ئۇنىۋېرسىتېتى 56 ـ ئورۇنغا تىزىلىپتۇ. دېمەك، ئېلىمىزدىكى ئەڭ ئالدىنقى ئورۇندا تۇرىدىغان بۇ ئىككى ئۇنىۋېرسىتېت ھەتتا ئەللىكنىڭ ئىچىگىمۇ كىرەلمىدى دېگەن گەپ. گەپ تېخى بۇلا ئەمەس. شاڭخەي قاتناش ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ ئالىي مائارىپ تەتقىقات ئاكادېمىيىسى تۈزۈپ چىققان «2008 ـ يىلى دۇنيادا ئالدىنقى قاتاردا تۇرىدىغان 500 ئۇنىۋېرسىتېت» ئىچىدە ئېلىمىزنىڭ بېيجىڭ ئۇنىۋېرسىتېتى، چىڭخۇا ئۇنىۋېرسىتېتى، شاڭخەي قاتناش ئۇنىۋېرسىتېتى، نەنجىڭ ئۇنىۋېرسىتېتى، جېجياڭ ئۇنىۋېرسىتېتى قاتارلىق داڭلىق ئۇنىۋېرسىتېتلىرى ئالدىنقى 200 نىڭ ئىچىگىمۇ كىرەلمەپتۇ.

يېقىر ئۆزۈمىمۇ ئۇنىۋېرسىتېتتا ئىشلەيمەن. يېقىنقى يىللاردا مۇنداق ئويغا كېپقالدىم: ئېلىمىزدىكى ئۇنىۋېرسىتېتلار بارغانسېرى زورىيىۋاتىدۇ: ئوقۇغۇچىلىرى يىلسايىن كۆپەيۋاتىدۇ: بىنا ـ ئىمارەتلىرى گويا بوي ـ بەستى تولمۇ قاملاشقان كېيىم مودېللىرىدەك بارغانسېرى ئېگىزلەپ، چىرايلىقلىشىپ كېتىۋاتىدۇ. بىراق مودېللاردىمۇ چىراي بولغىنى بىلەن بىلىم، روھ، ئۆزىگە خاس خاراكتېر بولمىسا دۇنياغا داڭدار مودېللاردىن بولالمايدۇ ـ دە! بىر قىسىم پروفېسسور ـ مۇتەخەسىسنى تونۇيمەن. ئۇلارنىڭ نامى چىقىۋاتىدۇ ـ يۇ، ئەمما باش چۆكۈرۈپ تەتقىق قىلىشقا ۋاقتى چىقماي قېلىۋاتىدۇ. قىلىدىغىنى ـــ ھە دېسىلا تېلېۋىزورغا چىقىش، سۆھبەت ئۇيۇشتۇرۇش، چەت ئەللەردە زىيارەتتە بولۇش، تۇرلۇك پائالىيەتكە قاتنىشىش. ئۇلار ئۇچۇن ئايروپىلان ـــ خۇددى كوچىدىكى تاكسى: شۇئا ئۇلارنىڭ ئاسماندا ئۇچىدىغان ۋاقتى يەردە ماڭغاندىكىدىنمۇ چىق. پروفېسسور ـ مۇتەخەسىسلەر بەئەينى سودىگەرلەردەك سودا ۋە مېھماندارچىلىق بىلەن بوپكىتىۋاتىدۇ: قوشۇمچە تاپاۋەت ئىزدەيدىغانلارمۇ ئاز ئەمەس. ئالىي مەكتەپلەر ئەمەل ـ مەنسەپ سورۇنىغا ئوخشاپ قالغاندەكمۇ قىلىدۇ. مىسالەن، باشقارما دەرىجىلىك بىر ئورۇننى 40 پروفېسسورنىڭ تەڭ تالاشقانلىقى ھەممىزگە ئايان. ئالىي مەكتەپ رەھبەرلىرىنىڭ ھەممىسىنىڭ مەمۇرىي دەرىجىسى بار. ئالايلۇق، مەكتەپ مۇدىرى شۇ جىخۇڭنىڭ دەرىجىسى مىنىستىرگە باراۋەر كېلىدۇ. ئىشقىلىپ ئىلىم سىياسىغا بېقىنىپ جان ساقلايدۇ. ھەتتا ئىلىم بىلەن سىياسىنى ئايرىغىلى بولمايدۇ: ئىلىم پەنە كېلىپ سىياسىي ئۇچۇن خىزمەت قىلىدۇ. ئېلىمىزدىكى تالاي دوكتورنىڭ ئەمەل ـ مەنسەپتە ئىكەنلىكى بۇنىڭ پولاتتەك پاكىتى. مەنسەپدارلارنىڭ دوكتورلۇقتا ئوقۇشى، ئۇلار يەنە بىر بالداق ئۆرلەشتە ئەسقاتىدىغان پەلەمپەي ـــ شوتا، خالاس. نىيەت شۇنداق تۇرۇقلۇق، ئۇلارنىڭ ئىلىم تەھسىل قىلىشقا نەدىمۇ رايى بولسۇن؟ ئۇنداق ئادەملەر ياقلىغان دىسسىرتاتسىيە قانچىلىك بولماقچىدى؟ شۇ جىخۇڭ: «بېيجىڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلىم تەتقىقاتى ماقالىلىرىنىڭ سانى جەھەتتە ئامېرىكا يالى ئۇنىۋېرسىتېتى

بىلەن تەڭ تۇرىدۇ» دېگەندەك قىلدى. دۇرۇس، جۇڭگودىكى دوكتورلارنىڭ سانى ئامېرىكىنىڭكىدىن ئاللىقاچان ئېشىپ كەتتى؛ يەنە كېلىپ ئىلىم تەتقىقاتى ماقالىلىرىنىڭ سانى جەھەتتىمۇ دۇنيادا ئالدىنقى ئورۇنغا ئۆتتى. لېكىن ئۇنتۇپ قالمايلى: جۇڭگونىڭ دوكتور، ماگىسترلىرىنى ئامېرىكىدەك تەرەققىي تاپقان ئەللەر ئېتىراپ قىلمايدۇ.

شۇ جىخۇڭنىڭ ئېيتىشىچە، پۇل بولسىلا دۇنيا بويىچە ئالدىنقى قاتاردا تۇرىدىغان ئۇنىۋېرسىتېتلارنى قۇرۇپ چىققىلى بولارمىش. بىراق دۇنيا بانكىسىنىڭ ئالىي ماۋارىپقا مەسئۇل باشقۇرغۇچىسى جەمىل سەلمى (Jamail Salmi) دۇنيادىكى ھەر قايسى ئاساسلىق ئۇنىۋېرسىتېتلارنى تەتقىق قىلىش ئارقىلىق شۇنى بايقاپتۇ: پەقەت پۇل بولسىلا ئىش پۈتمەيدىكەن؛ دۇنيادىكى ئوقۇش پۇلى ئەڭ يۇقىرى جورجي ۋاشىنگتون ئۇنىۋېرسىتېتى، كېن يون ئىنستىتۇتى، بۇك كورنېل ئۇنىۋېرسىتېتى، ۋاسا ئىنستىتۇتى ۋە ساراھ لاۋرېنس ئىنستىتۇتى قاتارلىقلارنىڭ ھېچقايسىسى دۇنيا بويىچە ئالدىنقى قاتاردا تۇرىدىغان ئالىي بىلىم يۇرتلىرىدىن ئەمەس ئىكەن.

جۇڭگودىكى داڭلىق ئۇنىۋېرسىتېتلارمۇ پۇلدىن قىسلىپ قالغان ئەمەس: ئۇچ قەۋەتلىك مەكتەپ ئاشخانىسىغىمۇ قوش لفىت ئورنىتالايدۇ، ئوقۇ ـ ئوقۇتۇشتى باھالىتىش ئۈچۈن نەچچە ئون مىليون يۈەننى غىڭ قىلماي خەجلىۋېتەلەيدۇ؛ تەتقىقات خراجىتىنى «ئوبراز قورۇلۇشلىرى» غا ئىككىلەنمەي ئىشلىتىۋېتەلەيدۇ. تەرەققىي تاپقان ئەللەردىكى ئالىي مەكتەپلەرمۇ پۇلدىن قىسلىپ قالغىنى يوق، ئەلۋەتتە. بىراق، ئۇلاردىكى ئوقۇتۇش بىنالىرىنىڭ بەزىلىرى نەچچە يۈز يىللىق تارىخقا ئىگە، ئوقۇتۇش ئەسلىھەلىرىمۇ ھەم كونا ھەم قالاق. بېقىندا «سۇمۇرغ» تېلېۋىزىيەسىدىن مۇنداق بىر ئەھۋالنى ئۇقتۇم: گېرمانىيەلىك بىر ئالىمنىڭ دېيىشىچە، گېرمانىيەگە ئوقۇشقا بارغان نۇرغۇن ئاسىيالىق ئوقۇغۇچى كونا ۋە قالاق ئوقۇتۇش ئەسلىھەلىرىنى كۆرۈپ ئارقىسىغا بۇرۇلۇپلا كېتىپ قاپتۇ. ئەمەلىيەتتە، گېرمانىيەدىكى ئالىي مەكتەپلەرنىڭ ئوقۇ ـ ئوقۇتۇش، يەنى «يۇمشاق دېتال» جەھەتتە دۇنيادا ئالدىنقى ئورۇندا تۇرىدىغانلىقى ھەممىمىزگە ئايان؛ بىنا ـ ئىمارەت، ئوقۇتۇش ئەسلىھەلىرى، يەنى «قاتتىق دېتال» لىرى كارامەت، دۇنيادىكى نۇرغۇن ئالىي مەكتەپ ئىلىم مۇۋەپپەقىيىتى جەھەتتە گېرمانىيە مەكتەپلىرىنىڭ قولىغا سۈمۈ قۇيۇپ بېرەلمەيدۇ.

دۇنيا بويىچە ئالدىنقى قاتاردا تۇرىدىغان ئالىي مەكتەپلەر بىزدىكى قاتاردا يوق مەكتەپتىن بىر نەچچىنى قوشۇپلا قۇرۇپ چىققان «نۇقتىلىق ئۇنىۋېرسىتېت» لارغا ئەسلا ئوخشىمايدۇ. دۇنيادىكى داڭدار ئالىي مەكتەپلەرنىڭ كۆلىمى چوڭ ئەمەس؛ ئۇلار ئارىسىدا ئادەم سانى 10 مىڭدىن ئاشىدىغانلىرى ناھايىتى ئاز. ھالبۇكى، ئېلىمىزنىڭ داڭلىق ئالىي مەكتەپلىرىگە نەزەر سالىدىغان بولساق، ئۇلار بىر ـ بىردىن چوڭ ۋە ھەيۋەتلىك؛ بىنا ـ ئىمارەتلىرى كۆزنى قامىشتۇرىدۇ. ئەمما، ئوقۇتقۇچىلار قوشۇنىدا ساپاسىز ـ قارا قورساقلارمۇ ئاز ئەمەس. قۇرۇلغىنىغا 900 يىل بولغان ئوكسفورد ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ بىنا ـ ئىمارەتلىرى گەرچە كونا بولسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭدا تەلىم ئالغانلارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك داڭدارلاردىن بولۇپ چىقتى. مىسالەن، يەتتە دۆلەتنىڭ 11 نەپەر پادىشاھى، 47 نەپەر نوبېل مۇكاپاتى ساھىبى، 19 دۆلەتنىڭ 53 نەپەر رەئىس جۇمھۇرى ۋە باش ۋەزىرى (بۇ، ئەنگلىيەنىڭ 25 نەپەر باش ۋەزىرىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئۇلارنىڭ 13 نەپىرى ئوكسفورد ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ خىرىستىئان ئىنستىتۇتىدا ئوقۇغان)، 12 نەپەر دانىش، 86 نەپەر باش ئېپىسكوپ ۋە 18 نەپەر كاردىنال دەل ئوكسفورد ئۇنىۋېرسىتېتىنى پۈتتۈرگەن. خوش، ئۇنداقتا، بېيجىڭ ئۇنىۋېرسىتېتى دۇنياغا مەشھۇر شەخستىن زادى قانچىنى تەربىيەلەپ چىقالدى؟

بىز جۇڭگولۇقلار ھە دېسىلا «ئاكاڭ قارىغاي جاھاندا بىر» دەيمىز. دۆلەت يەن ـ تېخنىكا مىنىسترلىكىنىڭ بۇ يىل 28 ـ فېۋرال چاقىرىلغان ئاخبارات ئېلان قىلىش يىغىندا 2020 ـ يىلىدىن بۇرۇن دۇنيا بويىچە ئالدىنقى قاتاردا تۇرىدىغان ئۇنىۋېرسىتېتنى بىر نەچچىنى قۇرۇپ چىقىدىغانلىقىمىز جاكارلاندى. بۇ ھال بىزنىڭ بۇرنىمىزنىڭ ئۇچىنلا كۆرىدىغان، گەپ بىلەن شەھەر ئالىدىغان يەڭگىلتەكلىكىمىزنى يەنە بىر قېتىم ئاشكارىلىدى. دۇنيا بويىچە ئالدىنقى قاتاردا تۇرىدىغان ئۇنىۋېرسىتېت خىيالىغا كەلگەنچە قۇرۇپ چىققىلى بولىدىغان ئاسان ئىش ئەمەس. ئۇنىڭ ئۈچۈن ئۇزۇن زامان تىرىشىپ، دۇنيا جامائەتچىلىكىنىڭ ئېتىراپ قىلىشىنى قولغا كەلتۈرۈشكە توغرا كېلىدۇ. ئۇزۇم بىر جۇڭگولۇق بولغىنىم ئۈچۈن، ئېلىمىزدە دۇنيا تونۇغىدەك ئالىي بىلىم يۇرتلىرىنىڭ بولۇشىغا تەشنامەن! ئەمما ـ زە، دۇنيا بويىچە ئالدىنقى قاتاردا تۇرىدىغان ئۇنىۋېرسىتېت قۇرۇپ چىقىش، بىز ئۈچۈن ھازىرچە خام خىيالدەك قىلىدۇ.

خۇجىنلىياڭ ئىمزاسىدىكى بۇ مۇلاھىزە «جۇڭگو يازىلىرى گېزىتى»نىڭ 2010ـ يىل 16 ـ ئاپرېل سانىدىن «فىلىپىنلاردىن تاللانما» رۇبرىكىسىنىڭ 2010ـ يىل ئىيۇن (ئالدىنقى بېرىم ئايلىق) سانىغا كۆچۈرۈپ بېسىلغان.

جۇڭگولۇق ئاتا ـ ئانىلار سەمىگە

1. «بالام مەكتەپ تەۋسىيە قىلىۋاتقان تەكرارلاش ماتېرىياللىرىنى ئېلىپ ئۆگەنسە مەدەنىيەت ساپاسى ئۆسۈپ قالمىدۇ» دەپ ئويلامسىز؟ بىراق، بىلىڭكى، ئۇ ماتېرىياللارنىڭ كۆپىنچىسى قولنىڭ ئۈچىدا ئۇرۇپ ـ سوقۇپ تۈزۈپ قويغان كىتابلار. شۇڭا، ئۇنى ھەتتا ئاشۇ نەشرىياتنىڭ مۇھەررىرلىرىمۇ بالىلىرىغا ئېلىپ بېرىشنى خالىمايدۇ.

2. دەرسلىك كىتابلاردا سەرخىل مەزمۇنلار ئاز، بىمەنە نەرسىلەر جىق.

3. بالىڭىز «تىل ـ ئەدەبىيات» دەرسىدە ياخشى بولسا، ھەر ھالدا بۇنىڭغا سەل قارىماڭ، قارىغاندا بالىڭىز ئەڭ بولمىغاندا سەر خىل يازغۇچى بولالمىغۇدەك.

4. بالىڭىزنىڭ «ماتېماتىكا»، «فىزىكا»، «خىمىيە» دەرسلىرىدىكى نەتىجىسى ياخشى بولسا، بۇ ئەلۋەتتە پەخىرلەنگۈدەك ئىش. ئەمما، بالىڭىزنىڭ ئۆگەنگەن ئاشۇ نەرسىلەرنى چوڭ بولغاندا ئاساسەن ئىشلىتەلمەيدىغانلىقىنى بىلەمسىز؟

5. ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى ھە دېسىلا بىنادىن ئۆزىنى تاشلاپ ئۆلۈۋېلىۋاتىدۇ.

6. سىياسەت، ئەدەبىيات ـ ئەخلاق، پەلسەپە ئوقۇشلۇقلىرىنى تۇزۇۋاتقانلارنىڭ ئەدەبىياتى گادىر ماچمىكىن دەيمەن.

7. ئەسلىدە بالىكىزغا ھەر كۈنى كىشىلىك قاراش ۋە قىممەت قارىشىدىن تەلىم بېرىۋاتقانلارنىڭ كىشىلىك تۇرمۇش قارىشى ۋە قىممەت قارىشى دۇرۇس ئەمەس.

8. بالام ئالىي مەكتەپكە كىردى دەپ ئالدىراپ خۇش بوپكەتمەك، ئۇنىڭ ئالىي مەكتەپتىكى كۈنلىرى ئاساسەن دېگۈدەك مۇھەببەتلىشىش بىلەن ئۆتىدۇ. يامان يېرى: ئۇنىڭ ئالىي مەكتەپنى پۈتتۈرگەن كۈنى دەل ئىشسىزلار توپىغا قوشۇلغان كۈندۇر.

9. بالىكىزغا ھەققىي بىلىم ۋە قابىلىيەت ئۆگىتىدىغىنى يەنىلا جەمئىيەت.

10. ئالىي مەكتەپلەرنىڭ ھوقۇقدارلىرى ئىچىدە مەسئۇلىيەتچان بىلىم ئىگىلىرى، ئىستېداتلىق باشقۇرۇش مۇتەخەسىسلىرى ئاز، بىلىمسىز ـ سامان قورساق بيۇروكراتلار كۆپ.

11. باشلانغۇچ ۋە ئوتتۇرا مەكتەپلەردە ئاينىپ كەتكەن بىنورمال مۇئەللىملەر تولا؛ ئۇلار بالىكىزغا ھەتتا بىر ئۆمۈر تەسىر كۆرسىتىشى مۇمكىن.

12. كۆپ ساندىكى كىشىنىڭ مەكتەپ قۇرۇشى ھەرگىزمۇ بالىكىز ئۈچۈن ئەمەس، دۆلەت ئۈچۈن ئەمەس، جەمئىيەت ئۈچۈنمۇ ئەمەس، پەقەت پۇل تېپىش ئۈچۈنلا.

13. مائارىپىمىزدا كىشىلىك ھايات ۋە ئىنسانىي سۈيگۈگە ئالاقىدار مەزمۇنلار ئىنتايىن ئاز. بار دېگەندىمۇ تەشۋىقاتتىكىسى بىر خىل، ئەمەلدىكىسى باشقىچە. شۇڭا بالىكىز ئەتە ـ ئۆگۈن پۇل دېسە دۇم چۈشىدىغان مەككار ـ نەپسانىيەتچى بولۇپ چىقسا، ئۇنىڭغا ئەجەبلىنىپمۇ كەتمەك.

14. ئانا تىل ئۆگىنىش چەت ئەل تىلى ئۆگەنگەندىنمۇ مۇھىم ئىدى. ئەپسۇس، بالىلىرىمىز ئىنگلىزچىنى جېنىنى تىكىپ قويۇپ تۇرۇپ ئۆگىنىشكە مەجبۇر.

15. «ۋاجىرا سۈترا»، «توينبىزم قەسىدىلىرى» ئەسلىدە جۇڭگولۇقلار ئۆگەنمىسە بولمايدىغان كلاسسىك ئەسەرلەردىن ئىدى. ئەمما، ئالاھىدە ئەھۋال بولمىسا، بالىكىز ئۇ ئەسەرلەرنى بىر ئۆمۈر قولىغا ئېلىپمۇ باقمايدۇ.

16. بالىكىزنىڭ تولۇقسىز ۋە تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپ ئىنگلىز تىلى دەرسىدىكى نەتىجىسى ئىزچىل 95 نومۇردىن چۈشمىسە، مۇشۇ ئۈلچەم بويىچە ئۇنى ئامېرىكىلىق بالىلاردىنمۇ ئېشىپ كېتىپتۇ، دېىسكىز بولىدۇ. ئەمما ئۇنىڭ ئىنگلىزچە سۆزلەپ زۇۋاننى ئۇقتۇرمىقى بەسىي مۇشكۇل؛ ھەتتا بەزىلىرى ئىنگلىز تىلىنى كېيىن بىر ئۆمۈر ئىشلىتەلمەسلىكىمۇ مۇمكىن.

17. ئالىي مەكتەپلەرنىڭ ئوقۇش پۇلى شۇنچە يۇقىرى بولسىمۇ، ئەمما بۇ پۇلدىن ئوقۇغۇچىلارغا ياكى ئوقۇتۇشقا ئىشلىتىدىغىنى بەكمۇ ئاز.

18. بالىكىز مەكتەپ ئاشخانىسىدا قاچىسىدىكى ئاشنىڭ يېرىمىنى يەپ، يېرىمىنى تۆكەمدۇ؟ ھەببەللى، بۇنى بالىلاردىن ئەمەس، مەكتەپتىن كۆرۈك، چۈنكى مەكتەپ بالىلاردا ئەجىر ـ مېھنەتنىڭ قەدرىنى بىلىدىغان ئاتنى يېتىلدۇرۇشكە ئازراقمۇ ئىرەنشىمەيۋاتىدۇ.

19. ئاسپىرانتلار مائارىپىغۇ دېمەيلا قويۇڭ.

20. بالىكىزمۇ خۇددى سىزگە ئوخشاش بەختىيار ھاياتنىڭ نېمىلىكى ھەققىدە تەلىم ـ تەربىيە ئېلىشقا قادىر بولالمايۋاتىدۇ. شۇڭا بالىلارنىڭ كۆپىنچىسى ئۆي ـ ئوچاقلىق بولغاندىن كېيىن ئۆزلىرىنىڭ نىكاھ ۋە ئائىلە ئىشلىرىنى ئوبدان بىر تەرەپ قىلالمايدۇ.

21. بالىكىزمۇ خۇددى سىزگە ئوخشاش ماتېرىيالىزم بويىچە تەربىيەلىنىۋاتىدۇ. بىراق، ماتېرىيالىزمنىڭ ھەممىسلا چىن ھەققەت بوپكېتىشى ناتايىن، يەنە كېلىپ پەن ـ تېخنىكا ناھايىتى يۇكسەلگەن ئەللەرمۇ ماتېرىيالىزمنى ھەقىقەت دەپ قارىمايدۇ. بارلىققا كەلگىنىگە نەچچە ئون يىللا بولغان ماتېرىيالىزملىق دۇنيا قاراش جۇڭگولۇقلارنىڭ ئەنئەنىۋى دۇنيا قارىشى بىلەن قىممەت قارىشى سىستېمىسىنى بىراقلا يوقاتقىنى بىلەن، بىز ئۈچۈن بىرەر سىستېمىنى بىمالال تۇزۇپ بەرگىنى يوق. شۇڭا بۇرۇن ئۆتكەن ھەم پىشىق بىلىدىغان قەھرىمانلار، ئۇلۇغلار ۋە ئۇلارنىڭ ئۇلۇغۋار سۆز ـ ھەرىكەتلىرىنىڭ ئەسلىدە كۆپتۈرۈپ توقۇپ چىقىلغان نەرسىلەر ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋاتىمىز.

22. بىز ئۆگەنگەن تارىخنىڭ كۆپ قىسمى ئۆزگەرتىلگەن نەرسىلەركەن ئەمەسمۇ!

23. دەرسلىك كىتابلاردا ھە دېسلا لىن زېشۇ، چى جىگۇاڭ، سىماگۇاڭ، خەن جۇگىيەن، بەي جۈيى، سۇدۇگۈپۇ قاتارلىقلارنى ئۇنداق تارىخىي شەخس، بۇنداق تارىخىي شەخس دەپ تىلغا ئالىمىز. ئەمەلىيەتتە، ئۇلارنىڭ ھەممىسى ناھايىتى ئىخلاسمەن بۇددا مۇخلىسلىرى ۋە بۇددا دىنىنىڭ ئەھكام ـ ئەركانلىرىنى تەۋرەنمەي ئادا قىلغۇچىلاردىن ئىدى. ريژىسسور بۇددا دىنىنى چۈشەنمىگەنلىكى ۋە لىن زېشۇدىكى دىنىي ئېتىقادىنىڭ قانداقلىقىنى بىلمىگەنلىكى ئۈچۈن «ئەپىيۇن ئۇرۇشى» ناملىق كىنونى قاملاشتۇرۇپ ئىشلىپەلمىگەن.

24. كۈنىزى مەدەنىيىتى بارا ـ بارا جۇڭگو جەمئىيىتىنىڭ ئاساسى روھىي ئېقىمىغا ئايلىنىدۇ. بۇ ئاساسىي ئېقىم غەرب دېموكراتىيەسى بىلەن بىرىكىش نۇقتىسىنى تېپىپ، ئاخىرى يېڭى مەدەنىيەت تۇزۇلمىسىنى بەرپا قىلىدۇ. تەيۋەن بىلەن سىنگاپور بۇنىڭ جانلىق مىسالىدۇر.

25. مەكتەپلەردىكى ئايىغى چىقماس باھالاش، ئۈلچەمگە يەتكۈزۈش پائالىيەتلىرىنىڭ كۆپ قىسمى شەكلۇازلىق بولۇپ، ئۇنىڭ يەنە بىر قاتلىمى نادانلىق ۋە چىرىكلىك بىلەن تولۇپ كەتكەن.

26. بۇگۈنكى كۈندە جاك بولىكغا ئوخشاش ھەققىي مائارىپشۇناسلاردىن بىرىمۇ قالمىدى.

27. ئىلىم ـ پەنمۇ دۇنيادىكى بىردىنبىر ھەقىقەت ئەمەس؛ يەنە كېلىپ ئىلىم ـ پەننىڭ ئەسەبىي كاھالتى بىلەن ئىنسانلارنىڭ چېكى يوق، بالاخور نەپسى تەبىئەت دۇنياسىدىن ئاچ كۆزلۈك بىلەن بايلىق تەلەپ قىلىپ، مۇھىتنى ۋەيران قىلماقتا، بۇ ھال ئاخىرقى ھىسابتا ئىنسانلارنى ھالاكەتكە باشلاپ بارىدۇ. ئىنسانلار شۇندىلا ئۆزلىرىنىڭ ئاداقىي قارارگاھىنى ئۆز قەلبىدىن ئىزدىمىسە بولمايدىغانلىقىنى تونۇپ يېتىدۇ.

28. مائارىپىمىزدا دىنىي تەربىيەگە پەقەتلا ئورۇن بېرىلمەيۋاتىدۇ. ھەتتا ئەقەللىي دىنىي ساۋاتلارمۇ يوق.

29. كىشىنى ھەممىدىن بەكرەك ئېچىندۇرىدىغىنى يۇقىرىقىلارلا

ئەمەس! يەنە تېخىــــى... مۇبـــادا يەر تەۋرەپ قالـــسىزە... مەكتەپلەرنىڭ قۇرۇلۇشلىرىغا ئىشەنچ قىلغىلى بولمايدۇ جۇمۇڭ!

ئەي سىيىپي ئىمزاسىدىكى بۇ يازما «ئاتا ـ ئانىلار ئەنجۈمەنى» گېزىتىنىڭ 2010ـ يىل 16 ـ مارت سانىدىن «قىلىپەتونلار ئايلىق ژورنىلى» نىڭ 2010 ـ يىل ماي (كېيىنكى يېرىم ئايلىق) سانىغا كۆچۈرۈپ بېسىلغان. يۇقىرىقى ئەسەرلەرنىڭ تەرجىمانى **ئاسىمجان ئابلىمىت**. تىلماچ: جىجاڭ (خوتۇنسومۇل) ناھىيە رادىيو ـ تېلېۋىزىيە ئىدارىسىنىڭ خادىمى

پۇلنى قانداق تاپقۇلۇق؟

مېنى ئىككى ئېغىز گەپ قىلىپ بەرسۇن، دەپسىلەر. نېمىنى سۆزلىسەم بولاركىنتاڭ؟ سىلەرچۇ؟ قانداق گەپنى ئاڭلىغىلار بار؟ ھە راست! سىلەرنى قانداق پۇل تېپىشنى ئۆگەنسەك دەۋاتىدۇ، دېيىشىدۇ. دۇرۇس، پۇل تېپىشنىڭ ئەلمى ـ تەلمى توغرۇلۇق گەپ قىلىپ باقاي.

پۇل تېپىشتا ئالدى بىلەن ھېساب ـ كىتابنى بىلىش كېرەك. دېسەم ـ دېمىسەم سىلەر بۇنىڭغا ئۈستا. ئەمما، مۇنداق بىر نەچچە تۈرلۈك ھېساب ـ كىتابنى قىلىپ باققان بولۇشۇڭلار ناتايىن.

بىرىنچى، تەن ساقلىق ـــ پۇل تاپقانلىق. ھازىر داۋالىنىشقا پۇل سۈدەك كېتىدىغان بوپقالدى. 10 مىڭ يۈەنلەپ، 100 مىڭ يۈەنلەپ پۇل تاپقانلارمۇ دوختۇرخانىغا بىر قېتىم كىرىپ ـ چىقىسلا قاقسەنەم بوپكېتىدۇ. شۇڭا، ساقسىزلىق نامراتلىقىمىزغا باشلامچى سەۋەب بولۇۋاتىدۇ. 20 نەچچە ياشتا قان بېسىمى، 40 نەچچە ياشلاردا سەكتە ـ پالەج بوپقېلىۋاتقانلىقىمىز نەسەۋەبتىن؟ بۇ، ھاراق ـ تاماكىغا، قورساققا بەك بېرىلىپ كەتكەنلىكىمىزدىنمۇ ـ قانداق؟ سۈيۇق ـ سەلەكدىن بېزىپ ھال باقماي گۆش، قىچا تەرمەي ياغ يەۋاتقانلىقىمىزدىنمۇ ـ قانداق؟ ساغلاملىق بىلىملىرىنى ئۆگىنىپ قويۇشقا سەل قاراۋاتقانلىقىمىزدىنمۇ ـ قانداق؟ بالىلارنىڭ ئۇدۇل كەلگەن ئۇششاق ـ چۈششەك ئەخلەت يىمەكلىكلەرگە سۈيەت ـ ساپاسىغا قارىمايلا دۇم چۈشۈپ يەۋاتقانلىقىدىنمۇ ـ قانداق؟ قاراپ بېقىڭلار: يېزا ـ بازارلارنىڭ ئاسمىنىدىكى قاپقارا ئىس ـ تۈتەكلەرگە: زەھەرلىك ئىس پۇرقۇپ تۇرغان سانجاق ـ سانجاق تۇرخۇنغا: دىماغنى ئېچىشتۇرىدىغان زەھەرلىك گازلارغا! ئەنە ئۇ يەرلەردە ئەسكى ـ تۈسكى يىغقۇچىلار سامانداك. دۇرۇس! تاغدەك ئەخلەتلەردىن پۇل تېپىۋاتىدۇ. ئەمما، مەينەت ھاۋا، سىسىق سۇلار ئادەملەرنى كېسەل قىلىۋېتىۋاتىدۇ. بۇنىڭدىكى پايدا ـ زىيانىنى ھېسابلاپ باقتۇقمۇ؟

ئىككىنچى، بالىلارنى ئوبدان تەربىيەلىگەنلىك ـــ پۇل تاپقانلىق. «يوقسۇللار بالىلىرىنىڭ چوڭ بولۇشىدىن قورقىدۇ» دەيدىغان گەپ بار. چۈنكى، بالاڭ ئوبدان ئادەم بولسا، يانچۇقۇڭ پۇل كۆرۈپ ھاللىنىدۇ؛ ئەكسىچە بولسا، بېشىڭغا بالا بولۇپ، تاپقان ـ تەرگىنىڭ سورىلىدۇ. بەزىلەر بالىلىرى بىلەن كارى يوق شەھەرمۇ ـ شەھەر قاتراپ پۇل تاپىدۇ. ئەمما ئۇنداقلار تاغارلاپ پۇل تاپقىنى بىلەن، بالىلىرىدىن بىرەرسى يا زەھەرلىك چېكىملىككە ئۆگىنىپ قالسا، يا تۇرمىگە كىرىپ قالسا كۆرۈڭ، ئۇنداق ئائىلىنىڭ تۇگەشكىنى شۇ. شۇڭا، پەرزەنت تەربىيەسىدە ئېسىل ئەخلاق ـ پەزىلەتنى يېتىلدۇرۇشكە سەل قارىمىغۇلۇق. ئەگەر ئۇلار قىزىلكۆز ـ ھارامزادە بوپقالسا بۇرت ـ قوۋمى ۋە ئۆز بۇرادەرلىرىگە ساختىپەزلىك قىلىشتىن ئىلگىرى ئالدى بىلەن ئاتا ـ ئانىسىغا ساختىپەزلىك قىلىدۇ، گېزى كەلگەندە ئۇلارنى دوغا تىكۈۋېتىشتىمۇ يانمايدۇ. ئۇنداق ھارامتاماقلارنى ئۆز كۈنۈڭنى ئۈزۈڭ ئال، دەپ باقساقچۇ؟ بىكار! چۈنكى، ئۇنداق سالپى ـ سالىياقلاردىن ھەممە ئادەم قاچىدۇ، ھەزەر ئەيلەيدۇ. چاڭشالىقنىڭ گېپى بىلەن ئېيتقاندا «كۆيۈمى يوق ئادەم پالاكەتتىن ئۆزە كەلمەيدۇ» غان تۇرسا، ئىشى ئېقىش تاپامتى؟ شۇڭا، سىرتلاردا نان تېپىپ يېيەلمەي، ئۆيدە تەييار تاپ بولۇپ يەپ ياتىدۇ. ئۆيىڭىزدە ئۇنداق بالاخور ـ ھارامتاماقتىن بىرى بولسا، تاغدەك دەپنە ـ دۇنيا تاپقىنىڭىز بىلەنمۇ ئۇنىڭغا دال بولمايدۇ ـ دە!

ئۈچىنچى، مودىكەشلىكتىن ھەزەر ئەيلىگەنلىك پۇل تاپقانلىق. يېڭىدىن يېڭى مودىنى ھەمىشە سودىگەرلەر پەيدا قىلىدۇ، بىدىكلەر تارقىتىدۇ. سىزنى دەيدىگە سىلىپ ئون يۈەنلىك كىيىمنىڭ ئورنىغا مىڭ يۈەنلىك كىيىمنى ئېلىشقا قىزىقتۇرىدۇ. ئەمەلىيەتتە ئىككىسى ئوخشاشلا كىيىم. ئۇلار بۇگۈن «قوش قاپاق چىرايلىق» دېگەننى كۆتۈرۈپ چىقسا، ئەتىسى «بادام قاپاق مودا» دېگەننى كۆتۈرۈپ چىقىدۇ. بۇگۈن قىزىل چاچنى ماختىسا، ئەتىسى يېشىل چاچنى داڭلايدۇ. مۇبادا ئۇنداق گەپلەرگە ئىشىنىپلا قالدىڭىزمۇ، بولدى! قىلتاققا چۈشكىنىڭىز چۈشكەن؛ يانچۇقىڭىزنى كولىغىنىڭىز كولىغان.

تۆتىنچى، ئاددىي ـ سادىدا ياشىغانلىق ـــ پۇل تاپقانلىق. «ئاز يەپ، ئاسان تىرىل» دېگەن گەپتە تىرەن پەلسەپە ۋە ھېكمەت بار. ئەمەلىيەتتە باي ـ بايىاشات ئۆتكەن ئائىلىلەر چاندۇرمىغىنى بىلەن دەردىنى ئۈزى بىلىدۇ: «تۆگە قانچە، يېغىرى شۇنچە»؛ ئادەم قانچە ئېگىزدىن يىقىلسا شۇنچە قاتتىق چۈشىدۇ. شۇڭا، باي ـ بايىاشات ياشىغانىنىمۇ ئۆزىگە تۈشلۈق دەردى، باش ئاغرىقى بار. باي ـ زەردارلارنىڭ بىرەر ۋاق غىزانى «قاينىقىمۇ ئىچ كۆڭلۈك تىنچ» دەيدىغانلاردەك ئارامخۇدا ئولتۇرۇپ يېيەلىشى ناتايىن. مىسالەن، بايلارنىڭ بالىلىرى توققۇزى تەل، غەمسىز ئۆسكەنلىكى ۋەجىدىن بەگباش كېلىدۇ؛ باي ئائىلىلەر ھە دېسىلا جىنايەتچىلەرنىڭ نىشانىغا ئايلىنىپ قالىدۇ. شۇنداق ـ تە! چىقىدىغان نەپ بايلاردا تۇرسا، جىنايەتچىلەر نامراتلارغا كۆز تىكەمتى؟! دېمەك، ئارامخۇدا كۈن ئالغانلىقىنىڭ ئۆزىمۇ پۇل تاپقانلىق. چۈنكى، ئارامخۇدا ياشىيالايدىغانلار قوغدىغۇچى بالالاشقا، بۇرە ئىتلارنى بېقىشقا، قوروق تاملىرىنى ئېگىز چىتلاشقا پۇل خەجلەپ يۈرمەيدۇ. بايلارنىڭ پۇلى كۆپ، قورسىقى بەك توق بولغاچقا (ئورۇقلاش، چىنىقىش كۆلۈپلىرىنىڭ) ئەزالىق كارتىسىنى سېتىۋېلىپ، ھەر كۈنى چىنىقمىسا، ئورۇقلىمىسا بولمايدۇ. بىراق سىزچۇ؟ خۇدانىڭ قوتلۇق كۈنى چاپىسىز، قاترايسىز، تەرلەيسىز. شۇڭا، بۇنىڭغا يانچۇق كولاپ يۈرۈشنىڭ ھاجىتى يوق. بۇنىڭ ئۈزى پۇل تاپقانلىق بولماي نېمە؟

بەشىنچىدىن، ئىجتىھات بىلەن ئۆگىنىپ، كۆپرەك پىكىر قىلغانلىق ـــ پۇل تاپقانلىق. بۇ گەپنى 50 ياشتىن تۆۋەنلەرگە قارىتىپ دەۋاتىمەن. ئۇلارنىڭ ئېسى جايىدا كېلىدۇ. شۇڭا ۋاقتنى چىڭ تۇتۇپ بىر نەرسە ئۆگىنىۋېلىشى كېرەك. بايقىشىمچە، ھازىر

تولا ئادەمنىڭ پۇل تاپالماسلىقى، تاپقاندىمۇ چىڭ تۇتالماسلىقى ئاسان ئالدام خالىغا چۈشۈپ كېتىشتىن بولۇۋاتىدۇ. چۈنكى ئىش ـ ئۇقەتتە ئالدىنىپ قېلىۋاتىدۇ؛ دۇكان ـ ماگىزىنلاردا ئالدىنىپ قېلىۋاتىدۇ؛ دوختۇرخانىلاردا ئالدىنىپ قېلىۋاتىدۇ؛ خىزمەت ئىزدىگەندە ئالدىنىپ قېلىۋاتىدۇ؛ يەرزى يازىخور ـ خىيانەتچى مەنسەپدارلار راست گەپ قىلمايدىغان بولغاچقا، ھەتتا «ئارقا ئىشىك» لەردىمۇ ئالدىنىپ قېلىۋاتىدۇ. بازار ئىگىلىكى شەھەرلەرنى باشلامچى قىلىدۇ، يېگىلىقنىڭ تولىسى ئالدى بىلەن شەھەرلەردە پەيدا بولىدۇ. سەھرالار شەھەرلەرگە قارىغاندا بىر ـ ئىككى قەدەم ئارقىدا ماڭىدۇ؛ سەھرالىقلار قاقاشلىقتا شەھەرلىكلەرگە يەتمەيدۇ. ئۇستىسى بىلەن ئېلىشقان يېگى شاگىرتنىن ئېغىز ـ بۇرنى قانىمىغان كىم بار دەيسىز؟ بۇ، ئالدىم ـ جاھاننىڭ ئىشلىرىدىن دېگەندەك خەۋەر تاپالمايۋاتقاننىڭ كاساپىتى. شۇڭا تەۋسىيەكى، ئەتىگەندىن ـ كەچكىچە شىشخال شىرەسىگە چاپلىشۋالماي، ئانچە ـ مۇنچە كىتاب ئوقۇپ قويايلى. ئاقىل ـ دانىشلار بىلەن دىدارلىشىپ تۇرايلى. ھە دېسىلا «قىر ـ چاپ» كىنولىرىنى كۆرۈۋەرمەي، ئىلىم ـ ماھارەت ئۆگىتىدىغان پىروگراممىلارنىمۇ كۆرۈپ قويايلى. يەن ـ تېخنىكا ئۆگىنىش بىلەن بىرگە، قانۇن، سىياسەتكە ئائىت كىتاب ـ ژۇرناللارنى ئوقۇپ باقايلى. تۇرلۇك ئۇگۇت ـ تەشۋىقاتتىكى گەپلەرنىڭ «ئەركەك ـ چىشىي» نى پەرقلەندۈرۈشنى بىلىۋالايلى. شۇنداق قىلالىسىڭىز، «جاھاننىڭ ئىشلىرىدىن خەۋەرسىز» قالمايسىز؛ بەھۇدە زىيان ـ زەخمەتلەردىن ساقلىنالايسىز.

دېگەنلىرىم تەس ئەمەس، ھەممىمىزنىڭ قولىدىن كېلىدىغان ئىشلار. ھەممەيلەننىڭ پۇل تاپالىشىغا تىلەكداشمەن. كۆپ پۇل تاپقىلى بولمىسا، ئازراق تاپساقمۇ ھېساب. مۇھىمى، كىشىلىك دۇنياسىدا پۇلغا سېتىۋالغىلى بولمايدىغان قىممەتلىك بايلىقنى تاپالساقكەن، دېگەن ئىستەكتىمەن!

خەن شاۋگۇاڭ ئىمزاسىدىكى بۇ فېلىيەتون «گۇاڭجۇ گېزىتى» نىڭ 2008 ـ يىل 10 ـ ئۆكتەبىر سانىدىن «فېلىيەتونلار ئايلىق ژورنىلى» نىڭ 2008 ـ يىل دېكابىر (كېينكى بېرىم ئايلىق) سانىغا كۆچۈرۈپ بېسىلغان. **ئەلىجان تۇرسۇن** تەرجىمىسى. تىلماچ: بېگشەھەر ناھىيە ئارال يېزا ئوتتۇرا مەكتەپتە مۇئەللىم

«خەلق ئاممىسى» زادى كىم؟

خەلق ئاممىسى دېگەن بۇ سۆزنى كىچىكىمىزدىلا بىلەتتۇق. ھازىرمۇ ھەر دائىم ئاغزىمىز تۇرىمىز. لېكىن خەلق ئاممىسى زادى كىم؟ ئۇ زادى قانداق ئادەملەر؟ بۇنىڭدا ھە دېسىلا گاڭگىراپ قېلىۋاتىمىز.

خەلق ئاممىسى بەزىدە «خەلق» دېيىلسە، بەزىدە «ئاممىا» دېيىلىدۇ، بەزىدە «خەلق ئاممىسى» دېيىلىدۇ. خۇددى ئادەمنىڭ ئىسمىغىلا ئوخشاش. ئىسىم دېگەننى تولۇق ئاتىسىمۇ، يېرىم ـ يارتا ئاتىسىمۇ بولۇۋېرىدۇ، مەنىسى ئۆزگىرىپ قالمايدۇ.

خەلق ئاممىسى ناھايىتى سىرلىق، ئۇنى كۆرگىلى، تۇتقىلى بولمايدۇ. مىسالەن، سەن ئۆزۈڭنى «خەلق» دەپ ئاتامسەن؟ ياق؛ مەن ئۆزۈمنى «خەلق» دەپ ئاتامدىمەن؟ ياق! ئىشەنمىسەڭ كوچىغا چىقىپ سوراپ باق، ھېچكىمىمۇ ئۆزىنى «مەن خەلق» دېمەيدۇ.

ئەمما، خەلق ئاممىسى ناھايىتى نوچى، ناھايىتى قۇدرەتلىك، چۈنكى «خەلق، پەقەت خەلقلا تارىخنى يارىتىۋچى ھەرىكەتلەندۈرگۈچى كۈچ» ـ تە!

«ياشىسۇن خەلق!» دېگەن شۇئار ئاغزىمىزغا رام. قارىغاندا خەلقنىڭ ئۆمرى ئۇزۇن بولىدىغان ئوخشايدۇ.

«خەلق ئاممىسى نەپكە ئېرىشىۋەن» دەيدىغان گەپمىز بار. بىرەر ئىشقا تۇتۇش قىلىشتا ئۇنى «خەلقنە نەپ يەتكۈزۈش قۇرۇلۇشى» دەپ ئاتايمىز. قارىغاندا خەلق ھەر دائىم نەپكە ئېرىشىپ تۇرىدىغان ئوخشايدۇ. «ئاممىا بىلەن زىچ ئالاقە باغلايمەن» دېگەن گەپمىز بار. قارىغاندا خەلق ئاممىسى ھەممىنىڭ دوستانە مېھىر ـ مۇھەببىتىگە نائىل ئوخشايدۇ.

خەلق ئاممىسى بەك ھۇرۇندەك قىلامدۇ ـ قانداق؟ چۈنكى خەلقنىڭ نۇرغۇن ئىشنى باشقىلار قىلىپ بېرىدىكەن ئەمەسمۇ! شۇنداقتە، «خەلقنىڭ چاكارى» لىرى «خەلق ئۈچۈن خىزمەت قىلىپ»، «ئاممىا ئۈيلىغاننى ئويلاپ، ئاممىا ئالدىرىغانغا ئالدىرايدۇ»، «مەن خەلققە ۋاكالىتەن...» مۇنداق، مۇنداق... «خەلق نامىدىن سىزگە تەشەككۇر ئېيتىمەن»... دېگەنلەرنى ئاڭلاپ تۇرىدىغانسىز؟! ھەببەللى! خەلق نېمىنى ئويلىغان بولسا، خەلقنىڭ ۋەكىللىرى ئۇنى خەلققە ۋاكالىتەن بېرىپ قىلىپ بېرىدۇ.

بەنە كېلىپ سىز مەيلى قەيەرنىڭ خەلق ئاممىسى بولماڭ، ئىشلىرىڭىزنى بىرى ھامان سىزگە ۋاكالىتەن بەجا كەلتۈرۈۋېرىدۇ. قۇلاق سېلىڭ: «مەن پۈتكۈل ناھىيە خەلقىگە ۋاكالىتەن...»، «مەن پۈتكۈل شەھەر خەلقى نامىدىن...»، «مەن پۈتكۈل ...» دېگەن سادالارغا! ئىشقىلىپ نەگىلا بارماڭ سىزگە ئىگە بولىدىغان ۋەكىل چىقىدۇ.

«خەلق ئاممىسى» دېگەن بۇ سۆز چوقۇم ناھايىتى يېقىملىق ئاڭلانسا كېرەك، چۈنكى نۇرغۇن نەرسە بۇ سۆزنى چېكىسىگە گۈل قىلىپ قىسۋالىدۇ:

قوشۇلساڭ «خەلقنىڭ ئاۋازى» دېيىلىدۇ؛ ئۆكتە قويساڭ «خەلقنىڭ ئورتاق دۈشمىنى» گە ئايلىنىسەن ـ دە، «خەلق ئۇرۇشىنىڭ دولقۇنلۇق دېگىزى» غا غەرق قىلىنىسەن.

ھۆكۈمەتنى «خەلق ھۆكۈمىتى» دەپ، سوتنى «خەلق سوتى» دەپ، دوختۇرخانىنى «خەلق دوختۇرخانىسى» دەپ، ناخشا ئېيتىدىغانلارنى «خەلق سەنئەتكارى» دەپ، دەرس ئۆتىدىغانلارنى «خەلق ئوقۇتقۇچىسى» دەپ، ساقچىنى «خەلق ساقچىسى» دەپ، پۇلنى «خەلق پۇلى» دەپ ئاتايمىز. بۇرۇنلاردا باغچىنى «خەلق باغچىسى»، ئاشخانىنى «خەلق ئاشخانىسى»، مېھمانخانىنى «خەلق مېھمانخانىسى» دەيتتۇق تېخى!

بىراق خەلق ئاممىسىنىڭمۇ ھەممىسى يۈزى يورۇق بولۇۋەرمىگەچكە، بەزىدە ئۇلارنىڭ باشلانغۇچ مەكتەپ بالىلىرىدەك تەربىيە ئېلىشقا توغرا كېلىدىكەن.

دائىم «بۇ ئىش خەلق ئاممىسىنى تەربىيەگە ئىگە قىلدى» دېگەننى ئاڭلاپ تۇرىمىز؛ خەلق ئاممىسىغا كۆرسىتىلىدىغانلىكى نەرسىلەر، مەيلى ئۇ ھېكايە بولسۇن، شېئىر بولسۇن، كىنو ياكى تېلېۋىزىيە فىلىملىرى بولسۇن ئالدى بىلەن «تەربىيەۋى ئەھمىيىتى بارمۇ ـ يوق؟» دەپ سورايمىز.

خەلق ئاممىسىنىڭ كۆزى سەل ـ پەل ئاجىزمۇ، ئەيتاۋۇر،

بەزىدە ئوچۇق كۆرسە، بەزىدە تۇزۇك كۆرمەيدىكەن. شۇڭا بەزىدە «خەلق ئاممىسىنىڭ كۆزى روشەن» دېسەك، يەنە بەزىدە «ھەققىي ئەھۋالنى بىلمەيدىغان ئاممىا» دەيمىز. ھالبۇكى، «كۆزى روشەن ئاممىا» نى «مۇتلەق كۆپ ساندىكى» ئىبارىسى بىلەن، «ھەققىي ئەھۋالنى بىلمەيدىغان ئاممىا» نى «قىسمەن» ئىبارىسى بىلەن سۈپەتلەپ ئېيتىمىز. خەلق ئاممىسى قايسى چاغلاردا ئېنىق كۆرەلەيدۇ؟ قايسى چاغلاردا «ھەققىي ئەھۋالنى بىلمەي» قالىدۇ؟ «خەلق ئاممىسى» نىڭ ئۆزىمۇ دېگەندەك ئاڭقىرالمىسا كېرەك. بىراۋنىڭ كېسىلى بارمۇ ـ يوق؟ بۇنىڭدا شۇ كىشىنىڭ ئەمەس، دوختۇرنىڭ دېگىنى ھېساب ـ تە!

«خەلق ئاممىسى قوبۇل كۆرمەيدۇ» دېگەن گەپكە قارىغاندا، خەلق ئاممىسىغا گەپ يېگۈزمەك تەس ئوخشايدۇ.

خوش، ئۇنداق بولسا «خەلق ئاممىسى» دېگەن زادى كىم؟

ھا، ھا، ھا، بولدى، سورىمايلا قويۇڭ! خەلق ئاممىسى بۇنى «ھەرگىز ماقۇل كۆرمەيدۇ».

لىن چى ئىمزاسىدىكى بۇ فىلىمتون «فىلىمتونلاردىن تاللانما» ژۇرنىلىنىڭ 2009 ـ يىل سېنتەبىر (ئالدىنقى بىرىنچى ئايلىق) سانىغا بېسىلغان.

دەۋرىمىز تۇرمۇشىغا تېز سىزما

خەۋپ ئىچىدىكى ھايات

تېلېۋىزورنى ئاچتىم: ساقچى ـ ئوفىتسىرلار ئۇنىۋېرسىتېتنىڭ پروفېسسورى يانفون ئۇچۇرى ئالدامچىلىرى بىلەن قانداق ئېلىشىشنى ئۆگىتىۋېتىپتۇ. يەنە بىر قانالغا يۆتكىدىم: بىر مۇتەخەسىس يېڭى پەيدا بولغان 100 يۈەنلىك ساختا پۇلنى پەرقلەندۈرۈش ئۇسۇلىدىن تەلىم بېرىۋېتىپتۇ. يەنە قانال يۆتكىدىم: بانكا كارتىسىدىكى پۇلنىڭ ئىز ـ دېرەكسىز غايىب بولىشىنى، ئاپتوماتىك بانكىدىن پۇل ئالغاندا ئوغرى كۆزلەردىن ئېھتىيات قىلىش، مەخپىي شىفرىنىڭ ئاشكارىلىنىپ قېلىشىدىن پەخەس بولۇش لازىملىقى سۆزلىنىۋېتىپتۇ. ئۆي ئېلىم ـ سېتىمغا ئائىت دەۋا ـ دەستۇرلار مۇلاھىزە قىلىنىۋېتىپتۇ، ئادۇوكات توختامىدىكى ھەر بىر جۈملە، ھەر بىر خەت، ھەر بىر پەش ـ چېكىتنىمۇ ئانالىز قىلماي بولمايدىغانلىقىنى ئەسكەرتىۋېتىپتۇ...

بولدى بەس! ھەممىنى بىلۋالدىم، ھەممىنى تاشقا مۆھۈر باسقاندەك كاللامغا يېزىۋالدىم. مىننەتدارلىقىمدىن كۆزۈمگە ياش كەلدى. ئورنۇمدىن دەس تۇرۇپ تېلېۋىزورغا تەزىم بەجا كەلتۈردۈم.

دېمەك، خەتەر ئىچىدە ياشاۋېتىپتىمىز. ھەممە ياقتا مەرسىيە كۆيلىرى يانگراۋېتىپتۇ! ھەم ھوشىيارلىق بىلەن، ھەم غەزەپ ـ نەپرەت بىلەن ئورکۇگەن ئادەمدەك قىل ئۇستىدە جان ساقلاۋېتىپتىمىز.

ھايىاتىمىز مۇڭ ـ زار ئىچىدىمىكەن!؟ ناۋادا گالۋاڭراق بوپقالغان بولساق قانداق ياشار بولغىدۇقىتتاڭ؟ شۇنچىۋالا كۆپ قىلتاق، قاپقان ـ توزاق، پايلاپ تۇرغان ئوۋچىلاردىن قانداق قىلىپ قوتۇلار ئىدۇق ـ ھە؟! ئىشقىلىپ بىلەلمىدىم.

لەتىپە

بىر ئوغرى ئوغرىلىغان پۇلنى تاماكا ئاپتۇ. دۇكانچى ئۇنىڭغا ساختا تاماكا ساتالىغانلىقىدىن ئاغزى قولىقىغا يېتىپتۇ ـ دە، تاماكا ساتقان پۇلغا مېۋە ئاپتۇ. ئەسلىدە باققالنىڭ تارازىسىغا ھۇنەر ئىشلىتىلگەنىكەندۇق. باققال مېۋە ساتقان پۇلغا گۆش ئاپتۇ. قىزىق يېرى، قاسساپ گۆشلىرىگە سۈنى ئوكۇل قىلغانىكەندۇق. ئۇ، گۆش ساتقاندا ئەمدىلا پۇل ساناي دەپ تۇرۇۋىدىغا ئاسماندىن چۈشكەندەكلا پەيدا بوپقالغان «فورمىلىقلار» ئۇنىڭغا جەريمانە قويۇپتۇ. «فورمىلىقلار» جەريمانىگە كەلگەن پۇلغا دورا ئاپتۇ. ئەمما ئۇ ۋاقتى ئۆتكەن دورا ئىكەن. دورىپۇرۇش دۇكانىنى تاقاي دەپ تۇرسا، خوتۇنى «ئۆيگە ئوغرى كىرىپتۇ» دەپ تېلېفون قىپتۇ...

ۋاڭ كەيلىك ئىمزاسىدىكى بۇ فىلىمتون «جايكا» ژۇرنىلىنىڭ 2009 ـ يىل 9 ـ سانىدىن «فىلىمتونلاردىن تاللانما» ژۇرنىلىنىڭ 2009 ـ يىل نويابىر (ئالدىنقى بىرىنچى ئايلىق) سانىغا كۆچۈرۈپ بېسىلغان.

مەۋھۇم ھاياجان ۋە كەمسىنگەن غەزەپ

ئافرىقىلىق نېگىرنىڭ پۇشتىدىن بولغان ئوباما ئويلىمىغان يەردىن ئامېرىكىغا رەئىس جۇمھۇر بولۇپ سايلاندى. ئوبامانىڭ ھەسلىھەتچىسىنى مەخسۇس زىيارەت قىلغاندا بولۇنغان گەپلەر يېقىندا جۇڭگو ئىنتېرنېت تورلىرىدا ئېلان قىلىنۇبدى، ئوبامانىڭ سايلىنىشىدا كاتتا خىزمەت كۆرسەتكەن بۇ ھەسلىھەتچىنىڭ «كۇنلەرنىڭ بىرىدە جۇڭگولۇقلارنىڭ پۇشتىدىن بولغان رەئىس جۇمھۇرىمۇ چىقىپ قېلىشى مۇمكىن» دېگەن پەرىزى بەزى جۇڭگولۇقلارنى ئاجايىپ ھاياجانغا سېلىۋەتتى.

پەرەز دېگەن بەربىر پەرەز. ئەمەلىيەتتە، جۇڭگولۇقلارنى ھاياجانلاندۇرىدىغان بۇنىڭدىن باشقىمۇ نۇرغۇن گەپ بولۇنغاندى. مىسالەن، «ئامېرىكىدىكى پوكۇنى شەھەرنىڭ باشلىقى جۇڭگولۇق پۇشتىدىنمىش»، «بۇ نۇۋەتلىك نوبېل خىمىيە مۇكاپاتى ساھىبى ئالىممىز چېەن شۇسىننىڭ جىيەنمىش»؛ «پۇستانى تەنھەرىكەت تۈرى بويىچە دۇنيا چېمپىيونىنىڭ خوتۇنى جۇڭگولۇقمىش...» ۋاھاكازالار. شۇ سەۋەبلىك بەزى ئاخبارات ۋاستىلىرىمىز ئاشۇ چېمپىيوننى ھەتتا «بىزنىڭ كۇيئوغۇل» دەپمۇ ئاتىدى.

جۇڭگولۇقلار جاھانغا قاپاق كۆتۈرۈپ قارىغۇدەك قۇدرەت تاپقاچقا خۇاشىيا ئەۋلادلىرىنىڭ تەڭداشسىز ئورۇنغا ئېرىشكەنلىكى، چەت ئەللەردە ئولتۇراقلىشىپ قالغان خۇاشىيا ئورپاقلىرى ئىچىدىمۇ خەقنىڭ كۆزىدىن ئىوت چىقىرىۋەتكۈدەك تەسىرى چوڭ ئەربابلارنىڭمۇ بار ئىكەنلىكىنى، ھەتتا ھەممە ئىشلىدىغان «ئامېرىكا رەئىس جۇمھۇرى» لىق سەلتەنەت تەختىنىڭمۇ خۇاشىيا ئەۋلادلىرىغا مەنسۇپ بولىدىغانلىقىغا ساناقلىقلا كۇنلەر قالغانلىقىنى ھېس قىلغان جۇڭگولۇقلار ئەلۋەتتە ھاياجانلىنىدۇ ـ دە!

جۇڭگولۇقلارنىڭ ھاياجانلىنىشى ئەلمىساقتىن قالغان. تالاي خان ـ پادىشاھ ئۆزلىرىنى «تەڭرىنىڭ ئەركىسى» دەپ ئاتاپ، كېبرىي ـ تەمەننادىن ئۆزىنى دۇنيادا بىر سانغان ئەمەسمىدى؟! فېئوداللىق جۇڭگودا بەزىلەر: دىيارىمىز دېگەن دۇنيانىڭ

«مەركىزى»: پادىشاھ دېمەك ـ «تەڭرىقۇت» دېمەك؛ شۇڭا، جاھان ئەھلىنىڭ ئۇنىڭغا باش ئۇرمىقى بەرھەقتۇر، دەپ قارىغانىدى. ئۇلار سەككىز دۆلەت بىرلەشمە ئارمىيەسى بىسىپ كىرگەندىلا ئاندىن سەل ـ پەل ھوشنى تاپتىيۇ، ئەمما «بالىسى ئاتىسىنى ئۇرغان نەدە بار؟» دەپ ھەسرەت چېكىشتى. ئالدىنقى ئەسىرنىڭ 50 ـ، 60 ـ يىللىرى قەد كۆتۈرۈپ خوجايىن بولغان بىز جۇڭگولۇقلار بىر مەھەل جاپالىق كۈرەش قىلغان بولساقمۇ، ئەمما سىرتقال كۈنلەردىن قۇتۇلۇپ بولالمىدۇق. ھالبۇكى، يەتمىش پۇشتىمىزدىن ئۇدۇم قالغان «روھىي غالىبىيەتچىلىك» بىزنى «دۇنيا ئىنقىلابىنىڭ مەركىزى بولۇش» تەمەسىگە مۇپتىلا قىلدى. ئىسلاھات ئېلىپ بېرىلىپ، دۆلەت دەرۋازىلىرىمىز چەت ئەللەرگە ئېچىۋېتىلگەن 30 يىلدا كاتتا مۇۋەپپەقىيەتلىرىمىز بىلەن دۇنيانىڭ دىققىتىنى تارتتۇق. بۇنىڭ بىلەن بەزىلىرىمىز ئۆزىمىزنىڭ «بىرىنچىدىن كەمبەغەل، ئىككىنچىدىن ئاق» لىقىمىزنى ئۇنتۇپ قېلىپ، «چوڭ دۆلەت» مىز، «باش كۆتۈرۈپ چىقىشىمىزغا ساناقلىقلا كۈنلەر قالدى» دەپ ئاغزىمىزنى تاتلىق قىلغىلى تۇردۇق. بۇنداق ھاياجان كۆپىنچە ھالدا ئادەمنى بىخۇدلاشتۇرۇپ، ئەقلىنى گال، ھۆكۈمنى چولتا قىلىپ قويىدۇ. خۇددى لۇشۇن ئەپەندىنىڭ ئەينى يىللاردىكى «تەسىرىمىز قانداقراقتۇ؟» دېگەن ماقالىسىدە دېيىلگەندەك، ئەجنەبىلەرنىڭ قۇرۇق ماختاشلىرىدىن خۇدىمىزنى يوقىتىپ قويۇپ، ھەتتا باشقىلارنىڭ ئاغزىدا ماختاپ، كۆڭلىدە كەمىستۈاتقانلىقىنى ئاڭقىرالمىغۇدەك دەرىجىدە بىخۇدلىشىپ كېتىۋاتىمىز. سەنشيا توسمىسى پۈتكەندىن كېيىن چەت ئەل مېدىيەلىرى ئۇنى «دۇنيا بويىچە 1 ـ توسما» دەپ قويۇۋىدى، ھاياجاندىن تېرىمىزگە سىغماي قالدۇق. ھالبۇكى، دۇنيا تەبىئەت فوند جەمئىيىتى (WWF) نىڭ بىر دوكلاتىدا كۆرسىتىلىشىچە، چاڭجياڭ دەرياسىدا قۇرۇلغان، قۇرۇلۇۋاتقان ياكى قۇرۇلىدىغان توسمىدىن 46 سى بار ئىكەن؛ شۇڭا، چاڭجياڭ دەرياسى دۇنيادىكى توسما ئەڭ كۆپ دەريا ھىسابلىنىدىكەن. بۇ توسمىلار تاتلىق سۇ ئېكولوگىيەسىگە تەسىر كۆرسەتكەچكە، دۇنيا بويىچە 21 دەريا ـ ئېقىنىنىڭ ئېكولوگىيەسى شۇ ۋەجىدىن بۇزۇلۇشقا قاراپ يۈزلىنىپتۇ؛ بۇنىڭدا چاڭجياڭ دەريا ۋادىسى بىرىنچى ئورۇندا تۇرىدىكەن. بىز خەق «دۇنيا بويىچە 1 ـ توسما» نىڭ شۇھرىتىدىن مەست ـ ئەلەس يۈرۈۋەرمەي، چاڭجياڭ ۋادىسى ئېكولوگىيەسىنى بۇزۇشتىمۇ «دۇنيادا بىرىنچى» ئىكەنلىكىنى يادىمىزغا كەلتۈرۈپ قويىساق يامان كېتەمتى؟!

ئەجنەبىلەرنىڭ يالغان ماختاشلىرى يەتمىگەندەك، ئۆزىمىزمۇ سەلتەنەتلىك شان ـ شەرەپلەرنى ياساپ چىقىپ، ئۇنى ئالەم ـ جاھانغا كۆز ـ كۆز قىلىش ئارقىلىق ھاياجان تەقەززايىمىزنى قاندۇرماقتىمىز. جۇڭگو پەنلەر ئاكادېمىيەسى يېقىندا دۇنيا بويىچە تۇنجى بولۇپ «دۆلەت ساغلاملىق دوكلاتى» نى ئېلان قىلدى. ئۇنىڭدىكى «دۆلەت مەسئۇلىيەت كۆرسەتكۈچى» بويىچە تىزىلغان تەرتىپتە ئارىلاپ تەكشۈرۈلگەن ئۇلگە 45 دۆلەت ئىچىدە جۇڭگو 1ـ ئورۇندا، ئامېرىكا بولسا 45 ـ ئورۇندا تۇرىدىكەن. ئەمما بۇ دوكلات «سەنلۇ ـ ئۇچ ھارال (三鹿) سۈت پاراشوكى ۋەقەسى» دىن كېيىن ئېلان قىلىنغاچقا، ئۇ، ھاياجان ئىچىدىكى كۈلكە سادالىرىمىزغا كۆتۈلىسىز سايە تاشلىغاندەكمۇ بولدى. يېقىندا ئېلىمىزدە «قىرغۇچى ـ 10» بەلگىلىك كۈرەشچى ئايروپىلان دۇنياغا كېلىۋىدى، چوڭ ـ چوڭ مېدىيەلەرنىڭ ھەممىسى بۇ ئايروپىلاننى «ئۇنداق ئىلغار»، «مۇنداق قالتىس» دەپ «جاھاندا بىر» قىلىۋەتتى. ئەمەلىيەتتە، قۇرۇق دەبدەبە بىلەن ئۇرغۇتۇلغان بۇ ھاياجانلىرىمىز ئۇزۇنغا بارمىدى. چۈنكى جۇڭگو پەن ـ تېخنىكا جەمئىيىتىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى، جۇڭگو پەنلەر ئاكادېمىيەسىنىڭ دائىمىي ئىشلارغا مەسئۇل مۇئاۋىن باشلىقى، ئاكادېمىك بەي چۈنلىنىڭ ماقالىسىدە «دۆلەتنىڭ پەن ـ تېخنىكا تەرەققىياتى بويىچە ئالاھىدە مۇكاپاتى» غا ئېرىشكەن بۇ ئايروپىلانىمىز تېخنىكىلىق جەھەتتە ئامېرىكىنىڭ «قىرغۇچى ـ F 22»، «قىرغۇچى 35 ـ F» بەلگىلىك ئايروپىلانلىرىدىن بىر ئەۋلاد كېيىن تۇرىدىغانلىقى ئوتتۇرىغا قويۇلدى. دېمەك، ھاياجانلىنىشقا ئەرزىيدىغان ـ ئەرزىمەيدىغانلىقى مانا مەن دەپ چىقىپلا تۇرۇپتۇ. گەپنى يوشۇرۇپ ئولتۇرۇش ھاجەتسىزكى، بىز خەق ئەجنەبىلەرنىڭ ئالقىشلىرىغا بەك ئامراق بولغىنىمىز بىلەن، ئۇلارنىڭ تىل ـ تەنقىدلىرىنى ئانچە ياقتۇرۇپ كەتمەيمىز. شۇڭا بەزىدە ھاياجانلىرىمىز تەبىئىيلا غەزەپكە ئايلىنالايدۇ. مۇبادا بىرەر ئەجنەبىي قۇلىقىمىزغا ياقمايدىغان ياكى چىشىمىزغا تېگىدىغان گەپنى قىلىپ قالغان بولسا، بىر توپ «مىللەتپەرۋەر» غەزەپ بىلەن ئوتتۇرىغا چىقىپ «جۇڭگوغا ھاقارەت كەلتۈردى» دەپ ئۆكتە قويىمىز. ئادەتتە، كۈچلۈكلەر تەمكىن، كەڭ قورساق بولغاچقا، باشقىلارنىڭ بىلجىرلاشلىرىغا ئانچە پەرۋا قىپكەتمەيدۇ. ئەمما، ئاجىزلارنىڭ زەئىپ كۆڭلى تەنقىد، ئەيىبلەش دېگەنلەرنى ئاسان كۆتۈرەلمەيدۇ. چۈنكى ئاجىزلارنىڭ پىسخىكىسىمۇ ئاجىز كېلىدىغان بولغاچقا، «غۇرۇر» دىن ئىبارەت بۇ نىقاب بىلەن ئۆزىنىڭ ئاجىز روھىنى نىقابلاشقا مەجبۇر بولىدۇ. قىسقىسى، بىزدىكى غەزەپ بىلەن ھاياجان بىر ـ بىرىگە تۇپتىن ئوخشىمايدىغان ئىككى خىل روھىي ھالەتتىكى قىلغىنى بىلەن ئەمەلىيەتتە ئۇلارنىڭ مەنبەسى بىر. تۆت چوڭ كەشپىيات، بۇيۇك تاڭ سەلتەنەتى، كاڭشى، چېنلۇڭ يىللىرىدىكى مەمۇرچىلىق ئۇرغۇتقان ھاياجانلىرىمىز بىلەن يېقىنقى دەۋردىكى مەغلۇبىيەتلىك تارىخ ئۇرلەتكەن غەزەپلىرىمىز ئەمەلىيەتتە تومۇرداش. دېمەك، بىزدىكى تۇيغۇ ئاشۇ ئىككى تۇرلۇك ئاملىنىڭ چاڭلاشما تۇغۇندىسى. ئىشقىلىپ ھەم مەنمەنچىلىك قىلىش ھەم ئۆزىنى كەمسىتىش، ھەم ئەجنەبىلەرنى چەتكە قېقىش ھەم ئۇلارغا چوقۇنۇشتەك گادىرماش خاھىشلار ئارىسىدا پىرقىراپ يۈرۈۋاتىمىز: «مىللەتپەرۋەرلىك» ئىدىيەسىنىڭ ھاياجانلىق غىدىقلاشلىرى نەتىجىسىدە «جۇڭگونى ھاقارەتلىدى» دەپ غەزەپلىنىمىز ـ يۇ، ئەمما ئەجنەبىلەرگە قارىغۇلارچە، ھەتتا ئەقىلسىزلەرچە چوقۇنىمىز. كورىيەدە 26 يىل ياشىغان بىر ياپون كورىيەلىكلەرنىڭ پەسكەش ئەپەت ـ بەشىرىسنى ھەقدادىغا يەتكۈزۈپ قامچىلايدىغان «ئەجەل سىرتىمقى ئالدىدا كورىيەلىكلەرگە تەنبىھ» ناملىق كىتابنى يازغانىكەن، نەشردىن چىقار ـ چىقمايلا تالاشتا قاپتۇ. ئاشۇ كىتابنىڭ تۇرتكىسى بىلەن كورىيەلىكلەر ئارىسىدا «ئۆزى ئۈستىدە قايتا ئويلىنىش»، «ئۆز ـ ئۆزىنى تەنقىد قىلىش» دولقۇنى كۆتۈرۈلۈپتۇ. قىسقىسى، كورىيەنىڭ نامرات، قالاق ھالەتتىن زامانىۋىلاشقان، قۇدرەتلىك دۆلەتكە ئايلىنىش تارىخى «تىل ـ تەنبىھتىن قورقمىغان ئەللا روناق تاپالايدۇ» دېگەن ھۆكۈمنى

ئاللىقاچان ئىسپاتلىدى.

يولداش دېڭ شياۋپىڭ هايات ۋاقتىدا: «جۇڭگو 21 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا بارغاندا ئاندىن ئوتتۇراھال تەرەققىي تاپقان دۆلەتلەرنىڭ سەۋىيەسىگە يېتەلەيدۇ» دېگەنىدى. مېنىڭچە، بۇ يالغۇز ئىقتىسادىي جەھەتتىكى كامالەتنىلا كۆرسەتمەيدۇ. بۇ يەردىكى «تەرەققىيات» ئۇنىۋېرسال كۆرسەتكۈچ بولۇپ، روھىي ھالەتنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئومۇمەن، قىزىققان ۋە ھاياجانلىق تۇيغۇمىزنى سوغۇققان روھىي ھالەتكە ئايلاندۇرۇش — دەۋرىمىز مەدەنىيىتىنىڭ كەم بولسا بولمايدىغان خۇرۇچلىرىدىنىدۇر!

شېن جى ئىمزاسىدىكى بۇ ئىلىيەتنۇن «ئىلىيەتونلاردىن تاللانما» ژۇرنىلىنىڭ 2009 - يىل ئىيۇل (ئالدىنقى يېرىم ئايلىق) سانىغا يېزىلغان.

ھەر كاللىدا ھەر خىيال

▲بىر مەنسەپدارنىڭ ھايات ۋاقتىدا قانچىلىك خۇشامەتچىنىڭ يالاقچىلىقىدىن ھۇزۇرلانغانلىقىغا قاراپلا، تارىخنىڭ ئۇنىڭغا مۇناسىپ شۇنچىلىك قامچا ۋە لەنەت-نەپرەتنى تەييارلاپ قويغانلىقىنى بىلىۋالغىلى بولىدۇ؛ بىر جەمئىيەتنىڭ رېئاللىقتا قانچىلىك يالغان ۋە لاپنى توقۇغانلىقىغا قاراپلا، ئۇنىڭ كەلگۈسىگە شۇنچىلىك جەبىر - جاپا ۋە ئازاب - ئوقۇبەتلەرنى قالدۇرغانلىقىنى بىلىۋالغىلى بولىدۇ.

▲«ئۇلگىنىڭ كۈچى چەكسىز» بولىدۇغانلىقى ئۈچۈنلا ئادالەت يولىدا پىداكارلىق كۆرسەتكەنلەر پۇقرادىن بىرنى تاپسىلا پۈتكۈل جەمئىيەتنىڭ ئەخلاقى يۈكسىلىدۇ؛ پاك - دىيانەتلىك مەنسەپدارلاردىن بىرنى تاپسىلا مەنسەپدارلاردىكى چىرىكلىكنى پاك - پاكىز تۈگەتكىلى بولىدۇ؛ ئىشسىز قالغاندىن كېيىن ئوڭۇشلۇق ئىش تاپالمىغان ئۇلگىدىن بىرەرسى چىقسىلا مىليونلىغان ئىشسىزنىڭ مەسىلىسى ھەل بولۇپكېتىدۇ، دەپ قارىشىدۇ.

چاكىنا رېژىسسورلار «ئۇلگىلىك تىياتىر» لارنى دەل مۇشۇنداق مەقسەتتە ياساپ چىقىدۇ.

▲«تارىخ قارىشى» خىلمۇ خىل بولغىنى بىلەن، تارىخنىڭ ئەسلى قىياپىتى پەقەت بىرلا.

▲بەزىلەر ئاغزىدىن چۈشۈرمەيدىغان «ئەسلىگىنى ئۇنۇتما» دېگەن گەپنىڭ مۇنداق ئىككى قاتلاملىق مەنىسى بار: بىرى، «ماۋۇ تارىخنى ئېسىگدە تۇت» دېگىنى؛ يەنە بىرى، «ئاۋۇ تارىخنى ئۇنتۇپ كەت» دېگىنى. قىسقىسى، ماۋۇ تارىخنى ئېسىگدە تۇتۇشتىن مەقسەت، ئاۋۇ تارىخنى يوشۇرۇش ئۈچۈندۇر.

بۇنداق «تارىخ قارىشى» غا پەقەت دىمىقمىنى قېقىپلا قويىمەن.

▲جۇڭگودا نەچچە ئون مىليون ئادەم ماۋارىپ تۈزۈلمىسىدە چاتاق چىقىرىلىنى بىلىدۇ؛ نەچچە مىليون ئادەم ماۋارىپ ئىسلاھاتىنىڭ زۆرۈرلۈكىنى بىلىدۇ؛ نەچچە 100 مىڭ ئادەم قانداق ئىسلاھ قىلسا بولىدىغانلىقىنى بىلىدۇ. قارىغاندا ئىسلاھاتنىڭ نېمىلىكىنى، قانداق ئىسلاھ قىلىش لازىملىقىنى بىلمەيدىغانلار بىر نەچچىلا ئادەم بولسا كېرەك. ئەمما - زە، ئىسلاھاتنىڭ ئاچقۇچى دەل ئاشۇ بىر نەچچەيلەننىڭ قولىدا.

بۇمۇ ئېھتىمال «دۆلەت ئەھۋالى» مىزىنىڭ بىر كارتىسى بولسا كېرەك.

دۇڭ دۇڭ ئىمزاسىدىكى بۇ يازچىلار «ئىلىيەتونلار ئايلىق ژۇرنىلى» نىڭ 2009- يىل سېنتەبىر (ئالدىنقى يېرىم ئايلىق) سانىدىن «ئىلىيەتونلاردىن تاللانما» ژۇرنىلىنىڭ 2009- يىل ئۆكتەبىر (كېيىنكى يېرىم ئايلىق) سانىغا كۆچۈرۈپ يېزىلغان.

مەنسەپدارلار ۋە كوچا ئاپتوبوسى

چەت ئەلدە

بىر كۈنى فىنلاندىيە رابى ئۆلكىسى مەمۇرىي مەھكىمىسىنىڭ ئالىي باشقۇرغۇچىسى ستوق كوت ناشتىدىن كېيىن كۈندىكىدەك كوچا ئاپتوبوسى بىلەن خىزمەتكە مېڭىپتۇ. ئۇ باش بېكەتتىن چىققاچقا بوش ئورۇن چىق ئىكەندۇق. ستوق كوت ئۈدۈل كەلگەن بىر ئورۇنغا ئولتۇرۇپلا سومكىسىدىن شۇ كۈنلۈك گېزىتنى ئېلىپ ئوقۇشقا باشلاپتۇ. ئاپتوبوس ئالتىنچى بېكەتتە توختىغاندا 60 ياشتىن ئاشقان بىر ئايال چىقىپتۇ. ئەمما ئاپتوبوستا بوش ئورۇن قالمىغاچقا، موماي تۇتقۇچقا ئېسىلغىنىچە ستوق كوتنىڭ يېنىدا ئۆرە تۇرۇپتۇ. ستوق كوت گېزىتكە بەك بېرىلىپ كېتىپ، موماينى پەقەتلا بايقىماپتۇ. ئۇ ئاپتوبوستىن چۈشىدىغاندا ئۆزىنىڭ بايانىن بىخەستەلىك قىلغانلىقىنى بايقاپ، ھېلىقى مومايدىن ئەيبۇ سوراپتۇ. مومايمۇ «ھېچقىسى يوق» دەپتۇ. بىراق، يانىدىكى بىرەيلەن بۇ كۆرۈنۈشنى يانفونىدا سۈرەتكە تارتىۋالغانىكەن. ئۇ ئاشۇ كۆرۈنۈشنى شۇ يەرنىڭ ئۆزىدىلا ئۆلكىلىك تېلېۋىزىيە ئىستانسىسىغا ئەۋەتىپ بېرىپتۇ. تېلېۋىزىيە ئىستانسىسى شۇ كۈنى چۈشتە بىر مىنۇت ئۆچۈرۈسىدىكى بۇ كۆرۈنۈشنى كۆرسەتكەندىن كېيىن، جەمئىيەتتە شۇ ھامان «باج تاپشۇرغۇچىلار مۇشۇنداق بىر تاش يۈرەك مەمۇرنى بېقىۋاتىمىزمۇ» دېگەن غۇلغۇلا قوزغىلىپتۇ. شۇ كۈنى كەچتە ستوق كوت تېلېۋىزىيە ئىستانسىسىغا بېرىپ «سوئال-سوراقلار» غا نەق مەيدانىدا جاۋاب بېرىپ، كوچا ئاپتوبوسىدا گېزىت بىلەن بوپكېتىپ، ئۆرە تۇرۇپ قالغان مومايىنى كۆرمىگەنلىكىنى ئىزاھلاپتۇ ۋە ئاۋامدىن ئەيبۇ سوراپتۇ. ئەمما، كىشىلەر ئۇنىڭ چۈشەندۈرۈشلىرىنى قوبۇل كۆرۈش تۈگۈل، تېلېفونىدا تۈشمۈ-تۈشتىن ئەيىبلىگىلى تۇرۇپتۇ. بەزىلەر ھەتتا ئۇنى «ئەخلاقسىز — ساختا مۇتىۋەر»، «ئۇنىڭ ئەل - جامائەت بىلمەيدىغان باشقا ئەخلاقسىزلىقلىرىمۇ بارمۇ - تېخى!» دېيىشىپتۇ. ئەل - ئاۋامنىڭ بىسمى ئاستىدا بەك ئۇۋايسىزلىنىپ كەتكەن ستوق كوت ئۈچىنچى كۈنى مەنسىپىدىن ئىستىپا بېرىپتۇ.

جۇڭگودا

بىر كۈنى مەلۇم ئۆلكىلىك مالىيە نازارىتىنىڭ نازىر يارەمچىسى ناشتىدىن كېيىن ئىشقا بېرىش ئۈچۈن كوچا ئاپتوبوسقا چىقىپتۇ. (ئۇنىڭ مەخسۇس پىكاپى شۇ كۈنى بۇزۇلۇپ قالغانىكەن). نازىر يارەمچىسىمۇ ئاپتوبوستا باش بېكەتتىن چىققاچقا، ئاپتوبوستا نۇرغۇن بوش ئورۇن بار ئىكەن. نازىر يارەمچىسى ئالدى تەرەپتىرەك بىر ئورۇندا ئولتۇرغاندىن كېيىن سومكىسىدىن شۇ كۈنلۈك گېزىتنى ئېلىپ ئوقۇشقا باشلاپتۇ. ئاپتوبوس ئالتىنچى بېكەتتە توختىغاندا 60 ياشتىن ئاشقان بىر بوۋاي چىقىپتۇ. ئەمما ئاپتوبوستا بوش ئورۇن قالمىغاچقا، بوۋاي تۇتقۇچقا ئېسىلغىنىچە

نازىر يارەمچىسىنىڭ يېنىدا ئۆرە تۇرۇپتۇ. بوۋاينىڭ ئۇستىبېشى بەك ئاددىي بولغاچقىمۇ ياكى ئۇ نازىر يارەمچىسىنىڭ ئالدىدا تۇرۇپ قالغاچقىمۇ، نازىر يارەمچىسى ئۇنىڭغا يىرگەنگەندەك ئالىيىپ قاراپتۇ. بوۋاي ئۆز ئىززىتىنى ساقلاپ ئاپتوبوسنىڭ ئارقىسىغا كېتىپتۇ. بىر مەنسەپدارنىڭ كوچا ئاپتوبوسىغا ئولتۇرغانلىقىدىن ھەيران قالغان بىرەيلەن بۇ كۆرۈنۈشنى يانفوندا سۈرەتكە ئېلىۋېلىپ، ئۆلكىلىك تېلېۋىزىيە ئىستانسىسىغا ئەۋەتىپ بېرىپتۇ. شۇ كۈنى چۈشتە ئۆلكىلىك تېلېۋىزىيە ئىستانسىسى بۇ كۆرۈنۈشنى «سىياسىي ساھەدىكى يېڭى ئىستىل: ئۆلكىلىك مالىيە نازارىتىنىڭ نازىر يارەمچىسى كوچا ئاپتوبوسىغا ئولتۇردى» دېگەن ماۋزۇ ئاستىدا خەۋەر قىلىپ، ئۇنىڭغا ھەتتا «ھۆكۈمەت ماشىنىسى خراجىتى كۈندىن ـ كۈنگە ئېشىپ كېتىۋاتقان بۇگۈنكى كۈندە نازىر يارەمچىسىنىڭ كوچا ئاپتوبوسىدا ئىشقا بېرىپ ـ كېلىۋاتقانلىقى بىر رەھبىرىي كادىرنىڭ جاپاغا چىداپ كۆرەش قىلىش روھىنى نامايان قىلدى؛ بۇ، جەمئىيەتتە ھەر ساھەنىڭ ئۆگىنىشگە ئەرزىيدۇ» دېگەندەك بايانلار كىرىشتۈرۈلۈپتۇ. ئەتىسى ئۆلكە گېزىتى «بىر نازىر يارەمچىسىنىڭ ئۆگىنىش ئېڭى» دېگەن تېمىدا ئوبزور ئېلان قىلىپ، ئۇنىڭدا: دەۋرىمىز رىقابەت دەۋرى، ھەممىمىزدە توختاۋسىز ئىلگىرىلەش ئېڭى بولۇشى كېرەك. نازىر يارەمچىسىنىڭ كوچا ئاپتوبوسىدا ئولتۇرۇپمۇ گېزىت كۆرۈشى بىز ئۈچۈن ئۆلكە تىكلەپ بەردى» دەپتۇ. ئۈچىنچى كۈنى نازارەتنىڭ ئىچكى يېغىدا نازىر يارەمچىسى نازىرنىڭ ماختىشىغا مۇيەسسەر بوپتۇ.

ئاڭلىشىمىزچە، ستوق كوت فىنلاندىيە گىرازدانلىقىدىن ۋاز كېچىپ جۇڭگو نوپۇسىغا ئۆتۈش نىيىتىگە كەپتۇدەك؛ ئۇ ھازىر ھەدەپ جۇڭگونىڭ مەمۇرلۇق ئىمتىھانىغا تەييارلىق قىلىۋاتقۇدەكمىش.

يويۇسنىڭ ئىمزاسىدىكى بۇ فىلىمتون «فىلىمتونلاردىن تاللانما» ژورنىلىنىڭ 2009 ـ يىل يانۋار (كېيىنكى يېرىم ئايلىق) سانىغا بېسىلغان.

تىلاۋەتنىڭ كۈچى

بىر زەنجىرسىمان رېستوران تىكىستىكى كىچىك بىر بازاردا قاۋاقخانا ئاچماقچى بوپتۇ. يەرلىك دىنىي جەمئىيەت بۇ پىلاننى توسۇش نىيىدە جامائەتنى پەرۋەردىگاردىن بۇ قاۋاقخاننى ئاچقۇزماسلىقنى تىلەپ، تىلاۋەت قىلىشقا دەۋەت قىپتۇ.

قاۋاقخانا پۈتۈپتۇ. ئەمما تىجارەت باشلايدىغان كۈننىڭ ئالدىنقى ھەپتىسى تۈيۈقسىز چاقماق چۈشۈپ، ئۇ قاۋاقخانىغا ئوت كېتىپتۇ.

دىنىي جەمئىيەت بىلەن جامائەت تىلاۋىتىنىڭ ئىجابەت بولغانلىقىدىن ناھايىتى خۇش بوپتۇ. بىراق، قاۋاقخانا خوجايىنى سوتقا «قاۋاقخانىغا قارغىش تېگىپ ئوت كەتتى» دەپ دىنىي جەمئىيەت ئۈستىدىن ئەرز قىپتۇ.

سوتتا دىنىي جەمئىيەت قاۋاقخانىغا تىلاۋەت ۋەجىدىن چاقماق چۈشكەنلىكىنى تەن ئالماي، «بۇ بالا ـ قازاغا دىنىي جەمئىيەت جاۋابكار ئەمەس» دەپ ئۆزىنى ئاقلاپتۇ.

سوتنىڭ بۇنداق ھەلىتە دېلوغا تۇنجى قېتىم يولۇقۇشى ئىكەندۇق. شۇڭا سوتچى مۇناسىۋەتلىك كىتابلارنى كۆرۈپ چىقاندىن كېيىن، چوڭقۇر مەنىلىك قىلىپ مۇنداق دەپتۇ: «بۇ دېلوغا قانداق ھۆكۈم قىلىشنى راستىنلا بىلەلمەي قالدىم. شۇنداقتىمۇ، ئىككى تەرەپنىڭ بايانلىرىدىن مەلۇم بولىدۇكى، دەۋاگەر، يەنى قاۋاقخانا خوجايىنى تىلاۋەتنىڭ قۇدرىتىگە شەكسىز ئىشىنىدىكەن، لېكىن جاۋابكار، يەنى دىنىي جەمئىيەت پەقەتلا ئىشەنمەيدىكەن!

يۇن گۈڭ تەرجىمە قىلغان بۇ يازما «فىلىمتونلاردىن تاللانما» ژورنىلىنىڭ 2009 ـ يىلى يانۋار (ئالدىنقى يېرىم ئايلىق) سانىغا بېسىلغان.

زۇڭلى چېغىدا سەۋەنلىكنى تونۇپ تۈزەتكەن يەردە، مائارىپ تارماقلىرى نېمىشقا تەۋرەپ قويمايدۇ؟

زۇڭلى ۋېن جىياباۋ يېقىندا شىنخۇا ئاخبارات ئاگېنتلىقى تارقاتقان «مائارىپ بۇيۇك پىلاندا ئوقۇتقۇچىلار ئاساس» نامىلىق ماقالىسىدە تاغ جىنسىلىرىنى پېترولوگىيەلىك تۈزگە ئايرىشنىڭ دېگەندەك ئىلمىي بولماي قالغانلىقىنى بايقاپ، ئاگېنتلىق باش مۇھەررىر ئىشخانىسى ئارقىلىق ئوقۇرمەنلەردىن ئاشكارا ئەپۇ سوردى. ئادەم دېگەن بەربىر ئادەم، ئەۋلىيا ئەمەس؛ سەۋەنلىكتىن خالىي بولمىقى تەس. لېكىن، سەۋەنلىك ئۆتكۈزۈپ قويغاندا قانداق قىلىش كېرەك؟ زۇڭلى ۋېن جىياباۋ بۇ جەھەتتە بىزگە ئۈلگە تىكلەپ بەردى.

ئۈلگە ئۆگىنىش ئۈچۈن تىكلىنىدۇ، بولمىسا قىممىتى بولمايدۇ. كىم ئۆگىنىدۇ؟ ئاساسلىقى ھۆكۈمەت، بولۇپمۇ مائارىپ تارماقلىرى ئۆگىنىشى كېرەك.

جۇڭگو مائارىپىدىن چاتاقلا ئەمەس، ھەتتا چاتاقنىڭ چوڭى چىقىۋاتقانلىقى ئۈچۈن ئۈلگىدىن «بولۇپمۇ مائارىپ تارماقلىرى ئۆگىنىشى كېرەك» دەيمىز. زۇڭلى ۋېن جىياباۋنىڭ گېپى بويىچە مائارىپىمىزدا مۇنداق «ئىككىگە ماسلىشالماسلىق» مەسىلىسى ساقلىنىۋاتىدۇ: «مائارىپىمىز، بىرىنچىدىن، ئىقتىسادىي ۋە ئىجتىمائىي تەرەققىياتنىڭ تەلىپىگە؛ ئىككىنچىدىن، دۆلەتنىڭ ئىختىساس ئىگىلىرىنى يېتىشتۈرۈش تەلىپىگە ماسلىشالمايۋاتىدۇ». مائارىپىمىزنىڭ نەتىجىسى يوق ئەمەس، بار؛ لېكىن ئۇ قانداق نەتىجە بولۇشتىن قەتئىيىنەزەر، يۇقىرىقىدەك «ئىككى ماسلىشالماسلىق» نى يوشۇرۇپ قالالمايدۇ؛ بۇ «ئىككى ماسلىشالماسلىق» تىن كەلگەن كۆتۈرۈپ قويۇقسىز زور زىياننىڭ ئورنىنى تولدۇرۇپ بولالمايدۇ.

زىيان زادى قانچىلىكنۇ؟ نوبېل مۇكاپاتىنىڭ جۇڭگولۇقلارغا زادى نېسىپ بولمايۋاتقانلىقى بۇ سوئالنىڭ توغرا جاۋابى، خالاس.

قانچىلىك غۇلغۇلا قىلىشمىزدىن قەتئىينەزەر، نوبېل مۇكاپاتىنىڭ ئىلىم ـ پەن تاجىدىكى تەڭداشسىز گۆھەر ئىكەنلىكىگە ھەرگىز كۆز يۇمالمايمىز. نوبېل مۇكاپاتى ساھىبلىرىنىڭ ئاز ـ كۆپلۈكى، بىر دۆلەتنىڭ دۇنيا ئىلىم ساھەسىدىكى ئورنىنى بىۋاستە دەللىلەيدۇ. ھالبۇكى، ئېلىمىز دۇنيادىكى نوپۇسى ئەڭ كۆپ، مىللىي ئىشلەپچىقىرىش ئومۇمىي قىممىتى جەھەتتە دۇنيا بويىچە 3 ـ ئورۇندا تۇرىدىغان چوڭ دۆلەت بولسىمۇ، ئەمما نوبېل مۇكاپاتى ساھىبىدىن ھازىرغىچە بىرەرسىمۇ چىقمىدى.

روشەن سىلىشتۇرما بولۇۋاتقىنى، دۇنيانىڭ بۇلۇڭ - پۇچقاقلىرىغا قۇمدەك چېچىلىپ كەتكەن ئۇچ مىليون جۇڭگو مۇھاجىرى ئاللىقاچان ئىلىم ساھەسىگە سەككىز نەپەر نوبېل مۇكاپاتى ساھىبىنى تەقدىم ئېتىپ، جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ ئەقىل-پاراستى، ئىلىم - پەن تالانتىنى دۇنياغا نامايان قىلدى.

بىز ئىنسانىيەتكە چوڭ - چوڭ تۆھپىلەرنى قوشۇشىمىز كېرەك ئىدى؛ بۇ ھەم قولىمىزدىن كېلەتتى. لېكىن نېمىشقا تا ھازىرغىچە ئۇنداق قىلالمىدۇق؟ بۇنىڭغا كۆرسىتىدىغان باھانىمىز تولا. ئەڭ يېڭى باھانىنى نوبېل مۇكاپاتى ساھىبى يالڭ جېنىنىڭ ئېيتىدى: «بىرى، دۆلەت ئىلىم - پەنگە يېتەرلىك مەبلەغ سالمايۋاتىدۇ؛ يەنە بىرى، جۇڭگونىڭ ئىلىم - پەن ئەنئەنىسى گەۋدىلىك ئەمەس» دېگەندەك ئىككى نۇقتىغا يىغىنچاقلىدى.

يالڭ جېنىنىڭ ئېيتىدىنىڭ بۇ جاۋابى كىشنى قايىل قىلالمايدۇ. چۈنكى ئۇنىڭ جاۋابى 20 - ئەسىرنىڭ 30 - 40 - يىللىرىدىكى جۇڭگو مائارىپى ۋە ئىلىم - پىندە نېمە ئۈچۈن يۈكسەك پەللە يارىتىلغانلىقىنىڭ سەۋەبىنى چۈشەندۈرۈپ بېرەلمەيدۇ. يالڭ جېنىنىڭ ئېيتىدىنىڭ ئۆزىمۇ دەل ئاشۇ دەۋرنىڭ ۋەكىللىك مەھسۇلى. ئاشۇ دەۋر يېتىشتۇرگەن قويۇق ئىلمىي ساپا ۋە ئىجادىي روھ بولمىغان بولسا، نوبېل مۇكاپاتىغا ئېرىشىش يالڭ جېنىنىڭ ئېيتىدىنىڭ چۈشىگىمۇ كىرمەس بولغىيدى؟!

ئاشۇ دەۋرنىڭ شارايىتى بىلەن نوبېل مۇكاپاتىغا ئېرىشكەن خۇاشىيا ئەۋلادلىرىدىن يەنە لى جېڭداۋ ۋە سۇي چىمۇ بار. «ئىككى بومبا، بىر سۈنئىي ھەمراھ» نى تەتقىق قىلىپ ياساپ چىققان يېڭى جۇڭگو ئىلىم ساھەسىدىكى تۆھپىكار، كاتتا ئەربابلارنىمۇ ئاساسلىقى ئاشۇ دەۋر يارىتىقان.

خوش، ئۇ قانداق دەۋر ئىدى؟ ئۇ بىر ئازاب - ئوقۇبەتلىك دەۋر ئىدى: دەھشەتلىك ئۇرۇش قالايمىقانچىلىقى بىلەن ئېغىر غۇربەتچىلىك ئىچىدە ئېڭىرىغان دەۋر ئىدى؛ ھازىرقى زامان ئىلىم سىستېمىسى ئەمدىلەتىن شەكىللەنگەن، «ئۇزاق مۇددەتلىك ئىلىم-پەن ئەنئەنىسى» دېگەنلەردىن ئېغىز ئاچقىلى بولمايدىغان دەۋر ئىدى.

ئۇ دەۋردىكى مائارىپ ۋە ئىلىم - پەنگە ئائىت كاتتا ئەسەرلەر سامان قەغىزگە يېزىپ قالدۇرۇلغانىدى. ئۇ دەۋردىكى كاتتا پېداگوگ، يېتۈك ئالىملارنىڭ كۆپى بوران ئۈچۈرۈپ تۇرغان كەپىلەردە، سەرسان- سەرگەردانلىقتا ياشىغانىدى. ئۇ دەۋر نېمە ئۈچۈن شۇ قەدەر سەلتەنەتلىك مۆجىزىلەرنى يارىتالىدى؟ چۈنكى ئۇ دەۋردىكى مائارىپ ئىدىيەسى دۇنياۋى ئىلغار مائارىپ ئىدىيەسى بىلەن ھەمنەپەس ئىدى؛ ئۇ دەۋردىكى مائارىپ تۈزۈلمىسى دۇنياۋى ئىلغار مائارىپ تۈزۈلمىسى بىلەن تومۇرداش ئىدى.

ئىدىيە بىلەن تۈزۈلمە ئوخشاشلا ئىشلەپچىقىرىش كۈچى دېمەكتۇر. دۇنياۋى ئىلغار مائارىپ ئىدىيەسى ۋە مائارىپ تۈزۈلمىسىگە يۈرەكلىك ياندىشالماندىلا، خۇاشىيا ئەۋلادلىرى ئىلىم- پەن ئىختىراسىدا دۇنيادىكى ھەر قانداق بىر مىللەتكە ئۇتتۇرۇپ قويمايدۇ. بۇنى تارىخ ئاللىقاچان ئىسپاتلاپ بولغان.

ئىلىمزىنىڭ ئۇنىۋېرسال دۆلەت كۈچى ھەسىلىپ ئېشىۋاتقان بۇگۈنكى كۈندە نېمە ئۈچۈن نوبېل مۇكاپاتىغا نائىل بولالمايۋاتقانلىقىمىزنىڭ سەۋەبىنى مۇشۇ نۇقتىدىن چۈشەندۈرسەك ئەڭ مۇۋاپىق بولىدۇ. مەسىلە نامراتلىقتا ئەمەس، ئىلىم - پەن ئەنئەنىسىنىڭ كەملىكىدىمۇ ئەمەس، بەلكى مائارىپ ئىدىيەمىز بىلەن مائارىپ تۈزۈلمىمىزدە. زۇڭلى ۋېن جىاباۋنىڭ قالاق ئەنئەنىنىڭ چۈشەكلىرىنى دادىل پاچاقلاپ، مائارىپ تۈزۈلمىسى، ئوقۇتۇش مەزمۇنى، ئوقۇتۇش ئۇسۇلى، ئوقۇ - ئوقۇتۇشنى باھالاش ئىدىيەسى قاتارلىقلاردا يۈرەكلىك ئىزدىنىپ، دادىل يېڭىلىق يارىتىش ھەققىدىكى تەكىتلىمە بايانلىرى دەل نۇۋەتتىكى ھالىتىمىزگە قارىتا نىشانلىق قويۇلغان.

قىسقىسى، مائارىپىمىز ئېغىر خاتالاشتى؛ يەنە كېلىپ خاتالىقنى بوينىغا ئالماي خاتالىق ئۈستىگە خاتالىق ئۆتكۈزۈۋاتىدۇ. مائارىپ تارماقلىرىمىز جۇڭگو مائارىپى بىلەن دۇنياۋى ئىلغار مائارىپ ئىدىيەسى ۋە مائارىپ تۈزۈلمىسى ئوتتۇرىسىدىكى غايەت زور پەرقنى كۆرمەسكە سېلىۋاتىدۇ. بۇنداق مەسىلىلەرنى «تىلغا ئالغۇچىلىكى يوق» دەپلا قارايدىغان مائارىپ تارماقلىرىمىز ھە دېسىلا «غەلىبىدىن غەلىبىگە قاراپ ئىلگىرىلەۋاتقان» لىقنى جاكارلاپ، ئۆزىنى ئۆزى ماختاش ئارقىلىق ئەل - ئاۋامغا ئۆزىنىڭ ئىزچىل ۋە ئەبەدىي توغرا ئىكەنلىكىنى بىلدۈرۈشكە تىرىشىۋاتىدۇ.

زۇڭلى مائارىپ توغرۇلۇق توختىماي سۆزلەۋاتىدۇ؛ مائارىپقا كۆڭۈل بۆلۈۋاتىدۇ، مائارىپ ئۈچۈن ئالدىراۋاتىدۇ. ئالدىراۋاتقىنى يالغۇز زۇڭلىلا ئەمەس، پۈتكۈل مەملىكەت خەلقىمۇ ئالدىراۋاتىدۇ. چۈنكى، زۇڭلىنىڭ گېپى بويىچە ئېيتقاندا، «جەمئىيەتتە نۇرغۇن كىشى مائارىپتىن غەم يەۋاتىدۇ؛ ئۇلارنىڭ مائارىپقا پىكرى بار»، ئەمما مائارىپ تارماقلىرى تېخىچە ئويغانمايۋاتقان، ئەتىدىن كەچكىچە ئۆزىنى پەردازلاپ، ئۆزىنى ئۆزى «قالتىس» دەپلا يۈرۈۋاتقان تۇرسا، باشقىلارنىڭ ئالدىرىغىنىنىڭ نېمە پايدىسى؟

زۇڭلى چېغىدا سەۋەنلىكنى تونۇپ تۇزەتكەن يەردە، مائارىپ تارماقلىرى نېمىشقا تەۋرەپ قويمايدۇ؟ مائارىپ تارماقلىرى تەنقىد- تەنبىھلەرنى قوبۇل قىلماقتا يوق، ھە دېسىلا ئۆز گېپىنى يورغىلىتىۋاتىدۇ: ھەتتا «زۇڭلىدىنمۇ توغرىمىز!» دەپ تۇرۇۋېلىۋاتىدۇ. دېمەك، مائارىپ تارماقلىرى پۈتكۈل مەملىكەت خەلقىدىن تۇزۇك بىر ئەيۇ سوراشقا قەرزدار. قىسقىسى، مائارىپنى ئىسلاھ قىلماي، ھەتتا مائارىپ ئىنقىلابىنى ۋۇجۇدقا چىقارماي بولمايدۇ. ئەمما بۇ ئىسلاھات ۋە ئىنقىلاب مائارىپ تارماقلىرىنىڭ «كەچۈرۈڭلار» دېگەن سۆزىدىن باشلىنىشى كېرەك!

شياۋتىۋ ئىمتىھانىدىكى بۇ فىلىمىنىڭ «سۈمۈرغ بايانى» زۇرنىلىدىن «فىلىمتونلاردىن ئاللانما» زۇرنىلىنىڭ 2009 - يىل دېكابىر (ئالدىنقى بېرىم ئايلىق) سانىغا كۆچۈرۈپ بېرىلغان. يۇقىرىقى ئەسەرلەرنىڭ تەرجىمانى **نۇرشاد مەمتىلى**. تىلماچ: قىرغىز ئاپتونوم ئوبلاستى 3 - ئوتتۇرا مەكتەپتە مۇئەللىم

بۇ سەھىپىدىكى تەرجىمە ئەسەرلەرنى تەھرىرلىگۈچى: سىيىت تىلۋالدى (تەكلىپلىك)؛ سىلىشتۇرۇپ بېكىتكۈچى: ئىمىن ئەھمەدى (تەكلىپلىك)

▲ ئالدىغا قارىغان — باتۇر، ئارقىسىغا قارىغان — قورقۇنچاق، ئىككى يېنىغا قارىغان — ئېھتىياتچان.

— تۇرسۇن قاسىم

▲ كۆز ئالدىدىكى نەپ ھەممە ئادەمنىڭ نىيىتىنى ئاشكارىلايدۇ.

— مەھمۇتجان ئابدۇۋۇھىلى داۋۇد ئۇيغۇرزادە

▲ بىرى، دوختۇرخانىدا، يەنە بىرى، مەسجىت ياكى قەبرىستاندا خۇدا ئەڭ كۆپ يادلىنىدۇ.

— يۇسۇپجان مۇھەممەت

▲ رەقىبىڭ ئاجىز بولسا، باتۇرلۇقىڭمۇ چاغلىق

— ھەسەنجان يۇسۇپ

▲ كۆلۈپ تۇرۇپ ئاچچىقلانساڭ بوشاڭسەن، ئاچچىقلىنىپ تۇرۇپ كۈلسەڭ زەھەرخەندىسەن.

— غولام تۇرسۇن

▲ دۇنيا ئايالار بىلەن گۈزەل، ئەرلەر بىلەن قۇدرەتلىكتۇر.

— ئىسكەندەر ئەھمەدي

▲ ھالقىلىق پەيتتە بىر قارارغا كېلەلمىسەڭ، ئۇنىڭ دەردىنى بىر ئۆمۈر تارتىسەن.

— ئەركىن ئابدۇكېرىم تەنھا

▲ تەرەققىي قىلمىغان ئەللەردە خام ئەشيا كۆپ، تەرەققىي قىلغان ئەللەردە ھۈنەر ـ تېخنىكا.

— مۇھەممەتجان ئابدۇغەنى

▲ مەڭگۈ ياش تۇرۇش مۇمكىن ئەمەس، لېكىن چىرايلىق قېرىش مۇمكىن.

— ئامانۇللا ھېزبۇللا

▲ ئەل ـ جامائەت ئالدىدا ئوسال بولماي دىسەڭ، بىرى، خۇشامەتنى ئاز قىل، يەنە بىرى، غەيۋەتنى.

— ئابدۇرەھىمجان مۇھەممەت تىردن

▲ ئاۋۋالقى ئايالىڭغا بەگ بولساڭ، كېيىنكى ئايالىڭغا قۇل بولىسەن.

— تۇرامەت مۇھەممەتئىمىن

▲ شائىر — يۇرىكىگە ئوت كەتكەن كىشىلەردۇر.

— ئابدۇللاجان ئابدۇلئەھەد

▲ ھايۋان يەپ سەمرىيىدۇ، گەپ ئايلىنىپ.

— ئەخمەتجان مەمتىمىن (بۇلاق)

▲ ئادەم ئازابلانغاندا ھەممە دۇشمەن كەبىي كۆرۈنىدۇ، خۇشھال بولغاندا ھەممە دوست كەبىي كۆرۈنىدۇ. شۇڭا ھەمىشە دوست بىلەن دۇشمەننى ئارىلاشتۇرۇپ قويىمىز.

— مېھرىنسا ئابلىمىت

▲ ئىشكىنى ئەتسەڭ ئۆيۈڭ، ئېغىزىڭنى ئەتسەڭ ئۆزۈڭ خاتىرجەم ياشايسەن.

— ئابلىز روزى

▲ نېمىشقا باشقىلار سېنى ئېتىراپ قىلمايدۇ؟ چۈنكى سەنمۇ شۇلاردەك ياشىدىڭ ـ دە!

— مەھمۇتجان يانتاق

▲ ئىشتان كوسارغا قاراپ يۈزلەندى، كۆڭلەك باغىرداققا قاراپ.

— ئەمەتجان رىشت تىكەن

▲ بىر كۈنلۈك نەتىجەڭنىڭ ياخشى ياكى يامان بولۇشى كەپىيىتىڭگە باغلىق.

— سەۋرىددىن ھەنىپىددىن

▲ دۇنيانىڭ سىرى شۇكى، بىكار ياتساڭ كۈن ئوتمەيدۇ، مىدىرلىساڭ ئىش مەڭگۈ تۈگىمەيدۇ.

▲ ئىككى خىل كىشى بىلەن ئەبەدىي مۇناسىۋەت قىلما، بىرى، سېنى قارىلىغان كىشى بىلەن، يەنە بىرى، ئاتاڭنى خارلىغان كىشى بىلەن. بۇنداقلاردىن يەنە تېخىمۇ كۆپ يامانلىق كېلىشى تۇرغان گەپ.

▲ ھاياتتا بىر نەرسە كەمدەك ياشايسەن، ئېرىشكىنىڭ باشقا ئادەم، سېغىنغىنىڭ باشقا ئادەم.

— شەمسىقەمەر ئەبەيدۇللام

▲ بىر ئادەمنىڭ پاكىزلىقىنى بىلمەكچى بولساڭ، بىرى، تىرىنقىغا قارا، يەنە بىرى، چىشىغا.

— ئابدۇغەنى توختى توغرۇلتېكىن

▲ ئۇشۇق ئادەمگە گەپ قىلغانلىق — ھەرىنىڭ ئۇۋىسىنى كوچىلىغانلىق.

— مۇھەممەتجان توختى

▲ تەۋەككۈلچىلىك قىمارغا ئوخشايدۇ، يا ئۇتىسەن، يا ئۇتتۇرىسەن.

— مۇھەممەتھۇسەين روزىمەت

▲ خورازنىڭ سوقۇشۇشى باز ـ باز بىلەن بىلىنىدۇ، قىزلارنىڭ ھىيلىسى ناز بىلەن.

— تۇردى ھامۇت

▲ كۆز كۆرگۈچى، دىل تونۇغۇچىدۇر.

— ئىمام مجىت خەنجىرى

▲ سىناقتىن ئۆتىمىگەن دوستۇڭغا پۇل ئۆتنە بېرىپ تۇرساڭ، بىر بولسا پۇلۇڭدىن، بىر بولسا دوستۇڭدىن، يەنە بىر بولسا ھەر ئىككىلىسىدىن ئايرىلىپ قېلىشىڭ مۇمكىن.

— ئابدۇشۇكۇر قاسىم

▲ ئادەم ئۆلگەندىن كېيىنمۇ ئۇنىڭغا ياخشىلىق قىلغىلى بولىدۇ، ئۇ بولسىمۇ مەرھۇمنىڭ ياخشى كېپىنى قىلىش.

— مۇھەممەتتۇرغۇن ئىسمائىل

تەپەككۇر كۆزى

ئۇيغۇر ئېلېكترون لۇغەتچىلىك كەسپىنىڭ باشلامچىسى، ياش كارخانىچى ئابدۇللا ئېرپان

《新疆文化》（维吾尔文）
综合性文学双月刊

主管单位：新疆维吾尔自治区文化厅
主办单位：新疆维吾尔自治区艺术研究所
编辑出版：《新疆文化》杂志编辑部
国际标准刊号：ISSN1008－6498
国内统一刊号：CN65－1073/I
海外发行：中国图书进出口（集团）总公司出口部
代理者地址：中国北京朝阳区工体东路16号
P.O.BOX 88, 16 Gongti East Road, Bejing 100020, China
海外发行代号：6498BM
发行范围：国内外发行
地　　址：乌鲁木齐市文化路28号百川大厦10楼
邮　　编：830011　电话：（0991）2856942
印　　刷：《新疆日报》印务中心
发　　行：乌鲁木齐市邮局
订　　阅：全国各地邮局

邮发代号：58—22　定价：6元

«شىنجاڭ مەدەنىيىتى» 2010-يىل 4-سان (ئومۇمىي 304-سان)
(قوش ئايلىق ئۇنىۋېرسال ئەدەبىي ژورنال)

باشقۇرغۇچى: ش ئۇ ئا ر مەدەنىيەت نازارىتى
چىقارغۇچى: ش ئۇ ئا ر سەنئەت تەتقىقات ئورنى
تۈزۈپ نەشر قىلغۇچى: «شىنجاڭ مەدەنىيىتى»ژۇرنىلى تەھرىر بۆلۈمى
خەلقئارالىق نومۇرى: ISSN1008－6498
مەملىكەتلىك نومۇرى: CN65－1073/I
چەت ئەللەرگە تارقىتىش ئورنى: جۇڭگو كىتاب ئىمپورت-ئېكسپورت (گۇرۇھى)
باش شىركىتى ئېكسپورت بۆلۈمى
چەت ئەللەرگە قارىتا ۋاكالەت نومۇرى: 6498BM
مەملىكەت ئىچى ۋە چەت ئەللەرگە تارقىتىلىدۇ
نارىس: ئۇرۇمچى شەھرى مەدەنىيەت يولى 28-نومۇر بەيچۈەن سارىيى 10-قەۋەت
پوچتا نومۇرى: 830011 تېلېفون نومۇرى: (0991)2856942
باسقۇچى: «شىنجاڭ گېزىتى» باسما مەركىزى
ئۇرۇمچى شەھەرلىك پوچتا ئىدارىسىدىن تارقىتىلىدۇ
مەملىكەتنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى پوچتىخانىلار مۇشتەرى قوبۇل قىلىدۇ

پوچتا ۋاكالەت نومۇرى: 22 — 58 باھاسى: 6 يۈەن

ئوبزورچی یالقۇن روزی